

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα
της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα
στο Γυμνάσιο σήμερα:
Η διδασκαλία του λεξιλογίου βάσει των
νέων σχολικών εγχειριδίων Γλωσσικής
Διδασκαλίας του Γυμνασίου:
Καταγραφή και ανάλυση των λεξικών λαθών
από μαθητικές παραγωγές γραπτού λόγου

Μαρία Παραδιά* – Σωτήριος Γκλαβάς** –
Ναπολέων Μήτσης*** – Δημήτριος Τζιμώκας****

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αναφέρεται σε μία δειγματοληπτική έρευνα σχετικά με τη διδασκαλία του λεξιλογίου στο πλαίσιο του μαθήματος της Νεοελληνικής Γλώσσας στο Γυμνάσιο. Στόχος της έρευνας είναι να δώσει μια εμπειρική αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των εν χρήσει μεθόδων διδασκαλίας του λεξιλογίου, και συγκεκριμένα να επισημάνει τους κυριότερους τύπους λεξικών λαθών που εμφανίζονται σε γραπτά των μαθητών και βάσει αυτών να διερευνήσει πιθανά κενά στη διαδικασία της λεξιλογικής κατάκτησης, να επισημάνει προβλήματα και αδυναμίες, να εντοπίσει τα κυριότερα αίτια και, κατ'

* Πάρεδρος επί θητεία του Π. Ι.

** Σύμβουλος Π. Ι., Φιλολόγος.

*** Καθηγητής Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

**** Εκπαιδευτικός κλ. ΠΕ02, Υπ. Διδάκτωρ Γλωσσολογίας.

επέκταση, να συμβάλει στη βελτίωση των σχετικών προγραμμάτων σπουδών και σχολικών εγχειριδίων. Για την επίτευξη των εν λόγω στόχων διεξήχθησαν μετρήσεις της συχνότητας των λεξικών λαθών των μαθητών συνολικά και ανά τύπο λάθους. Τα αποτελέσματα έδειξαν αφενός ότι οι μαθητές αξιοποιούν σε περιορισμένο βαθμό το λεξιλόγιο των σχολικών εγχειριδίων και αφετέρου ότι οι πιο επιρρεπείς σε λεξικά λάθη αλλά και με ισχυρότερη τάση για βελτίωση είναι οι αλλοδαποί μαθητές που φοιτούν στην Α΄ τάξη αστικών Γυμνασίων και έχουν γονείς με βασική εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: Γλωσσική διδασκαλία, σχολικά εγχειρίδια, λεξικά λάθη.

1. Εισαγωγή

Όπως είναι γνωστό, ένας από τους βασικότερους στόχους των σύγχρονων Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών και των διδακτικών εγχειριδίων για τη γλωσσική διδασκαλία είναι η δημιουργία των αναγκαίων προϋποθέσεων, ώστε οι μαθητές να κατακτήσουν ένα όσο το δυνατό ευρύ, λειτουργικό και χρηστικό λεξιλόγιο το οποίο θα αποτελεί τη βάση για την επίτευξη μιας ποιοτικής επικοινωνίας.

Δικαιολογημένα, επομένως, έχει αναπτυχθεί και στη δική μας χώρα, ιδιαίτερα μετά την εισαγωγή στη διδακτική πράξη των νέων εγχειριδίων γλωσσικής διδασκαλίας του Γυμνασίου, ένας έντονος προβληματισμός που συμπεριλαμβάνει και τη διδασκαλία του λεξιλογίου. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τις επισημάνσεις σε συνέδρια ή δημοσιεύματα σχολικών συμβούλων¹ και εκπαιδευτικών, οι οποίοι έχουν αναλάβει την εφαρμογή των νέων διδακτικών πακέτων στη σχολική πραγματικότητα.

Παρόλα αυτά όμως, ο βαθμός της συμβολής των νέων διδακτικών πακέτων στη λεξιλογική συγκρότηση των μαθητών δεν έχει ακόμη διερευνηθεί επαρκώς με αποτέλεσμα να αγνοούμε, αν οι μαθητές μας κατακτούν, με τη βοήθεια και των νέων διδακτικών μεθόδων (επικοινωνιακής – κειμενοκεντρικής), ένα επαρκές και λειτουργικό λεξιλόγιο, σχετικό με τη θεματολογία της διδασκόμενης κάθε φορά διδακτικής ενότητας και, προφανώς, ένας από τους βασικούς τρόπους εντοπισμού των κενών και των ελλείψεων της διδασκαλίας είναι η συστηματική καταγραφή, η κατηγοριοποίηση και η παιδαγωγική εκμετάλλευση των λαθών τα οποία εμφανίζονται στα γραπτά των μαθητών μας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο και στόχοι έρευνας

Αν λάβουμε υπόψη τη διαπίστωση της σύγχρονης γλωσσολογίας ότι οι γλώσσες δεν αποτελούν μια απλή αντανάκλαση των σχέσεων που παρατηρούνται στον εξωτερικό κόσμο αλλά ότι καθεμιά απ' αυτές προβαίνει, μέσω του λόγου, σε μια ιδιαίτερη ταξινομία και έκφραση των ποικίλων φαινομένων και όντων που μας περιβάλλουν, μόνο τότε μπορούμε να αντιληφθούμε την ιδιαίτερη σημασία του λεξιλογίου με το οποίο ονομάζουμε τα πράγματα, αλλά και βάζουμε τάξη στο χάος των ερεθισμάτων με το οποίο βρισκόμαστε καθημερινά αντιμέτωποι. Οι λέξεις είναι τα μόνα μέσα με τα οποία εκφράζουμε οτιδήποτε γνωρίζουμε. Με τις λέξεις χαρακτηρίζουμε, κατηγοριοποιούμε και αντιλαμβανόμαστε αντικείμενα, ενέργειες, δραστηριότητες, ιδέες και συναισθήματα και χωρίς αυτές δεν θα μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε. Κατά συνέπεια, οι λέξεις, ως φορείς σημασιών, αποτελούν την πρώτη ύλη και το βασικό συστατικό πάνω στο οποίο στηρίζεται και με βάση το οποίο δομείται ο λόγος και από την άποψη αυτή, το λεξιλόγιο αποτελεί, σύμφωνα με την κρατούσα σήμερα επιστημονική αντίληψη, βασική παράμετρο για την επαρκή χρήση του γλωσσικού κώδικα (Lewis 1993: 95-98) .

Οι ομιλητές μάλιστα γίνονται περισσότερο κατανοητοί, όταν μπορούν να επιλέγουν, μέσα από έναν μεγαλύτερο αριθμό λέξεων, εκείνες που είναι οι πλέον κατάλληλες για τη συγκεκριμένη περίπτωση επικοινωνίας, επιτυγχάνοντας με τον τρόπο αυτόν το μέγιστο δυνατό επικοινωνιακό αποτέλεσμα. Επομένως, η επαρκής και αποτελεσματική επικοινωνία προϋποθέτει, από την πλευρά των ομιλητών, την κατοχή ενός διευρυμένου και λειτουργικού λεξιλογίου το οποίο και μόνο αυτό μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στην κατανόηση και παραγωγή μηνυμάτων.

Κατά συνέπεια, οι λόγοι για τους οποίους επιλέγεται το γλωσσικό επίπεδο του λεξιλογίου ως αντικείμενο έρευνας είναι σχετικοί με τη γενικότερη σημασία του λεξιλογίου στη γλώσσα και τη γλωσσική διδασκαλία κατά το επικοινωνιακό πρότυπο διδασκαλίας αλλά και γιατί, σύμφωνα με τα πρόσφατα πορίσματα της γλωσσικής επιστήμης, η γνώση μιας λέξης συνιστά ένα πολύπλοκο φαινόμενο το οποίο, από γλωσσική άποψη, εκτείνεται σε τρεις διαστάσεις και αυτές είναι: η *μορφή*, η *σημασία* και η *χρήση*.

Κατ' αρχάς, κάθε λέξη της γλώσσας διαθέτει *μορφή*. Αυτό σημαίνει ότι απαρτίζεται από μια σειρά φθόγγων ή γραμμάτων (εφόσον πρόκειται για τον προφορικό ή τον γραπτό λόγο αντίστοιχα), ότι εντάσσεται σε μια μορφολογική κατηγορία (μέρος του λόγου), ότι εμφανίζεται με

διάφορες μορφές (εφόσον πρόκειται για κλιτή λέξη) και ότι, με βάση τη μορφή, αναλαμβάνει συγκεκριμένες λειτουργίες στο πλαίσιο της πρότασης (π.χ. ρήμα, υποκείμενο, αντικείμενο κλπ.). Πιο συγκεκριμένα, η γνώση της μορφής των λέξεων προϋποθέτει τη δυνατότητα της ανάλυσής τους σε μορφήματα (λεξικά, γραμματικά) και της κατηγοριοποίησής τους σε κλιτές, άκλιτες και σύνθετες λέξεις. Πέραν αυτού, στον τομέα της μορφολογίας πρέπει να εντάξουμε και το φαινόμενο της ύπαρξης των μη μονολεκτικών γλωσσικών μονάδων, δηλαδή των συνδυασμών περισσοτέρων της μιας λέξεων που πραγματώνουν στον συνταγματικό άξονα μια και μόνη σημασία και είναι γνωστές ως *λεξικές φράσεις* ή *πολυλεκτικά σύνθετα*, όπως π.χ. *πολιτικός μηχανικός, νόμος-πλαίσιο, παιδική χαρά, σηκώνω πανιά* (=αποπλέω), *τα βάφω μαύρα* (=απελπίζομαι) κλπ. (Coady-Huckin 1997: 157-73, Gairns – Redman 1995: 33-370).

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της λέξης είναι η *σημασία*. Κάθε λέξη της γλώσσας διαθέτει μια ή περισσότερες σημασίες, δηλαδή παραπέμπει ή αναφέρεται σε όντα ή γεγονότα που βρίσκονται έξω απ' αυτήν. Η σημασία συνιστά ένα βασικό χαρακτηριστικό των λέξεων, οι οποίες και συνδέονται μεταξύ τους σε ένα πολύπλοκο δίκτυο αντίστοιχων σχέσεων που ονομάζεται σημασιολογικό και αποτελεί αντικείμενο μελέτης ιδιαίτερου κλάδου της γλωσσολογίας που καλείται σημασιολογία. Οι σημασιολογικές σχέσεις (άρα και οι σημασίες των λέξεων) δημιουργούν πολύπλοκα δίκτυα, γεγονός που επιφέρει πρόσθετες δυσκολίες στην εκμάθηση, άρα και στη διδασκαλία του λεξιλογίου. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, με βάση τις σημασιολογικές κυρίως σχέσεις, οι λέξεις ομαδοποιούνται και ταξινομούνται δημιουργώντας 'πεδία' στον παραδειγματικό άξονα της γλώσσας, δηλαδή στο εσωτερικό του ομιλητή (π.χ. συνώνυμα, αντώνυμα, υπώνυμα, υπερώνυμα κλπ.) και με τον τρόπο αυτόν, πέραν του ότι αποκτούν σημασία σε ένα πρώτο στάδιο, σταθεροποιούνται στη μνήμη και ανασύρονται εύκολα, όταν πρέπει να χρησιμοποιηθούν. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει η διδασκαλία του λεξιλογίου στον εν λόγω τομέα προκύπτουν από τα εξής: α) ότι ένα μεγάλο ποσοστό λέξεων είναι πολύσημες, ότι διαθέτουν δηλαδή περισσότερες της μιας σημασίες, β) ότι ορισμένες λέξεις (οι λεγόμενες κενές ή λειτουργικές) δεν διαθέτουν σημασία αλλά αναλαμβάνουν αποκλειστικά γραμματικό ρόλο, γ) ότι υπάρχουν λέξεις ομώνυμες και δ) ότι πολλές φορές σημειώνεται η λεγόμενη μεταφορική χρήση της σημασίας ορισμένων λέξεων (Hatch - Brown, 1995: 33-46 & 86-114, Gairns - Redman, 1995: 13-43).

Το τρίτο χαρακτηριστικό της λέξης είναι η *χρήση*. Κατέχω μια λέξη σημαίνει ότι έχω τη δυνατότητα να αντιλαμβάνομαι, ως ακροατής, τη ση-

μασία της μέσα σε συμφραζόμενα, αλλά και να μπορώ να τη χρησιμοποιώ παραγωγικά στον λόγο μου, ως ομιλητής. Η σωστή όμως χρήση των λέξεων είναι μια δύσκολη υπόθεση, εξαιτίας του γεγονότος ότι κάθε λέξη δεν συνδυάζεται ελεύθερα στον συνταγματικό άξονα με οποιαδήποτε άλλη, αλλά υπάρχουν συνδυαστικοί περιορισμοί (γνωστοί ως περιορισμοί επιλογής) οι οποίοι λειτουργούν αυθαίρετα, δηλαδή δεν υπόκεινται σε συγκεκριμένους κανόνες και αρχές. Συμπληρωματικά αναφέρεται ότι η ακριβής σημασία των λέξεων δεν είναι απολύτως προκαθορισμένη, αλλά προκύπτει από το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται. Πέρα, δηλαδή, από τη συμμετοχή τους στα κάθε είδους 'πεδία' του παραδειγματικού άξονα, διαθέτουν και τη δυνατότητα συνεμφάνισης, με σειρά άλλων λέξεων, στη συνταγματική διάσταση του λόγου, γεγονός που καθορίζει και το τελικό σημασιολογικό τους περιεχόμενο. Εκτός γλωσσικού περιβάλλοντος, δηλαδή χωρίς αναγωγή στη γλωσσική χρήση, οι λέξεις είναι έννοιες ρευστές, και μόνο όταν ενταχθούν σε συμφραζόμενα αποκτούν συγκεκριμένη σημασία και λειτουργία. Κατά συνέπεια, οι διαφορετικές σημασίες που μπορεί να έχει μία και η αυτή λέξη, προκύπτουν από το γλωσσικό περιβάλλον και εσωτερικεύονται μόνο με τη γλωσσική άσκηση, την εμπειρία και τη χρήση (Μήτσης 2004: 121-27, Nation 2001: 60-112).

Η παρούσα έρευνα, δεδομένου και του καθαρά εκπαιδευτικού προσανατολισμού της στοχεύει, μέσω του εντοπισμού και της κατηγοριοποίησης των λαθών, στο να συμβάλει στην αποτίμηση της αποτελεσματικότητας των εν χρήσει στα ελληνικά Γυμνάσια διδακτικών μεθόδων όσον αφορά την κατάκτηση από τους μαθητές των τριών βασικών επιπέδων της λεξιλογικής γνώσης, της μορφής της σημασίας και της χρήσης του λεξιλογίου (Nation 2001). Επιπλέον, στοχεύει σε μια πρώτη ερμηνεία των εμφανιζόμενων λαθών σε σχέση με δημογραφικά και άλλα χαρακτηριστικά των μαθητών που επηρεάζουν τη λεξιλογική τους ανάπτυξη, όπως είναι π.χ. το σχολείο φοίτησης, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, η μητρική γλώσσα-εθνική καταγωγή (αν πρόκειται για αλλοδαπό) και το φύλο του μαθητή. Απώτερος στόχος είναι η συμβολή στη διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση των Α.Π.Σ. Νεοελληνικής Γλώσσας Γυμνασίου και των αντίστοιχων εγχειριδίων ώστε να καλύπτουν επαρκέστερα και θέματα λεξιλογικής συγκρότησης των μαθητών.

3. Μεθοδολογία της έρευνας

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, διενεργήθηκε δειγματοληπτική έρευνα² σε δείγμα 216 μαθητών Γυμνασίου που προήλθε από 4 σχολικά συγκροτήματα Γυμνασίων. Το δείγμα Γυμνασίων περιελάμβανε ημερήσια δημόσια συγκροτήματα και ιδιωτικές σχολικές μονάδες. Οι μονάδες προέρχονταν τόσο από την Αττική όσο και από την επαρχία. Το δείγμα των μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα ανέρχεται συνολικά στους 216, από τους οποίους οι 86 (39,8%) φοιτούσαν στο 46ο Γυμνάσιο Αθηνών, οι 21 (9,7%) στο 6ο Γυμνάσιο Γαλασίου, οι 55 (25,5%) στο Γυμνάσιο Μαντουδίου Ευβοίας και οι 54 (25%) στο Ιδιωτικό Γυμνάσιο Αυγουλέα.

Μέθοδος συγκέντρωσης του γλωσσικού υλικού

Για τη συλλογή του γλωσσικού υλικού ακολουθήθηκε η εξής πολυεταδιακή μεθοδολογία:

1. Στο πρώτο στάδιο επιλέχθηκαν τα παραπάνω σχολεία που συμμετείχαν στην έρευνα, έτσι ώστε να εκπροσωπείται τόσο ο αστικός όσο και ο αγροτικός πληθυσμός μαθητών γυμνασίων της χώρας. Επίσης, όπως σημειώθηκε, στην έρευνα συμπεριλήφθησαν τόσο δημόσια όσο και ιδιωτικά σχολεία. Από κάθε σχολείο συμμετείχαν όλες οι τάξεις Γυμνασίου.
2. Στο δεύτερο στάδιο από κάθε τάξη Γυμνασίου του κάθε σχολείου επιλέχθηκε με απλή τυχαία δειγματοληψία το δείγμα των μαθητών που θα συμμετείχαν στην έρευνα. Συνολικά οι 116 (53,7%) των μαθητών επιλέχθηκε από την Α' τάξη, οι 76 (35,2%) από τη Β' τάξη και οι 24 (11,1%) από την Γ' τάξη.
3. Στο τρίτο στάδιο για κάθε τυχαία επιλεγμένο μαθητή, πραγματοποιήθηκε η δειγματοληψία των ΠΓΛ του. Ειδικότερα, συγκεντρώθηκαν όλες οι ΠΓΛ των μαθητών που έχουν παραχθεί στην τάξη μέσα στο πλαίσιο συγκεκριμένων διδακτικών ενοτήτων των σχολικών εγχειριδίων, καθεμιά από τις οποίες αναφέρεται σε διαφορετικό θεματικό κύκλο. Συγκεκριμένα, συγκεντρώθηκαν δύο (2) θέματα μέσης δυσκολίας ανά μαθητή που απαιτούσαν διαφορετικό είδος γραφής και αυ-

ξανόμενης δυσκολίας από το πρώτο στο δεύτερο. Οι λόγοι για τους οποίους υιοθετήθηκε αυτή η πρακτική ήταν: α) η άμεση διαθεσιμότητα του προς έρευνα γλωσσικού υλικού, β) το γεγονός ότι αποτελούσε προϊόν της ίδιας της διατεταγμένης διδακτικής διαδικασίας, στην οποία συμμετέχουν όλοι οι μαθητές Γυμνασίου και γ) το ότι είναι αρκούντως αντιπροσωπευτικό, καθώς σύμφωνα με τους Hughes (2004: 16), Weir (1990: 79) και Jacobs et al. (1981: 15), η επιλογή δυο προσεκτικά διαμορφωμένων θεμάτων είναι ικανοποιητική για την αξιολόγηση του εξεταζόμενου ζητήματος.

Τα θέματα που επιλέχθηκαν, συνολικά έξι (6) τον αριθμό, ήταν κοινά για όλα τα σχολεία που συμμετείχαν στην έρευνα και ανήκαν σε κοινούς θεματικούς κύκλους του εγχειριδίου της Νεοελληνικής Γλώσσας κάθε γυμνασιακής τάξης. Τα γραπτά κείμενα ψηφιοποιήθηκαν (σε μορφή απλού κειμένου .txt), ώστε να είναι επεξεργάσιμα εν όψει της ποσοτικής ανάλυσης του λεξιλογικού περιεχομένου τους.

4. Στο τέταρτο στάδιο, σε όλες τις ψηφιοποιημένες ΠΓΛ εντοπίστηκαν τα λεξικά λάθη των μαθητών, τα οποία στη συνέχεια καταχωρίστηκαν σε συνδυασμό με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μαθητών σε ειδική βάση δεδομένων, ώστε να είναι δυνατή η ηλεκτρονική επεξεργασία τους.
5. Στο πέμπτο στάδιο συλλέχθηκαν όλα τα κειμενικά αποσπάσματα των διδακτικών ενοτήτων των σχολικών εγχειριδίων (βιβλίο μαθητή και τετράδιο ασκήσεων) με αφορμή τις οποίες είχαν παραχθεί οι ΠΓΛ των μαθητών.
6. Στο τελικό στάδιο πραγματοποιήθηκε ποσοτική ανάλυση των λεξικών λαθών που παρουσιάστηκαν στις μαθητικές ΠΓΛ³.

Μέθοδος ποσοτικής ανάλυσης

Η μέθοδος ποσοτικής ανάλυσης των συλλεχθέντων δεδομένων για τα λεξικά λάθη από τις μαθητικές ΠΓΛ περιελάμβανε:

1. Εξαγωγή έξι διαφορετικών λεξιλογικών καταλόγων, αντίστοιχα για καθένα από τις έξι (6) διδακτικές ενότητες με τις οποίες σχετίζονται τα κείμενα τόσο από τα σχολικά εγχειρίδια όσο και από τους μαθητές,

μέσω του εργαλείου Wordlist του λογισμικού WordSmith Tools (Scott 1996), έκδοση 4 για Windows.

2. Συγκριτικές μετρήσεις μεταξύ ΠΓΛ που παρήχθησαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, αλλά από μαθητές της ίδιας τάξης και μεταξύ ΠΓΛ που παρήχθησαν την ίδια χρονική στιγμή, αλλά από μαθητές διαφορετικής τάξης.
3. Επίσης, η μέθοδος ποσοτικής ανάλυσης περιλάμβανε χρήση του στατιστικού ελέγχου chi square test (χ^2) για να μελετηθεί η συνάφεια μεταξύ των διαφόρων δημογραφικών χαρακτηριστικών των μαθητών. Επιπλέον, μεταξύ δύο διαφορετικών δημογραφικών ομάδων μαθητών διενεργήθηκαν συγκριτικές ποσοτικές αναλύσεις με τη χρήση του στατιστικού ελέγχου Student t-test, ενώ για συγκρίσεις μεταξύ περισσότερων δημογραφικών ομάδων μαθητών χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο One way Analysis of Variance (Ανοva). Επίσης, μετρήθηκαν συγκριτικά οι κατανομές των λεξικών λαθών μεταξύ δύο χρονικών στιγμών επί των ιδίων μαθητών με τη χρήση των στατιστικών ελέγχων paired t-test. Όλοι οι στατιστικοί έλεγχοι πραγματοποιήθηκαν σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha = 5\%$ με τη χρήση του στατιστικού προγράμματος SPSS, έκδοση 13.0 για Windows.

4. Αποτελέσματα

Αρχικά, περιγράφεται το δείγμα των μαθητών και στη συνέχεια παρουσιάζεται η ποσοτική ανάλυση των λεξικών λαθών στις μαθητικές ΠΓΛ.

Περιγραφή του δείγματος των μαθητών

Συνολικά 216 μαθητές Γυμνασίου συμμετείχαν στην έρευνα. Από άποψη ποσοστών υπερτερούσαν ελαφρώς τα αγόρια (53,2%) έναντι των κοριτσιών (46,8%). Οι γονείς των μαθητών ήταν κατά κύριο λόγο απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης και ειδικότερα λυκείου σε ποσοστά 75,5% για τον πατέρα και 67,6% για τη μητέρα. Συνολικά, για 2 στα 10 παιδιά τουλάχιστον ένας γονέας είχε ολοκληρώσει τουλάχιστον πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Επίσης, όσον αφορά στην εθνικότητα, το 17,1% των μαθητών ήταν αλλο-

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

δαποί, ποσοστό το οποίο εμφανίζει στατιστικά σημαντική άνοδο στο 46ο Γυμνάσιο Αθηνών, όπου άγγιξε το 40% (39,5%, p -value < 0,001).

Από τους 216 μαθητές που συμμετείχαν στη μελέτη ελέχθησαν 344 συνολικά μαθητικές ΠΓΛ ως προς την καταγραφή του πλήθους των λέξεων και τον εντοπισμό του πλήθους των λαθών. Ορισμένοι μαθητές συμμετείχαν με μία ΠΓΛ και άλλοι με δύο ΠΓΛ. Ειδικότερα 88 μαθητές συμμετείχαν με μία ΠΓΛ (40,7%) και 128 μαθητές με δύο ΠΓΛ (59,3%).

Αποτελέσματα όσον αφορά το πλήθος των λέξεων

Με βάση τις στατιστικές μετρήσεις, ο μέσος όρος λέξεων ανά μαθητική ΠΓΛ ήταν 165,9 λέξεις (διάμεσος: 152,0). Το ελάχιστο πλήθος λέξεων ήταν 1 λέξη και το μέγιστο 609 λέξεις (τυπική απόκλιση: 85,1).

Το πλήθος των λέξεων των ΠΓΛ συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με όλες τις δημογραφικές παραμέτρους των μαθητών, όπως καταδεικνύεται στον πίνακα 1. Ειδικότερα, σημαντικά αυξημένο πλήθος λέξεων ΠΓΛ στην Γ' τάξη έναντι των υπολοίπων, στα κορίτσια έναντι των αγοριών, στους μαθητές με πατέρα απόφοιτο πανεπιστημίου έναντι των υπολοίπων περιπτώσεων, στους μαθητές με μητέρα απόφοιτο πανεπιστημίου έναντι των υπολοίπων περιπτώσεων, στους μαθητές με ελληνική εθνικότητα έναντι των αλλοδαπών. Σημαντικά χαμηλότερη παραγωγή λέξεων στις ΠΓΛ είχαν οι μαθητές του 46ου Γυμνασίου Αθηνών έναντι των υπολοίπων.

Πίνακας 1. Στατιστικά πλήθους λέξεων ΠΓΛ ανά δημογραφική ομάδα μαθητών.

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο (p -val<0.001)	46ο Γυμν. Αθ.	138,0	6,0	126,2	149,9
	6ο Γυμν. Γαλ.	221,5	19,3	181,3	261,7
	Γυμν. Αυγ.	179,1	7,2	164,8	193,5
	Γυμν. Μαντ.	181,7	10,5	160,7	202,6
Τάξη (p -val<0.001)	A	152,8	6,1	140,8	164,7
	B	153,6	5,0	143,7	163,5
	Γ	275,4	19,0	236,8	314,0

Μαρία Παραδιά – Σωτήριος Γκλαβάς – Ναπολέον Μήτσης – Δημήτριος Τζιμώκας

Φύλο ($p\text{-val} < 0.001$)	Αγόρια	136,8	4,5	127,9	145,7
	Κορίτσια	199,1	7,6	184,1	214,0
Εκπαίδευση πατέρα ($p\text{-val} < 0.001$)	Βασική	115,1	13,0	88,3	141,8
	Μέση	158,9	4,9	149,2	168,6
	Ανώτερη	221,8	12,0	197,7	245,9
Εκπαίδευση μητέρας ($p\text{-val} < 0.001$)	Βασική	121,3	8,9	103,4	139,1
	Μέση	161,4	5,3	151,0	171,9
	Ανώτερη	224,2	11,5	201,3	247,1
Εθνικότητα ($p\text{-val} < 0.001$)	Ελληνική	172,8	5,1	162,8	182,8
	Άλλη	134,7	9,6	115,5	153,9

Στον πίνακα 2 φαίνεται ο συνολικός αριθμός λέξεων όλων των κειμενικών αποσπασμάτων των σχολικών εγχειριδίων και όλων των μαθητικών ΠΓΛ ανά διδακτική ενότητα:

Πίνακας 2. Συνολικός αριθμός λέξεων ανά διδακτική ενότητα.

Τάξεις - Διδακτικές ενότητες	A - 1	A - 2	B - 1	B - 2	Γ - 1	Γ - 2
Λέξεις στα σχολικά εγχειρίδια	4.184	2.095	3.452	2.745	3.009	2.930
Λέξεις στις μαθητικές ΠΓΛ	12.360	12.954	8.796	10.681	4.103	5.620

Όπως ήταν επόμενο, το υλικό των μαθητικών κειμένων είναι πιο εκτεταμένο, καθώς το μέσο συνολικό πλήθος των λέξεων σε αυτά ανά διδακτική ενότητα φτάνει τις 9000 λέξεις περίπου, σε αντίθεση με το γλωσσικό υλικό από τα σχολικά εγχειρίδια, του οποίου το μέσο μέγεθος ανά διδακτική ενότητα μόλις ξεπερνά τις 3000 λέξεις.

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

Αποτελέσματα ποσοτικής ανάλυσης λεξικών λαθών στις μαθητικές ΠΓΛ

Σχετικά με το πλήθος των λαθών που εντοπίστηκαν Σστα μαθητικά κείμενα, το μέσο πλήθος ανά ΠΓΛ ήταν 0,97 λάθη (διάμεσος: 1,0). Η ελάχιστη τιμή ήταν 0 λάθη και η μέγιστη 7 λάθη (τυπική απόκλιση 1,24).

Το πλήθος λαθών στις μαθητικές ΠΓΛ συσχετίζεται ενδεικτικά με το σχολείο μελέτης ($p\text{-value}=0,04$), ενώ σημαντικές συσχετίσεις καταγράφηκαν και με την τάξη ($p\text{-value}<0,001$). Πιο συγκεκριμένα, η Β΄ τάξη εμφάνισε σημαντικά χαμηλότερο πλήθος λαθών από τις άλλες τάξεις, όπως φαίνεται και στον πίνακα 3.

Πίνακας 3. Στατιστικά πλήθους λαθών ΠΓΛ ανά δημογραφική ομάδα μαθητών.

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο ($p\text{-val}=0.04$)	46ο Γυμν. Αθ.	1,12	0,11	0,89	1,34
	6ο Γυμν. Γαλ.	0,62	0,18	0,25	0,99
	Γυμν. Αυγ.	0,70	0,11	0,48	0,93
	Γυμν. Μαντ.	1,08	0,13	0,82	1,34
Τάξη ($p\text{-val}<0.001$)	A	1,21	0,10	1,02	1,41
	B	0,56	0,08	0,41	0,72
	Γ	1,33	0,28	0,77	1,89
Φύλο ($p\text{-val}=0.10$)	Αγόρια	0,87	0,09	0,70	1,04
	Κορίτσια	1,09	0,10	0,89	1,29
Εκπαίδευση πατέρα ($p\text{-val}=0.08$)	Βασική	1,44	0,19	1,04	1,84
	Μέση	0,90	0,08	0,75	1,05
	Ανώτερη	1,11	0,17	0,76	1,46
Εκπαίδευση μητέρας ($p\text{-val}=0.08$)	Βασική	1,29	0,20	0,89	1,69
	Μέση	0,88	0,08	0,73	1,02
	Ανώτερη	1,07	0,18	0,71	1,43
Εθνικότητα ($p\text{-val}=0.07$)	Ελληνική	0,91	0,07	0,77	1,06
	Άλλη	1,23	0,18	0,87	1,58

Στη συνέχεια, προκειμένου να ληφθεί υπόψη η παράμετρος του χρόνου για τη μελέτη του ποσοστού λαθών επί του συνόλου των λέξεων των ΠΓΛ, οι 344 μαθητικές ΠΓΛ που συλλέχθηκαν εντάχθηκαν σε δύο χρονικές κατηγορίες με βάση προσεγγιστικά τη χρονική στιγμή παραγωγής του γραπτού λόγου. Για συνολικά 170 μαθητές συλλέχθηκαν οι αντίστοιχες μαθητικές ΠΓΛ σε κάποια χρονική στιγμή στην αρχή του σχολικού έτους και σε 174 μαθητές συλλέχθηκαν οι αντίστοιχες μαθητικές ΠΓΛ σε κάποια χρονική στιγμή στο τέλος του σχολικού έτους. Για μέρος των μαθητών συλλέχθηκαν και αναλύθηκαν ΠΓΛ και στις δύο χρονικές στιγμές (128 μαθητές).

Σε πρώτο επίπεδο, η ανάλυση του ποσοστού λαθών επικεντρώθηκε σε μαθητικές ΠΓΛ που παρήχθησαν σε παραπλήσιες χρονικές στιγμές. Πιο συγκεκριμένα το μέσο ποσοστό των λαθών επί του συνόλου των λέξεων στην αρχική χρονική στιγμή ήταν 0,83% (διάμεσος: 0,55%), με ελάχιστη τιμή στο 0% και μέγιστη τιμή στο 7.7% (τυπική απόκλιση: 1.22).

Ο δείκτης ποσοστού λεξικών λαθών προς το σύνολο των λέξεων της ΠΓΛ στην αρχική χρονική στιγμή εμφάνισε ισχυρά σημαντική συσχέτιση με όλες τις δημογραφικές παραμέτρους των μαθητών ($p\text{-value} < 0,001$), εκτός από την παράμετρο του φύλου. Ειδικότερα, όπως καταδεικνύεται και στον πίνακα 4, το 46ο Γυμνάσιο Αθηνών εμφάνισε σημαντικά υψηλότερο δείκτη από τα υπόλοιπα σχολεία και η Α΄ τάξη εμφάνισε υψηλότερο ποσοστό λαθών από τις υπόλοιπες τάξεις. Επίσης, το ποσοστό λαθών ήταν σημαντικά υψηλότερο στους μαθητές των οποίων οι γονείς είχαν βασική εκπαίδευση έναντι εκείνων με πανεπιστημιακή και στους αλλοδαπούς μαθητές έναντι των Ελλήνων μαθητών.

Πίνακας 4. Στατιστικά ποσοστού λαθών προς πλήθος λέξεων ΠΓΛ ανά δημογραφική ομάδα μαθητών-αρχική χρονική στιγμή (Ποσοστό %).

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο ($p\text{-val}=0.02$)	46ο Γυμν. Αθ.	1,13	0,17	0,80	1,45
	6ο Γυμν. Γαλ.	0,55	0,29	0,70	1,79
	Γυμν. Αυγ.	0,48	0,10	0,28	0,68
	Γυμν. Μαντ.	0,57	0,11	0,34	0,80

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

Τάξη (<i>p-val</i> <0.001)	A	1,19	0,15	0,89	1,48
	B	0,35	0,08	0,18	0,51
	Γ	0,50	0,15	0,17	0,83
Φύλο (<i>p-val</i> =0.21)	Αγόρια	0,94	0,16	0,62	1,26
	Κορίτσια	0,71	0,08	0,54	0,87
Εκπαίδευση πατέρα (<i>p-val</i> <0.001)	Βασική	1,82	0,51	0,72	2,93
	Μέση	0,77	0,10	0,57	0,97
	Ανώτερη	0,55	0,11	0,31	0,79
Εκπαίδευση πατέρα (<i>p-val</i> <0.001)	Βασική	1,88	0,40	1,06	2,70
	Μέση	0,64	0,07	0,51	0,78
	Ανώτερη	0,40	0,12	0,15	0,65
Εθνικότητα (<i>p-val</i> <0.001)	Ελληνική	0,62	0,06	0,50	0,74
	Αλβανική	1,59	0,34	0,89	2,28

Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε ότι το μέσο ποσοστό των λαθών επί του συνόλου των λέξεων στην τελική χρονική στιγμή ήταν 0,63% (διάμεσος: 0,0%), ελάχιστη τιμή: 0% και μέγιστη τιμή: 7.7% (τυπική απόκλιση: 1.10).

Αντίστοιχες, με την αρχική φάση, δημογραφικές διαφοροποιήσεις στο δείκτη ποσοστού λαθών καταγράφηκαν και στην τελική φάση, σύμφωνα με τον πίνακα 5. Το μέσο ποσοστό λαθών ήταν αυξημένο στους μαθητές με βασική εκπαίδευση γονέων έναντι εκείνων με ανώτερη εκπαίδευση, στους μαθητές της Α΄ τάξης έναντι εκείνων των υπόλοιπων τάξεων και ενδεικτικά αυξημένο στους αλλοδαπούς μαθητές έναντι των Ελλήνων μαθητών.

Πίνακας 5. Στατιστικά ποσοστού λαθών προς πλήθος λέξεων ΠΓΛ ανά δημογραφική ομάδα μαθητών-τελική χρονική στιγμή (Ποσοστό %).

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο (<i>p-val=0.02</i>)	46ο Γυμν. Αθ.	0,78	0,21	0,35	1,20
	6ο Γυμν. Γαλ.	0,23	0,07	0,08	0,38
	Γυμν. Αυγ.	0,32	0,06	0,19	0,45
	Γυμν. Μαντ.	0,89	0,15	0,59	1,20
Τάξη (<i>p-val=0.02</i>)	A	0,89	0,16	0,57	1,21
	B	0,42	0,08	0,26	0,58
	Γ	0,39	0,13	0,13	0,66
Φύλο (<i>p-val=0.11</i>)	Αγόρια	0,75	0,14	0,47	1,03
	Κορίτσια	0,48	0,07	0,33	0,63
Εκπαίδευση πατέρα (<i>p-val<0.001</i>)	Βασική	1,90	0,66	0,43	3,37
	Μέση	0,55	0,09	0,38	0,72
	Ανώτερη	0,49	0,14	0,21	0,77
Εκπαίδευση μητέρας (<i>p-val=0.01</i>)	Βασική	1,29	0,47	0,31	2,27
	Μέση	0,53	0,08	0,38	0,68
	Ανώτερη	0,55	0,13	0,29	0,81
Εθνικότητα (<i>p-val=0.06</i>)	Ελληνική	0,56	0,07	0,42	0,70
	Αλβανική	1,01	0,38	0,22	1,80

Παράλληλα, με βάση τον στατιστικό έλεγχο σύγκρισης των ποσοστών λαθών μεταξύ των δύο χρονικών στιγμών, δεν καταγράφηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ($p\text{-value}=0,253$). Χωρίς σημαντικές διαφορές ποσοστού λαθών μεταξύ των χρονικών στιγμών ήταν και τα αποτελέσματα ανά μαθητική τάξη με την εξαίρεση της Α΄ τάξης, όπου οι μαθητές παρουσίασαν ενδείξεις βελτίωσης (μείωσης) του ποσοστού λαθών επί του συνόλου των λέξεων ($p\text{-value}=0,08$ για την Α΄ τάξη, $p\text{-value}=0,48$ για τη Β΄ τάξη και $p\text{-value}=0,86$ για την Γ΄ τάξη). Αντίστοιχες ενδείξεις βελτίωσης εντοπίστηκαν και στις περιπτώσεις των αλλοδαπών μαθητών ($p\text{-value}=0,07$), ενώ χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις ήταν η χρονική σύ-

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

γκριση για τους μαθητές με ελληνική υπηκοότητα (p -value=0,95). Δεν εντοπίστηκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των χρονικών στιγμών στο ποσοστό λαθών ανάλογα με το φύλο ή το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων. Σε επίπεδο σχολείων, σημαντική ήταν η καταγραφή βελτίωσης στη μονάδα του 46ου Γυμνασίου (p -value=0,03). Οι σχετικοί έλεγχοι παρουσιάζονται στον πίνακα 6.

Πίνακας 6. Σύγκριση μεταξύ αρχικών και τελικών ποσοστών λαθών επί του συνόλου των αντίστοιχων λέξεων (Ποσοστό %).

		Αρχική χρονική στιγμή (μέση τιμή ποσοστού λαθών)	Τελική χρονική στιγμή (μέση τιμή ποσοστού λαθών)
Σχολείο	46 ^ο Γυμν. Αθ. (p -val=0.03)	1,24	0,77
	Γυμν. Αυγ. (p -val=0.41)	0,49	0,38
	Γυμν. Μαντ. (p -val=0.15)	0,57	0,84
Τάξη	A (p -val=0.08)	1,39	1,02
	B (p -val=0.48)	0,34	0,41
	Γ (p -val=0.86)	0,49	0,53
Φύλο	Αγόρια (p -val=0.50)	0,93	0,81
	Κορίτσια (p -val=0.29)	0,69	0,56
Εκπαίδευση πατέρα	Βασική (p -val=0.81)	1,98	1,90
	Μέση (p -val=0.13)	0,75	0,56
	Ανώτερη (p -val=0.51)	0,50	0,71
Εκπαίδευση μητέρας	Βασική (p -val=0.25)	1,88	1,35
	Μέση (p -val=0.16)	0,65	0,51
	Ανώτερη (p -val=0.19)	0,43	0,82
Εθνικότητα	Ελληνική (p -val=0.95)	0,61	0,61
	Αλβανική (p -val=0.07)	1,65	1,00

Ευρήματα-Ανάλυση σχετικής συχνότητας λαθών ανά τύπο λάθους

Με βάση τις 344 μαθητικές ΠΓΛ που μελετήθηκαν καταγράφηκαν τρεις τύποι λαθών. Ο πρώτος τύπος λαθών αφορούσε στα τυπολογικά λάθη (ΤΥΠ) (κατηγορία που αντιστοιχεί γενικά στη μορφή των λέξεων), ο δεύτερος τύπος λαθών σχετιζόταν με λάθη σημασιολογικά λάθη- σύγχυση σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) (που αντιστοιχεί γενικά στη σημασία) και ο τρίτος με λάθη σημασιολογικά -συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ) (που αντιστοιχεί γενικά στη χρήση).

Στον πίνακα 7 καταγράφεται η σχετική συχνότητα των τριών τύπων λαθών επί του συνόλου των αντιστοιχών λέξεων καθώς και η σχετική διακύμανση στο σύνολο των ΠΓΛ. Η σχετική συχνότητα για τα τυπολογικά λάθη (ΤΥΠ) ήταν 0,38 ενώ τα σημασιολογικά -συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ) 0,23 και για τα σημασιολογικά λάθη-σύγχυση σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) 0,12.

Πίνακας 7. Στατιστικά μεγέθη σχετικής συχνότητας λαθών ανά τύπο λάθους.

Στατιστικά	ΤΥΠ	ΣΗΜ-ΣΓΣ	ΣΗΜ-ΣΝΦ
Σχετική συχνότητα (μέση τιμή)	0,38	0,12	0,23
Σχετική συχνότητα (διάμεσος)	0,00	0,00	0,00
Τυπική απόκλιση	0,90	0,40	0,45

Ειδικότερα σε ότι αφορά στα σημασιολογικά λάθη-σύγχυση σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ), η υποκατηγορία λαθών λανθασμένη επιλογή συνωνύμου (ΛΕΥ) είχε τη μεγαλύτερη σχετική συχνότητα με 0,043 (τυπική απόκλιση: 0,19) ενώ ακολουθούσε η λανθασμένη επιλογή υπερωνύμου αντί υπωνύμου (ΛΕΡ) με 0,040 (τυπική απόκλιση 0,26). Η ιεράρχηση της σχετικής συχνότητας των υποκατηγοριών σημασιολογικών λαθών-σύγχυσης σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) παρουσιάζεται στον πίνακα 8.

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

Πίνακας 8. Στατιστικά μεγέθη σχετικής συχνότητα λαθών ανά υποκατηγορία λαθών για τα λάθη ΣΗΜ-ΣΓΣ.

Υποκατηγορίες λαθών	Σχετική συχνότητα	Τυπική απόκλιση
ΣΗΜ-ΣΓΣ (ΛΕΥ)	0,043	0,19
ΣΗΜ-ΣΓΣ (ΛΕΡ)	0,040	0,26
ΣΗΜ-ΣΓΣ (ΛΕΩ)	0,022	0,13
ΣΗΜ-ΣΓΣ (ΛΕΟ)	0,014	0,20
ΣΗΜ-ΣΓΣ (ΛΕΘ)	0,005	0,05

Σε ότι αφορά στα σημασιολογικά λάθη-συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ), η υποκατηγορία λαθών λανθασμένη επιλογή λεξιλογίου ανάλογα με το είδος λόγου (ΕΛΕ) είχε τη μεγαλύτερη σχετική συχνότητα με 0,095 (τυπική απόκλιση: 0,32), ενώ ακολουθούσε η λανθασμένη επιλογή αφηρημένου συνδυασμού (ΛΕΦ) με 0,062 (τυπική απόκλιση 0,25). Η ιεράρχηση της σχετικής συχνότητας των υποκατηγοριών λαθών σημασιολογικών-συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ) παρουσιάζεται στον πίνακα 16.

Πίνακας 9. Στατιστικά μεγέθη σχετικής συχνότητα λαθών ανά υποκατηγορία λαθών για τα λάθη ΣΗΜ-ΣΝΦ.

Υποκατηγορίες λαθών	Σχετική συχνότητα	Τυπική απόκλιση
ΣΗΜ-ΣΝΦ (ΕΛΕ)	0,095	0,32
ΣΗΜ-ΣΝΦ (ΛΕΦ)	0,062	0,25
ΣΗΜ-ΣΝΦ (ΛΕΣ)	0,050	0,21
ΣΗΜ-ΣΝΦ (ΛΠΕ)	0,019	0,09
ΣΗΜ-ΣΝΦ (ΛΕΖ)	0,000	0,00

Η σχετική συχνότητα των τυπολογικών λαθών (ΤΥΠ) διαφοροποιείται σημαντικά με όλες τις δημογραφικές παραμέτρους που μελετήθηκαν, πίνακας 10. Σημαντική υψηλότερη συχνότητα τυπολογικών λαθών (ΤΥΠ)

εμφάνισαν οι μαθητές του 46ου Γυμνασίου, τα αγόρια, οι μαθητές της Α τάξης, οι μαθητές με γονείς βασικής εκπαίδευσης και οι μαθητές με Αλβανική εθνικότητα.

Πίνακας 10. Στατιστικά μεγέθη σχετικής συχνότητα τυπολογικών λαθών ανά δημογραφική ομάδα μαθητών.

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο ($p\text{-val}<0.001$)	46ο Γυμν.	0,61	0,10	0,41	0,81
	6ο Γυμν.	0,12	0,06	0,00	0,23
	Γυμν. Αυγ.	0,08	0,03	0,03	0,13
	Γυμν. Μαντ.	0,38	0,08	0,23	0,53
Τάξη ($p\text{-val}<0.001$)	A	0,57	0,09	0,40	0,74
	B	0,18	0,04	0,09	0,27
	Γ	0,18	0,06	0,06	0,31
Φύλο ($p\text{-val}=0.024$)	Αγόρια	0,48	0,08	0,32	0,65
	Κορίτσια	0,26	0,04	0,19	0,34
Εκπαίδευση πατέρα ($p\text{-val}<0.001$)	Βασική	1,25	0,35	0,53	1,97
	Μέση	0,35	0,05	0,25	0,45
	Ανώτερη	0,14	0,04	0,07	0,21
Εκπαίδευση μητέρας ($p\text{-val}<0.001$)	Βασική	1,16	0,24	0,67	1,64
	Μέση	0,25	0,04	0,17	0,32
	Ανώτερη	0,20	0,05	0,11	0,29
Εθνικότητα ($p\text{-val}<0.001$)	Ελληνική	0,25	0,03	0,19	0,32
	Αλβανική	0,95	0,21	0,54	1,36

Από την άλλη όμως μεριά, η σχετική συχνότητα των λαθών κατηγορίας σημασιολογικών λαθών - σύγχυσης σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) δε διαφοροποιείται σημαντικά με κάποια δημογραφική ομάδα μαθητών πέρα από τους μαθητές της Α τάξης όπου εμφανίζουν αυξημένη σχετική συχνότητα συγκριτικά με τους υπόλοιπους μαθητές ($p\text{-value}<0,01$), Πίνακας 11.

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

Πίνακας 11. Στατιστικά μεγέθη σχετικής συχνότητας σημασιολογικών λαθών-σύγχυσης σημασιολ. σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) ανά δημογραφική ομάδα μαθητών.

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο (<i>p-val</i> =0,35)	46ο Γυμν.	0,14	0,04	0,07	0,21
	6ο Γυμν.	0,02	0,02	-0,02	0,05
	Γυμν. Αυγ.	0,08	0,03	0,03	0,13
	Γυμν. Μαντ.	0,16	0,05	0,06	0,26
Τάξη (<i>p-val</i> <0,01)	A	0,20	0,04	0,12	0,28
	B	0,04	0,01	0,01	0,07
	Γ	0,07	0,03	0,01	0,14
Φύλο (<i>p-val</i> =0,83)	Αγόρια	0,13	0,03	0,06	0,20
	Κορίτσια	0,12	0,03	0,07	0,17
Εκπαίδευση πατέρα (<i>p-val</i> <0,31)	Βασική	0,24	0,10	0,03	0,45
	Μέση	0,11	0,03	0,06	0,16
	Ανώτερη	0,13	0,04	0,04	0,21
Εκπαίδευση μητέρας (<i>p-val</i> <0,56)	Βασική	0,18	0,08	0,01	0,34
	Μέση	0,12	0,02	0,07	0,16
	Ανώτερη	0,10	0,04	0,02	0,18
Εθνικότητα (<i>p-val</i> <0,40)	Ελληνική	0,11	0,02	0,07	0,16
	Αλβανική	0,16	0,07	0,03	0,29

Αντίστοιχα, δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των δημογραφικών ομάδων μαθητών σε ότι αφορά σε λάθη σημασιολογικά-συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ) όπως αποτυπώνονται στον πίνακα 12.

Πίνακας 12. Στατιστικά μεγέθη σχετικής συχνότητας σημασιολογικών λαθών-συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ) ανά δημογραφική ομάδα μαθητών.

Δημογραφικό προφίλ		Μέση τιμή	Τυπική απόκλιση από το μέσο	95% διάστημα εμπιστοσύνης (χαμηλό-υψηλό)	
Σχολείο (<i>p-val=0,77</i>)	46ο Γυμν.	0,25	0,05	0,16	0,34
	6ο Γυμν.	0,14	0,05	0,04	0,25
	Γυμν. Αυγ.	0,22	0,04	0,15	0,30
	Γυμν. Μαντ.	0,21	0,04	0,13	0,29
Τάξη (<i>p-val<0.07</i>)	A	0,28	0,04	0,20	0,36
	B	0,17	0,03	0,11	0,23
	Γ	0,18	0,05	0,09	0,27
Φύλο (<i>p-val=0.54</i>)	Αγόρια	0,24	0,04	0,16	0,31
	Κορίτσια	0,21	0,03	0,15	0,27
Εκπαίδευση πατέρα (<i>p-val<0.22</i>)	Βασική	0,37	0,17	0,02	0,71
	Μέση	0,21	0,02	0,16	0,26
	Ανώτερη	0,25	0,05	0,14	0,35
Εκπαίδευση μητέρας (<i>p-val<0.42</i>)	Βασική	0,29	0,10	0,10	0,49
	Μέση	0,22	0,03	0,17	0,27
	Ανώτερη	0,19	0,04	0,10	0,27
Εθνικότητα (<i>p-val<0.54</i>)	Ελληνική	0,22	0,02	0,17	0,26
	Αλβανική	0,26	0,08	0,09	0,42

Ευρήματα-Ανάλυση σχετικής συχνότητας λαθών ανά τύπο λαθών και χρονική περίοδο

Τόσο την πρώτη χρονική περίοδο όσο και τη δεύτερη, τα τυπολογικά λάθη (ΤΥΠ) εμφανίζουν την υψηλότερη σχετική συχνότητα (0,44 και 0,32 αντίστοιχα). Ακολουθούν τα σημασιολογικά λάθη -συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ) (0,28 και 0,17 αντίστοιχα) και τα σημασιολογικά λάθη-σύγχυση σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) (0,12 και 0,13 αντίστοιχα). Σε ότι αφορά στη σύγκριση της μεταβολής στο χρόνο επί όσων περιπτώσεων είχαν

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του λεξιλογικού τομέα

μετρήσεις και στις δύο χρονικές στιγμές δε διαπιστώνεται στατιστικά σημαντική μεταβολή στα τυπολογικά λάθη (ΤΥΠ) και στα σημασιολογικά λάθη-σύγχυση σημασιολ. σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) (p-values 0.64 και 0,47 αντίστοιχα) ενώ οριακά σημαντική μείωση καταγράφεται στους τύπους λαθών ΣΗΜ-ΣΝΦ (p-value=0.04), Πίνακας 13.

Πίνακας 13. Σχετική συχνότητα ανά τύπο λαθών και χρονική περίοδο.

Τύπος Λαθών	1η Περίοδος		2η Περίοδος	
	Σχετική Συχνότητα (Μέση Τιμή)	Τυπική Απόκλιση	Σχετική Συχνότητα (Μέση Τιμή)	Τυπική Απόκλιση
ΤΥΠ (p-val=0.64)	0,44	0,82	0,32	0,96
ΣΗΜ-ΣΓΣ (p-val=0.47)	0,12	0,37	0,13	0,43
ΣΗΜ-ΣΝΦ (p-val=0.04)	0,28	0,54	0,17	0,32

Σε ότι αφορά στις υποκατηγορίες σημασιολογικών λαθών-σύγχυσης σημασιολογικών σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ), οι λανθασμένες επιλογές υπερωνύμου αντί υπωνύμου (ΛΕΡ) εμφάνισαν την υψηλότερη σχετική συχνότητα στην 1η περίοδο ενώ οι λανθασμένες επιλογές συνωνύμου (ΛΕΥ) την υψηλότερη στη 2η περίοδο με στατιστικά σημαντική αύξηση από την 1η περίοδο (p-value=0,03). Δεν καταγράφηκε άλλη σημαντική μεταβολή στο χρόνο μεταξύ των υποκατηγοριών σημασιολογικών λαθών-σύγχυσης σημασιολ. σχέσεων (ΣΗΜ-ΣΓΣ) Πίνακας 8.

Σε ότι δε αφορά στις υποκατηγορίες σημασιολογικά λαθών -συνεμφάνισης (ΣΗΜ-ΣΝΦ), οι λανθασμένες επιλογές λεξιλογίου ανάλογα με το είδος λόγου (ΕΛΕ) εμφάνισαν και στις δύο χρονικές περιόδους την υψηλότερη σχετική συχνότητα (0,13 και 0,07 αντίστοιχα). Στατιστικά σημαντική μείωση εμφάνισαν μόνο τα λάθη της υποκατηγορίας λανθασμένης επιλογής λέξεων που καθορίζονται σημασιολογικά (ΛΕΣ) από 0,07 σε 0,03 (p-value=0.01) (Πίνακας 14).

Πίνακας 14. Σχετική συχνότητα ανά υποκατηγορίες τύπων λαθών ΣΗΜ-ΣΓΣ & ΣΗΜ-ΣΝΦ.

Τύπος Λαθών	1η Περίοδος		2η Περίοδος	
	Σχετική Συχνότητα (Μέση Τιμή)	Τυπική Απόκλιση	Σχετική Συχνότητα (Μέση Τιμή)	Τυπική Απόκλιση
ΛΕΘ (p-val=0.16)	0,01	0,07	0,00	0,00
ΛΕΟ (p-val=0.38)	0,00	0,06	0,02	0,27
ΛΕΥ (p-val=0.03)	0,03	0,12	0,06	0,23
ΛΕΡ (p-val=0.54)	0,05	0,30	0,03	0,21
ΛΕΩ (p-val=0.65)	0,03	0,17	0,02	0,09
ΛΕΦ (p-val=0.82)	0,07	0,28	0,06	0,21
ΛΕΖ (p-val=1.00)	0,00	0,00	0,00	0,00
ΛΕΣ (p-val=0.01)	0,07	0,27	0,03	0,13
ΛΠΕ (p-val=0.45)	0,01	0,07	0,02	0,10
ΕΛΕ (p-val=0.21)	0,13	0,40	0,07	0,20

5. Συζήτηση - συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα της έρευνας σχετικά με τα λεξικά λάθη συνοψίζονται ως εξής:

Όσον αφορά στα αποτελέσματα των μετρήσεων των λεξικών λαθών στις μαθητικές ΠΓΛ, μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους παρουσιάζει είτε καθόλου είτε ένα λεξικό λάθος, ενώ είναι πολύ λιγότερες οι ΠΓΛ που παρουσιάζουν από τρία έως 7 το ανώτερο λεξικά λάθη. Προφανώς, το μικρό ποσοστό λαθών οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι μαθητές χρησιμοποιούν κατά την παραγωγή γραπτού λόγου λέξεις που έχουν κατακτήσει ήδη σε ικανοποιητικό ή σχεδόν ικα-

νοποιητικό βαθμό, αφού πρόκειται για κείμενα των οποίων το θεματικό περιεχόμενο τους είναι ήδη γνωστό.

Σχετικά δε με το δημογραφικό προφίλ των μαθητών που παρουσιάζουν τα περισσότερα λάθη στις ΠΓΛ, αυτό συγκεντρώνει τα εξής χαρακτηριστικά: Σχολείο: σε αστικό περιβάλλον (46ο Γυμνάσιο Αθηνών), Τάξη: Α΄, Μορφωτικό επίπεδο γονέων: βασική εκπαίδευση, Εθνικότητα: αλλοδαπός. Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα επιβεβαιώνει τις προσδοκίες μας για τη γλωσσική συμπεριφορά της συγκεκριμένης δημογραφικής ομάδας μαθητών, εκτός από τον παράγοντα του τόπου, καθώς το αστικό περιβάλλον αναμένεται να δίνει περισσότερα ερεθίσματα τυπικής γλώσσας και επομένως να μην συμβάλλει σε τέτοιο βαθμό στην εμφάνιση λεξικών λαθών. Ωστόσο όμως, φαίνεται ότι στο συγκεκριμένο σχολείο υπάρχει μια σειρά παραγόντων που επηρεάζει αρνητικά την επίδοση των μαθητών όπως: το μορφωτικό επίπεδο της πλειοψηφίας των γονέων και η ύπαρξη ενός σχετικά σημαντικού ποσοστού αλλοδαπών μαθητών, σε συνδυασμό με τα συνήθη προβλήματα ενός σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος που δεν δημιουργεί προϋποθέσεις για επαφές και επικοινωνία μεταξύ των ατόμων της περιοχής. Η παρουσία επίσης των ανωτέρω παραγόντων, επιβεβαιώνει (σε επίπεδο εμφάνισης λεξικών λαθών) τις σχετικές θεωρίες για τη χρήση περιορισμένου κώδικα από την πλευρά των μαθητών εκείνων που διαβιώνουν σε μειονεκτικά από γλωσσική άποψη περιβάλλοντα (Μήτσης 1996.....)

Σχετικά, τώρα, με το αν υπήρξε κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή μεταξύ ΠΓΛ σε αρχική χρονική στιγμή και ΠΓΛ σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή της σχολικής χρονιάς, οι μόνες περιπτώσεις που παρουσίασαν βελτίωση ήταν οι μαθητές της Α΄ τάξης, οι μαθητές του 46ου Γυμνασίου Αθηνών και οι αλλοδαποί. Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι τρεις αυτές δημογραφικές ομάδες ταυτίζονται με τα τρία από τα τέσσερα δημογραφικά χαρακτηριστικά που συνδιαμορφώνουν την ταυτότητα του πιο «αδύναμου μαθητή». Το αποτέλεσμα αυτό αποδεικνύει ότι μεταξύ των μαθητών με υψηλότερη συχνότητα λεξικών λαθών υπάρχουν πιο ισχυρές τάσεις βελτίωσης από ό,τι στους μαθητές με χαμηλότερες συχνότητες λαθών στις ΠΓΛ τους.

Σχετικά με τις μετρήσεις ανά τύπο λεξικών λαθών παρατηρείται ότι τόσο την πρώτη χρονική περίοδο όσο και τη δεύτερη, τα τυπολογικά λάθη εμφανίζουν την υψηλότερη σχετική συχνότητα σε σχέση με τα σημασιολογικά λάθη-συνεμφάνισης και τα σημασιολογικά λάθη-σύγχυσης σημασιολογικών σχέσεων. Ένα σημαντικό ποσοστό τυπολογικών λαθών (ΤΥΠ) οφείλεται πιθανότατα όχι σε άγνοια της λέξης αλλά σε αδυναμία

σωστής χρήσης των γραφημάτων, πράγμα που απαιτεί άσκηση και στη σωστή γραφή των λέξεων. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι η εμφάνιση σημαντικού ποσοστού λαθών στην υποκατηγορία λανθασμένη επιλογή λεξιλογίου ανάλογα με το είδος λόγου (κατηγορία σημασιολογικά λάθη συνεμφάνισης) συνεπάγεται κάποιας μορφής ανεπάρκεια στην επικοινωνιακή χρήση της γλώσσας, πράγμα που απαιτεί έναν περισσότερο επικοινωνιακό προσανατολισμό στη διδασκαλία της. Επίσης, θα ανέμενε κανείς ότι η σχετική συχνότητα λαθών κατηγορίας σημασιολογικών λαθών – σύγχυσης σημασιολογικών σχέσεων θα παρουσίαζε αυξημένο ποσοστό στην ομάδα των αλλοδαπών μαθητών, οι οποίοι δεν θα είχαν αναπτύξει επαρκώς το σημασιολογικό σύστημα της Ελληνικής. Η απουσία, ωστόσο, ενός αυξημένου ποσοστού μπορεί να σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι μαθητές γεννήθηκαν στην Ελλάδα και, επομένως, διαθέτουν περίπου τα ίδια δεδομένα με τους Έλληνες μαθητές που ζουν σε μειονεκτικά από γλωσσική άποψη περιβάλλοντα.

Το τελικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανωτέρω έρευνα είναι ότι υπάρχουν ορισμένες ομάδες μαθητών που εμφανίζουν προβλήματα στον λεξιλογικό τομέα, άρα και στην αποτελεσματική χρήση της γλώσσας και οι ομάδες αυτές είναι οι εξής: τα παιδιά οικογενειών με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, οι αλλοδαποί και οι μαθητές που διαβιώνουν σε προβληματικά εν πολλοίς αστικά περιβάλλοντα. Είναι φυσικό ότι στις κατηγορίες αυτές πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση κατά τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος από τους εκπαιδευτικούς, ώστε να αντισταθμίσουν με την πάροδο του χρόνου τα ελλείμματα που εμφανίζουν στη χρήση της γλώσσας. Πιο συγκεκριμένα, η διαπίστωση ότι οι ομάδες αυτές δείχνουν πιο ισχυρές τάσεις βελτίωσης από τους υπόλοιπους μαθητές είναι πολύ παρήγορη και, αν υπάρξει κατάλληλη εκμετάλλευση του γεγονότος, είναι δυνατόν, με την προσαρμογή του μαθήματος στα συγκεκριμένα δεδομένα και με την υιοθέτηση της χρήσης ατομοκεντρικής και, ταυτόχρονα, επικοινωνιακής μεθόδου είναι δυνατόν να φτάσουν ή, τουλάχιστον, να προσεγγίσουν το μέσο επίπεδο επίδοσης των παιδιών της ηλικίας τους.

Στην προσπάθεια αυτή είναι φυσικό ότι θα δίνεται στη διδασκαλία του λεξιλογίου ιδιαίτερη έμφαση, αφού οι λέξεις θεωρείται σήμερα ότι αποτελούν τη βάση του γλωσσικού φαινομένου και η κατοχή τους συνιστά προϋπόθεση για την επίτευξη επαρκούς επικοινωνίας.

Σχετικά δε με την αντιμετώπιση του γλωσσικού λάθους πρέπει να σημειώσουμε τα ακόλουθα:

Σύμφωνα με τις αρχές της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας των ημερών

μας, η εμφάνιση λαθών δεν θεωρείται πλέον αρνητικό φαινόμενο αλλά αντιμετωπίζεται ως μοναδική ευκαιρία, ως παράθυρο που οδηγεί κατευθείαν στον εσωτερικό κόσμο του μαθητή. Τα λάθη βοηθούν τον διδάσκοντα να σχηματίσει σαφή αντίληψη, όχι μόνον για τον βαθμό κατάρκτησης των γλωσσικών δομών και την αποτελεσματικότητα της χρησιμοποιούμενης διδακτικής μεθόδου, αλλά επίσης για τη μαθησιακή πορεία, την πρόοδο, τα κενά, τις προσπάθειες που καταβάλλουν και τις στρατηγικές που αναπτύσσουν οι μαθητές κατά τη διαδικασία κατάρκτησης της γλώσσας. Επομένως, τα λάθη κρίνονται σήμερα ως ευεργετικές ενδείξεις που μας καθοδηγούν στο να λαμβάνουμε τα κατάλληλα μέτρα και να κινούμαστε προς τη σωστή κατεύθυνση.

Από το άλλο μέρος οφείλουμε να καταστήσουμε τη διόρθωση των λαθών αναπόσπαστο τμήμα της πορείας διδασκαλίας και, γενικότερα, της διδακτικής διαδικασίας στην οποία θα συμμετέχουν ενεργά και οι ίδιοι οι μαθητές μας (με αυτοδιόρθωση ή ετεροδιόρθωση). Η ενεργός ανάμειξη κεντρίζει το ενδιαφέρον, αναπτύσσει τον προβληματισμό και οξύνει το γλωσσικό τους αισθητήριο, παρέχοντας με τον τρόπο αυτόν μια ουσιαστική συνεισφορά στη βελτίωση της γλωσσικής τους ικανότητας. Αλλά και ο διδάσκων ωφελείται πολλαπλώς από τον σύγχρονο τρόπο διόρθωσης, γιατί αυτή η συνεχής ανατροφοδοτική διαδικασία τον πληροφορεί ανά πάσα στιγμή για τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η τάξη του και, επομένως, είναι σε θέση να προβεί στις αναγκαίες βελτιώσεις, τροποποιήσεις και αναθεωρήσεις.

Σημειώσεις

1. Βλ. ενδεικτικά τα εκπαιδευτικά περιοδικά «Φιλολογική» (τχ. 97, 98), «Σεμινάριο» (τχ. 35) και «Νέα Παιδεία» (τχ. 119).
2. Σχετικά με τις αρχές της δειγματοληψίας και της ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων βλ. Wray & Bloomer 2006.
3. Για θέματα σχετικά με τα λεξικά λάθη βλ. Μήτσης 1998:191, Ξυδόπουλος 2004, James 1998.

Βιβλιογραφία

- Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών της Ελληνικής Γλώσσας για το Γυμνάσιο – Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών της Ελληνικής Γλώσσας για το Γυμνάσιο (2003) Φ.Ε.Κ. 303/ τεύχ. β', 13-3-2003, σ. 3778-3794, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Gairns, R. and Redman, S. (1995), *Working with words*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hughes, A. (2004). *Testing for language teachers*. Cambridge: CUP.
- Jacobs, H. L. (1981). *Testing ESL composition: A practical approach. English Composition Program*. Rowley, MA: Newbury House.
- James, C. (1998). *Errors in Language Learning and Use. Exploring Error Analysis*. London & New York: Longman.
- Jarvis, S. (2002). Short texts, best-fitting curves and new measures of lexical diversity. *Language Testing* 19(1), 57-84.
- Lewis, M. (1993). *The Lexical Approach*. Hove: Language Teaching Publications.
- Μήτσης, Ν. (1996). *Διδακτική του Γλωσσικού Μαθήματος. Από τη Γλωσσική Θεωρία στη Διδακτική Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μήτσης, Ν. (1998). *Στοιχειώδεις αρχές και μέθοδοι της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μήτσης, Ν. (2004). *Η Διδασκαλία της Γλώσσας υπό το Πρίσμα της Επικοινωνιακής Προσέγγισης – Εισαγωγή στη Θεωρία και τις Τεχνικές του Επικοινωνιακού Μοντέλου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Nation, I.S.P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ξυδόπουλος, Γ. (2004). Τι είναι τελικά τα γλωσσικά λάθη; Στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 24ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 9-11 Μαΐου 2003*. Θεσσαλονίκη: Επιτροπή έκδοσης πρακτικών, 519-530.
- Scott, M. 1996. *WordSmith Tools* [computer software]. Oxford, Oxford University Press.
- Weir, C. J. (1990). *Communicative language testing*. New Jersey: Prentice Hall Regents.
- Wilkins, D. A. (1972). *Linguistics in Language Teaching*. London: Arnold.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Το Δικαίωμα του Πολίτη στο Πολιτιστικό Περιβάλλον: Η Συνταγματική και Νομική του Διάσταση στην Παιδεία και στον Πολιτισμό

Γιώργος Σκουλάς* – Δέσποινα Σκουλά**

Περίληψη

Ο στόχος αυτού του κειμένου, είναι να εξετάσει το δικαίωμα του πολίτη στο πολιτιστικό περιβάλλον για τη συνταγματική του κατοχύρωση στη χώρα μας, ώστε να αναζητηθούν οι υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτό. Να εστιάσει πρωτίστως, στις συνθήκες και στους κανονισμούς της διεθνούς κοινότητας και στους οργανισμούς της, για τον τρόπο που το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται διεθνώς και περιφερειακά αναδεικνύοντας τη σημασία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης παγκόσμια. Να διερευνήσει, τη συνταγματική διάσταση αλλά και τη νομική φύση αυτού του δικαιώματος αναλυτικά για την κατανόησή του από τους πολίτες. Γι' αυτό, αναλύει τις διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις που κατοχυρώνουν το εν λόγω δικαίωμα με θέματα πολιτισμού. Επιχειρεί δε την ανάδειξη του τρόπου που η υποχρέωση του κράτους να προστατεύει το πολιτιστικό περιβάλλον και όχι μόνο να το γνωστοποιεί μέσω εκπαίδευσης, θεμελιώνει και ένα αντίστοιχο δικαίωμα για το άτομο και την κοινωνική ομάδα που εντάσσεται στο πνεύμα των δικαιωμάτων νέας γενιάς. Τέλος, εξετάζει εάν η παγκοσμιοποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι απειλή για την «πολιτισμική σύνθεση και την αλληλεγγύη» των κοινωνιών και γιατί;

Λέξεις κλειδιά: Δικαίωμα πολίτη, πολιτιστικό περιβάλλον, παιδεία.

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Δικηγόρος, ΔΠΘ, Υποψήφια Διδάκτωρ Νομικής Σχολής, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό εστιάζει πάνω στο δικαίωμα που έχει ο κάθε πολίτης στο πολιτιστικό περιβάλλον του ως μια διάσταση των δράσεων και του εν γένει πολιτισμού του. Εάν απολαμβάνει ο καθένας αυτό το δικαίωμα ή όχι είναι σημαντικό επειδή, εκτός από δικαιώματα υπάρχουν και υποχρεώσεις. Ωστόσο, η επαρκής ανταπόκριση του πολίτη ως γνώση των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του, καθίσταται μοχλός που προάγει τον πολιτισμό υψηλότερα ώστε να αποχωρίζεται τη βαρβαρότητα, δανειζόμενοι τον όρο του Καστοριάδη.¹ Επειδή, ο πολιτισμός δεν απουσιάζει από την καθημερινή μας ζωή, ούτε είναι κάτι υποδεέστερο που ταυτίζεται με τον ελεύθερο χρόνο και την ψυχαγωγία. Ούτε αναφέρεται απλά, μόνο στις καλές τέχνες, τη λογοτεχνία και την πολιτιστική κληρονομιά. Πολιτισμός είναι το σύνολο των πράξεων του ανθρώπου στην καθημερινότητα, των αποτελεσμάτων τους στον κάθε χώρο ή κοινότητα που βιώνει, όπου οι πράξεις αυτές συντελούνται στο διαρκές γίνεσθαι της συλλογικής κοινωνικής ζωής του σε όλους τους τομείς ύπαρξής του. Αυτό που αποκαλείται πολιτιστική ταυτότητα συνεπώς, συνδέεται με την εθνική και γλωσσική συνείδηση, με την πρόσληψη και τη χρήση της ιστορίας, με τις συλλογικές νοοτροπίες και πρακτικές, καθώς και με το ίδιο το επίπεδο της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Στόχος του κειμένου συνεπώς, είναι να εξετάσει πρωτίστως, εάν το δικαίωμα του πολίτη στο πολιτιστικό περιβάλλον είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο στη χώρα μας, ώστε να αναζητήσουμε και τις υποχρεώσεις του. Δεύτερον, να εστιάσει στις συνθήκες και στους κανονισμούς της διεθνούς κοινότητας και τους οργανισμούς της για τον τρόπο που αυτό το δικαίωμα κατοχυρώνεται διεθνώς και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τρίτον, να διερευνήσει τη νομική διάσταση, αλλά και τη φύση αυτού του δικαιώματος αναλυτικά για την αποτελεσματική κατανόηση του θέματος από τους πολίτες. Επειδή το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον² ή ορθότερα στο πολιτισμικό περιβάλλον,³ εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική έννομη τάξη με το Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 24 που ορίζει ότι: “η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους.”⁴ Ποια όμως είναι η επιδίωξη του συντακτικού νομοθέτη μ’ αυτή την ευρύτατη διατύπωση; Ο νομοθέτης φαίνεται ότι επιδίωξε να καταλάβει και να υπαγάγει στην προστασία του κράτους όλες

τις βασικές πτυχές του περιβάλλοντος. Ενώ, με την αόριστη έννοια αυτή αποφεύγεται η αυτοδέσμευσή του από ορισμούς που θα άφηναν ακάλυπτα ορισμένα πολιτιστικά αγαθά, που ενδεχομένως κάποτε θεωρηθούν αξία προστασίας.⁵ Συνεπώς, η έρευνα σε πρώτη φάση αναλυτικά, αναζητά τις διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις που κατοχυρώνουν το εν λόγω δικαίωμα με περιληπτική αναφορά στο έργο της UNESCO και του CDCC που είναι επιφορτισμένα με θέματα πολιτισμού. Στη δεύτερη, επιχειρεί την ανάδειξη του τρόπου που η υποχρέωση του κράτους να προστατεύει το πολιτιστικό περιβάλλον και όχι να το γνωστοποιεί μέσω εκπαίδευσης μόνο, θεμελιώνει και ένα αντίστοιχο δικαίωμα για το άτομο και την κοινωνική ομάδα. Ένα δικαίωμα που ξεφεύγει από τον κλασσικό χαρακτηρισμό του, ως ατομικό ή κοινωνικό δικαίωμα και εντάσσεται στο σύγχρονο πνεύμα των δικαιωμάτων νέας γενιάς. Τέλος, εγείρει το ερώτημα για έρευνα που σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση που θεωρείται μείζονος σημασίας. Δηλαδή, εάν η παγκοσμιοποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι απειλή για την «πολιτισμική ομογενοποίηση» των κοινωνιών που θα έβαζε σε κίνδυνο τη διαφορετικότητα των πολιτισμών και θα εδραίωνε την ηγεμονία ενός πολιτισμού ή μιας γλώσσας πάνω σε άλλες, ή όχι;⁶

2. Κατοχύρωση του Δικαιώματος Διεθνώς και η Σημασία της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης

Μια αυξητική τάση προς τη διεθνοποίηση της προστασίας των ατομικών ελευθεριών, παρατηρείται εμφανώς μεταπολεμικά, που ανήκε έως τότε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους.⁷ Αυτό είχε προκύψει από τη βαθιά περισυλλογή της μεταπολεμικής περιόδου, λόγω του ότι τα δικαιώματα, ελευθερίες και ο εν γένει δείκτης ανθρωπισμού είχαν φτάσει σε μηδενική βάση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του παραλογισμού που εξέθρεψε αυτός ο πόλεμος. Το έντονο διεθνές ενδιαφέρον συνεπώς, για τα πολιτισμικά αγαθά οφείλεται στη διαφορετική διάσταση που δόθηκε στο ιστορικό παρελθόν και τα μνημεία κάθε έθνους, εκδηλώνοντας την πεποίθηση ότι ο πλούτος αυτών των αγαθών δεν ανήκει μόνο στα έθνη αυτά καθ' αυτά που είναι θεματοφύλακές τους, αλλά σε όλο τον κόσμο. Δηλαδή, τα αγαθά αυτά αποτελούν τμήμα της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας.⁸

Σε παγκόσμιο επίπεδο, το πρώτο κανονιστικό κείμενο με διεθνή απήχηση είναι η οικουμενική διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ενεκρίθη από τη γενική συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10 Δεκεμβρίου 1948. Η διακήρυξη αυτή υπήρξε, για πολλούς ερευνητές,⁹ σταθμός στην πορεία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, επειδή θεωρήθηκε ότι πρέπει να αποτελούν το κοινό *ιδανικό* των λαών και των εθνών που όλες οι χώρες οφείλουν να καλλιεργούν *μέσω της παιδείας και της διδασκαλίας*, όπως ενδείκνυται στο αρθ. 26 παρ. 2.¹⁰ Στο πλαίσιο της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της διεθνούς συνεργασίας για το σεβασμό των θεμελιωδών ελευθεριών, απαγορεύεται η κάθε είδους διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας. Τα δύο τελευταία στοιχεία, είναι δομικά στοιχεία του κάθε πολιτισμικού περιβάλλοντος σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.¹¹ Επίσης, η γενική συνέλευση και το οικονομικό και κοινωνικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών, ρητώς αναφέρουν σε διάφορες συστάσεις τους, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το δικαίωμα να απολαμβάνει κάθε άτομο ότι απορρέει από το πολιτισμικό του περιβάλλον, όπως γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμός.

Σε διεθνές επίπεδο, άλλα κανονιστικά κείμενα είναι ποικίλες διεθνείς συμβάσεις που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στις 16 Δεκεμβρίου 1966, με την απόφαση 2200, η γενική συνέλευση του ΟΗΕ αναφορικά με τα κανονιστικά κείμενα, υιοθέτησε τρία νομοθετικά εργαλεία με ισχύ σύμβασης, δηλαδή ήταν υποχρεωτικό να κυρωθούν από τα κράτη μέλη του ΟΗΕ. Αυτά έχουν ως ακολούθως: πρώτον, τη διεθνή σύμβαση τη σχετική με τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον και οι υποχρεώσεις του ατόμου ως προς αυτό. Δεύτερο, τη διεθνή σύμβαση η οποία είναι σχετική με τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δικαιώματα. Θέτοντας παράλληλα όμως, ως προϋπόθεση, τις οικονομικές πηγές των κρατών. Τρίτον, το προαιρετικό πρωτόκολλο που αναφέρεται στα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα του ατόμου ως πολίτης.¹² Μια δεκαετία νωρίτερα, το 1954, υπογράφηκε η Σύμβαση της Χάγης, για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης. Στη Σύμβαση αυτή, γίνεται για πρώτη φορά χρήση του όρου Πολιτιστικά Αγαθά, εννοώντας τα μνημεία της τέχνης και της ιστορίας. Έπειτα, στις 16 Νοεμβρίου 1972, υπογράφεται με τη μέριμνα του ΟΗΕ, Συνθήκη για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς που κυρώθηκε με το ν.1126/81. Η έννοια πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει μνημεία αρχαιολογικού χαρακτήρα, γλυπτικής, ζωγραφικής, αρχιτεκτονικής και γενικά δημιουργικά έργα του ανθρώπου ή από κοινού με τη φύση.

Έτσι, οι δύο όροι Πολιτιστικά Αγαθά και Πολιτιστική Κληρονομιά, παρατηρείται να είναι ταυτόσημοι.¹³ Με τη διαπίστωση επομένως που κάνει η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε, ότι η Πολιτιστική και η Φυσική ζωή αντί για αρμονία βρίσκονται σε διαρκή απειλή. Μια απειλή, που αφού πηγάζει όχι μόνο από συνηθισμένες αιτίες καταστροφής αλλά και από την εξέλιξη της κοινωνικό-οικονομικής ζωής, συμπεραίνει η Γ.Σ. ότι επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο η κατάσταση με φθορές και αλλοιώσεις.¹⁴ Λόγω της σοβαρότητας αυτών των νέων κινδύνων που διαπιστώνονται σε παγκόσμια κλίμακα, διατυπώνεται εύστοχα από τον Παπαγεωργίου ότι: «η διεθνής κοινότητα οφείλει να συμμετάσχει αναγκαστικά στην προστασία της διεθνούς αξίας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς δια της παροχής συλλογικής βοήθειας η οποία χωρίς να υποκαθιστά τη δράση του ενδιαφερόμενου κράτους θα τη συμπληρώσει αποτελεσματικά».¹⁵ Έτσι, ο οικουμενικός χαρακτήρας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον, φαίνεται να υπήρξε η βάση για την εγκαθίδρυση συστημάτων προστασίας της περιφερειακής πολιτισμικής ποικιλομορφίας.¹⁶ Στον τομέα αυτό, διενεργείται μια πολυπληθής και πολύπλευρη δραστηριότητα από το Συμβούλιο της Ευρώπης και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το Συμβούλιο από την ίδρυσή του το 1949¹⁷ κι οι αρμοδιότητές του ήταν στο πνεύμα της ανάπτυξης δραστηριοτήτων σε πολλούς τομείς. Συγκεκριμένα, στον τομέα της δημοκρατίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, των μέσων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας, των οικονομικών και των κοινωνικών θεμάτων, παιδείας, πολιτισμού, πολιτιστικής κληρονομιάς, αθλητισμού και νεολαίας, υγείας, περιβάλλοντος και εκείνο που απορρέει από αυτό το πολιτισμικό, χωροταξίας και νομικής συνεργασίας. Υπενθυμίζουμε ότι την Ευρωπαϊκή πολιτισμική σύμβαση του 1954 δεν την υπέγραψαν μόνο κράτη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Από τα τριάντα οκτώ κράτη που συνολικά υπέγραψαν, τα τριάντα δύο εξ' αυτών ήταν μέλη, τα υπόλοιπα έξι όχι, θεώρησαν όμως ότι ο πολιτισμός και δη το πολιτισμικό περιβάλλον είναι η βάση για κάθε βιώσιμη ανάπτυξη και ότι η προστασία της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και βιοποικιλότητας είναι επιτακτική.¹⁸ Στο ίδιο πνεύμα, το συμβούλιο της πολιτισμικής συνεργασίας των χωρών του (CDCC), ως όργανο διαχείρισης και προώθησης των εργασιών του Συμβουλίου της Ευρώπης στον τομέα της παιδείας και του πολιτισμού έχει ιδρύσει τέσσερις ειδικές επιτροπές: 1) την Επιτροπή παιδείας όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης, 2) την τακτική Διάσκεψη για πανεπιστημιακά θέματα, 3) την Επιτροπή Πολιτισμού και 4) την Επιτροπή της Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Αυτές οι τέσσερις επιτροπές βοηθούν το ανωτέρω όργανο στα καθήκο-

να του, όπως αυτά καθορίζονται στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Πολιτισμικής Σύμβασης.¹⁹ Μάλιστα το CDCC έχει στενές σχέσεις συνεργασίας με τις διασκέψεις των Ευρωπαίων Υπουργών των ειδικών για θέματα παιδείας, πολιτισμού και πολιτισμικής κληρονομιάς.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ένα συμπέρασμα, ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι ένας πολύπλευρος και πολυσχιδής διεθνής περιφερειακός οργανισμός. Κυρίως επειδή, λαμβάνοντας υπόψη του τις κοινωνικές αλλαγές και τις προκλήσεις ως προς τους θεσμούς της *παιδείας και του πολιτισμού ειδικά στις πολυπολιτισμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες, ο περιφερειακός αυτός οργανισμός προωθεί τη διαπολιτισμικότητα σ' όλους τους τομείς της κοινωνίας*. Παράλληλα, προωθεί τη δημιουργία των ταυτοτήτων τόσο των ατομικών όσο και των ομαδικών ως εθνοτικές, εθνικές, θρησκευτικές, και κοινωνικές οντότητες. Απλά επειδή, αυτές οι διαφορετικότητες προσφέρουν στην κοινωνία του πνεύματος και της ελευθερίας ενδυναμώνοντας τη σχέση και τη ζωή τους με όρους ποικιλόμορφης σύνθεσης. Κάτι τέτοιο είναι άκρως απαραίτητο για τη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης που το έχει τόσο πολύ ανάγκη. Με άλλα λόγια, ο οργανισμός αυτός προωθεί το δικαίωμα για κάθε άτομο να είναι δέκτης και φορέας των δικών του πολιτισμικών στοιχείων στο εσωτερικό του δικού του πεδίου. Δηλαδή, όντας μέσα στο δικό του πολιτιστικό περιβάλλον καθώς επιβεβαιώνεται ως πολιτισμική *ύπαρξη μοναδικότητας* και πλουραλισμού αναδεικνύεται επίσης και στο ευρύτερο εθνικό και διεθνές πολιτισμικό περιβάλλον.

Ενδεικτικά των παραπάνω στοιχείων, παρατηρείται ότι μεταδίδονται και οικοδομούνται μέσω μιας *παιδείας με διαπολιτισμική διάσταση*. Σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι περιφέρειες αποτελούν το καταλληλότερο πλαίσιο ανάπτυξης του πολιτισμικού περιβάλλοντος, λόγω των εθνοτικών και πολιτισμικών ποικιλομορφιών. Επειδή, αυτές οι πολιτισμικές ποικιλομορφίες αναδεικνύουν την αξία των γλωσσών, των πολιτισμών και των περιφερειακών παραδόσεων ως βάση του λαογραφικού στοιχείου που θεωρείται από την UNESCO²⁰ ως ηθικό στοιχείο και ηθική ανάγκη κάθε πολιτισμού. Γι' αυτό το λόγο, υπάρχει ειδική διαπιστευμένη επιτροπή στους περιφερειακούς θεσμούς και αρχές των κρατών μελών που ασχολούνται ειδικά στην εδραίωση ενός δημοκρατικού περιβάλλοντος, για την επαναβεβαίωση των εθνοτικών και πολιτισμικών παραδόσεων που χαρακτηρίζουν κάθε περιφέρεια. Οι δράσεις αυτές, επιβεβαιώνουν το δικαίωμα στο κάθε είδους πολιτισμικό ή πολιτιστικό περιβάλλον όπου ισχύει το δόγμα «της ενότητας μέσα στην ποικιλομορφία». Η διάκριση αυτή στις έννοιες πολιτιστικό και πολιτισμικό έγκειται στην προσπάθεια των γεωγράφων στα τέλη του 20ού αιώνα, να υποδηλώσουν και

μια εννοιολογική διαφορά. Στο μεν πρώτο, ότι χρησιμοποιείται κυρίως για τον πολιτισμό ως σύνολο δραστηριοτήτων, καθώς και για τη δήλωση του τεχνικού πολιτισμού. Ενώ στο πολιτισμικό, φαίνεται να υποδηλώνεται περισσότερο η αφηρημένη πλευρά του πολιτισμού, για τον πολιτισμό εκείνο που εννοείται ως πνευματική καλλιέργεια.²¹

Οι κύριες δράσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης για σαράντα τόσα χρόνια, 1954-1994, με έμφαση στην τελευταία δεκαετία, διενεργήθηκαν στην προώθηση των πολιτισμών των Περιφερειών ως αναντικατάστατο στοιχείο για την οικοδόμηση μιας Ευρώπης που σέβεται τις γλωσσικές και πολιτισμικές ποικιλομορφίες. Η αναζήτηση μιας ισόρροπης ανάπτυξης μεταξύ των διαφόρων περιφερειών της Ευρώπης, όχι αναγκαστικά περιοριζόμενη στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα αλλά συμπεριλαμβανοντας και τον πολιτισμό, φαίνεται να διενεργείται αποτελεσματικά θεωρώντας τον τελευταίο από την ίδια του την υφή ως ένα ουσιώδη παράγοντα της περιφερειακής ανάπτυξης. Το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον συνεπώς, κατοχυρώνεται και εδραιώνεται και στον καταστατικό χάρτη της UNESCO. Στο προοίμιο αναφέρεται ότι τα κράτη μέλη έχουν καθήκον να αναπτύξουν τον αμοιβαίο σεβασμό και να καταπολεμήσουν τις προκαταλήψεις σχετικά με την ιεράρχηση των πολιτισμών για να αναπτύξουν την ισότητα των πολιτισμών. Στη συνέχεια αναφέρει «ότι η αξιοπρέπεια του ανθρώπου απαιτεί τη διάδοση του πολιτισμού και της παιδείας με σκοπό την επικράτηση της δικαιοσύνης και της ειρήνης».²² Στο συμπέρασμα δε του προοιμίου τονίζεται ότι τα κράτη που υπογράφουν τον Χάρτη πρέπει να εξασφαλίσουν την πλήρη και ισότιμη πρόσβαση όλων στην παιδεία, στον πολιτισμό... την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών και γνώσεων στους παραπάνω τομείς... τον πολλαπλασιασμό των σχέσεων μεταξύ των λαών με σκοπό την καλύτερη αλληλοκατανόηση και απόκτηση ορθών και πραγματικών γνώσεων για τα ήθη και έθιμα των λαών. Η παιδεία και η διαρκής επιμόρφωση ενδείκνυται να είναι τα πιο αποτελεσματικά μέσα για την υλοποίηση μιας κοινής προσπάθειας και, όπως συμβουλεύει η Μπαλασσά, «το Σύστημα Εκπαίδευσης που ανταποκρίνεται στο αίτημα της Ευρωπαϊκής Συνεργασίας στον τομέα της παιδείας είναι η Εκπαίδευση με Παγκόσμια Διαπολιτισμική Διάσταση».²³ Έτσι, τα κράτη-μέλη θα μπορούν πλέον να αντιμετωπίζουν τις κυριότερες προκλήσεις οικοδομώντας μια κοινότητα ενοποιημένη και αλληλέγγυα η οποία θα αφορά και θα νοιάζεται τους πολίτες όλων των χωρών.

Κατά τον ορισμό που έχει δώσει η UNESCO,²⁴ ο πολιτισμός σημαίνει ολόκληρο το πλέγμα των υλικών, διανοητικών, και συναισθηματικών χαρακτηριστικών που διακρίνουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα και

αποτελούν στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας αυτής της ομάδας. Σ' αυτά, περιλαμβάνονται τρόποι ζωής, παραδόσεις, αντιλήψεις, τέχνες και γράμματα καθώς και το σύστημα των ηθικών αξιών που εντάσσονται στα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Ένας τέτοιος ορισμός, που υιοθετήθηκε παγκόσμια στην 43η Διεθνή Συνδιάσκεψη της UNESCO το 1992 στη Γενεύη, όπως παρατηρείται,²⁵ περιλαμβάνει τόσο τον επίσημο όσο και τον λαϊκό πολιτισμό και δεν περιορίζεται στην υπάρχουσα πολιτισμική κληρονομιά αλλά εμπλουτίζεται συνεχώς από τη μνήμη και τη δημιουργικότητα. Είναι εξωστρεφής, που σημαίνει ότι διαρκώς εμπλουτίζεται από άλλες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, επειδή από τη φύση τους οι πολιτισμοί δανείζονται χαρακτηριστικά από άλλους και τα ενσωματώνουν στον μέσα τους εαυτό. Συνεπώς, σε γενικές γραμμές, ο πολιτισμός συνδέεται με μια δυναμική σχέση με την παιδεία μέσω της ελευθερίας της έκφρασης, της ελευθερίας της συμμετοχής και της ελευθερίας στη διακίνηση προσώπων, επιστημονικών γνώσεων και πολιτισμικών δημιουργημάτων.²⁶ Σε παρόμοιο πνεύμα είναι και η σύμβαση του 2005 της UNESCO, υπέρ της προστασίας και προώθησης της πολυμορφίας των πολιτισμικών θεμάτων και των καλλιτεχνικών εκφάνσεων που κυρώθηκε το 2007 από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στη σύμβαση αυτή, μεταξύ άλλων, δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη διατήρηση μιας πολιτισμικής ποικιλομορφίας προσβάσιμης σ' όλους, στην ενίσχυση των ικανοτήτων δημιουργίας και στη σφυρηλάτηση εταιρικοτήτων μεταξύ όλων των φορέων και της κοινωνίας των πολιτών.²⁷ Τέλος, εξαγγέλλεται Σχέδιο Δράσης της UNESCO που αποτελείται από 20 σημεία. Ένα από τα σημεία αναφέρεται στη σπουδαιότητα των βιβλιοθηκών και στον τρόπο λειτουργίας τους ώστε να γίνουν φορείς ενσωμάτωσης παραδοσιακών παιδαγωγικών προσεγγίσεων στην *άτυπη εκπαιδευτική διαδικασία και να βοηθήσουν στην επικοινωνία και στη διάδοση της γνώσης. Να δράσουν δηλαδή ως πολιτισμικοί διαμεσολαβητές.*²⁸

3. Συνταγματική Έννοια Πολιτιστικού Δικαιώματος στη Χώρα μας

Για αρκετά χρόνια, το άρθρο 24 παρ. 1 και 6 του ελληνικού Συντάγματος, θεωρήθηκε ότι κατοχυρώνει απλώς ένα κοινωνικό δικαίωμα με περιεχόμενο την υποχρέωση του κράτους να προστατεύσει το πολιτιστικό

περιβάλλον και να λαμβάνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα για τη διαφύλαξη του.²⁹ Έτσι, το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον εντάσσεται στην κατηγορία εκείνων των δικαιωμάτων για την ικανοποίηση των οποίων απαιτείται η κρατική παρέμβαση, δηλαδή η εκ μέρους των κρατικών οργάνων θετική ενέργεια³⁰ ώστε να εξασφαλίζεται στο διηνεκές η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και να διατηρείται η ελληνική πολιτιστική κληρονομιά στις επόμενες γενεές.³¹ Η άποψη αυτή, αποτυπώθηκε και στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά την οποία, με τις διατάξεις του άρθρου 24 του Συντάγματος διατυπώνονται επιταγές, απευθυνόμενες προς τον νομοθέτη για να προσδιορίσει, κατά την ιδιαίτερη κάθε φορά κρίση του το είδος και την έκταση της προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.³² Η εν λόγω θεώρηση είχε ως συνέπεια την υποχώρηση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος όταν ο νομοθέτης παρέλειπε να λάβει τα ενδεδειγμένα μέτρα. Για το λόγο αυτό, η νεότερη νομολογία, ενεργώντας πρωτοποριακά, χαρακτήρισε το πολιτιστικό περιβάλλον ως ατομικό δικαίωμα και διατύπωσε τη θεωρία περί πολεοδομικού κεκτημένου.³³

Μέσα από αυτήν την οπτική, γεννάται η υποχρέωση θέσπισης νομοθετικών και διοικητικών ρυθμίσεων για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, που ελλείψει αυτών, υπάρχει δικαίωμα να ζητηθεί η άμεση εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών.³⁴ Από τα παραπάνω μπορεί εύλογα να συναχθούν τα ακόλουθα: Πρώτον, ότι υπάρχει συνταγματική υποχρέωση και αντίστοιχο δικαίωμα συνεχούς προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Δεύτερο, ότι η πολιτιστική κληρονομιά είναι ένα αγαθό που συνδέεται με τον πολίτη και μπορεί αυτός να υποχρεωθεί σε θετικές ενέργειες (πχ. διορθωτικές επισκευές κλπ.). Και τρίτο, ότι υπάρχει αξίωση του θιγόμενου ιδιοκτήτη για αποζημίωση, βασισμένη απευθείας στο αρ. 24 παρ. 6 του Συντάγματος.³⁵

Ωστόσο, η τριμερής διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά έχει καταστεί πλέον σχετική και μεταβάλλει ή διαφοροποιεί τον πολιτικό χαρακτήρα του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον.³⁶ Πρόκειται για παραπληρωματικά μεταξύ τους δικαιώματα που επηρεάζουν αμοιβαία την κατοχύρωση και άσκηση τους. Εκφράζουν την ιδέα μιας ενότητας που επικεντρώνει την προσοχή στην προσωπικότητα του ανθρώπου και λειτουργούν με την «παράλληλη κατοχύρωση και πρακτική δυνατότητα άσκησης και των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων».³⁷ Το δικαίωμα επί του περιβάλλοντος ως ατομικό δικαίωμα, έχει αφενός αρνητικό χαρακτήρα αφού αποτελεί εγγύηση

ότι το κράτος θα απέχει από κάθε μέτρο και ενέργεια που προσβάλλει, περιορίζει ή αλλοιώνει το πολιτιστικό περιβάλλον. Αφετέρου, έχει κοινωνικό χαρακτήρα αφού υποχρεώνει το κράτος να λαμβάνει εκείνα τα μέτρα που το υλοποιούν, επιτάσσοντας παράλληλα τη συνεχή βελτίωση της παρεχόμενης προστασίας.³⁸ Η θεώρηση του δικαιώματος στο περιβάλλον ως πολιτικού δικαιώματος πλέον ταυτίζει το πρώτο με το δεύτερο και συνεπώς επιβάλλει τη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που αφορούν την ορθολογική διαχείριση, τη συντήρηση, τη βελτίωση και αποκατάσταση των πολιτισμικών αγαθών, ως βασική αρχή των πολιτικών δικαιωμάτων. Δηλαδή μια τέτοια ταύτιση, ενισχύει τη σκέψη των πολλών στα παραπάνω ζητήματα, αφού τα πολιτικά δικαιώματα ως γνωστό, θεμελιώνουν τη δημοκρατική συμμετοχή των ατόμων στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Ειδικότερα, η έννοια της συμμετοχής μπορεί να διακριθεί σε τρία επιμέρους επίπεδα, χωρίς τα οποία τούτη καθίσταται θεωρητική και ανεφάρμοστη: 1) σε αποφασιστικές αρμοδιότητες στο στάδιο προετοιμασίας των αποφάσεων, 2) σε συμβουλευτικές αρμοδιότητες στο στάδιο λήψης των αποφάσεων και 3) σε αποφασιστικές αρμοδιότητες στο στάδιο λήψης των αποφάσεων.³⁹

Το ερώτημα που εγείρεται εδώ είναι διπλής μορφής: α) Πιο θα μπορούσε να είναι το νομικο-πολιτικό υπόβαθρο της συμμετοχής των πολιτών που επιβάλλεται στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος; Και β) ποια η σημασία του πολιτικού χαρακτήρα του δικαιώματος στο περιβάλλον που ενσωματώνεται ως συμμετοχικό δικαίωμα; Επιχειρώντας μια σύντομη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δεν μπορούμε παρά αναφερθούμε στο ότι το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον μέσα από την πολιτική του διάσταση εντάσσεται στα νέα δικαιώματα τρίτης γενιάς. Ή να διατυπωθεί διαφορετικά, στα δικαιώματα αλληλεγγύης που αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως σημείο αναφοράς ολόκληρου του πλανήτη. Έχει υποστηριχτεί η άποψη βέβαια, ότι η τρίτη γενιά των δικαιωμάτων του ανθρώπου ταυτίζεται με τα δικαιώματα για πληροφόρηση και γνώση.⁴⁰ Ας παρακολουθήσουμε όμως παρακάτω τα πράγματα στην σειρά της κανονικής τους διάταξης.

4. Η Έννοια των Δικαιωμάτων Τρίτης Γενιάς – κύρια χαρακτηριστικά

Στη μεταπολεμική περίοδο, παρατηρείται μια συστηματική και διαρκής αυξητική τάση διεθνοποίησης της προστασίας των ατομικών ελευθεριών. Μια προστασία αυτών των ελευθεριών από διαφορετικό πλέον φορέα από εκείνο που ίσχυε μέχρι τότε και ανήκε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους.⁴¹ Στα πλαίσια των Διεθνών Οργανισμών και διασκέψεων συνεπώς, θεσπίζονται διατάξεις οι οποίες αφορούν πλέον ειδικά και γενικά την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και διεκδικούνται έτσι ως ανθρωπίνια δικαιώματα ευρύτερου κύκλου. Όταν, συμπερασματικά, παρομοιάζονται ή ταυτίζονται τα ανθρωπίνια δικαιώματα τρίτης γενιάς με τα δικαιώματα αλληλεγγύης, αυτό συντελείται επειδή αυτά τα δικαιώματα βασίζονται σε κοινωνική ή διακρατική αλληλεγγύη. Εδώ πρόκειται για το δικαίωμα στο περιβάλλον και τον πολιτισμό, το δικαίωμα στην ανάπτυξη, το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών ή ακόμη και το δικαίωμα στην ειρήνη. Έτσι, το χαρακτηριστικό γνώρισμα του δικαιώματος αυτού στο περιβάλλον και τον πολιτισμό είναι η διεθνής του διάσταση και η κατοχύρωσή του, σε νομικά κείμενα διεθνούς δικαίου. Αυτό οφείλεται τόσο στην πρωτοβουλία των διεθνών αυτών οργανισμών για την προστασία του όσο και στην γενικότερη φιλοσοφία του.⁴² Διότι το δικαίωμα αυτό δεν αφορά μόνο τις σχέσεις του πολίτη με την κρατική εξουσία αλλά συνδέει τον πολίτη με τη διεθνή κοινότητα αφού όπως επανειλημμένα έχει αναφερθεί στις διεθνείς διακηρύξεις και συνθήκες, η πολιτιστική και φυσική κληρονομιά είναι παγκόσμια, ανήκει στην ανθρωπότητα.⁴³ Το διεθνές ενδιαφέρον που είχε εκφραστεί, σύμφωνα με την Τροβά, από τις αρχές του 20ού αιώνα για τα πολιτιστικά αγαθά ως ιστορικό παρελθόν και μνημεία του κάθε έθνους κράτους, δεν σημαίνει ότι ο πλούτος των αγαθών αυτών ανήκει μόνο στα έθνη εκείνα που είναι θεματοφύλακές τους. Απεναντίας, αυτά τα αγαθά αποτελούν τμήμα της πολιτιστικής κληρονομιάς του ανθρωπίνου γένους.⁴⁴

Υπό την έννοια ότι ο πολιτισμός ανήκει σε όλους και αποτελεί κοινό αγαθό, είναι δικαίωμα συλλογικό που εκφράζει το συλλογικό ενδιαφέρον για την προστασία του πολιτιστικού ή πιο σωστά πολιτισμικού περιβάλλοντος. Είναι δικαίωμα προσωπικό, κατά μία έννοια, αφού αποβλέπει στην ποιότητα ζωής του ανθρώπου, επειδή απαιτεί τη συμμετοχή του στη λήψη αποφάσεων για την εξασφάλιση των φυσικών βάσεων της ζωής, της υγείας, της ηθικής και πνευματικής εξύψωσής του. Αλλά, είναι σύνθετο, κατά μία άλλη, επειδή επιδιώκει την προστασία της πολιτιστικής κληρο-

νομιάς και για το συμφέρον του ανθρώπου και για τον πολιτισμό καθ' εαυτό ως αυτοτελή αξία. Τέλος, είναι και δικαίωμα αλληλεγγύης εφόσον επιδιώκει την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς για την ανθρωπότητα του μέλλοντος.⁴⁵ Έτσι, διαμορφώνεται σήμερα μια διεθνής ιδεολογική τάση ή καλύτερα μια συλλογική ηθική κατά την οποία η προστασία, η διατήρηση, η ανταλλαγή και ο σεβασμός του κάθε κράτους στα πολιτιστικά αγαθά αποτελούν δημόσιο διεθνές συμφέρον.⁴⁶ Μια διεθνή ηθική τάση όμως, που να δημιουργεί αναγκαστικά την υποχρέωση σεβασμού της πολιτιστικής κληρονομιάς των άλλων εθνών καθώς και τη συλλογική ευθύνη του ανθρώπου για τη διάσωσή της στις επόμενες γενιές.

Μέσα σε αυτό το σύγχρονο πνεύμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τρίτης γενιάς εντάσσεται και το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον και την πολιτιστική κληρονομιά της ανθρωπότητας. Το κύριο γνώρισμα του δικαιώματος αυτού, σύμφωνα με τους υποστηρικτές αυτής της θεωρίας κατά τον Τσάτσο, είναι η διεθνής του διάσταση και κατοχύρωση, σε νομικά κείμενα άλλοτε αναγκαστικού διεθνούς και άλλοτε συμβατικού διεθνούς δικαίου.⁴⁷ Για παράδειγμα, ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ, η Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα κ.α.⁴⁸ Αυτό οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην πρωτοβουλία των διεθνών οργανισμών για την προστασία του δικαιώματος αυτού αλλά επίσης και στη γενικότερη φιλοσοφία του. Επειδή απλά, ένα δικαίωμα τέτοιο δεν αφορά μονάχα τις σχέσεις του πολίτη με το κράτος στο οποίο είναι υπήκοος πολίτης του, ή με την κρατική εξουσία εν γένει, αλλά συνδέει αυτόν τον πολίτη με τη διεθνή κοινότητα και με ένα μόρφωμα υπερεθνικό στο οποίο προσβλέπει και χάρη στο οποίο καθίσταται όχι ευρωπαίος αλλά παγκόσμιος. Δικαιολογημένα λοιπόν τα δικαιώματα τρίτης γενιάς να θεωρούνται συχνά δικαιώματα των λαών.⁴⁹

5. Υποκείμενα & Περιεχόμενο του Νέου Δικαιώματος

Λόγω του σκοπού της προστασίας πάντως του δικαιώματος αυτού που είναι η διατήρηση του πολιτισμού για τις επόμενες γενιές αλλά και της συλλογικής ευθύνης όλων μας για την ποιότητα ζωής, πρέπει να θεωρηθεί πως το δικαίωμα επί του περιβάλλοντος κατοχυρώνεται υπέρ παντός φυσικού προσώπου, Έλληνα πολίτη και αλλοδαπού.⁵⁰ Βέβαια, ο ρόλος

των κοινωνικών ομάδων στην σύγχρονη κοινωνία αλλά και η φύση του συλλογικού αυτού αγαθού έχει μια σύνθετη διάσταση. Αφενός, δεν επιτρέπει να συνδέεται αυτό το αγαθό αποκλειστικά με την ατομική πρωτοβουλία για προφανείς λόγους κατάχρησης. Αφετέρου, επιβάλλει την αναγνώριση της κοινωνικής ομάδας ως βασικού υποκειμένου του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον όπου μέσα από τη συλλογική της δραστηριότητα επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερα το αίτημα για ποιότητα ζωής και η αναβάθμιση του αγαθού του ίδιου.⁵¹ Το περιεχόμενο του νέου αυτού δικαιώματος όπως έχει ήδη λεχθεί, είναι θεμελιώδες για δύο βασικούς λόγους: αφενός δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να βιώνει αρμονικά με τη φύση και με αξιοπρέπεια και ευημερία, και αφετέρου, να έχει χρέος να προστατεύσει και να βελτιώσει το περιβάλλον για αυτόν και για τις γενιές του αύριο. Το δικαίωμα του περιβάλλοντος, εκφράζει το συλλογικό ενδιαφέρον για την προστασία του και δεν ταυτίζεται με προσωπικά συμφέροντα ατόμων. Παράλληλα, επιδιώκει τη δημιουργία καθώς και διατήρηση συνθηκών που να εξασφαλίζουν τη ψυχική και πνευματική υγεία, κοινωνική πρόοδο, αξιοπρέπεια και παιδευτική ανάταση των πολιτών με μια λέξη ποιότητα ζωής. Η δε αναγκαία συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις για την προστασία του περιβάλλοντος αλλά και σε ζητήματα ζωτικά για τον πολιτισμό και την ποιότητα της ζωής τους είναι το *πλέον δημοκρατικό περιεχόμενο* που προέκυψε από την ανάγκη προστασίας του νέου αυτού δικαιώματος. Αυτή η *δημοκρατική συμμετοχή*, διευρύνει τους ορίζοντες της πληροφόρησης των πολιτών και συγχρόνως επιτρέπει τη δημοσιοποίηση όλων των μέτρων που αφορούν το περιβάλλον αλλά και την πρόσβαση σε δημόσια έγγραφα, κείμενα ή και σχέδια πολιτιστικής ανάπτυξης.

Το νέο όμως αυτό δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον έχει και άλλα αποτελέσματα: Από τη μια πλευρά, αποβλέπει στη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, την ποιότητα ζωής, στη συνέχιση του σύγχρονου πολιτισμού. Από την άλλη, απαιτεί νέες αντιλήψεις για την οικονομία, διαφορετικούς στόχους για τη χωροταξία ώστε να μην θίγονται πολιτιστικά αγαθά. Έτσι αποκτά νέο περιεχόμενο επεμβατικό, γιατί το προστατευόμενο έννομο αγαθό απειλείται από τις οικονομικές ενέργειες των ιδιωτών. Δηλαδή, εάν και η υφιστάμενη συνταγματική προστασία είναι ατελής λόγω του κρατούντος καθεστώτος, ο σκοπός του άρθρου 24 του Συντάγματος μπορεί να υλοποιηθεί με την επέμβαση στην κερδοσκοπική δραστηριότητα των ιδιωτών.⁵² Απαιτείται έτσι, να επικρατήσει η αντίληψη ότι το δικαίωμα και η προστασία του νέου αγαθού του περιβάλλοντος,⁵³ συνιστά αυτοτελή αξία για το κοινωνικό σύνολο γι' αυτό και επιβάλλει την κρατική επέμβαση επί των ιδιωτικών οικονομικών δραστηριοτήτων.

6. Δικαστική Προστασία του Νέου Δικαιώματος στο Πολιτιστικό Περιβάλλον

Η παραδοχή της άποψης ότι το πολιτιστικό περιβάλλον συνιστά αγαθό σύνθετο, συλλογικό, πρωτογενές και αναντικατάστατο έχει ένα αρνητικό επακόλουθο. Συγκεκριμένα, αυτή η παραδοχή έχει ως αποτέλεσμα την αποσύνδεση της διαδικασίας δικαστικής προστασίας με την προϋπόθεση προσβολής ατομικού δικαιώματος ή συμφέροντος και τη σύνδεση της με την έννοια της επικινδυνότητας να προσβληθεί, έστω και έμμεσα, το δικαίωμα ή συμφέρον του ανθρώπου, την προστασία του οποίου το Σύνταγμα έχει εμπιστευθεί στα όργανα του κράτους.⁵⁴ Η διεύρυνση της έννοιας του εννόμου συμφέροντος στα θέματα προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος συνιστά ωστόσο, αποτέλεσμα της αναγνώρισης του δικαιώματος συμμετοχής των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων που αφορούν το περιβάλλον,⁵⁵ αλλά και της συλλογικής ζημίας από τη βλάβη του εννόμου αυτού αγαθού καθώς κάθε βλαπτική ενέργεια προσβάλλει αναπότρεπτα δικαιώματα και συμφέροντα ανθρώπινων ομάδων.⁵⁶

Κατ' αυτό τον τρόπο, γίνεται πλέον δεκτό ότι νομιμοποιείται να στραφεί κατά του προσβάλλοντος στο περιβάλλον κάθε φυσικό πρόσωπο, Έλληνας ή αλλοδαπός,⁵⁷ γιατί έχει έννομο συμφέρον στην ποιότητα ζωής και την απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών. Έτσι δικαιολογείται και επιβάλλεται η υιοθέτηση της λαϊκής αγωγής για την προστασία ενός αγαθού που ανήκει στο κοινωνικό σύνολο και υπάρχει όχι μόνο υπέρ των τωρινών αλλά και υπέρ των επόμενων μελλοντικών γενεών.⁵⁸ Η συνταγματική διάταξη του άρθρου 24, είναι ικανή να προσφέρει νομικό θεμέλιο για την υποδοχή μιας δημόσιας δράσης. Αναμένεται όμως, να τροποποιηθούν οι ισχύουσες διατάξεις κατά τις οποίες η δικαστική προστασία να παρέχεται στον έχοντα άμεσο και προσωπικό έννομο συμφέρον (άρθ. 68 ΚΠολΔ, άρθ. 47 παρ.1 πδ 18/89). Αλλά και να απορριφθεί η άποψη που θέλει τα νομικά πρόσωπα να νομιμοποιούνται υπό τον όρο της αναφοράς στο καταστατικό τους του σκοπού της προστασίας του περιβάλλοντος, καθώς έτσι αναιρείται η συλλογικότητα του δικαιώματος και μειώνεται η οφειλόμενη προστασία σε ένα τόσο ευαίσθητο αγαθό.⁵⁹

7. Διεθνοποίηση του Δικαιώματος του Πολίτη στο Πολιτιστικό Περιβάλλον

Φαίνεται έκδηλη η διαφωνία ανάμεσα σε αρκετούς συγγραφείς,⁶⁰ πάνω στα θεωρητικά ζητήματα που προκύπτουν με την τάση διεθνοποίησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων της τρίτης γενιάς, στα οποία ανήκει και το εν λόγω δικαίωμα του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Εκείνο που υποστηρίζεται, είναι ότι πρόκειται για αιτήματα περισσότερο όπως: καλύτερο περιβάλλον, για ειρήνη, για ανάπτυξη, και για αυτοδιάθεση των λαών, παρά για δικαιώματα τα οποία αφού κατοχυρώνονται συνταγματικά υλοποιούνται και περιφρουρούνται. Γι' αυτό, θεωρείται ότι συνιστούν έννοια επικίνδυνη για την προστασία των γνήσιων θεμελιωδών δικαιωμάτων, αφού φαίνεται έτσι να αποτελούν δικαιολογία μονάχα για τις επεμβάσεις της εξουσίας, χωρίς να διακρίνει κανείς πόσο θίγεται η λαϊκή κυριαρχία⁶¹ από τα δικαιώματα αυτά.

Ποια τελικά είναι η αλήθεια; Πάντως η τρίτη γενιά των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπου εντάσσεται και το δικαίωμα του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ή των συλλογικών δικαιωμάτων, διακρίνεται να αποτελεί αναμενόμενη εξέλιξη στο χάρτη των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η πρωτοβουλία των διεθνών οργανισμών για την προστασία τους και η γενικότερη φιλοσοφία τους, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει προσδώσει σε αυτά μία διεθνή διάσταση. Τα δικαιώματα αυτά συνεπώς, όπως ενδεικνύται, δεν αφορούν τις σχέσεις του πολίτη με την εξουσία του κράτους αλλά προσβλέπουν στη διεθνή κοινότητα, στην οποία μπορεί και πρέπει να εντάσσεται το κάθε άτομο και οι εκάστοτε κοινωνικές ομάδες. Έτσι, εντείνεται από τους διεθνείς αυτούς οργανισμούς το ενωτικό πνεύμα των πολιτισμών, το οποίο αφ' ενός προστατεύει την *ποικιλομορφία και τη διαφορετικότητα* αυτών των πολιτισμών, αφετέρου οικοδομεί μ' αυτό τον τρόπο την αποτελεσματική άμυνα απέναντι στη μισαλλοδοξία και στη παγίωση των πολιτισμών στα επιμέρους εθνικά τους πλαίσια. Παράλληλα, αυτή η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων αυτών καθώς και η πολιτισμική ποικιλομορφία ως κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, οικοδομεί όχι μόνο άμυνα, αλλά και αντιμετώπιση του μείζονος προβλήματος που δημιουργήθηκε στις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες το αποκαλούμενο παγκοσμιοποίηση.

Η παγκοσμιοποίηση, ως σύγχρονο φαινόμενο και ως προϊόν πολιτικών, ιδεολογικών επιλογών και πρακτικών για την οικονομία, εφάρμοσε άنيση μεταχείριση για τους δύο βασικούς παράγοντες της παραγωγής

όπως α. εργασίας και β. κεφαλαίου. Αυτή η πολιτική πρακτική, εκδηλώθηκε με μία πλήρη ελευθερία διακίνησης, δραστηριοποίησης, οργάνωσης και συσσώρευσης του δεύτερου παράγοντα σε παγκόσμια κλίμακα και όχι ισότιμα και στον άλλο που είναι η εργασία. Έτσι, διογκώθηκε η ανισότητα με την άνοδο του πλούτου στον πόλο των ολίγων και με την ενίσχυση της αθλιότητας στον πόλο των πολλών. Μπροστά λοιπόν σε αυτό το φαινόμενο που είναι η μεγάλη απειλή της πολιτισμικής ομογενοποίησης των κοινωνιών λόγω ιδιοτελούς κερδοσκοπίας, οι διεθνείς οργανισμοί ανταποκρίθηκαν από τις αρχές του 21ου αιώνα με δραστικά μέτρα προστασίας. Τα μέτρα αυτά μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: α. ταυτότητα και ποικιλομορφία, β. πολιτισμική ποικιλομορφία και ανθρωπίνων δικαιώματα, γ. πολιτισμική ποικιλομορφία και δημιουργικότητα, δ. πολιτισμική ποικιλομορφία και παγκόσμια αλληλεγγύη. Η ικανοποίηση τέτοιων στόχων διεθνούς προστασίας συνδέεται άμεσα με την οικονομική κατάσταση των χωρών και εξαρτάται τόσο από τους υφιστάμενους κανόνες του κάθε κράτους όσο και από τις σχετικές διεθνείς συμβάσεις που έχουν υπογραφεί. Με άλλα λόγια, αρκετά δύσκολα θα υποχρεωνόταν μία χώρα του τρίτου κόσμου που επιτείνεται η εξαθλίωση του πληθυσμού της σε ικανοποιητική προστασία του περιβάλλοντος. Γι' αυτό το λόγο, επιρρίπτεται η ευθύνη στους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι θα πρέπει με διάφορα μέτρα να αντιμετωπίσουν την αρνητική πορεία των οικονομικών μεγεθών σε βάρος του πολιτισμού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος της κάθε χώρας παγκόσμια. Παράλληλα, η κάθε χώρα χωριστά θα πρέπει όχι μόνο να κατοχυρώσει το δικαίωμα αλλά και να εφαρμόσει μέτρα προστασίας του δικαιώματος πολιτιστικού περιβάλλοντος. Στην Ελλάδα, η συνταγματική κατοχύρωση αυτού του δικαιώματος αποτέλεσε απάντηση του συντακτικού νομοθέτη στη συνεχιζόμενη καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς του έθνους, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα την ευαισθησία και τη μεγάλη σπουδαιότητα που δίδεται πλέον σε αυτά τα αγαθά. Οι ανάγκες του σύγχρονου κόσμου, στην εποχή που διανύουμε, αναδεικνύουν μια μεγαλύτερη αναγκαιότητα πως τελικά η συνταγματική διάταξη που αναφέρεται στα εν λόγω δικαιώματα πρέπει να αποκτήσει νέο πιο δυναμικό περιεχόμενο ώστε να καταστεί από μόνη της ικανή να προσφέρει την προστασία που όλοι επιθυμούμε.⁶² Για μια πολιτισμική σύνθεση και αλληλεγγύη που οι σύγχρονες κοινωνίες απαιτούν.

8. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, το δικαίωμα αυτό στο πολιτικό περιβάλλον, σαφώς και αποβλέπει στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη διάσωσή της για το μέλλον των επόμενων γενεών καθώς και τη δημιουργία υψηλής ποιότητας ζωής. Δεν είναι υπόθεση μιας χώρας ή έθνους, αλλά της παγκόσμιας κοινότητας από κοινού, και γι' αυτό η διαπολιτισμική εκπαίδευση καθίσταται επιτακτικά αναγκαία τόσο για τη γνώση του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον όσο και για το σεβασμό και την αποδοχή του άλλου αλλά πάνω απ' όλα την ειρήνη των λαών. Ωστόσο, φαίνεται από τη φύση του σύνθετο και συλλογικό, όπου κάθε προσβολή του ισοδυναμεί με αναπότρεπτη ζημιά των συμφερόντων του συνόλου των πολιτών τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Έτσι, το αίσθημα συλλογικής ευθύνης έφερε και το αίτημα για ποιότητα ζωής που με τη διεκδίκηση από τη συλλογική οργάνωση των πολιτών ενσωματώθηκε στο δικαίωμα αυτό του ανθρώπου στο πολιτιστικό περιβάλλον. Γι' αυτό και συνιστά ιδεολογική εξειδίκευση των κυρίων συνιστωσών του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ισχύοντος Συντάγματος της κάθε χώρας διεθνώς. Επειδή, η προστασία του αποτελεί τη φυσική συνέπεια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς του, όπως αυτό αναγράφεται στο ελληνικό Σύνταγμα.⁶³

Σημειώσεις

1. Καστοριάδης Κ. *Η Φαντασική Θέσμιση της Κοινωνίας*, Εκ. Κέδρος, Αθήνα 1978, σσ. 107-09.
2. *Πολιτιστικό*: είναι κάθε στοιχείο που απορρέει και αναφέρεται στον πολιτισμό ως σύνολο δραστηριοτήτων, καθώς και για τη δήλωση του τεχνικού πολιτισμού.
3. *Πολιτισμικό*: είναι κάθε δράση για την ανάδειξη και διάδοση των πολιτισμικών στοιχείων ως πνευματική καλλιέργεια. Βλ. Λεοντίδου Λ. *Αγεωγράφητος Χώρα*, Ελληνικά Γράμματα, 2005.
4. Σύνταγμα 1975, άρθρο 24.
5. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα, σ. 110.

6. Μπαλασσά- Φλέγκα Ε. *Η συμβολή της UNESCO και άλλων διεθνών οργανισμών στη διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής διάστασης της Ελληνικής παιδείας*, Εκ. Παν. Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 7.

7. Σημείωση: ήδη με το Α' Π.Π. έχει σημειωθεί μια προσπάθεια προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Μόνο που η προσπάθεια αυτή περιορίζεται σε ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων όπως τους πρόσφυγες, τις μειονότητες κλπ. Το κλασικό διεθνές δίκαιο αγνοούσε το άτομο και δεν υπεισέρχονταν στα εσωτερικά των κρατών ως προς τα δικαιώματα των πολιτών. Βλ. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 95.

8. Βλ. στο ίδιο, σ. 96.

9. Μπάλιας Σ. *Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εποχή της Δημοκρατίας*, Εκ. Παπαζήση, Αθήνα, 2004.

10. Βλ. στο ίδιο, σ. 235.

11. Erges T. *Ευρωπαϊκή και Διεθνή Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Bruxeles University Press, ULB, Bruxeles 1996.

12. Βλ. στο ίδιο, Σημείωση: οι δύο πρώτες συμβάσεις είχαν σκοπό να διευκρινίσουν ορισμένα σημεία της οικουμενικής διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

13. Παπαγεωργίου Ν. *Πολιτιστική & Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότητας*, Ελληνική Εθνική Επιτροπή, ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα, 2006, σ. 18.

14. Βλ. στο ίδιο, σ. 27.

15. Βλ. στο ίδιο, σ. 27.

16. Βλ. *Ευρωπαϊκή και Διεθνή Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, ULB.

17. Ο μεγαλύτερος διακυβερνητικός οργανισμός με 32 κράτη μέλη στον οποίο συμμετέχει και η Ελλάδα και με έδρα το Στρασβούργο, ιδρύθηκε το 1949, με τίτλο: *Συμβούλιο της Ευρώπης*.

18. *Ευρωπαϊκή και Διεθνή προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, ULB.

19. Μπαλασσά-Φλέγκα Ε. *Η Συμβολή της ΟΥΝΕΣΚΟ και των άλλων Διεθνών Οργανισμών στη Διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής Διάστασης της Ελληνικής Παιδείας*, Εκ. Παν. Μακεδονίας, 2002, σσ. 123-124.

20. Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό ως ειδικευμένη Παγκόσμια Οργάνωση κοινωνικού μορφωτικού και ανθρωπιστικού χαρακτήρα.

21. Λεοντίδου Λ. *Αγεωγράφητος Χώρα, Ελληνικά Είδωλα στις Επιστημολογικές Διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 282.

22. *Η Συμβολή της ΟΥΝΕΣΚΟ και των άλλων Διεθνών Οργανισμών στη Διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής Διάστασης της Ελληνικής Παιδείας*, οπ. αν. παρ. σσ.123-24.

23. Βλ. στο ίδιο, σ. 125.
24. Ως Παγκόσμιος Οργανισμός για την Παιδεία, τον Πολιτισμό, τις Επιστήμες και την Πληροφόρηση είναι αυτή που δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές στους Περιφερειακούς Διεθνείς Οργανισμούς πχ. ΕΕ, Συμβούλιο της Ευρώπης, ΟΟΣΑ δια των θεσμικών της κειμένων ήτοι Διακηρύξεις, Συστάσεις, Συμβάσεις, Αποφάσεις για τους τομείς που άπτονται των αρμοδιοτήτων της.
25. Μπαλασσά-Φλέγκα Ε. Εισήγηση σε Ημερίδα για την Πολιτισμική Ποικιλομορφία της ΟΥΝΕΣΚΟ στη Θεσσαλονίκη, 2006.
26. Στην ίδια Εισήγηση του 2006.
27. Αλιμπράτης Ν. Για μια Διεύρυνση των Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Εκ. Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σσ. 214-218.
28. Εισήγηση Ημερίδας: Μπαλασσά- Φλέγκα Ε. Θεσσαλονίκη 2006.
29. Τσάτσος Δ. Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σάκκουλας 1988.
30. Σιούτη Τ. *Η συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1985, σσ. 51-52.
31. Καρακώστα Ι. *Ένδικα Μέσα Προστασίας των Περιβαλλοντικών Αγαθών*, ΕΛΔΔ 1990, σελ. 177.
32. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, 1998, όπου και η σχετική νομολογία: ΣτΕ 4576/77, 3047/80, 262/82, 1069/84.
33. Βλ. ΣτΕ, 10/88, 150/90, 2801/91.
34. Δαρζέντα Ε. *Ερμηνεία, Πραγμάτωση και Άμεση από το ΣτΕ Εφαρμογή του Συντάγματος*, ΝοΒ 37, σ.407.
35. Βλ. στο ίδιο, σ. 407.
36. Σιούτης Γ, όπ. αν. παρ. σ. 58 και Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ' θεμελιώδη δικαιώματα, 1988, σ. 216.
37. Μάνεσης Α. *Οι Κύριες Συνιστώσες του Συστήματος Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Συντάγματος* του 1975, ΝοΒ 1986, σ. 629.
38. Βλ. στο ίδιο σ. 629.
39. Σιούτης Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος*, 1993, σ. 23.
40. Σιούτης Γ. *Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1985, σ. 46.
41. Τσάτσος Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα*, οπ. αν. παρ. σ. 92. Βλ. επίσης Τροβά Ε. *Η Έννοια του πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 95. Σημείωση: Σε αυτή την περίοδο ενώ σημειώνεται προσπάθεια προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου αφορούσε ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων όπως πρόσφυγες, τις μειονότητες κ.λ.π.
42. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 113.
43. Παπαγεωργίου Ν. *Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότη-*

τας, Εκ. Ελληνική Εθνική Επιτροπή ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα, 2006.

44. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 96.

45. Βλ. Γ. Σιούτη, οπ. αν. παρ. σελ.44-45, και Α.Τάχος, οπ. αν. παρ. σ. 39.

46. Οδηγία 85/348 ΕΟΚ Σημείωση: αυτή η οδηγία θεωρεί την αρχιτεκτονική δημιουργία και τη πολιτιστική κληρονομιά δημόσιο συμφέρον.

47. Τσάτσος Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα*, οπ. αν. παρ. σσ. 125-126. Επίσης βλ. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 113.

48. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Γενικό Μέρος*, οπ. αν. παρ. σσ. 128-29.

49. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 113.

50. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 77, Βλ. επίσης Γ. Σιούτη, οπ. αν. παρ. σσ. 75-76.

51. Μανιτάκης Α. *Το Υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων*, 1981, σ. 116.

52. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, 1998, οπ. αν. παρ. σ. 45.

53. Μανιτάκης Α. *Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας*, Αθήνα 1994, σ. 168.

54. Βλ. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 79.

55. Σιούτης Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 69.

56. Βλ. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σσ. 77-79.

57. Βλ. Σιούτη Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 76.

58. Βλ. Τάχος Α. *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σ. 80.

59. Βλ. Σιούτη Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. ίδιο σσ. 79-82 και Τάχος Α. επίσης, *Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος*, οπ. αν. παρ. σσ. 80-82.

60. Τσάτσος Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα*, οπ. αν. παρ. σσ. 93-94. Επίσης βλ. Τροβά Ε. οπ. αν. παρ. σ. 112, όπου παραπέμπει τον Burdieu G. στο Manuel de Droit Constitutionnel Institution Politiques.

61. Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος* οπ. αν. παρ. σ. 112.

62. Μανιτάκης Α. οπ. αν. παρ. σ. 1233. (άρθρο.2.1 Συντάγματος) και (Γνμδ σε Αρμ. 1995).

63. Βλ. Τάχο Α. οπ. αν. παρ. σ. 107. Αντωνίου Θ. οπ. αν. παρ. σ. 118. Επίσης Καρακώστα Γ. στο *Περιβάλλον και Αστικό Δίκαιο*, 1986, σ. 41. (άρθρο.2.1 Συντάγματος) και αντίστοιχα για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5.1 Συντάγματος).

Βιβλιογραφία

- Αντωνίου Θ. *Το Κοινωνικό Δικαίωμα Χρήσης του Περιβάλλοντος μεταξύ Ελευθερίας και Συμμετοχής*, Το Σύνταγμα 1987.
- Ηλιοπούλου-Στράγγα Τ. *Η Τριτενέργεια των Ατομικών Δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, Αθήνα 1990.
- Γεωργόπουλου Κ. *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- Δαγτόγλου Π. *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Α' και Β' Τόμος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- Δαρζέντα Ε. *Ερμηνεία Πραγμάτωση και Άμεση από το Συμβούλιο της Επικρατείας Εφαρμογή το Συντάγματος*, ΝοΒ 37.
- Καρακώστα Ι. *Περιβάλλον και Αστικό Δίκαιο*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1986.
- Κορκολόπουλου Β. *Τι Σημαίνει Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Ταχυδρόμος, 6/6/1996.
- Μάνεσης Αρ. *Οι Κύριες Συνιστώσες του Συστήματος Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975*, ΝοΒ 1986.
- Μανιτάκης Α. *Το Υποκείμενο των Συνταγματικών Δικαιωμάτων*, 1981.
- Μανιτάκης Α. *Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας*, 1994.
- Μανιτάκης Α. *Η Συνταγματική Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών και η Ελευθερία της Λατρείας*, 1995.
- Μπαλασσά-Φλέγκα Ε. *Η Συμβολή της UNESCO και των άλλων Διεθνών Οργανισμών στη Διαμόρφωση της Διαπολιτισμικής Διάστασης της Ελληνικής Παιδείας*, Εκ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Οικουμενική Διακήρυξη της Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών, Στοκχόλμη 5-16/6/ 1972.
- Παπαγεωργίου Ν. *Πολιτιστική & Φυσική κληρονομιά της Ανθρωπότητας*, Ελληνική Εθνική Επιτροπή ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα, 2006.
- Σιούτης Γ. *Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Προστασίας του Περιβάλλοντος* Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα 1985.
- Σιούτη Γ. *Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος*, 1993.
- Τάχου Α. *Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος*, 1992.
- Τάχου Α. *Η Άμεση Εφαρμογή του Συντάγματος από τη Δημόσια Διοίκηση*, Συμ. Φ. Βεγλερή Ι. 1986.
- Τροβά Ε. *Η Έννοια του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος*, Εκ. Σάκκουλας, Αθήνα.

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

Λέιλα Σαλμάν* – Μαρία Πλατσίδου**

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα είχε στόχο να μελετήσει (α) την επαγγελματική εξουθένωση και την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης, (β) την επίδραση των δημογραφικών παραγόντων στην επαγγελματική εξουθένωση και την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων (γ) ποιες επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης, μπορούν να προβλέψουν την εξουθένωση των δικηγόρων. Δείγμα 92 δικηγόρων στη Θεσσαλονίκη εξετάστηκε βάσει του (α) ερωτηματολογίου επαγγελματικής εξουθένωσης MBI της Maslach, (β) του ερωτηματολογίου κινήτρων των Everard & Morris (1999) και (γ) μέρους του ερωτηματολογίου επαγγελματικής ικανοποίησης των Κουστέλιου και Κουστέλιου (2001). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι δικηγόροι δεν εμφάνισαν υψηλές τιμές σε καμία από τις τρεις διαστάσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης, ενώ η συνολική τους επαγγελματική ικανοποίηση βρίσκεται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα.

Λέξεις κλειδιά: Επαγγελματική εξουθένωση, επαγγελματική ικανοποίηση, δικηγόροι.

* Δικηγόρος Θεσσαλονίκης, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Επίκουρη καθηγήτρια στο τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του πανεπιστημίου Μακεδονίας.

1. Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση

Έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες και προσεγγίσεις για το σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης. Ο πλέον αποδεκτός ορισμός της επαγγελματικής εξουθένωσης είναι αυτός της Maslach (1993) που ορίζει το φαινόμενο ως μια εξελικτική διεργασία, όπου ο εργαζόμενος νιώθει σωματική, ψυχική και συναισθηματική εξάντληση, η οποία προκαλείται από μακροχρόνια έκθεση και εμπλοκή σε καταστάσεις που έχουν συναισθηματικές απαιτήσεις, χάνει το ενδιαφέρον και τα θετικά συναισθήματα που είχε για τους πελάτες, παύει να είναι ικανοποιημένος από τη δουλειά και την απόδοσή του και αναπτύσσει μια αρνητική εικόνα εαυτού. Εμφανίζεται ιδιαίτερα σε άτομα που έχουν ως αντικείμενο εργασίας τον άνθρωπο. Σύμφωνα με τους Maslach & Jackson (1981), τα κυριότερα χαρακτηριστικά της επαγγελματικής εξουθένωσης είναι (α) η *συναισθηματική εξάντληση*, που εκδηλώνεται με μια αίσθηση ψυχικής κόπωσης του εργαζόμενου, ο οποίος δε διαθέτει πια την απαραίτητη ενέργεια για να επενδύσει στη δουλειά του, (β) η *αποπροσωποποίηση* που εκδηλώνεται με την ψυχολογική απομάκρυνση του ατόμου από τους πελάτες του και την ανάπτυξη απρόσωπων σχέσεων μαζί τους και (γ) η *έλλειψη προσωπικών επιτευγμάτων* που εκδηλώνεται με τη μείωση της απόδοσής του και την παραίτησή του από κάθε προσπάθεια αποτελεσματικού χειρισμού των προβλημάτων των πελατών του.

Η ενασχόληση με το νόμο σχετίζεται άμεσα με διάφορους στρεσογόνους παράγοντες, οι οποίοι είναι δυνατόν να μετεξελιχθούν στο σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης. Στατιστικές μελέτες σε δικηγόρους δείχνουν υψηλά ποσοστά επαγγελματικής εξουθένωσης, εργασιακού άγχους, κατάθλιψης, χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών αλλά και αυτοκτονιών (Elwork, 2003. Lim, 1993). Στους παράγοντες που μπορεί να αποτελούν πηγές άγχους για τους δικηγόρους περιλαμβάνονται: η χρονική πίεση, ο ανταγωνισμός, η υπερφόρτωση εργασίας, η συνεχής επικαιροποίηση μεγάλου εύρους νομικών γνώσεων, η δυσκολία χειρισμού των πελατών, το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης και η δυσκολία εξισορρόπησης της προσωπικής με την επαγγελματική τους ζωή, καθώς και ορισμένοι ενδογενείς παράγοντες, όπως είναι η τελειομανία (Elwork, 2003).

Για τον ορισμό της επαγγελματικής ικανοποίησης, υπάρχουν αρκετές προσεγγίσεις στη διεθνή βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Locke (1976), η

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

επαγγελματική ικανοποίηση είναι μία ευχάριστη ή θετική συναισθηματική κατάσταση που απορρέει από την εκτίμηση του ατόμου για το επάγγελμά του ή την εργασιακή του πείρα. Η επαγγελματική ικανοποίηση ή δυσαρέσκεια είναι το αποτέλεσμα της σχέσης ανάμεσα στις προσδοκίες που έχουν τα άτομα για την εργασία τους και στο τι πραγματικά μπορούν να πάρουν από αυτήν (Abu-Bader, 2000). Έρευνες έχουν δείξει ότι τα χαμηλά επίπεδα επαγγελματικής εξουθένωσης συσχετίζονται ή ακόμη μπορούν και να προβλεφθούν από υψηλά επίπεδα επαγγελματικής ικανοποίησης (Platsidou, 2010. Platsidou & Agaliotis, 2008). Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η επαγγελματική εξουθένωση διερευνήθηκε παράλληλα με την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων σε πολλές διεθνείς αλλά και στην παρούσα έρευνα.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Herzberg (1987), στην οποία βασίστηκε το ερωτηματολόγιο μέτρησης κινήτρων που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα, η επαγγελματική ικανοποίηση ή δυσαρέσκεια ερμηνεύεται με αναφορά σε δύο παράγοντες: Οι παράγοντες που γεννούν δυσαρέσκεια (λέγονται και παράγοντες υγιεινής, ή υγειονομικοί) σχετίζονται με το εργασιακό περιβάλλον, ενώ παράγοντες που γεννούν ικανοποίηση (ή αλλιώς παρακινητές) σχετίζονται με το περιεχόμενο της εργασίας. Στους παράγοντες δυσαρέσκειας περιλαμβάνονται οι εργασιακές συνθήκες, η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, οι μισθοί και τα επιδόματα, το αίσθημα της ασφάλειας στην εργασία, η γενικότερη πολιτική και διοίκηση της εταιρίας/υπηρεσίας και η ποιότητα της επίβλεψης που παρέχεται. Οι παράγοντες της ικανοποίησης είναι οι εξής: α) επίτευξη, β) ευθύνη, γ) αναγνώριση, δ) ανέλιξη ε) δουλειά καθ'εαυτήν και ε) προσωπική ανάπτυξη (Everard, & Morris, 1999). Οι παρακινητές παρωθούν το άτομο προς την ικανοποίηση, ενώ οι παράγοντες υγιεινής το παρωθούν μακριά από τη δυσαρέσκεια.

2. Εμπειρικά δεδομένα από το χώρο των δικηγόρων

Έρευνες για την επαγγελματική εξουθένωση. Δεν υπάρχει εκτενής διεθνής βιβλιογραφία για την επαγγελματική ομάδα των δικηγόρων, αλλά έστω και οι λίγες που βρέθηκαν παρέχουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα μιας πρόσφατης έρευνας σε δικηγόρους στην Taiwan έδειξαν ότι οι φιλόδοκοι δικηγόροι εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά επαγ-

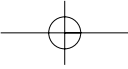
γευματικής εξουθένωσης σε σχέση με τους μη φιλόδικους. Επίσης, η επαγγελματική εξουθένωση σχετίζεται άμεσα με υψηλές ψυχολογικές απαιτήσεις και προσπάθεια για έλεγχο στο χώρο εργασίας (Tsai, Huang & Chan, 2009). Άλλη έρευνα στη Σιγκαπούρη ανέδειξε ότι οι δικηγόροι ανήκουν στις επαγγελματικές ομάδες με καθημερινό εργασιακό άγχος, το οποίο πηγάζει όχι από τις συνθήκες εργασίας τους, καθώς έχουν υψηλή αυτονομία σε σχέση με άλλα επαγγέλματα, αλλά από τη γραφειοκρατία και τη συνεχή επαφή τους με το χώρο των δικαστηρίων (Chan, Lai, Ko & Boey, 2000).

Σε μια παλαιότερη έρευνα, διερευνήθηκε η επαγγελματική εξουθένωση, η αυτοαντίληψη των δικηγόρων για τις εξωτερικές συνθήκες εργασίας και η εμπλοκή τους στην εργασία. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η συναισθηματική εξάντληση σχετίζεται με τη σύγκρουση ρόλων και τον φόρτο εργασίας, η αποπροσωποποίηση σχετίζεται με τη σύγκρουση ρόλων και τις πολιτικές λήψης αποφάσεων, ενώ η αίσθηση της προσωπικής επίτευξης σχετίζεται με το επαγγελματικό status και την κοινωνική υποστήριξη που δέχονται (Jackson, Turner & Brief, 1987).

Οι γυναίκες δικηγόροι, αν και σε γενικές γραμμές εμφανίζονται πιο εξουθενωμένες από τους άνδρες συναδέλφους τους, δεν έχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ως προς την επαγγελματική εξουθένωση. Εμφανίζουν όμως εργασιακό άγχος και έλλειψη προσωπικού χρόνου (Wallace, 1999). Μια ενδιαφέρουσα έρευνα που χρησιμοποίησε ψυχαναλυτικές μεθόδους έδειξε ότι οι γυναίκες δικηγόροι που πάσχουν από το σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης έχουν την τάση να αυτοτιμωρούνται, γεγονός που προφανώς έχει τις ρίζες του σε αντίστοιχη γονεϊκή συμπεριφορά (Berger, 2000).

Επίσης, η έγγαμη ζωή και, ιδιαίτερα, η υγιής οικογενειακή ζωή μπορούν να αποτρέψουν την εμφάνιση του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης (Innstrand, Langballe, Espnes, Falkum & Aasland, 2008). Δεν μπορούν όμως να αποτρέψουν το άγχος, την υπερκόπωση και την έλλειψη προσωπικού χρόνου (Wallace, 1999). Οι δικηγόροι μεγαλύτερης ηλικίας φαίνεται ότι καταφέρνουν να ελέγχουν καλύτερα την ποσότητα της καθημερινής τους δουλειάς, επιλέγοντας τους πελάτες που θα εκπροσωπήσουν και τις δίκες τις οποίες επιθυμούν να αναλάβουν και, με αυτόν τον τρόπο, μειώνουν το καθημερινό άγχος και είναι πιο ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους (Meltzer, 1981).

Έρευνες για την επαγγελματική ικανοποίηση. Στη διεθνή βιβλιογραφία, υπάρχουν δύο τάσεις αναφορικά με την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων. Υπάρχουν έρευνες που αναφέρουν ότι οι δικηγόροι είναι

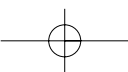
Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

επιρρεπείς ως κλάδος στην κατάθλιψη, το στρες, τον αλκοολισμό, τις καταχρήσεις με ναρκωτικές ουσίες, την αυτοκτονία και το διαζύγιο (Seligman, 2001). Στον αντίποδα αυτών, βρίσκονται πιο πρόσφατες έρευνες που δείχνουν ότι οι δικηγόροι δεν είναι σε τόσο μεγάλο βαθμό ανικανοποίητοι από το επάγγελμά τους (Seron, 2007). Σε μεγάλη έρευνα στο Σικάγο για την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων κατά τα πρώτα 10 χρόνια της καριέρας τους, τα αποτελέσματα δείχνουν μέτρια ικανοποίηση και ότι δεν έχουν μετανοήσει για την επιλογή τους (Dinovitzer & Garth, 2004). Μια ενδιαφέρουσα έρευνα δείχνει ότι το κοινωνικό υπόβαθρο των δικηγόρων σχετίζεται άμεσα με την επαγγελματική τους ικανοποίηση (Dinovitzer & Garth, 2007).

Ως προς την επίδραση του φύλου, η πλειοψηφία των ερευνών στις Η.Π.Α. (American Bar Association, 1990. Chiu, 1996, 1998. Hirsch, 1989. Lentz & Laband, 1995) και στον Καναδά (Fisk, 1990. Hagan & Kay, 1995) καταλήγουν στο γεγονός ότι οι γυναίκες δικηγόροι έχουν σημαντικά χαμηλότερη επαγγελματική ικανοποίηση από τους άνδρες. Οι επαγγελματίες γυναίκες, ενώ αρχικά έχουν τις ίδιες προσδοκίες με τους άνδρες, λόγω της ανισότητας στην επαγγελματική ανέλιξη, καταλήγουν να έχουν χαμηλότερη επαγγελματική ικανοποίηση και απολαμβάνουν χαμηλότερες απολαβές από τους άνδρες (Felstiner, 2007). Ορισμένες έρευνες δείχνουν ότι οι δικηγόροι ανήκουν στους επαγγελματίες που δουλεύουν περισσότερο από 50 ώρες την εβδομάδα και ότι οι γυναίκες εργάζονται λιγότερες ώρες από τους άνδρες συναδέλφους τους (Wallace, 1997).

Οι νέοι δικηγόροι δηλώνουν λιγότερο ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους και αυτό συμβαίνει διότι έχουν αναλάβει μια δουλειά υψηλών συναισθηματικών απαιτήσεων από σχετικά μικρή ηλικία (Seligman, 2001). Οι μεγαλύτερης ηλικίας δικηγόροι είναι πιο ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους καθώς κατά κανόνα η ηλικία έχει θετική συσχέτιση με την επαγγελματική και μισθολογική ανέλιξη. Επίσης, όσοι δικηγόροι είναι πράγματι δυσαρεστημένοι με την άσκηση δικηγορίας συνήθως αλλάζουν επάγγελμα μετά από κάποια χρόνια. Τέλος, οι υψηλές προσδοκίες των ατόμων από το επάγγελμά τους καταλαγιάζουν με το πέρασμα των χρόνων (Heinz, 1999).

Τέλος, έρευνες που αφορούν την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση δείχνουν ότι τουλάχιστον οι μισοί από εκείνους που ξεκίνησαν την καριέρα τους παρέχοντας νομικές υπηρεσίες σε γραφεία άλλων δικηγόρων κατέληξαν να αλλάζουν εργοδότη ή ακόμη και καριέρα. Όσοι δεν κατάφεραν να ανοίξουν δικό τους δικηγορικό γραφείο δηλώνουν χαμηλότερη επαγγελματική ικανοποίηση από τους συναδέλφους τους (Monahan & Swanson, 2009).

3. Στόχοι της έρευνας

Στον ελλαδικό χώρο δεν υπάρχει καμία έρευνα που να εξετάζει την επαγγελματική ικανοποίηση και την επαγγελματική εξουθένωση της επαγγελματικής ομάδας των δικηγόρων. Για να συνεισφέρει σε αυτήν την κατεύθυνση, η παρούσα έρευνα έθεσε ως πρώτο στόχο τη διερεύνηση της επαγγελματικής ικανοποίησης και της επαγγελματικής εξουθένωσης των δικηγόρων της Θεσσαλονίκης και των επιμέρους διαστάσεων αυτών. Ο δεύτερος στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσει αν και σε ποιο βαθμό ορισμένοι δημογραφικοί παράγοντες, όπως το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, η εργασιακή κατάσταση, ευθύνονται για την ύπαρξη ατομικών διαφορών στην επαγγελματική ικανοποίηση και την επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων. Τέλος, ο τρίτος στόχος της έρευνας ήταν να διερευνήσει ποιες από τις διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης μπορούν να προβλέψουν την επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων και τις επιμέρους μεταβλητές της.

ΜΕΘΟΔΟΣ

4. Συμμετέχοντες

Στην έρευνα πήραν μέρος 92 εν ενεργεία δικηγόροι του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, που είναι εγγεγραμμένοι στο Δικηγορικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης. Ειδικότερα, το δείγμα αποτελείται από 40 (43%) άνδρες και 52 (57%) γυναίκες. Σε ό,τι αφορά στην οικογενειακή τους κατάσταση, 41 (44.6%) δικηγόροι είναι άγαμοι, διαζευγμένοι, ή εν χηρεία και 51 (55.4%) είναι έγγαμοι (συμπεριλαμβάνονται οι αρραβωνιασμένοι και όσοι βρίσκονται σε συμβίωση). Αναφορικά με την εργασιακή τους κατάσταση, οι 62 (67.4%) δικηγόροι διατηρούν δικηγορικό γραφείο μόνοι/ες τους ενώ οι 30 (33.6%) είναι συνεργάτες/ιδες δικηγόροι. Σε ό,τι αφορά τα έτη άσκησης δικηγορίας (μη συμπεριλαμβανομένης και της πρακτικής άσκησης), ο μέσος όρος είναι 10.9 έτη (Τ.Α. = 8.9), με ελάχιστο το 1 έτος και μέγιστο τα 35 έτη άσκησης δικηγορίας. Το συνολικό δείγμα έχει ηλικιακό μέσο όρο 35.7 έτη (Τ.Α. = 8.45), με ελάχιστη ηλικία τα 25 έτη και

μέγιστη τα 65 έτη. Το σύνολο των ωρών που εργάζονται κατά μέσο όρο σε ημερήσια βάση είναι 9 ώρες την ημέρα (Τ.Α. = 2.4), με ελάχιστη τη 1 ώρα εργασίας και μέγιστη τις 16 ώρες εργασίας την ημέρα.

5. Ερευνητικά εργαλεία

Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τρία ερωτηματολόγια αυτοαναφορών: το πρώτο αφορούσε στη μέτρηση της επαγγελματικής εξουθένωσης, ενώ το δεύτερο και το τρίτο αφορούσαν στη διερεύνηση της επαγγελματικής ικανοποίησης.

Ερωτηματολόγιο επαγγελματικής εξουθένωσης. Για τη μέτρηση της επαγγελματικής εξουθένωσης χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο επαγγελματικής εξουθένωσης της Maslach (Maslach Burnout Inventory, MBI). Για χρήση σε δείγμα δικηγόρων αντικαταστάθηκε η λέξη «αποδέκτης των υπηρεσιών» του αρχικού ερωτηματολογίου της Maslach με τη λέξη «πελάτης». Αποτελείται από 22 ερωτήματα που ομαδοποιούνται σε τρεις γενικές διαστάσεις επαγγελματικής εξουθένωσης: α) τη συναισθηματική εξάντληση (7 ερωτήματα π.χ., «Αισθάνομαι ότι δουλεύω υπερβολικά σκληρά στη δουλειά μου»), β) την αποπροσωποποίηση (5 ερωτήματα π.χ., «Πραγματικά αδιαφορώ για το τι συμβαίνει σε μερικούς πελάτες μου») και γ) την έλλειψη προσωπικών επιτευγμάτων, (6 ερωτήματα π.χ., «Έχω πετύχει αξιόλογα πράγματα σε αυτό το επάγγελμα»). Οι απαντήσεις δίνονται σε ισο-διαστημική κλίμακα 7 σημείων τύπου Likert.

Ερωτηματολόγιο κινήτρων. Το ερωτηματολόγιο για τη διερεύνηση των επαγγελματικών κινήτρων των Everard και Morris (1999) βασίζεται στους παράγοντες παρακίνησης της θεωρίας του Herzberg. Τα κίνητρα (οι παρακινήτες) που εξετάζονται με αυτό συμβάλουν, σύμφωνα με τον Herzberg, στην ικανοποίηση από την εργασία. Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 16 ερωτήσεις κλειστού τύπου, οι οποίες αναφέρονται σε έξι παράγοντες κινήτρων: α) επίτευξη (4 ερωτήσεις, π.χ., «Αφήνοντας κατά μέρος τις επίσημες αξιολογήσεις του έργου σας, πόσο συχνά νιώθετε μέσα σας ότι πετύχατε κάτι που άξιζε τον κόπο»), β) ευθύνη (2 ερωτήσεις, π.χ., «Πόσο πιστεύετε ότι βαρύνει ο λόγος σας στην οργάνωση της δουλειάς»), γ) αναγνώριση (3 ερωτήσεις, π.χ., «Πόσο συχνά εισπράττετε στη δουλειά σας αναγνώριση γι' αυτά που πετυχαίνετε»), δ) ανέλιξη (1 ερώτηση, «Σε

ποιο βαθμό πιστεύετε ότι η τωρινή σας θέση μπορεί να βοηθήσει κάποιον που θέλει να προκόψει»), ε) εργασιακό ενδιαφέρον (4 ερωτήσεις, π.χ. «Από τα πράγματα που πρέπει να κάνετε στη δουλειά σας, πόσα θεωρείτε σχετικά ασήμαντα ή περιττά»), στ) προσωπική ανάπτυξη (2 ερωτήσεις, π.χ., «Πόσα πράγματα πιστεύετε ότι μπορείτε να μάθετε ακόμη από την παρούσα θέση σας»). Οι συμμετέχοντες απαντούσαν σε κάθε ερώτηση με βάση μια εξάβαθμη κλίμακα που κυμαινόταν από το 0 ως το 5.

Ερωτηματολόγιο επαγγελματικής ικανοποίησης. Το Ερωτηματολόγιο Καταγραφής της Επαγγελματικής Ικανοποίησης που κατασκευάστηκε από τους Κουστέλιο και Κουστέλιου (2001) χρησιμοποιήθηκε, αφού προσαρμόστηκε για χρήση σε δικηγόρους. Από το σύνολο των ερωτήσεων του αρχικού ερωτηματολογίου, επιλέχθηκαν μόνον οι 6 ερωτήσεις οι οποίες μετρούν την επαγγελματική ικανοποίηση σε 3 διαστάσεις με 2 ερωτήσεις για κάθε διάσταση: α) η ίδια η δουλειά (π.χ., «Η δουλειά μου είναι αξιόλογη»), β) ο μισθός (π.χ., «Αισθάνομαι ανασφάλεια με τέτοιο μισθό»), γ) οι συνθήκες εργασίας (π.χ., «Οι συνθήκες εργασίας μου είναι οι καλύτερες που είχα ποτέ»). Οι δικηγόροι καλούνταν να απαντήσουν με βάση μια κλίμακα πέντε σημείων. Η συνολική επαγγελματική ικανοποίηση υπολογίστηκε από το μέσο όρο όλων των ερωτήσεων (δηλαδή, των 22 ερωτήσεων) και των δύο ερωτηματολογίων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

6. Επαγγελματική εξουθένωση

Η παρούσα έρευνα έθεσε ως πρώτο στόχο τη διερεύνηση της επαγγελματικής εξουθένωσης των δικηγόρων και τις επιμέρους διαστάσεις αυτής. Η μέτρησή της έγινε με το ερωτηματολόγιο MBI. Για να διερευνηθεί η παραγοντική δομή του ερωτηματολογίου, τα δεδομένα υποβλήθηκαν σε μια η ανάλυση παραγόντων στη οποία χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των πρωταρχικών συνθετικών στοιχείων, που χρησιμοποιήσαν οι κατασκευαστές του ερωτηματολογίου και με ορθογώνια περιστροφή των αξόνων. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, η ανάλυση ανέδειξε τρεις παράγοντες με ιδιοτιμές (eigenvalues) 7.56, 1.81 και 3.02, αντίστοιχα. Η δο-

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

μή του ερωτηματολογίου που προτείνεται από τους δημιουργούς του ερωτηματολογίου επαληθεύτηκε από την ανάλυση της παρούσας έρευνας σχεδόν σε όλες τις φορτίσεις.

Πίνακας 1. Παραγοντική ανάλυση του ερωτηματολογίου Επαγγελματικής εξουθένωσης. Φορτίσεις των επιμέρους ερωτήσεων στους τρεις παράγοντες και σύγκριση με την παραγοντική ανάλυση των Maslach & Jackson (1986).

Ερωτήσεις	Συναισθηματική εξάντληση	Αποπροσωποποίηση	Προσωπική Επίτευξη
8	0,89 0,84		
3	0,86 0,66		
2	0,86 0,73		
1	0,81 0,74		
14	0,68 0,61		
20	0,61 0,61		
13	0,54 0,65		
5		0,84 0,68	
15		0,68 0,62	
22		0,64 0,41	
11		0,58 0,51	
10		0,55 0,61	
19			0,79 0,57
7			0,78 0,54
9			0,73 0,58
17			0,71 0,51
18			0,64 0,55
4			0,53 0,50
Ιδιαιτιμή	7,562	3,022	1,814
Ποσοστό εξηγούμενης διακύμανσης	23,471	17,207	15,677

Ο δείκτης αξιοπιστίας Cronbach α της συνολικής επαγγελματικής εξουθένωσης ήταν $\alpha = 0.74$, ενώ οι δείκτες αξιοπιστίας για τις επιμέρους διαστάσεις της ήταν $\alpha = 0.91$ για τη συναισθηματική εξάντληση, $\alpha = 0.75$ για την αποπροσωποποίηση και $\alpha = 0.82$ για την προσωπική επίτευξη. Όπως δείχνουν οι δείκτες, η εσωτερική αξιοπιστία συνολικά του ερωτηματολογίου αλλά και χωριστά των τριών κλιμάκων ήταν ικανοποιητική.

Στη συνέχεια, υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι των τριών διαστάσεων επαγγελματικής εξουθένωσης, δηλαδή της συναισθηματικής εξάντλησης, της αποπροσωποποίησης και της προσωπικής επίτευξης. Διαπιστώθηκε ότι οι δικηγόροι εμφανίζουν μέτριο βαθμό συναισθηματικής εξάντλησης (M.O. = 2.96 και T.A. = 1.07), η αποπροσωποποίηση βρίσκεται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα (M.O. = 1.75 και T.A. = 0.93), ενώ το αίσθημα της προσωπικής επίτευξης των δικηγόρων είναι αρκετά υψηλό (M.O. = 3.67 και T.A. = 0.83). Ο συνολικός μέσος όρος της επαγγελματικής εξουθένωσης δείχνει ότι οι δικηγόροι δηλώνουν μέτρια εξουθενωμένοι από το επάγγελμά τους (M.O. = 2.8 και T.A. = 0.53).

Ο δεύτερος στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσει αν υπάρχουν ατομικές διαφορές στην επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων, υπό την επίδραση των δημογραφικών παραγόντων. Για το σκοπό αυτό, εφαρμόστηκε μια σειρά από αναλύσεις διακύμανσης (ANOVA) με ανεξάρτητες μεταβλητές τους δημογραφικούς παράγοντες (φύλο, οικογενειακή κατάσταση, εργασιακή κατάσταση) και εξαρτημένες μεταβλητές τους μέσους όρους της συνολικής επαγγελματικής εξουθένωσης και των τριών διαστάσεων που εξετάστηκαν.

Η επίδραση του φύλου δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική στην επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων σε καμία από τις τρεις διαστάσεις αυτής. Η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στην επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων ήταν στατιστικά σημαντική στην αποπροσωποποίηση ($F(1,91) = 3.70, p = 0.05$) και την προσωπική επίτευξη ($F(1,91) = 13.8, p = 0.00$). Συγκεκριμένα, οι άγαμοι δικηγόροι (M.O. = 1.95, T.A. = 1.00) παρουσιάζουν υψηλότερη αποπροσωποποίηση από ότι οι έγγαμοι δικηγόροι (M.O. = 1.58, T.A. = 0.84). Οι τελευταίοι έχουν υψηλότερο το αίσθημα της προσωπικής επίτευξης (M.O. = 3.94, T.A. = 0.70) από ότι οι άγαμοι δικηγόροι (M.O. = 3.33, T.A. = 0.87). Η εργασιακή κατάσταση των δικηγόρων διαπιστώθηκε ότι επηρεάζει σημαντικά το βαθμό αποπροσωποποίησης που βιώνουν ($F(1,91) = 23.6, p = 0.00$) και το βαθμό αισθήματος προσωπικής επίτευξης ($F(1,91) = 16.3, p = 0.00$). Όσοι δικηγόροι διατηρούν δικηγορικό γραφείο μόνοι/μόνες τους (M.O. = 1.45, T.A. = 0.80) παρουσιάζουν χαμηλότερη αποπροσωποποίηση από αυτούς που

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

δουλεύουν ως συνεργάτες δικηγόροι (M.O. = 2.35, T.A. = 0.88) και εμφανίζουν υψηλότερο το αίσθημα της προσωπικής επίτευξης (M.O. = 3.89, T.A. = 0.78) σε σχέση με όσους εργάζονται ως συνεργάτες δικηγόροι (M.O. = 3.20, T.A. = 0.74).

Στη συνέχεια, οι τρεις διαστάσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης συσχετίστηκαν με την ηλικία, την προϋπηρεσία και τις ώρες ημερήσιας εργασίας. Μόνο ο παράγοντας της αποπροσωποποίησης φάνηκε να σχετίζεται μέτρια και αρνητικά μόνο με την ηλικία ($r = -0.33$, $p = 0.001$). Αυτό δείχνει ότι οι νέοι δικηγόροι είναι πιο πιθανό να εμφανίσουν σημάδια αποπροσωποποίησης προς τους πελάτες τους. Τέλος, η προσωπική επίτευξη έχει μέτρια και θετική συσχέτιση με την ηλικία ($r = 0.43$, $p = 0.00$) και την προϋπηρεσία ($r = 0.33$, $p = 0.001$). Ακολουθώντας, με την εφαρμογή της partial out correlation, αφαιρέθηκε η επίδραση της ηλικίας στην προϋπηρεσία ώστε να ελεγχθεί εάν η προϋπηρεσία καθαυτή επηρεάζει σημαντικά τις τρεις μεταβλητές της επαγγελματικής εξουθένωσης. Καμία συσχέτιση της προϋπηρεσίας με την επαγγελματική εξουθένωση δεν ήταν στατιστικά σημαντική. Βρέθηκε, ότι η προϋπηρεσία επηρέαζε μόνο επειδή υπήρχε η επίδραση της ηλικίας, ήταν δηλαδή παρελκόμενο της επίδρασης της ηλικίας.

7. Επαγγελματική Ικανοποίηση

Επόμενος στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσει την ικανοποίηση των δικηγόρων από την εργασία τους. Καταρχήν, η αξιοπιστία των μετρήσεων βρέθηκε ότι ήταν πολύ ικανοποιητική σε όλες τις περιπτώσεις. Ο δείκτης αξιοπιστίας Cronbach α της συνολικής επαγγελματικής ικανοποίησης ήταν $\alpha = 0.92$, των επαγγελματικών κινήτρων ήταν $\alpha = 0.88$ και των επιμέρους διαστάσεων της επαγγελματικής ικανοποίησης ήταν $\alpha = 0.82$.

Αναφορικά με τα κίνητρα που συμβάλουν στην επαγγελματική ικανοποίηση, διαπιστώθηκε ότι οι δικηγόροι διέπονται σε αρκετά υψηλό βαθμό από το κίνητρο της προσωπικής ανάπτυξης (M.O. = 3.73, T.A. = 0.99). Σε μέτριο βαθμό, οι δικηγόροι χαρακτηρίζονται, κατά φθίνουσα σειρά, από το κίνητρο της ευθύνης (M.O. = 2.77, T.A. = 1.00) και το κίνητρο της αναγνώρισης (M.O. = 2.69, T.A. = 0.92). Τέλος, σε χαμηλότερο βαθμό διέπει τους δικηγόρους το κίνητρο του εργασιακού ενδιαφέροντος (M.O. = 2.30, T.A. = 0.57), της επίτευξης (M.O. = 2.28, T.A. = 0.89)

και το κίνητρο της ανέλιξης (M.O. = 2.25, T.A. = 1.35). Ο συνολικός μέσος όρος των έξι κινήτρων (M.O. = 2.67, T.A. = 0.75) δηλώνει ότι οι δικηγόροι χαρακτηρίζονται, γενικά, από επαγγελματικά κίνητρα μέτριας προς χαμηλής ισχύος.

Ως προς τις διαστάσεις επαγγελματικής ικανοποίησης (ικανοποίηση από την ίδια τη δουλειά, το μισθό και τις εργασιακές συνθήκες), διαπιστώθηκε ότι οι δικηγόροι είναι αρκετά ικανοποιημένοι από τις συνθήκες εργασίας τους (M.O. = 3.31, T.A. = 1.13), εκφράζουν σε μέτριο βαθμό ικανοποίηση για την ίδια τη δουλειά (M.O. = 2.84, T.A. = 1.36), αλλά δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι από το μισθό τους (M.O. = 1.47, T.A. = 1.38). Ο συνολικός μέσος όρος των τριών διαστάσεων επαγγελματικής ικανοποίησης (M.O. = 2.54, T.A. = 1.07) δείχνει ότι, όπως και στο ερωτηματολόγιο των κινήτρων, οι δικηγόροι βιώνουν σχετικά χαμηλή επαγγελματική ικανοποίηση από τις συνθήκες δουλειάς τους. Ο συνολικός μέσος όρος της επαγγελματικής ικανοποίησης, που υπολογίστηκε λαμβάνοντας υπόψιν και τα δύο ερωτηματολόγια της επαγγελματικής ικανοποίησης, δείχνει ότι οι δικηγόροι είναι μέτρια προς χαμηλά ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους (M.O. = 2.60, T.A. = 0.88).

Στη συνέχεια, εξετάστηκε αν και πώς διαμορφώνονται οι ατομικές διαφορές στην επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων, υπό την επίδραση των δημογραφικών παραγόντων. Για το σκοπό αυτό, εφαρμόστηκε μια σειρά από αναλύσεις διακύμανσης (ANOVA) με ανεξάρτητες μεταβλητές τους δημογραφικούς παράγοντες (φύλο, οικογενειακή κατάσταση και εργασιακή κατάσταση) και εξαρτημένες μεταβλητές το μέσο όρο της συνολικής επαγγελματικής ικανοποίησης, το μέσο όρο των επαγγελματικών κινήτρων, το μέσο όρο των επιμέρους διαστάσεων της επαγγελματικής ικανοποίησης και ξεχωριστά τις διαστάσεις αυτών.

Η επίδραση του φύλου βρέθηκε στατιστικά σημαντική στη συνολική επαγγελματική ικανοποίηση ($F(1,91) = 5.38, p = 0.02$) και στα επαγγελματικά κίνητρα των δικηγόρων ($F(1,91) = 8.21, p = 0.005$). Ως προς τις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης, στατιστικά σημαντική ήταν η επίδραση του φύλου στο κίνητρο της επίτευξης ($F(1,91) = 5.42, p = 0.02$), της ευθύνης ($F(1,91) = 5.38, p = 0.02$), της αναγνώρισης ($F(1,91) = 5.69, p = 0.02$) και της ανέλιξης ($F(1,91) = 5.69, p = 0.02$). Τέλος, σημειώθηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην ικανοποίηση από το μισθό ($F(1,91) = 7.93, p = 0.00$). Το φύλο δεν φάνηκε να επηρεάζει σημαντικά το κίνητρο του εργασιακού ενδιαφέροντος και το κίνητρο της προσωπικής ανάπτυξης, καθώς και την ικανοποίηση από την ίδια τη δουλειά ως αντικείμενο και από τις εργασιακές συνθήκες. Συγκεκρι-

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

μένα, οι άνδρες δικηγόροι (M.O. = 2.84, T.A. = 0.87) δήλωσαν συνολικά περισσότερο ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους από ότι οι γυναίκες δικηγόροι (M.O. = 2.42, T.A. = 0.84). Αναφορικά με τα επαγγελματικά τους κίνητρα, οι άνδρες (M.O. = 2.91, T.A. = 0.72) δηλώνουν πολύ πιο ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους από ότι οι γυναίκες συναδέλφοι τους (M.O. = 2.48, T.A. = 0.71). Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες διέπονται σε υψηλότερο βαθμό από το κίνητρο της επίτευξης (M.O. = 2.52, T.A. = 0.94), της ευθύνης (M.O. = 3.04, T.A. = 0.96), της αναγνώρισης (M.O. = 2.94, T.A. = 0.77) και της ανέλιξης (M.O. = 2.62, T.A. = 1.39) από ότι οι γυναίκες, οι οποίες χαρακτηρίζονται σε χαμηλότερο βαθμό από το κίνητρο της επίτευξης (M.O. = 2.09, T.A. = 0.82), το κίνητρο της ευθύνης (M.O. = 2.55, T.A. = 0.99), το κίνητρο της αναγνώρισης (M.O. = 2.49, T.A. = 0.97), και το κίνητρο της ανέλιξης (M.O. = 1.96, T.A. = 1.27), αντιστοίχως. Τέλος, η ικανοποίηση των ανδρών από το μισθό τους (M.O. = 1.92, T.A. = 1.46) είναι πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με την ικανοποίηση που εκφράζουν οι γυναίκες από το μισθό τους (M.O. = 1.13, T.A. = 1.23).

Η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στην επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων ήταν στατιστικά σημαντική σε όλες τις μετρήσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης, εκτός από το κίνητρο της ευθύνης και το εργασιακό ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, η οικογενειακή κατάσταση φάνηκε να επηρεάζει το κίνητρο της επίτευξης ($F(1,91) = 7.63, p = 0.01$), το κίνητρο της αναγνώρισης ($F(1,91) = 16.87, p = 0.00$), το κίνητρο της ανέλιξης ($F(1,91) = 4.36, p = 0.04$), το κίνητρο της προσωπικής ανάπτυξης ($F(1,91) = 7.87, p = 0.01$), και συνολικά τα επαγγελματικά κίνητρα των δικηγόρων ($F(1,91) = 10.56, p = 0.00$). Αντιστοίχως, η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης ήταν σημαντική στις διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης ($F(1,91) = 9.13, p = 0.00$), στην ικανοποίηση από την ίδια τη δουλειά ($F(1,91) = 6.40, p = 0.01$), το μισθό ($F(1,91) = 6.30, p = 0.01$), τις εργασιακές συνθήκες ($F(1,91) = 5.32, p = 0.02$). Τέλος, η συνολική ικανοποίηση επηρεάστηκε από την οικογενειακή κατάσταση σημαντικά ($F(1,91) = 10.51, p = 0.00$). Ειδικότερα, οι παντρεμένοι δικηγόροι (M.O. = 2.86, T.A. = 0.87) δηλώνουν πολύ πιο ικανοποιημένοι από τους ανύπαντρους (M.O. = 2.29, T.A. = 0.78). Οι έγγαμοι εμφανίζουν επίσης υψηλότερο βαθμό επαγγελματικών κινήτρων (M.O. = 2.88, T.A. = 0.72) και στις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης (M.O. = 2.83, T.A. = 1.10) από ότι οι άγαμοι συναδέλφοί τους (M.O. = 2.18, T.A. = 0.91) και (M.O. = 2.40, T.A. = 0.69) αντιστοίχως. Όσον αφορά στις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης, οι έγγαμοι δικηγόροι έχουν υψηλότερο το κίνητρο προσω-

πικής επίτευξης (M.O. = 2.50, T.A. = 0.93), το κίνητρο της αναγνώρισης (M.O. = 3.01, T.A. = 0.84), το κίνητρο της ανέλιξης (M.O. = 2.51, T.A. = 1.35) και το κίνητρο της προσωπικής ανάπτυξης (M.O. = 3.99, T.A. = 0.88) από ότι οι άγαμοι δικηγόροι (M.O. = 2.00, T.A. = 0.76), (M.O. = 2.28, T.A. = 0.85), (M.O. = 1.93, T.A. = 1.31) και (M.O. = 3.42, T.A. = 1.04) αντιστοίχως στα εν λόγω κίνητρα. Τέλος, οι έγγαμοι δικηγόροι είναι πιο ικανοποιημένοι από την ίδια τη δουλειά (M.O. = 3.15, T.A. = 1.28), το μισθό (M.O. = 1.79, T.A. = 1.52) και τις εργασιακές συνθήκες (M.O. = 3.55, T.A. = 1.16) από ότι οι άγαμοι συναδελφοί τους (M.O. = 2.54, T.A. = 1.39), (M.O. = 1.08, T.A. = 1.09) και (M.O. = 3.01, T.A. = 1.04) αντιστοίχως.

Τέλος, βρέθηκε ότι όλες οι διαστάσεις την ικανοποίησης επηρεάζονται από το εάν ο δικηγόρος διατηρεί δικό του δικηγορικό γραφείο ή δουλεύει σε γραφείο άλλου δικηγόρου ως συνεργάτης. Ειδικότερα, η εργασιακή κατάσταση φάνηκε να επηρεάζει το κίνητρο της επίτευξης ($F(1,91) = 8.60, p = 0.00$), της ευθύνης ($F(1,91) = 23.02, p = 0.00$), της αναγνώρισης ($F(1,91) = 37.52, p = 0.00$), της ανέλιξης ($F(1,090) = 11.40, p = 0.00$), του εργασιακού ενδιαφέροντος ($F(1,91) = 5.39, p = 0.02$) και της προσωπικής ανάπτυξης ($F(1,91) = 31.44, p = 0.00$), συνεπώς και τη συνολική ικανοποίηση του ερωτηματολογίου αυτού ($F(1,91) = 32.59, p = 0.00$). Ακόμη, η εργασιακή κατάσταση διαπιστώθηκε ότι επηρεάζει σημαντικά την ικανοποίησή τους από την ίδια τη δουλειά ($F(1,91) = 34.09, p = 0.00$), το μισθό ($F(1,91) = 9.50, p = 0.00$), τις εργασιακές συνθήκες ($F(1,91) = 17.79, p = 0.00$) και τη συνολική ικανοποίηση που μετρούσε αυτό το ερωτηματολόγιο ($F(1,91) = 30.03, p = 0.00$). Ακολούθως επηρεάστηκε και η συνολική επαγγελματική ικανοποίηση που μετρούσαν τα δύο ερωτηματολόγια ($F(1,91) = 34.26, p = 0.00$). Πιο συγκεκριμένα, όσοι δικηγόροι διατηρούν δικηγορικό γραφείο μόνοι/μόνες τους έχουν υψηλότερο βαθμό στο κίνητρο της επίτευξης (M.O. = 2.46, T.A. = 0.90), της ευθύνης (M.O. = 3.08, T.A. = 0.93), της αναγνώρισης (M.O. = 3.03, T.A. = 0.81), της ανέλιξης (M.O. = 2.56, T.A. = 1.39), του εργασιακού ενδιαφέροντος (M.O. = 2.39, T.A. = 0.55) και της προσωπικής ανάπτυξης (M.O. = 4.08, T.A. = 0.79) συνεπώς και στη συνολική ικανοποίηση του ερωτηματολογίου αυτού (M.O. = 2.94, T.A. = 0.65) από ότι οι δικηγόροι που δουλεύουν ως συνεργάτες δικηγόροι στο γραφείο άλλου δικηγόρου στο κίνητρο της επίτευξης (M.O. = 1.90, T.A. = 0.74), της ευθύνης (M.O. = 2.11, T.A. = 0.85), της αναγνώρισης (M.O. = 1.98, T.A. = 0.68), της ανέλιξης (M.O. = 1.60, T.A. = 1.04), του εργασιακού ενδιαφέροντος (M.O. = 2.10, T.A. = 0.56) και της προσωπικής ανάπτυξης (M.O. = 3.01,

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

T.A. = 0.96) και στη συνολική ικανοποίηση του ερωτηματολογίου αυτού (M.O. = 2.11, T.A. = 0.64). Ακόμη, οι δικηγόροι που διατηρούν δικηγορικό γραφείο μόνοι/μόνες τους δηλώνουν περισσότερο ικανοποιημένοι από την ίδια τη δουλειά (M.O. = 3.34, T.A. = 1.13), το μισθό (M.O. = 1.77, T.A. = 1.44) και τις εργασιακές συνθήκες (M.O. = 3.63, T.A. = 1.04) και τη συνολική ικανοποίηση του δεύτερου ερωτηματολογίου (M.O. = 2.91, T.A. = 0.95) από ότι δικηγόροι που δουλεύουν ως συνεργάτες δικηγόροι, οι οποίοι δεν δηλώνουν τόσο ικανοποιημένοι ούτε από την ίδια τη δουλειά (M.O. = 1.81, T.A. = 1.26), ούτε το μισθό (M.O. = 0.86, T.A. = 1.02), ούτε τις εργασιακές συνθήκες (M.O. = 2.65, T.A. = 1.04) και συνεπώς η διαφορά φαίνεται και στη συνολική ικανοποίηση του δεύτερου ερωτηματολογίου (M.O. = 1.77, T.A. = 0.89). Τέλος, οι δικηγόροι που διατηρούν δικηγορικό γραφείο μόνοι/μόνες τους δηλώνουν συνολικά περισσότερο ικανοποιημένοι (M.O. = 2.92, T.A. = 0.75) από τους συναδέλφους τους που είναι συνεργάτες δικηγόροι (M.O. = 1.95, T.A. = 0.74).

Στη συνέχεια, για να βρεθεί η σχέση της επαγγελματικής ικανοποίησης με τα υπόλοιπα δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, προϋπηρεσία, ώρες εργασίας), έγινε μια ανάλυση συσχέτισης. Παρατηρήθηκε ότι υπάρχει μέτρια θετική συσχέτιση της συνολικής ικανοποίησης με την ηλικία ($r = 0.44$) και την προϋπηρεσία ($r = 0.31$). Πιο συγκεκριμένα, το κίνητρο της επίτευξης ($r = 0.30$), της ευθύνης ($r = 0.28$), της προσωπικής ανάπτυξης ($r = 0.22$) και η ικανοποίηση από τις εργασιακές συνθήκες ($r = 0.31$) έχει χαμηλή θετική συσχέτιση με την ηλικία. Ύστερα, μέτρια θετική συσχέτιση παρατηρήθηκε ότι έχει με την ηλικία, το κίνητρο της αναγνώρισης ($r = 0.42$), της ανέλιξης ($r = 0.32$), του εργασιακού ενδιαφέροντος ($r = 0.35$), η ικανοποίηση από την ίδια τη δουλειά ($r = 0.40$) και από το μισθό ($r = 0.38$). Τέλος, χαμηλή θετική συσχέτιση έχει το κίνητρο της αναγνώρισης ($r = 0.28$ και $r = 0.22$), της ανέλιξης ($r = 0.24$), η ικανοποίηση από την ίδια τη δουλειά ($r = 0.26$), το μισθό ($r = 0.28$ και $r = 0.28$), και τις εργασιακές συνθήκες ($r = 0.23$) με την προϋπηρεσία και με τις ώρες εργασίας ανά ημέρα, αντίστοιχα. Στη συνέχεια, με την εφαρμογή της partial out correlation αφαιρέθηκε η επίδραση της ηλικίας από την προϋπηρεσία, ώστε να ελεγχθεί εάν η προϋπηρεσία καθαυτή επηρεάζει σημαντικά τις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης. Η συσχέτιση μεταξύ τους δε βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Αυτό δείχνει ότι η προϋπηρεσία επηρέαζε μόνο επειδή υπήρχε η επίδραση της ηλικίας, ήταν δηλαδή παρελκόμενο της επίδρασης της ηλικίας.

8. Προβλεπτικοί παράγοντες για την επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων

Ο τρίτος στόχος της έρευνας ήταν να διερευνήσει ποιες από τις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης μπορούν να προβλέψουν την εξουθένωση των δικηγόρων και τις επιμέρους μεταβλητές της. Για να διερευνηθεί αυτό, εφαρμόστηκε στα δεδομένα μια σειρά αναλύσεων πολλαπλής παλινδρόμησης κατά βήματα. Στις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν, οι ανεξάρτητες μεταβλητές ήταν τα έξι κίνητρα επαγγελματικής ικανοποίησης (δηλαδή η ευθύνη, η επίτευξη, η αναγνώριση, η προσωπική ανάπτυξη, η ανέλιξη και το ενδιαφέρον) και οι τρεις διαστάσεις επαγγελματικής ικανοποίησης (δηλαδή, ο μισθός, η ίδια η δουλειά και οι εργασιακές συνθήκες). Εξαρτημένη μεταβλητή ήταν, κάθε φορά, μια διάσταση της επαγγελματικής εξουθένωσης. Στόχος ήταν να βρεθεί από ποια/ες διάσταση/εις της επαγγελματικής ικανοποίησης ή των κινήτρων επαγγελματικής ικανοποίησης εξηγείται η καθεμία διάσταση της επαγγελματικής εξουθένωσης.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται οι δείκτες της πολλαπλής παλινδρόμησης και οι συσχετίσεις των επιμέρους διαστάσεων της επαγγελματικής ικανοποίησης με τις αντίστοιχες μεταβλητές της επαγγελματικής εξουθένωσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι σημαντική προβλεπτική αξία στην εκτίμηση της συναισθηματικής εξάντλησης είχε η ευθύνη ($\Delta R^2 = 36\%$), το εργασιακό ενδιαφέρον ($\Delta R^2 = 8\%$), η προσωπική ανάπτυξη ($\Delta R^2 = 3\%$), η επίτευξη ($\Delta R^2 = 7\%$), και η ίδια η δουλειά ($\Delta R^2 = 2\%$). Στην εκτίμηση της αποπροσωποποίησης, σημαντική προβλεπτική αξία είχε το κίνητρο της αναγνώρισης ($\Delta R^2 = 28\%$) και το εργασιακό ενδιαφέρον ($\Delta R^2 = 5\%$). Τέλος, στην εκτίμηση της προσωπικής επίτευξης σημαντική προβλεπτική αξία είχε, ομοίως, το κίνητρο της αναγνώρισης ($\Delta R^2 = 31\%$) και το εργασιακό ενδιαφέρον ($\Delta R^2 = 8\%$).

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

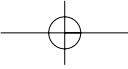
Πίνακας 2. Πολλαπλή παλινδρόμηση (και δείκτες συσχέτισης r) των επιμέρους διαστάσεων της επαγγελματικής ικανοποίησης πάνω στις μεταβλητές της επαγγελματικής εξουθένωσης.

Διαστάσεις επαγγελματικής εξουθένωσης	r	R	R ²	ΔR^2	Beta	t	p
<i>Συναισθηματική Εξάντληση</i>							
Ευθύνη	-0.60**	.60	.39	.36	-.38	-3.81	.000
Εργασιακό ενδιαφέρον	-0.52**	.67	.44	.08	-.15	-1.70	.092
Προσωπική ανάπτυξη	-0.13	.69	.48	.03	.40	4.32	.000
Επίτευξη	-0.57**	.74	.55	.07	-.29	-2.51	.014
Η ίδια η δουλειά	-0.57**	.75	.57	.02	-.26	-2.20	.047
<i>Αποπροσωποποίηση</i>							
Αναγνώριση	-0.53**	.53	.28	.28	-.45	-4.90	.000
Εργασιακό ενδιαφέρον	-0.38**	.57	.32	.05	-.23	-2.49	.015
<i>Προσωπική Επίτευξη</i>							
Αναγνώριση	-0.56**	.56	.31	.31	.46	5.29	.000
Εργασιακό ενδιαφέρον	-0.45**	.62	.39	.08	.29	3.36	.001

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

9. Η επαγγελματική εξουθένωση και ικανοποίηση των Ελλήνων δικηγόρων

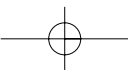
Η επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα βρέθηκε ότι είναι μετρίου βαθμού. Οι δικηγόροι δεν εμφάνισαν υψηλές τιμές σε καμία από τις τρεις διαστάσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης. Σε άλλες χώρες, αντίστοιχες έρευνες σε δικηγόρους έχουν δείξει υψηλά επίπεδα εργασιακού άγχους και επαγγελματικής εξουθένωσης (Tsai & Huang & Chan, 2009, Jackson & Turner & Brief, 1987). Η

διαφορά αυτή μπορεί να εξηγηθεί ίσως γιατί το εργασιακό περιβάλλον στην χώρα μας δεν είναι τόσο ανταγωνιστικό όσο στην Αμερική ή σε κάποιες χώρες της Ευρώπης. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και με τους Έλληνες εκπαιδευτικούς, οι οποίοι δεν αναφέρουν σημαντικά επίπεδα επαγγελματικής εξουθένωσης, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους που εργάζονται σε χώρες της Β. Αμερικής και Ευρώπης (Platsidou & Agaliotis, 2008). Επιπλέον, είναι πιθανό οι διαστάσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης που εξετάζει το ερωτηματολόγιο MBI να μην είναι αυτές που χαρακτηρίζουν το εργασιακό άγχος των Ελλήνων επαγγελματιών και να πρέπει να χρησιμοποιηθούν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και εργαλεία.

Η συνολική επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων διαπιστώθηκε ότι βρίσκεται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Ως προς τα κίνητρα της επαγγελματικής ικανοποίησης, διαπιστώθηκε ότι εκείνο που χαρακτηρίζει τους δικηγόρους είναι το κίνητρο της προσωπικής ανάπτυξης. Το κίνητρο αυτό συνοψίζει όλους τους δείκτες ευκαιριών μάθησης και ωρίμανσης και συνιστά έναν παράγοντα παρακίνησης που αναφέρεται σε εσωγενή αποτελέσματα της εργασίας (Herzberg, 1966). Με άλλα λόγια, οι Έλληνες δικηγόροι νιώθουν σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη της προσωπικής ανάπτυξης μέσα από το επάγγελμά τους. Δευτερευόντως, οι δικηγόροι χαρακτηρίζονται σε μέτριο βαθμό, κατά φθίνουσα σειρά, από το κίνητρο της ευθύνης και το κίνητρο της αναγνώρισης. Τέλος, σε χαμηλότερο βαθμό διέπει τους δικηγόρους το κίνητρο του εργασιακού ενδιαφέροντος, της επίτευξης και το κίνητρο της ανέλιξης. Σε γενικές γραμμές, τα δεδομένα αυτά δείχνουν ότι οι δικηγόροι χαρακτηρίζονται από επαγγελματικά κίνητρα σχετικά χαμηλής ισχύος.

Ως προς τις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης, διαπιστώθηκε ότι οι δικηγόροι είναι αρκετά ικανοποιημένοι από τις συνθήκες εργασίας τους, εκφράζουν σε μέτριο βαθμό ικανοποίηση αναφορικά με την ίδια τη δουλειά ως αντικείμενο, αλλά δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι από το μισθό τους. Ως προς τις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης, οι δικηγόροι διέπονται επίσης από σχετικά χαμηλή -προς μέτρια- επαγγελματική ικανοποίηση. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με τις πιο πρόσφατες έρευνες που διεξήχθησαν σε δικηγόρους άλλων χωρών, στις οποίες διαφαίνεται ότι οι δικηγόροι δηλώνουν μέτρια ικανοποίηση από το επάγγελμά τους (Seron, 2007) και δεν έχουν μετανιώσει για την επαγγελματική τους επιλογή (Dinovitzer et al., 2004). Αν και τα ευρήματα των ερευνών σε δικηγόρους άλλων χωρών που προαναφέρθηκαν παρουσιάζουν δικηγόρους από διαφορετικές χώρες, με διαφορετικά συστήματα απονομής δικαιοσύνης και διαφορετικό

κοινωνικοπολιτικοοικονομικό περιβάλλον, εντούτοις τα επίπεδα επαγγελματικής ικανοποίησης που αναφέρουν ομοιάζουν αρκετά. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την άποψη ότι οι υπάρχουσες πολιτιστικές διαφορές ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες δεν παίζουν σημαντικό ρόλο, όταν αναφερόμαστε στην επαγγελματική ικανοποίηση (Koustelios, 2001. Koustelios et al., 2006). Σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα δεν καταδεικνύουν κανένα σημάδι ανησυχητικής έλλειψης ικανοποίησης των Ελλήνων δικηγόρων από το επάγγελμά τους, η οποία να μπορεί να θεωρηθεί ως προάγγελος του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης.

10. Ατομικές διαφορές στην επαγγελματική εξουθένωση και ικανοποίηση των δικηγόρων

Η έρευνα είχε ως δεύτερο στόχο να μελετήσει πώς οι δημογραφικοί παράγοντες διαμορφώνουν ατομικές διαφορές στην επαγγελματική εξουθένωση και την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων.

Επαγγελματική Εξουθένωση. Καταρχήν, διαπιστώθηκε ότι η επίδραση του φύλου δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική στην επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων και στις τρεις διαστάσεις αυτής. Τα αποτελέσματα συμφωνούν με ευρήματα αντίστοιχων ερευνών για δικηγόρους άλλων χωρών (Wallace, 1999). Η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στην επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων βρέθηκε σημαντική στην αποπροσωποποίηση και την προσωπική επίτευξη. Συγκεκριμένα, οι άγαμοι δικηγόροι παρουσιάζουν μεγαλύτερο το αίσθημα της αποπροσωποποίησης από ότι οι έγγαμοι δικηγόροι, και οι τελευταίοι έχουν μεγαλύτερο το αίσθημα της προσωπικής επίτευξης από ότι οι άγαμοι δικηγόροι. Και τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με ευρήματα αντίστοιχων ερευνών για δικηγόρους άλλων χωρών (Innstrand et al, 2008). Επίσης, συμφωνούν με έρευνες σε εκπαιδευτικούς στη χώρα μας (Αβεντισιάν-Παγοροπούλου κ.α., 2004. Κάντας, 1996. Platsidou & Agaliotis, 2008).

Η εργασιακή κατάσταση των δικηγόρων διαπιστώθηκε ότι επηρεάζει σημαντικά το βαθμό αποπροσωποποίησής τους και το βαθμό αισθήματος προσωπικής επίτευξης. Όσοι δικηγόροι διατηρούν δικηγορικό γραφείο μόνοι/μόνες τους παρουσιάζουν χαμηλότερα αισθήματα αποπροσωποποίησης από αυτούς που δουλεύουν ως συνεργάτες δικηγόροι. Αν

και δεν υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα σχετικά με την επίδραση της εργασιακής κατάστασης των δικηγόρων στις διαστάσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης, εντούτοις είναι ένα αναμενόμενο αποτέλεσμα, καθώς οι συνεργάτες δικηγόροι έχουν λιγότερη ευχέρεια κινήσεων και ελευθερία στο χώρο εργασίας τους, δεν τυγχάνουν της ίδιας αναγνώρισης που έχουν οι δικηγόροι με δικό τους δικηγορικό γραφείο και, όπως αναλύεται ακολούθως, δεν έχουν στον ίδιο βαθμό το κίνητρο της ευθύνης.

Επιπλέον, η συναισθηματική εξάντληση δε φάνηκε να σχετίζεται καθόλου με την ηλικία, την προϋπηρεσία και τις ώρες εργασίας. Ο παράγοντας της αποπροσωποποίησης φάνηκε να σχετίζεται μέτρια και αρνητικά μόνο με την ηλικία. Αυτό δείχνει ότι οι νέοι δικηγόροι είναι πιο πιθανό να εμφανίσουν σημάδια αποπροσωποποίησης προς τους πελάτες τους. Τέλος, το αίσθημα προσωπικής επίτευξης έχει μέτρια θετική συσχέτιση με την ηλικία. Αυτό δείχνει ότι οι μεγαλύτερης ηλικίας δικηγόροι έχουν υψηλότερο το αίσθημα της προσωπικής επίτευξης, γεγονός που μπορεί να αποτρέπει την εμφάνιση του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης. Τα αποτελέσματα συμφωνούν με τις περισσότερες έρευνες σε άλλες χώρες που δείχνουν ότι οι δικηγόροι μεγαλύτερης ηλικίας φαίνεται ότι καταφέρνουν να ελέγχουν την ποσότητα της καθημερινής τους δουλειάς, επιλέγοντας τους πελάτες που θα εκπροσωπήσουν και τις δίκες τις οποίες επιθυμούν να αναλάβουν. Κατ'αυτόν τον τρόπο μειώνουν το καθημερινό εργασιακό άγχος το οποίο αποτελεί προάγγελο της επαγγελματικής εξουθένωσης (Meltzer, 1981). Παράλληλα, τα παραπάνω ευρήματα συμφωνούν με έρευνες σε εκπαιδευτικούς στη χώρα μας που δείχνουν ότι οι νεότεροι εκπαιδευτικοί εμφανίζουν τον μεγαλύτερο βαθμό συναισθηματικής εξάντλησης και αποπροσωποποίησης (Κάντας, 1996).

Επαγγελματική Ικανοποίηση. Η επίδραση του φύλου στις επιμέρους διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Οι άνδρες δικηγόροι δήλωσαν συνολικά περισσότερο ικανοποιημένοι από το επάγγελμά τους από ότι οι γυναίκες δικηγόροι. Συγκεκριμένα, οι άνδρες διέπονται σε υψηλότερο βαθμό από το κίνητρο της επίτευξης, της ευθύνης, της αναγνώρισης και της ανέλιξης από ότι οι γυναίκες και δηλώνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από το μισθό τους σε σχέση με το άλλο φύλο. Τα αποτελέσματα συμφωνούν με το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών στις Η.Π.Α (American Bar Association, 1990. Chiu, 1996, 1998. Hirsch, 1989. Lentz & Laband, 1995) και στον Καναδά (Fisk, 1990. Hagan & Kay, 1995), στις οποίες οι γυναίκες δικηγόροι δηλώνουν λιγότερο ικανοποιημένες από τους άνδρες συναδέλφους τους.

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

Η επίδραση της οικογενειακής κατάστασης στην επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων βρέθηκε ότι ήταν στατιστικά σημαντική σε όλες τις διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης εκτός από το κίνητρο της ευθύνης και το εργασιακό ενδιαφέρον. Οι έγγαμοι δικηγόροι δηλώνουν συνολικά περισσότερο ικανοποιημένοι σχεδόν σε όλες τις παραμέτρους που μετρήθηκαν σε σχέση με τους άγαμους. Τα αποτελέσματα συμφωνούν με αντίστοιχες έρευνες στο εξωτερικό (Chiu, 1998. Lentz & Laband, 1995) καθώς επίσης και με έρευνες σε εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα (Platsidou & Agaliotis, 2008).

Τέλος, ελέγχθηκε η επίδραση της εργασιακής κατάστασης στην οποία βρίσκονται οι δικηγόροι στην ικανοποίηση που νιώθουν από τη δουλειά τους. Βρέθηκε ότι όλες οι διαστάσεις την ικανοποίησης επηρεάζονται θετικά από το εάν ο δικηγόρος διατηρεί δικό του δικηγορικό γραφείο ή δουλεύει σε γραφείο άλλου δικηγόρου ως συνεργάτης. Παρόμοια ευρήματα βρέθηκαν και σε διεθνείς έρευνες για δικηγόρους (Monahan & Swanson, 2009).

Η ηλικία φαίνεται να σχετίζεται μέτρια με τη συνολική επαγγελματική ικανοποίηση, πράγμα που συμφωνεί με τα ευρήματα και άλλων ερευνών, ενώ οι ώρες εργασίας ανά ημέρα δε φάνηκε να επηρεάζουν καθόλου τη συνολική ικανοποίηση που δήλωσαν οι δικηγόροι. Σε γενικές γραμμές, οι νέοι δικηγόροι δηλώνουν λιγότερο ικανοποιημένοι από το επαγγελματά τους (Heinz, 1999, Seligman, 2001). Όλα τα παραπάνω ευρήματα αναφορικά με την επαγγελματική ικανοποίηση συμφωνούν με αντίστοιχες έρευνες σε Έλληνες εκπαιδευτικούς (Platsidou, 2010. Platsidou & Agaliotis, 2008. Ταρσιιάδου & Πλατσίδου, 2009).

11. Ποιες διαστάσεις της επαγγελματικής ικανοποίησης μπορούν να προβλέψουν την επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων;

Όσον αφορά στον τρίτο στόχο της έρευνας, βρέθηκε ότι το κίνητρο της ευθύνης είναι ο παράγοντας με τη μεγαλύτερη προβλεπτική αξία για την εκτίμηση της συναισθηματικής εξάντλησης (36%) που αποτελεί το πρώτο στάδιο του συνδρόμου της επαγγελματικής εξουθένωσης. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων στη λήψη αποφάσε-

ων, το ύφος και τον εμπλουτισμό των εργασιακών σχέσεων (ευθύνη) συνδέεται άμεσα με την αποφυγή της συναισθηματικής εξάντλησης των δικηγόρων. Μεγάλη προβλεπτική αξία για την εκτίμηση της αποπροσωποποίησης και του αισθήματος προσωπικής επίτευξης είχε η αναγνώριση (28% και 31%, αντίστοιχα). Φαίνεται ότι, όσο μεγαλύτερη είναι η ανατροφοδότηση που λαμβάνουν οι δικηγόροι για τις επιδόσεις τους (αναγνώριση), τόσο μειώνεται η πιθανότητα να απομακρυνθούν ψυχολογικά από τους πελάτες τους και να αναπτύξουν απρόσωπες σχέσεις μαζί τους. Από την άλλη, αυξάνεται αντίστοιχα η πιθανότητα να μην εμφανίσουν έλλειψη προσωπικών επιτευγμάτων, η οποία εκδηλώνεται με τη μείωση της απόδοσής τους και την παραίτησή τους από κάθε προσπάθεια αποτελεσματικού χειρισμού των προβλημάτων των πελατών τους.

12. Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να ρίξει φως στην επαγγελματική εξουθένωση και την επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων στον ελλαδικό χώρο, με την ελπίδα ότι αυτό θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση αυτού του επαγγελματικού χώρου και στην προσπάθεια να βελτιωθεί η εργασιακή ζωή των δικηγόρων. Η επαγγελματική εξουθένωση των δικηγόρων θα μπορούσε να μειωθεί και να προληφθεί με την παρακολούθηση σεμιναρίων πρόληψης και διαχείρισης του εργασιακού άγχους. Η επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων θα μπορούσε να μεγιστοποιηθεί με την ενίσχυση του κινήτρου προσωπικής ανάπτυξης (π.χ., με επιμορφωτικά προγράμματα, σεμινάρια θεματικών ενοτήτων κλπ) και με αναγνώριση της δουλειάς τους και του κόπου που καταβάλλουν. Από την άλλη μεριά, η ελαχιστοποίηση της δυσαρέσκειάς τους από την εργασία θα μπορούσε να επιτευχθεί, ιδιαίτερα στους νέους σε ηλικία δικηγόρους, με την αύξηση των απολαβών σε όσους εργάζονται ως συνεργάτες δικηγόροι (π.χ., με νομοθετική παρέμβαση ελάχιστης αμοιβής).

Βιβλιογραφία

- Αβεντσιάν-Παγοροπούλου Α., Κουμπιάς Ε., & Γιαβρίμης Π., «Σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης: Το χρόνιο άγχος των δασκάλων και η μετεξέλιξη του στην επαγγελματική εξουθένωση», *Μέντορας*, τεύχος 5, Ιούλιος 2002, σελ. 103-127.
- Abu-Bader S.H., "Work Satisfaction, Burnout and Turnover among Social Workers in Israel", *International Journal of Social Welfare*, volume 9, July 2000, pages 191-200.
- American Bar Association, *The state of the legal profession*, American Bar Association, Chicago, 1990.
- Berger B., "Prisoners of Liberation: A Psychoanalytic Perspective on Disenchantment and Burnout among Career Women Lawyers", *Journal of Clinical Psychology*, volume 56, May 2000, pages 665-673.
- Chan K. & Lai G. & Ko I. & Boey K., "Work stress among six professional groups: the Singapore experience", *Social Science & Medicine*, volume 50, May 2000, pages 1415-1432.
- Chiu C., *Large firms and prestigious credentials as factors that promote women's equality*, Paper presented at the 1996 American Sociological Association conference, New York City, 1996.
- Chiu C., "Do Professional Women Have Lower Job Satisfaction Than Professional Men? Lawyer's as a Case Study", *Sex Roles*, volume 38, issue 7, 1998, pages 7-8.
- Dinovitzer R. & Garth B., "Lawyer Satisfaction in the Process of Structuring Legal Careers", *Law & Society Review*, volume 41, issue 1, March 2007, pages 1-50.
- Elwork A., *Stress Management For Lawyers*, The Vorkell Group, Gwynedd, 2003.
- Everard K., & Morris G., *Αποτελεσματική Εκπαιδευτική Διοίκηση*, Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1999.
- Fisk M. C., A measure of satisfaction, "*The National Law Journal*", volume 2, May 1990, pages 9-12.
- Felstiner W., "Lawyers' lives, lawyers' incomes", *International Journal of the Legal Profession*, volume 14, March 2007, pages 3-20.
- Hagan J., & Kay F., *Gender in practice: A study of lawyers' lives*, Oxford University, New York, 1995.
- Heinz J., Hull K. & Harter A., "Lawyers and their discontents: Findings from a survey of the Chicago Bar", *Indiana Law Journal*, volume 74, issue 3, 1999, pages 735-758.

- Herzberg F., *Work and Nature of Man*, World Publishing CO, Cleveland, 1966.
- Herzberg F., "One more time: How do we motivate employees?", *Harvard Business Review*, volume 87, 1987, pages 109-117.
- Hirsch R. L., "Will women leave the law?", *Barrister*, volume 16, issue 22, Spring 1989, pages 24-25.
- Innstrand S. T., Langballe E., Espnes G., Falkum E., & Aasland G., "Positive and negative work-family interaction and burnout: A longitudinal study of reciprocal relations", *Work & Stress*, volume 22, issue 1, January 2008, pages 1 – 15.
- Jackson S.E., Turner J.A. & Brief A.P., "Correlates of Burnout Among Public Service Lawyers", *Journal of Occupational Behaviour*, volume 8, issue 4, October 1987, pages 339-349.
- Κάντας Α., «Το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης στους εκπαιδευτικούς και στα επαγγέλματα υγείας και πρόνοιας», *Ψυχολογία*, τόμος 3, τεύχος 2, Δεκέμβριος 1996, σελ. 71–85.
- Κουστέλιος Α. & Κουστέλιου Ι., «Επαγγελματική ικανοποίηση και επαγγελματική εξουθένωση στην εκπαίδευση», *Ψυχολογία*, τόμος 8, τεύχος 1, 2001, σελ. 30-39.
- Lentz B. & Laband D., *Gender discrimination in the legal profession*, Quorum Books, Westport, 1995.
- Lim G.C., *Work Stress and Coping Among Lawyers in Singapore*, M.Sc. Thesis, Department of Sociology, National University of Singapore, 1993.
- Locke E., The nature and causes of job satisfaction, in M. Dunnette (Eds.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (pages 1297-1349). Rand McNally, Chicago, 1976.
- Maslach C., Burnout: A multidimensional perspective, in W. B. Schaufeli, C. Maslach, & T. Marek (Eds.), *Professional burnout: Recent developments in theory and research* (pages 19-32). Taylor & Francis, Washington, 1993.
- Maslach C. & Jackson S. E., "The measurement of experienced burnout", *Journal of Occupational Behaviour*, volume 2, issue 2, April 1981, pages 99-113.
- Meltzer M., "The reduction of occupational stress among elderly lawyers: The creation of a functional niche", *International Journal of Aging & Human Development*, volume 13, issue 3, September 1982, pages 209-219.
- Monahan, J. & Swanson, J. W., "Lawyers at Mid-Career: A 20-Year Longitudinal Study of Job and Life Satisfaction", *Journal of Empirical Legal Studies*, volume 6, issue 3, September 2009, pages 451-483.
- Platsidou M. & Agalotis I., "Burnout, job satisfaction and instructional assign-

Επαγγελματική εξουθένωση και επαγγελματική ικανοποίηση των δικηγόρων Θεσσαλονίκης

- ment-related sources of stress in Greek special education teachers”, *International Journal of Disability, Development and Education*, volume 55, issue 1, March 2008, pages 61-76.
- Platsidou M., “Trait Emotional Intelligence of Greek Special Education Teachers in Relation to Burnout and Job Satisfaction”, *School Psychology*, volume 31, issue 1, February 2010, pages 60–76.
- Seligman M. & Verkuil P. & Kang T., “Why Lawyers Are Unhappy”, *Cardozo Law Review*, volume 23, November 2001, pages 33-53.
- Seron C., “The Status of Legal Professionalism at the Close of the Twentieth Century: Chicago Lawyers and Urban Lawyers”, *Law & Social Inquiry*, volume 32, issue 2, June 2007, pages 581-607.
- Ταρασιάδου Α. & Πλατσίδου Μ., «Επαγγελματική Ικανοποίηση των νηπιαγωγών: Ατομικές Διαφορές και Προβλεπτικοί Παράγοντες», *Επιστήμες της Αγωγής*, 2009, τεύχος 4, σελ. 141-154.
- Tsai F. & Huang W. & Chan C., “Occupational Stress and Burnout of Lawyers”, *Journal of Occupational Health*, volume 51, September 2009, pages 443-450.
- Wallace J., “Work-to-nonwork conflict among married male and female lawyers”, *Journal of Organizational Behavior*, volume 20, issue 6, November 1999, pages 797-816.

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

Αργύρης Καραπέτσας* –
Ειρήνη-Ροδόπη Λασκαράκη** – Νίκος Ζυγούρης***

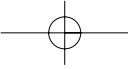
Περίληψη

Υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι η μουσική σε οποιαδήποτε μορφή της, από την απλή μουσική ακρόαση έως τη συστηματική μουσική εκπαίδευση, και πεδίο εφαρμογής της ασκεί θετική επιρροή στις γνωστικές λειτουργίες. Το συγκεκριμένο ερευνητικό πρωτόκολλο εκπονήθηκε με στόχο να μελετήσει την επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία και πιο συγκεκριμένα την ακουστική αλλά και την οπτική μνήμη παιδιών ηλικίας από 9 έως 12 ετών και των δύο φύλων. Για το σκοπό αυτό έχουν χρησιμοποιηθεί κλασικές νευροψυχολογικές δοκιμασίες ακουστικής και οπτικής μνήμης. Οι δύο ομάδες που αξιολογήθηκαν είχαν ακριβώς ίδια ηλικία, φύλο και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Σε αυτές τις αξιολογήσεις, υποβλήθηκαν τόσο τα παιδιά που έκαναν μαθήματα μουσικής ($N=18$) όσο και τα παιδιά της ομάδας ελέγχου ($N=18$). Από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι τα παιδιά με μουσική εκπαίδευση έχουν καλύτερη ακουστική μνήμη δεδομένου ότι σημείωσαν υψηλότερα ποσοστά ανάκλησης λέξεων τόσο αμέσως μετά την ακρόαση όσο και μετά από την παρέλευση συγκεκριμένου χρονικού

* Καθηγητής Νευροψυχολογίας-Νευρογλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Υπ. Διδάκτορας Νευροψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

*** Διδάκτορας Κλινικής Νευροψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

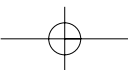

διαστήματος. Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτά δεν σημειώθηκαν ούτε στην οπτική μνήμη ούτε στην οπτικοχωρική αντίληψη μια και οι ερευνητικές ομάδες που αξιολογήθηκαν δεν σημείωσαν στατιστικά σημαντικές διαφορές. Ο λόγος που επιλέχθηκε να εκπονηθεί η συγκεκριμένη μελέτη είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν αντίστοιχα ερευνητικά δεδομένα αλλά και επειδή η μουσική πέρα από το γεγονός ότι δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο κάθε ηλικίας να εκφραστεί και να απελευθερώσει το καλλιτεχνικό δυναμικό του μπορεί να αποτελέσει πολύτιμο εργαλείο τόσο στη μάθηση στο χώρο της αποκατάστασης μετατρέποντας την αδυναμία σε δυνατότητα και τη συνεδρία θεραπείας σε ώρα δημιουργικότητας και ευχαρίστησης. Τα αποτελέσματα του συγκεκριμένου ερευνητικού πρωτοκόλλου χρησιμοποιούνται σε μια έρευνα πιλότο που αυτή τη στιγμή διεξάγεται στο Εργαστήριο Νευροψυχολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και έχει ως στόχο την δημιουργία προγράμματος αποκατάστασης γνωστικών ελλειμμάτων παιδιών μέσω της τέχνης.

Λέξεις κλειδιά: Μουσική εκπαίδευση, βραχύχρονη ακουστική μνήμη, εργαζόμενη ακουστική μνήμη, γνωστική ανάπτυξη.

1. Εισαγωγή

Η αξία της μουσικής εκπαίδευσης έχει αναγνωριστεί ήδη από τα αρχαία χρόνια, όταν επικρατούσε ευρύτατα η άποψη ότι η μουσική εκπαίδευση εκτός από τις ποικίλες επιδράσεις της στην ψυχική διάθεση των ατόμων, παρείχε και αυτούσιες θεραπευτικές ιδιότητες. Κατά τον Πλάτωνα, η αλλαγή των μουσικών τρόπων μπορεί να υποσκάψει τα ίδια τα θεμέλια του κράτους και όταν η ψυχή χάσει την αρμονία της, η μελωδία και ο ρυθμός τη βοηθούν να επανέλθει στην τάξη και την ομόνοια. Υπάρχουν πολλά ερευνητικά δεδομένα που υποστηρίζουν ότι η ενασχόληση με τη μουσική συνιστά διαδικασία άκρως εποικοδομητική και ασκεί σημαντική θετική επιρροή στην ολόπλευρη ανάπτυξη με το να βελτιώνει τις διανοητικές, κοινωνικές και κινητικές δεξιότητες του παιδιού (Weinberger, 1994). Η άποψη ότι η εκμάθηση ενός μουσικού οργάνου από την παιδική ηλικία επιδρά στη γνωστική ανάπτυξη και συντελεί στη βελτίωση σε ένα ευρύ φάσμα ικανοτήτων σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η απόκτηση μιας δεξιότητας, στη συγκεκριμένη περίπτωση της μουσικής, μπορεί να επιδράσει θετικά στην επίδοση σε άλλους τομείς έχει υποστηριχθεί από πολλές έρευνες (Bangerter & Heath, 2004, Bruer, 1999).

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να προσδιοριστεί εννοιολογικά ο όρος μνημονική λειτουργία. Η ανθρώπινη μνήμη μπορεί να συγκρατεί έναν απεριόριστο αριθμό πληροφοριών και είναι σε θέση να τις ανακαλεί. Τα πληροφοριακά ερεθίσματα (ακουστικά, οπτικά, αισθητικοκινητικά) που προσλαμβάνονται από τις αισθήσεις επεξεργάζονται από τον εγκέφαλο. Πρώτα, όμως, εισέρχονται στην άμεση μνήμη, που συγκρατεί αυτές τις πληροφορίες για μισό δευτερόλεπτο. Σε αυτό το στάδιο γίνεται επιλογή των πληροφοριών βάσει του σημασιολογικού τους περιεχομένου και στη συνέχεια οι επιλεχθείσες πληροφορίες περνούν από την άμεση μνήμη στη βραχυπρόθεσμη μνήμη (Καραπέτσας, 1988).

Η βραχυπρόθεσμη μνήμη αποτελεί δομικό στοιχείο του μνημονικού συστήματος, στο οποίο γίνεται η πιο ενεργητική επεξεργασία των πληροφοριών και η αποθήκευση του μεγαλύτερου ποσοστού πληροφοριών σε σχέση με τα άλλα στάδια μνήμης. Πιο συγκεκριμένα, η ακουστική βραχυπρόθεσμη μνήμη αποθηκεύει τις πληροφορίες στο άνω τμήμα του κροταφικού λοβού, η οπτική βραχυπρόθεσμη μνήμη στον ινιακό λοβό και η αισθητικοκινητική βραχυπρόθεσμη μνήμη στο βρεγματικό λοβό (Καραπέτσας, 1988). Η λειτουργία της έγκειται αφενός στο να επιλέγει και να συγκρατεί για σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα τις πληροφορίες που έχουν ήδη αναγνωρισθεί και προσεχθεί στην αισθητηριακή συγκράτηση και προορίζονται για άμεση χρήση και αφετέρου στο να προετοιμάζει και να διατηρεί σε ενεργό κατάσταση τις επεξεργασμένες πληροφορίες. Τελικός στόχος της συγκεκριμένης διεργασίας είναι οι πληροφορίες να μεταβιβαστούν στη μακροπρόθεσμη μνήμη για σταθερή και μόνιμη χρήση. Οι πληροφορίες που επαναλαμβάνονται περνούν στη μακροπρόθεσμη μνήμη, όπου και γίνονται εμπειρίες για όλη τη ζωή και μπορούν να ανακληθούν από το άτομο ανά πάσα στιγμή. Σημαντικό, επίσης στοιχείο της μνημονικής λειτουργίας αποτελεί και η εργαζόμενη μνήμη. Με τον όρο αυτό νοείται ο μηχανισμός της μνήμης που αντλεί πληροφορίες από τη μακρόχρονη μνήμη προκειμένου να τις επαναφέρει στο παρόν. Χρησιμοποιείται από το άτομο προκειμένου να ανταποκριθεί στην εκτέλεση μιας διαδικασίας στην οποία εμπλέκονται πληροφορίες που έχουν αποκτηθεί στο παρελθόν (Καραπέτσας, 1988, Solso, 1995).

Μία από τις πρώτες έρευνες που μελετούν και επιβεβαιώνουν ότι τα άτομα με μουσική εκπαίδευση παρουσιάζουν καλύτερη ακουστική μνήμη με χρήση λεκτικών ερεθισμάτων είναι αυτή του Chan και συνεργατών το 1998. Τον πληθυσμό της συγκεκριμένης έρευνας αποτελούσαν ενήλικες μουσικοί, οι οποίοι είχαν τουλάχιστον 6 χρόνια μουσικής εκπαίδευσης και άτομα που δεν είχαν λάβει κανέναν είδους μουσική εκπαίδευση. Οι συμ-

μετέχοντες κλήθηκαν να ανακαλέσουν όσες περισσότερες λέξεις μπορούσαν κάθε φορά από μια λίστα 16 λέξεων. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι μουσικοί σημείωσαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην ανάκληση λέξεων σε σχέση με την ομάδα ελέγχου. Ουσιαστικά, δηλαδή, κατάφεραν να απομνημονεύσουν και να ανακαλέσουν περισσότερες λέξεις σε σύγκριση με τα άτομα που δεν είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση. Σημαντική, επίσης, κρίνεται η έρευνα των Jakobson Cuddy & Kilgour (2003) σε ενήλικες που είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση σε σχέση με την ομάδα ελέγχου. Η συγκεκριμένη έρευνα είχε ως στόχο να εντοπίσει διαφορές στη λεκτική εργαζόμενη μνήμη μεταξύ των δύο ερευνητικών ομάδων. Οι ερευνητές βρήκαν θετική συνάφεια μεταξύ των χρόνων μουσικής εκπαίδευσης και της επίδοσης σε αυτή τη δοκιμασία. Η διαφορά αυτή πιθανόν να οφείλεται στο ότι η μουσική εκπαίδευση πιθανόν ενισχύει τις δεξιότητες ακουστικής επεξεργασίας, επιτρέποντας την ακριβή διάκριση μεταξύ των συνεχώς εναλλασσόμενων και διαφορετικών ακουστικών ερεθισμάτων.

Επίσης, οι Ho και Chan (2003) μελέτησαν 90 αγόρια, δεξιόχειρες, ηλικίας 6-15 ετών. Από αυτά τα 45 είχαν μουσική εκπαίδευση, ήταν μέλη της σχολικής ορχήστρας και παρακολουθούσαν μαθήματα βιολιού ή φλάουτου τουλάχιστον μία ώρα την εβδομάδα για 1-5 χρόνια (Μ.Ο. 2,6 χρόνια). Τα υπόλοιπα παιδιά δεν είχαν λάβει κάποια μορφή μουσικής εκπαίδευσης. Σε όλους τους συμμετέχοντες διαβάστηκε μια λίστα από 16 λέξεις και μετά από 10 λεπτά τους ζητήθηκε να ανακαλέσουν όσες περισσότερες λέξεις μπορούσαν. Η ίδια διαδικασία επαναλήφθηκε και μετά από 30 λεπτά. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά με μουσική εκπαίδευση μπόρεσαν να ανακαλέσουν πολύ περισσότερες λέξεις από την ομάδα ελέγχου. Από τους συγκεκριμένους ερευνητές υποστηρίζεται ότι καλύτερη μνήμη των παιδιών της πειραματικής ομάδας αποδίδεται αποκλειστικά στη μουσική εκπαίδευση. Ένα εξίσου σημαντικό πόρισμα ήταν το γεγονός ότι ο αριθμός των λέξεων που μπόρεσαν να ανακαλέσουν τα παιδιά αυτά ήταν ανάλογος με τα χρόνια μουσικής εκπαίδευσης και εκμάθησης οργάνου. Όσο μεγαλύτερο ήταν το διάστημα εκπαίδευσης του παιδιού τόσο μεγαλύτερος ήταν και ο αριθμός ανάκλησης λέξεων. Αυτή η μελέτη οδήγησε πολλούς ερευνητές στην υπόθεση ότι θα πρέπει να υπάρχει κάποιος βιολογικός σύνδεσμος μεταξύ της μνήμης και της μουσικής. Σύμφωνα με τον Agnes Chan, επικεφαλής της έρευνας, η εξάσκηση μιας συγκεκριμένης εγκεφαλικής περιοχής μπορεί να επηρεάσει άλλες σχετιζόμενες περιοχές. Η ενεργοποίηση του αριστερού κροταφικού λοβού που προκαλείται από την ακρόαση μουσικής ενεργοποιεί εξίσου γειτονικές περιοχές που σχετίζονται με τη γνωστική λειτουργία της μνή-

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

μης και πιο συγκεκριμένα με την ενεργοποίηση του κροταφικού πεδίου, εγκεφαλική περιοχή που εμπλέκεται και είναι υπεύθυνη για την επεξεργασία και αποθήκευση των ακουστικών πληροφοριών. Αυτή η περιοχή ελέγχει τη μνήμη που σχετίζεται με τη συγκράτηση των λεκτικών πληροφοριών (Lavelle, 2003). Όταν τα παιδιά άκουγαν τις λέξεις που τους διαβάζονταν κατά τη διάρκεια της δοκιμασίας, το κροταφικό πεδίο των παιδιών με μουσική εκπαίδευση μπορούσε να συγκρατήσει μεγαλύτερο αριθμό λέξεων σε σχέση με αυτό των άλλων παιδιών. Επίσης, το πλεονέκτημα αυτό για τα παιδιά με μουσική εκπαίδευση δεν περιορίζεται μόνο στο μαθητικό πληθυσμό της Κίνας μια και παρόμοια αποτελέσματα έδειξαν και μελέτες που έχουν διεξαχθεί σε νεαρούς ενήλικες με μουσική εκπαίδευση στον Καναδά (Kilgour, Jakobson & Cuddy, 2000). Στην έρευνα των Brandler & Rammsayer (2003) επιβεβαιώνεται η θετική σχέση συνάρτησης μεταξύ μουσικής και γλωσσικών δεξιοτήτων, καθώς η μόνη γνωστική δοκιμασία στην οποία παρουσιάστηκε διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων της έρευνας ήταν αυτή της ακουστικής-λεκτικής μνήμης.

Τα ερευνητικά αποτελέσματα που έχουν καταγραφεί σε παρόμοιες μελέτες αναφορικά με την επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία συνάδουν με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας εντοπίζοντας στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων για τη λεκτική μνήμη. Ωστόσο, τα αποτελέσματα είναι αντικρουόμενα αναφορικά με την οπτική μνήμη. Για παράδειγμα, οι Jakobson, Lewycky, Kilgour & Stoesz σε μια πρόσφατη έρευνα (2008) που διεξήγαν κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μουσική εκπαίδευση σχετίζεται άμεσα όχι μόνο με την ακουστική αλλά και με την οπτική μνήμη. Τα άτομα της πειραματικής ομάδας αποτελούσαν 15 ενήλικες πιανίστες ηλικίας 18 – 25 ετών και της ομάδας ελέγχου 21 ενήλικες χωρίς μουσική εκπαίδευση ή μικρής διάρκειας. Οι δοκιμασίες που χρησιμοποιήθηκαν αφορούσαν δύο σταθμισμένα τεστ μνήμης και μία δοκιμασία ανάγνωσης. Οι μουσικοί σημείωσαν καλύτερη επίδοση όχι μόνο στη δοκιμασία ακουστικής μνήμης (τόσο της βραχύχρονης όσο και της εργαζόμενης) δεδομένου ότι μπορούσαν να ανασύρουν και να ανακαλέσουν περισσότερες λέξεις σε σχέση με την ομάδα ελέγχου, αλλά και στη δοκιμασία οπτικής μνήμης. Πιο συγκεκριμένα μπορούσαν να ανακαλέσουν και να αναγνωρίσουν περισσότερα σχήματα σε σύγκριση με τα άτομα της ομάδας ελέγχου. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δύο ομάδες ήταν ανάλογες ως προς την ηλικία, το φύλο και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Καλύτερη οπτικοχωρική μνήμη για τους μουσικούς βρέθηκε και σε έρευνα των Sluming, Page, Downe, Denby και συνεργατών (2005).

Σε επίπεδο μελέτης της εγκεφαλικής δραστηριότητας έχουν εντοπιστεί δομικές εγκεφαλικές διαφορές μεταξύ μουσικών και μη και πιο συγκεκριμένα οι διαφορές αφορούν στον κροταφικό λοβό και ειδικότερα στο κατώτερο τμήμα της μετωπιαίας έλικας, εγκεφαλική περιοχή σχετιζόμενη με τη λεκτική μνήμη και την ακοή, (Keenan, Thangaraj, Halpern & Schlaug, 2001, Lueders, Gaser, & Schlaug, 2004, Schlaug, Jancke, Huang, & Steinmetz, 1995a; Zatorre, Perry, Beckett, Westbury et al, 1998). Επίσης, άλλες έρευνες εντοπίζουν διαφορές στο οπίσθιο μέρος της προκεντρικής αύλακας (Amunts, Schlaug, Jancke, Steinmetz, et al., 1997), το μεσολόβιο (Schmithorst & Wilke, 2002, Hyde, Lerch, Norton, Forgeard, Winner, Norton, Schlaug, 2009), την πρόσθια πλάγια πλευρά της κροταφικής έλικας του Heschl, (Schneider, Scherg, Dosch, Specht et al., 2002, Schlaug, Norton, Overy & Winner, 2005) την κάτω πλάγια κροταφική αύλακα, τον κάτω πλάγιο κροταφικό λοβό (Gaser & Schlaug, 2003a, Lueders et al., 2004) και μέρη της παρεγκεφαλίδας, (Hutchinson, Lee, Gaab, & Schlaug, 2003). Σε επίπεδο συμπεριφοράς εντοπίζονται σημαντικές διαφορές στην ενδοημισφαιρική επικοινωνία, την επεξεργασία ακουστικών πληροφοριών, στις ανώτερες γνωστικές λειτουργίες και κυρίως στον έλεγχο της προσοχής, σε εγκεφαλικές περιοχές όπου εδράζονται οι γλωσσικές λειτουργίες και τέλος σε εγκεφαλικές περιοχές που ελέγχουν την δεξιότητα της κίνησης. Οι συγκεκριμένες εγκεφαλικές περιοχές συνδέονται με δεξιότητες που σχετίζονται με τη χρήση ενός μουσικού οργάνου και την εκτέλεση και αντίληψη της μουσικής .

Μεγάλη συσχέτιση φαίνεται να υπάρχει μεταξύ μουσικών δεξιοτήτων, φωνολογικής και φωνημικής ενημερότητας και αναγνωστικής ικανότητας (Anvari, Trainor, Woodside & Levy, 2002). Επίσης σε έρευνα τους οι Patel και Iverson (2007) αναφέρουν ότι η μουσική εμπειρία επηρεάζει βασικά δίκτυα ακουστικής επεξεργασίας στον εγκέφαλο γεγονός που ασκεί επιρροή στην επεξεργασία του λόγου και της ομιλίας. Η έκθεση και η εξάσκηση στη διάκριση και τον εντοπισμό διαφορών του τονικού ύψους στη μουσική επηρεάζει με τη σειρά της την ικανότητα των παιδιών στο να καταλάβουν την ομιλία και το λόγο με το να είναι πιο συγχρονισμένα με τις λεπτές διαφοροποιήσεις στα προσωδιακά στοιχεία του προφορικού λόγου που μεταφέρουν κάποιο σημασιολογικό περιεχόμενο (Patel & Iverson, 2007, Thompson, Schellenberg & Husain, 2004).

Πρόσφατες νευροψυχολογικές μελέτες επιβεβαιώνουν ότι η μουσική μπορεί να βελτιώσει ένα μεγάλος εύρος γνωστικών λειτουργιών όπως η ακουστική αντίληψη, η προσοχή, η μάθηση, η μνήμη, οι επιτελικές λειτουργίες (συμπεριλαμβανομένων του συλλογισμού, της επίλυσης προ-

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

βλημάτων και της λήψης αποφάσεων) τόσο στο γενικό πληθυσμό (Thompson, Schellenberg & Husain, 2001, Thompson, Moulin, Hayre, & Jones, 2005, Schellenberg, Nakata, Hunter, & Tamoto, 2007) όσο και σε κλινικές περιπτώσεις και καταστάσεις (Thaut, Gardiner, Holmberg, Horwitz et al., 2009) όπως η Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής – Υπερκινητικότητα (Jackson, 2003), ο αυτισμός (Gold, Wigram, & Elefant, 2006) και η αφασία (Wan, Ruber, Hohmann & Schlaug, 2010). Ακόμη ο Sutton (1993) προτείνει δραστηριότητες μουσικής ακρόασης και εκπαίδευσης-εκτέλεσης για την ανάπτυξη της ακουστικής ευαισθησίας στην αποτροπή εμφάνισης αλλά και στην αποκατάσταση διαταραχών ομιλίας και γλώσσας. Επιπρόσθετα, η εκτέλεση μιας μουσικής δραστηριότητας απαιτεί ακριβείς χρονικά ακουστικές και κινητικές δεξιότητες αλλά και συνιστά μια πολυαισθητηριακή δραστηριότητα, γεγονός που την κάνει την πλέον κατάλληλη για τα δυσλεξικά παιδιά. Το παιδί που εμφανίζει διαταραχές στην ανάγνωση αδυνατεί να επεξεργαστεί το ρυθμό των ακουστικών ερεθισμάτων και αντιμετωπίζει δυσκολίες όσον αφορά την ταχύτητα και το χρόνο. Πρόσφατες έρευνες συνδέουν τους μηχανισμούς της ακουστικής επεξεργασίας με τις αναγνωστικές δυσκολίες και τη δυσλεξία. Η υπόθεση αυτή (Tallal & Gaab, 2006) αποδίδει τις δυσκολίες στη φωνολογική επεξεργασία σε επίπεδο φωνήματος ως αποτέλεσμα ενός γενικότερου ακουστικού ελλείμματος στην αντίληψη και επεξεργασία εκείνων των ερεθισμάτων που είναι μικρής χρονικής διάρκειας και/ή προβάλλονται σε γρήγορη διαδοχή. Επιπλέον, τα μαθήματα μουσικής βελτιώνουν τις αναγνωστικές δεξιότητες των παιδιών με φτωχές επιδόσεις (Douglas & Willatts, 1994), ενώ σε έρευνα της η Overy (2003) διαπίστωσε ότι ένα πρόγραμμα με μουσικές δραστηριότητες δίνοντας έμφαση σε παιχνίδια με το ρυθμό και στο τραγούδι μπορεί να βελτιώσει τις δεξιότητες των δυσλεξικών παιδιών που σχετίζονται με την ταχύτητα επεξεργασίας ακουστικών ερεθισμάτων, τις φωνολογικές δεξιότητες και τις δεξιότητες συλλαβισμού.

Συμπερασματικά, γίνεται εύκολα αντιληπτό το γεγονός ότι ο όρος μνήμη περιγράφει ένα νοητικό σύστημα που αποθηκεύει, οργανώνει, τροποποιεί και κωδικοποιεί πληροφορίες που προσλαμβάνονται μέσω των αισθήσεων. Η έρευνα έχει αποδείξει ότι η μνημονική λειτουργία επηρεάζεται από ποικίλους και διαφορετικούς παράγοντες. Ένας από αυτούς είναι και η μουσική, η οποία έχει βρεθεί να ενεργοποιεί αρκετές εγκεφαλικές περιοχές με κυριότερες αυτές που ευθύνονται για την επεξεργασία ακουστικών ερεθισμάτων. Ταυτόχρονα, γίνεται κατανοητό το γεγονός ότι η μουσική επηρεάζει το συναισθηματικό κόσμο του ανθρώ-

που, τη συμπεριφορά του ενώ μπορεί να το βοηθήσει να αποκαταστήσει τα γνωστικά του ελλείμματα και να το καταστήσει λειτουργικό. Ερευνητικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η μουσική περιορίζει το άγχος (Labbe', Schmidt, Babin, Pharr, 2003) και την κατάθλιψη (Siedlecki & Good, 2006), συμβάλλει στη χαλάρωση του ανθρώπου (Thompson et al., 2001) και ενισχύει την αποθήκευση και την ανάκληση των πληροφοριών, δηλαδή ασκεί θετική επιρροή στη μνήμη.

Στο ερευνητικό πρωτόκολλο, που εκπονήθηκε από το εργαστήριο Νευροψυχολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στόχος ήταν ο εντοπισμός πιθανών διαφορών στην οπτικοχωρική αντίληψη, την οπτική μνήμη, την ακουστική μνήμη, την εργαζόμενη μνήμη με χορήγηση ακουστικών ερεθισμάτων και τη βραχύχρονη ακουστική μνήμη σε παιδιά δημοτικού σχολείου που είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση σε σύγκριση με τους συμμαθητές τους, που δεν είχαν αντίστοιχες εμπειρίες. Τελικός στόχος της έρευνας ήταν σε περίπτωση που επιβεβαιώνονταν η βασική ερευνητική υπόθεση, ότι δηλαδή η μουσική ασκεί θετική επιρροή στην ακουστική μνήμη, τα αποτελέσματα να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να δημιουργηθούν προγράμματα αποκατάστασης παιδιών που εμφανίζουν ελλείμματα στη μνημονική λειτουργία.

2. Σκοπός και Μεθοδολογία

Προκειμένου να μελετήσουμε τους προαναφερθέντες ερευνητικούς σκοπούς σχεδιάσαμε πρωτόκολλο στο οποίο συμμετείχαν τριάντα έξι άτομα ($N=36$) τα οποία χωρίζονταν σε δεκαοχτώ άτομα που είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση (9 αγόρια/ 9 κορίτσια) και δεκαοχτώ άτομα τα οποία δεν είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση (9 αγόρια/ 9 κορίτσια). Στην έρευνα συμμετείχαν παιδιά δημοτικού σχολείου ηλικίας 9 – 12 ετών ($M.O. 10,67 \pm 0,96$).

Κατά τη συνέντευξη που λάβαμε από τους μαθητές και τους δασκάλους τους, δεν αναφέρθηκε κανένα ψυχολογικό πρόβλημα, κανενός είδους μαθησιακή δυσκολία και τέλος κανένας από τους συμμετέχοντες δεν είχε υποστεί σοβαρό εγκεφαλικό τραυματισμό. Το ιστορικό τους αναφορικά με τη μουσική εκπαίδευση ήταν κατά μέσο όρο 3 (± 1) έτη, ενώ τα παιδιά που συμμετείχαν στην ομάδα ελέγχου δεν είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση, εκτός πλαισίου σχολικού προγράμματος. Όλοι οι συμ-

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

μετέχοντες προσήλθαν στο εργαστήριο Νευροψυχολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας μετά από μία ανακοίνωση που τοποθετήθηκε σε σχολεία της πόλης του Βόλου καθώς και στο Δημοτικό Ωδείο Βόλου.

Όσον αφορά, τη δοκιμασία της οπτικοχωρικής αντίληψης και της οπτικής μνήμης χρησιμοποιήθηκε το Rey – Osterrieth Complex Figure Test (Rey, 1941, Osterrieth, 1944). Το test αυτό είναι ένα πολύπλοκο διάγραμμα το οποίο καλείται ο εξεταζόμενος να αντιγράψει. Μετά την πάροδο χρονικού διαστήματος πέντε λεπτών καλείται να το σχεδιάσει ανακαλώντας το από τη μνήμη του. Αναφορικά με την ακουστική μνήμη, τόσο τη βραχύχρονη ακουστική όσο και την εργαζόμενη ακουστική χρησιμοποιήθηκε πίνακας λέξεων του Rey Auditory Verbal Learning Test.

Στους εξεταζόμενους ζητήθηκε να αντιγράψουν σε μια λευκή σελίδα το διάγραμμα που επινόησε ο Rey, όσο καλύτερα μπορούσαν, χρησιμοποιώντας όποιον από τους χρωματιστούς μαρκαδόρους ήθελαν, για κάθε τμήμα του σχεδίου. Μετά την απομάκρυνση και του πρωτότυπου και της αντιγραφής και μετά από πέντε λεπτά τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν από μνήμης το συγκεκριμένο διάγραμμα (Karapetsas & Vlachos, 1997). Στη συνέχεια τους αναγνώστηκε ο κατάλογος των δεκαπέντε, ασύνδετων μεταξύ τους, λέξεων και τους ζητήθηκε να ανακαλέσουν στη μνήμη τους όσες περισσότερες μπορούσαν. Η διαδικασία αυτή έγινε συνολικά τέσσερις φορές και κάθε φορά τους ζητούνταν να ανακαλέσουν τις λέξεις ακόμα και εάν τις είχαν θυμηθεί την προηγούμενη φορά. Την τελευταία φορά απροειδοποίητα άλλαξε ο κατάλογος των λέξεων (χρησιμοποιήθηκε η κατηγορία «παρεμβολή») και ζητήθηκε να ανακληθούν οι συνήθεις λέξεις (Καραπέτσας & Ζυγούρης, 2007). Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί το γεγονός ότι οι συνθήκες εξέτασης τόσο για την πειραματική όσο και για την ομάδα ελέγχου παρέμειναν ίδιες.

3. Αποτελέσματα

Για την ανάλυση των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε το SPSS στατιστικό πακέτο για τις κοινωνικές επιστήμες. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήσαμε πολυπαραγοντική ανάλυση MANOVA (4x2x2x5) μια και αξιολογήθηκαν 4 ηλικιακές ομάδες, αγοριών και κοριτσιών, που είχαν ή δεν είχαν μουσική εκπαίδευση σε τέσσερις δοκιμασίες μνήμης και μία οπτικοχωρική αντίληψης. Σε κάθε περίπτωση η μηδενική μας υπόθεση (H₀) είναι

ότι η μουσική εκπαίδευση δεν ασκεί καμία επιρροή στην οπτικοχωρική αντίληψη και τη μνήμη. Προκειμένου, τα αποτελέσματα να παρουσιαστούν με εύληπτο τρόπο κρίνεται αναγκαίο να παρουσιαστεί κάθε δοκιμασία ξεχωριστά.

Οπτικοχωρική αντίληψη

Αρχικά, κρίνεται αναγκαίο να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της οπτικοχωρικής αντίληψης μεταξύ των αγοριών ($N=18$) και των κοριτσιών ($N=18$) που συμμετείχαν στην έρευνα. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι $F(1,35) 0,257$ όπου $p>0.05$, συνεπώς το φύλο δεν παρουσιάζει στατιστική σημαντικότητα στην οπτικοχωρική αντίληψη. Η ίδια ανάλυση έγινε και για την ηλικία όπου επίσης $p>0.05$. Τέλος, στη μεταβλητή μουσική εκπαίδευση και οπτικοχωρική αντίληψη $F(1,35) 1,264$ όπου $p>0.05$. Συμπερασματικά, στη συγκεκριμένη δοκιμασία σε καμία από τις εξαρτημένες μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν δεν παρουσιάστηκε στατιστική σημαντικότητα.

Οπτική Μνήμη

Όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα εξετάστηκαν και ως προς την οπτική μνήμη, δυνατότητα που παρέχει το περίπλοκο σχέδιο του Rey που χρησιμοποιήσαμε και για την οπτικοχωρική αντίληψη. Στην μεταβλητή οπτική μνήμη και φύλο δεν παρουσιάστηκε στατιστική σημαντικότητα μια και $F(1,35) 0,587$ με $p>0.05$. Στη μεταβλητή οπτική μνήμη και ηλικία $F(3,35) 3,083$ $p<0.05$. Αναλυτικότερα τα παιδιά ηλικίας 12 ετών είχαν καλύτερη οπτική μνήμη από τα παιδιά των τριών άλλων ηλικιακών ομάδων. Τέλος, στη μεταβλητή οπτική μνήμη και μουσική εκπαίδευση δεν παρουσιάστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές.

Ακουστική Μνήμη

Στη συγκεκριμένη δοκιμασία η στατιστική ανάλυση αναφορικά με το φύλο των εξεταζομένων έδειξε ότι $F(1,35) 9,607$ όπου $p<0.01$. Συγκεκριμένα τα κορίτσια ($N=18$) που συμμετείχαν στην έρευνα σημείωσαν καλύτερη ακουστική μνήμη σε σχέση με τα αγόρια. Στη μεταβλητή ακουστική

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

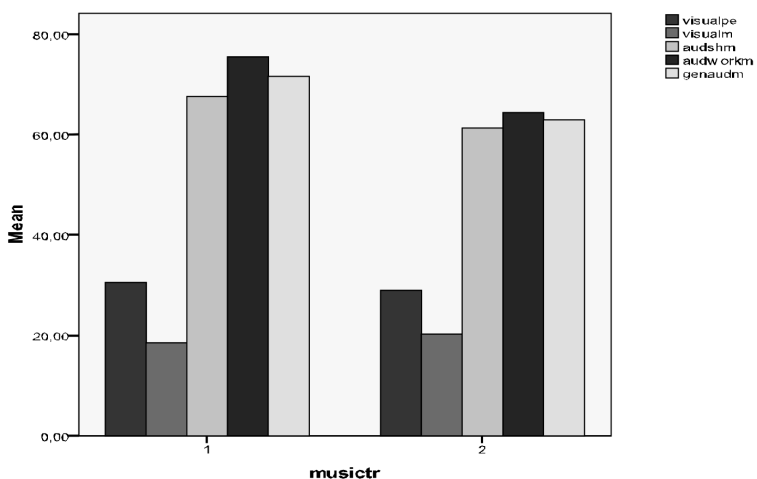
μνήμη και ηλικία δεν παρουσιάστηκε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των ομάδων μια και $p > 0.05$. Αντίθετα στην μουσική εκπαίδευση παρουσιάστηκε υψηλά στατιστικά σημαντική διαφορά δεδομένου ότι $F(1,35) 14,553$, όπου $p < 0.001$.

Βραχύχρονη Ακουστική Μνήμη

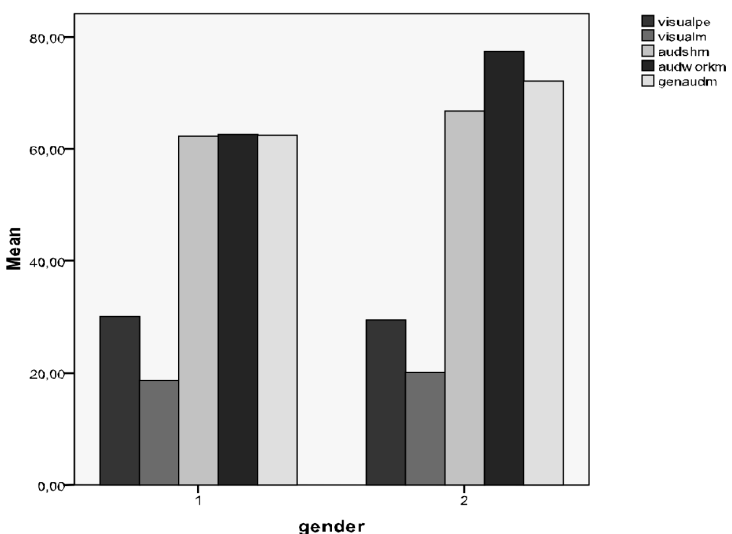
Στη συγκεκριμένη μεταβλητή δεν παρουσιάστηκε στατιστική σημαντικότητα ούτε ανάμεσα στο φύλο ούτε για την ηλικία των εξεταζομένων. Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη περίπτωση $p > 0.05$. Η μουσική εκπαίδευση, όμως, φαίνεται ότι βελτιώνει την βραχύχρονη ακουστική μνήμη των εξεταζομένων εφόσον $F(1,35) 4,728$ όπου $p < 0.05$. Η αναφορά μας στη Βραχύχρονη Ακουστική Μνήμη δεν θα ήταν ολοκληρωμένη εάν δεν επισημαίναμε ότι στη μεταβλητή ηλικία και φύλο $F(3,35) 3,893$ $p < 0.05$. Συγκεκριμένα, τα κορίτσια ηλικίας 12 ετών παρουσιάζονται να έχουν καλύτερη Βραχύχρονη Ακουστική Μνήμη σε σχέση με τις υπόλοιπες ομάδες, γεγονός που εξηγεί τη στατιστικά σημαντική διαφορά που έχει εντοπιστεί.

Εργαζόμενη Μνήμη

Η εργαζόμενη μνήμη των συμμετεχόντων, όπως προαναφέρθηκε, εξετάστηκε με τη χορήγηση ακουστικών ερεθισμάτων. Στη συγκεκριμένη μεταβλητή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο το φύλο των πειραματικών ομάδων μια και $F(1,35) 24,595$ $p < 0.001$. Αναλυτικότερα τα κορίτσια είχαν υψηλά στατιστικά σημαντική καλύτερη εργαζόμενη μνήμη σε σχέση με τα αγόρια που συμμετείχαν στην έρευνα. Επίσης, στη συγκεκριμένη δοκιμασία τα παιδιά με μουσική εκπαίδευση παρουσίασαν καλύτερες τιμές στην εργαζόμενη μνήμη σε σχέση με τα παιδιά που δεν είχαν μουσική εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν υψηλά στατιστικά σημαντικές διαφορές μια και $F(1,35) 20,770$ όπου $p < 0.001$.

Διάγραμμα 1. Στο διάγραμμα παρουσιάζονται οι διαφορετικές τιμές σε όλες τις δοκιμασίες που είχαν τα παιδιά που είχαν λάβει μουσική εκπαίδευση (πρώτη κατηγορία) σε σύγκριση με τα παιδιά που δεν είχαν λάβει (δεύτερη κατηγορία).

Διάγραμμα 2. Στο διάγραμμα παρουσιάζονται οι μέσοι όροι στις δοκιμασίες ανάλογα με το φύλο των συμμετεχόντων, όπου φαίνεται ότι τα αγόρια (πρώτη κατηγορία) παρουσίασαν σχεδόν σε όλες τις δοκιμασίες χαμηλότερους μέσους όρους σε σχέση με τα κορίτσια.

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

Πίνακας 1. Στον πίνακα παρουσιάζονται οι μέσοι όροι της βαθμολογίας των συμμετεχόντων στο σύνολο των δοκιμασιών.

		Οπτική Αντίληψη	Οπτική Μνήμη	Ακουστική βραχύχρονη Μνήμη	Ακουστική Εργαζόμενη Μνήμη	Γενική Ακουστική Μνήμη
Με μουσική εκπ.	M.O.	30.5833	18.4167	67.6389	75.5222	71.5806
	N	18	18	18	18	18
	Τυπ. Απόκλιση	4.59	6.02	9.09	12.72	9.84
Χωρίς μουσική εκπ.	M.O.	28.9444	20.2500	61.3606	64.4000	62.8811
	N	18	18	18	18	18
	Τυπ. Απόκλιση	4.13	4.70	6.33	7.91	5.8

4. Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει το συμπέρασμα ότι η μουσική εκπαίδευση βελτιώνει όλους τους μηχανισμούς που ερευνήθηκαν στην ακουστική μνήμη των παιδιών. Είναι εμφανές το γεγονός ότι όλοι οι συμμετέχοντες παρουσίασαν σταθερά υψηλότερες τιμές τόσο στη γενική όσο και στη μακρόχρονη και εργαζόμενη ακουστική μνήμη. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα παιδιά με μουσική εκπαίδευση να έχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μια και διαπιστώθηκε ότι μπορούσαν να ανακαλέσουν περισσότερες λέξεις σε σχέση με τα παιδιά της ομάδας ελέγχου. Μάλιστα, αξίζει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι στη γενική ακουστική και στην εργαζόμενη μνήμη οι διαφορές που εντοπίστηκαν ήταν υψηλά στατιστικά σημαντικές μια και $p < 0.001$. Αντίθετα, δεν εντοπίστηκαν θετικές ή αρνητικές επιρροές της μουσικής εκπαίδευσης τόσο στην οπτικοχωρική αντίληψη όσο και στην οπτική μνήμη των παιδιών και των δύο ομάδων. Τέλος, όπως παρουσιάζεται και στο δεύτερο διάγραμμα τα αγόρια τόσο της πειραματικής όσο και της ομάδας ελέγχου παρουσίασαν σταθερά χαμηλότερους μέσους όρους στις δοκιμασίες ακουστικής μνήμης σε σχέση με τα κορίτσια.

Τα αποτελέσματα της ανωτέρω έρευνας έρχονται να επιβεβαιώσουν τη θεωρία ότι η συστηματική και εκτενής ενασχόληση με τη μουσική προκαλεί αναδιοργάνωση του εγκεφάλου φέροντας λειτουργικές αλλαγές στον τρόπο που επεξεργάζεται τις πληροφορίες. Αν μάλιστα, η εκπαίδευση, αρχίσει από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης, οι αλλαγές πιθανόν να είναι τόσο έντονες ώστε να οδηγήσουν σε μόνιμες διαφοροποιήσεις του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνονται οι πληροφορίες (Schlaug et al, 1995b). Άλλωστε, είναι αποδεκτό το γεγονός ότι όσο πιο νωρίς λάβει χώρα η παρέμβαση στον τρόπο ενεργοποίησης και λειτουργίας των εγκεφαλικών περιοχών τόσο πιο σταθερά και θετικά είναι τα αποτελέσματα με βάση την αρχή της εγκεφαλικής πλαστικότητας (Καραπέτσας, Α.Β., & Ζυγούρης, Ν.Χ., 2010).

Ερευνητικά δεδομένα και αποτελέσματα που προέρχονται από μελέτες με τη χρήση νευροαπεικονιστικών μεθόδων καταδεικνύουν την καλύτερη λεκτική μνήμη των μουσικών. Σε έρευνά του οι Ohnishi, Matsuda, Asada, Aruga et al., (2001) με τη χρήση fMRI (λειτουργικής μαγνητικής τομογραφίας) θέλησαν να μελετήσουν τις διαφορές στη εγκεφαλική δραστηριότητα μεταξύ μουσικών και μη κατά τη διάρκεια μιας δοκιμασίας παθητικής ακρόασης. Οι ερευνητές βρήκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων αναφορικά με το βαθμό ενεργοποίησης του κροταφικού πεδίου και του αριστερού πλαγιοπίσθιου προμετωπιαίου λοβού. Το αριστερό κροταφικό πεδίο εμπλέκεται και είναι υπεύθυνο για την κατανόηση. Οι μελετητές βρήκαν ότι ο βαθμός δραστηριότητας του κροταφικού πεδίου ήταν ανάλογος με την ηλικία κατά την οποία το άτομο άρχισε τη μουσική εκπαίδευση. Οι Schlaug και συνεργάτες (1995a) παρουσιάζουν στοιχεία που συμφωνούν με τα αποτελέσματα της προαναφερθείσας έρευνας. Με χρήση MRI (Μαγνητικής Τομογραφίας) βρήκαν ότι η μεγαλύτερη ασυμμετρία του αριστερού κροταφικού πεδίου για τους μουσικούς σχετίζεται κυρίως με γλωσσικές δεξιότητες και δεξιότητες επεξεργασίας του τονικού ύψους. Όλες οι παραπάνω έρευνες επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η μουσική εκπαίδευση επηρεάζει τη δομή και τη δραστηριότητα του εγκεφάλου και κυρίως των περιοχών εκείνων που είναι υπεύθυνες για τις γλωσσικές δεξιότητες και ειδικότερα για τη λεκτική – ακουστική μνήμη (Franklin, Rattray, Sledge-Moore, Moher, et al., 2008).

Αντίθετα ερευνητικά αποτελέσματα από την παρούσα έρευνα όσον αφορά την οπτική μνήμη μεταξύ παιδιών με μουσική εκπαίδευση και μη βρήκε οι Rauscher, Shaw, Levine, Wright, et al., σε ερευνητικό πρωτόκολλο που εκπονήθηκε το 1997 σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Αναλυτικότερα, τα παιδιά της πειραματικής ομάδας που έλαβαν μαθήματα πιάνου

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

σημείωσαν καλύτερη επίδοση σε μια δοκιμασία οπτικοχωρικής επεξεργασίας σε σχέση με την ομάδα ελέγχου, αποτελούμενη από παιδιά ίδιας ηλικίας που έλαβαν εκπαίδευση μέσω υπολογιστή. Αυτή η διαφορά, σύμφωνα με το Ho (2003) βρέθηκε πιθανόν εξαιτίας των διαφορετικών δοκιμασιών που χρησιμοποιήθηκαν. Άλλωστε, η δοκιμασία στην έρευνα του Ho αφορούσε τη μελέτη της οπτική μνήμης και λιγότερο της χωρικής επεξεργασίας, ενώ η δοκιμασία που χρησιμοποίησαν ο Rauscher με τους συνεργάτες του στην έρευνα τους εστίαζε κυρίως στη σωστή σειροθέτηση των γεγονότων και όχι τη μνήμη.

Η πρωτοτυπία της έρευνας που εκπονήθηκε από το εργαστήριο Νευροψυχολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στηρίζεται στο γεγονός ότι αξιολογήθηκαν παιδιά μικρής ηλικίας (Μ.Ο. $10,67 \pm 0,96$). Επιπλέον, σημαντικό κρίνεται το γεγονός ότι για πρώτη φορά στην Ελλάδα πραγματοποιείται η συγκεκριμένη έρευνα με στόχο τη χρησιμοποίηση της μουσικής εκπαίδευσης στην κατάρτιση προγράμματος γνωστικής βελτίωσης ή/και αποκατάστασης παιδιών. Ωστόσο, περιορισμός του ερευνητικού πρωτοκόλλου δύναται να αποτελέσει το μικρό δείγμα ($N=36$) των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Ο λόγος που συμμετείχαν 36 παιδιά στο ερευνητικό πρωτόκολλο ήταν το γεγονός ότι τέθηκε ο περιορισμός των ετών της μουσικής εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα στην πειραματική ομάδα συμμετείχαν παιδιά δημοτικού σχολείου που είχαν δύο ή περισσότερα χρόνια μουσικής εκπαίδευσης. Βέβαια, το μειονέκτημα αυτό περιορίζεται αφενός μεν γιατί οι στατιστικά σημαντικές διαφορές τόσο στη γενική ακουστική όσο και την εργαζόμενη μνήμη είναι υψηλές και αφετέρου δε τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας προστίθενται στα αντίστοιχα που έχουν εκπονηθεί σε άτομα που έχουν λάβει μουσική εκπαίδευση και ανήκουν σε άλλους πολιτισμούς.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορεί εύκολα κάποιος να αντιληφθεί το γεγονός ότι η μουσική εκπαίδευση συμβάλλει με θετικό τρόπο στην εγκεφαλκή δραστηριότητα των παιδιών και κυρίως σε μια τόσο βασική λειτουργία όσο αυτή της μνήμης. Τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να βοηθήσουν ώστε να εμπλουτιστεί το ωρολόγιο πρόγραμμα των παιδιών σχολικής ηλικίας με μαθήματα που θα αφορούν τη μουσική τους κατάρτιση, στα οποία κρίνεται σκόπιμο να δοθεί η πρέπουσα βαρύτητα. Ταυτόχρονα, μπορούν να συμβάλλουν θετικά στην δημιουργία προγραμμάτων αποκατάστασης για παιδιά που αντιμετωπίζουν γνωστικά ελλείμματα που σχετίζονται με τη μνημονική λειτουργία. Παραδειγματικά, σημαντική βοήθεια αναμένεται να λάβουν τα παιδιά με δυσλειτουργία στη φωνολογική ενημερότητα, άτομα με δυσλεξία, τα οποία αναμένεται να βοηθηθούν

στην αποθήκευση ακουστικών πληροφοριών μέσω της μουσικής εκπαίδευσης. Άλλωστε, από το συγκεκριμένο ερευνητικό πρωτόκολλο προκύπτει το συμπέρασμα ότι η μουσική μπορεί να αποτελέσει ένα καλό εργαλείο εξάσκησής της. Επιπλέον, το θετικό κλίμα που διαμορφώνεται στη διαδικασία αποκατάστασης καθιστά τα παιδιά πιο δεκτικά μια και μέσω του μουσικού παιχνιδιού το άτομο μπορεί να βοηθηθεί στην βελτίωση των γνωστικών δυσλειτουργιών που αντιμετωπίζει. Με τον τρόπο αυτό το παιδί από παθητικός δέκτης του προγράμματος αποκατάστασης γίνεται ενεργητικός βασικός συμμετέχων σε μια διαδικασία που δημιουργεί θετικά φορτισμένα συναισθήματα.

Τα παιχνίδια με το ρυθμό βοηθούν τα παιδιά να μάθουν πώς να διακρίνουν και να χειρίζονται διαφορετικούς ρυθμούς αποκτώντας με αυτόν τον τρόπο δεξιότητες εξίσου σημαντικές και απαραίτητες για την ανάπτυξη του λόγου και της ομιλίας. Τα παιδιά μπορούν να μάθουν είτε να αναπαράγουν και να ακολουθούν ρυθμούς ή να δημιουργούν τους δικούς τους με τα χέρια τους (παλαμάκια), με τη χρήση κρουστών οργάνων, ή μέσω της κίνησης. Τα τραγούδια είναι ένας ευχάριστος τρόπος για την εκμάθηση νέων λέξεων, για τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου. Μέσα από μουσικά παιχνίδια, παιχνίδια με το ρυθμό και τραγούδια το παιδί αποκτά δεξιότητες σημαντικές για την ανάπτυξη της γλώσσας. Επιπλέον η ανάπτυξη ακουστικών δεξιοτήτων συνιστά βασικό στόχο του προγράμματος παρέμβασης. Διάφορα μουσικά όργανα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη ακουστικών δεξιοτήτων όπως αναγνώριση της χροιάς, μνήμης και ακολουθίες. Η δομή του λόγου και της γλώσσας και οι σημασίες που μπορούμε να προσλάβουμε από αυτή απαιτεί από το άτομο τη συγκράτηση ακουστικών πληροφοριών στη μνήμη στη σωστή σειρά για κάποιο χρονικό διάστημα. Μουσικές δραστηριότητες όπως τραγούδια με απλό και εύκολο ρυθμό ή ανάκληση οργάνων με τη σειρά που ακούστηκαν βοηθούν στην ανάπτυξη της ακουστικής σειριακής μνήμης. Τέλος, η συμμετοχή στις μουσικές δραστηριότητες συνιστά για τα παιδιά το κατάλληλο περιβάλλον μέσα στο οποίο μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα, να αναπτύξουν τη δημιουργικότητά τους και να νιώσουν άνετα.

Βιβλιογραφία

- Amunts, K., Schlaug, G., Jancke, L., Steinmetz, H., Schleicher, A., Dabringhaus, A. and Zilles, K. (1997). Motor cortex and hand motor skills: structural compliance in the human brain. *Hum. Brain Mapping*, 5, 206–215.
- Anvari, S. H., Trainor, L. J., Woodside, J., & Levy, B. A. (2002). Relations among musical skills, phonological processing and early reading ability in pre-school children. *Journal of Experimental Child Psychology*, 83(2), 111-130.
- Bangerter, A., Heath, C. (2004). The Mozart effect: tracking the evolution of a scientific legend. *Br J Soc Psychol*, 43, 605-623.
- Brandler, S. and Rammsayer, T.H. (2003). Differences in Mental Abilities between Musicians and Non-musicians. *Psychology of Music*, 31(2), 123-38.
- Bruer, J., T. (1999) In Search of ... Brain-Based Education. *Kappan Professional Journal* [Online] V.80 No. 9 Page 648 May 1999 Available: <http://www.pdkintl.org/kappan/kbru9905.htm> [2000, May 5].
- Chan, A.S., Ho, Y.-C. and Cheung, M.-C. (1998). Music Training Improves Verbal Memory. *Nature*, 396(6707), 128.
- Douglas, S., & Willatts, P. (1994). The relationship between musical ability and literacy skills. *Journal of Research in Reading*, 17(2), 99-107. EJ 492 757.
- Elbert, T., Pantev, C., Wienbruch, C., Rockstroh, B., & Taub, E. (1995). Increased cortical representation of the fingers of the left hand in string players. *Science*, 270, 305–307.
- Forgeard M, Winner E, Norton A, Schlaug G (2008) Practicing a musical instrument in childhood is associated with enhanced verbal ability and non-verbal reasoning. *PLoS One* 3:e3566.
- Franklin, M.S., Rattray, K., Sledge-Moore, K., Moher, J., Yip, C-Y., Jonides, J. (2008). The effects of musical training on verbal memory. *Psychology of Music*.
- Gaser, C., Schlaug, G. (2003a). Brain structures differ between musicians and non-musicians. *J Neurosci*, 23, 9240–9245.
- Gold, C., Wigram T., Elephant C. (2006). Music therapy for autistic spectrum disorder. *Cochrane Database Syst Rev* 004381.
- Guetin, S., Soua, B., Voiriot, G., Picot, M.C., Herisson, C. (2009). The effect of music therapy on mood and anxiety-depression: an observational study in institutionalised patients with traumatic brain injury. *Ann Phys Rehabil Medicine*, 52(1):30-40.
- Hallam, S. (2010). The power of music :its impact on the intellectual, personal

- and social development of children and young people. *International Journal of Music Education* ,38 (3), 269-289.
- Ho, Y.-C., Cheung, M.-C. Chan, A.S. (2003). Music Training Improves Verbal but not Visual Memory: Cross-sectional and Longitudinal Explorations in Children. *Neuropsychology*, 17, 3, 439–50.
- Huddle, K., Mancz, S., Minko, J., Piazza, Cr., Welling, R. Music Enhances Memory. Miami University.
- Hutchinson, S. , Lee, LHL., Gaab, N., Schlaug, G., (2003). Cerebellar volume of musicians. *Cereb Cortex* , 13, 943-949.
- Hyde, K.L., Lerch, J.P., Norton, A., Forgeard, M., Winner, E., Evans, A.C., Schlaug, G. (2009). Musical Training Shapes Structural Brain Development. *Journal of Neuroscience*, 29(10): 3019-25.
- Jackson, N.A. (2003). A survey of music therapy methods and their role in the treatment of early elementary school children with ADHD. *J Music Ther. Winter* , 40(4):302-23.
- Jakobson, L. S., Lewycky, S. T., Kilgour, A. R., & Stoesz, B. M. (2008). Memory for verbal and visual material in highly trained musicians. *Music Perception*, 26, 41-55.
- Jakobson, L.S., Cuddy, L.L. and Kilgour, A.R. (2003). Time Tagging: A Key to Musicians' Superior Memory. *Music Perception*, 20, 3, 307-13.
- Καραπέτσας Α.Β., Ζυγούρης Ν.Χ., (2007). «Η επίδραση της νικοτίνης στις επιδόσεις της μνήμης και στην ηλεκτροφυσιολογική διαμόρφωση του P300» *Ψυχολογία (ειδικό τεύχος αφιερωμένο στη νευροψυχολογία)*, 14 (2) 127-142.
- Καραπέτσας, Α.Β. Ζυγούρης, Ν.Χ. (2010). *Νευροψυχολογία των Μαθησιακών Δυσκολιών: Πρώιμη ανίχνευση και θεραπευτική παρέμβαση*. Στο Καραπέτσας Α.Β., (επιμ.) *Σύγχρονα Θέματα Νευροψυχολογίας. Πρώιμη ανίχνευση, αξιολόγηση και παρέμβαση*, σελ.195-221, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, υπό έκδοση.
- Καραπέτσας, Α.Β.,(1988). *Νευροψυχολογία του Αναπτυσσόμενου Ανθρώπου*, Σμυρνωτάκης, Αθήνα.
- Καραπέτσας, Α.Β., (1989). *Η γλώσσα στο παιδί :ανάπτυξη ,παθολογία και θεραπεία*, Σμυρνωτάκης, Αθήνα .
- Καραπέτσας, Α.Β.,(1991) *Η Δυσλεξία στο παιδί: Διάγνωση και αντιμετώπιση*, Ελληνικά Γράμματα , Αθήνα. Επανεκδοση 1995, 1999.
- Karapetsas ,A.B., Vlachos, F.M., (1997). Sex and handedness in development of visuomotor skills. *Perceptual and motor skills*, 85(1),137-40.
- Keenan J.,P. Thangaraj V, Halpern AR, Schlaug G. (2001). Absolute pitch and planum temporale. *Neuroimage*, 14, 1402-1408.

Η επίδραση της μουσικής εκπαίδευσης στη μνημονική λειτουργία παιδιών σχολικής ηλικίας

- Kilgour, A.R., Jakobson, L.S. & Cuddy, L.L. (2000). Music training and rate of presentation as mediators of text and song recall. *Memory & Cognition*, 28(5), 700-710.
- Labbe' E, Schmidt N, Babin J, Pharr M. (2003). Coping with stress: the effectiveness of different types of music. *Appl Psychophysiol Biofeedback*, 32(3-4):163-8.
- Lavelle, P., (2003). Music Improves Language and Memory. *New in Science*.
- Lueders, E., Gaser, C., Schlaug, G., (2004). A voxel-based approach to gray-matter asymmetries. *Neuroimage*, 22, 656-664.
- Moreno, Sylvain, (2009) .Can music Influence Language and Cognition?. *Contemporary Music Review*, 28,3,329-345.
- Ohnishi, T., Matsuda, H., Asada, T., Aruga, M., Hirakata, M., Nishikawa, M., Katoh, A. and Imabayashi, E. (2001). Functional Anatomy of Musical Perception in Musicians. *Cerebral Cortex*, 11, 754-60.
- Osterrieth, P.A., (1944). Le test de copie d'une figure complexe. *Arch Psychol*, 30,206-356.
- Overy, K. (2003) Dyslexia and music. From timing deficits to musical intervention. *Ann. N. Y. Acad. Sci.* 999, 497-505.
- Pantev, C., Oostenveld, R., Engelien, A., Ross, B., Roberts, L. E., & Hoke, M. (1998). Increased auditory cortical representation in musicians. *Nature*, 392, 811-814.
- Patel, A.D., & Iversen, J.R. (2007). The linguistic benefits of musical abilities. *Trends in Cognitive Science*, 11, 369-372.
- Rauscher, F. H., Shaw, G. L., Levine, L. J., Wright, E. L., Dennis, W. R., & Newcomb, R. L. (1997). Music training causes long term enhancement of preschool children's spatial-temporal reasoning. *Neurological Research*, 19, 2-8.
- Rey, A. (1941). L'examen psychologique dans les cas d'encephalopathie traumatique. *Archiv für Psychologie*, 30, 286-340.
- Siedlecki, S.L., Good, M. (2006) "Effect of music on power, pain, depression and disability." *Journal of Advanced Nursing* Vol. 54.5. : 553-562
- Schellenberg, E.G. (2004) Music Lessons Enhance IQ. *Psychological Science* 15(8), 511-14.
- Schellenberg EG, Nakata T, Hunter PG, Tamoto S. (2007). Exposure to music and cognitive performance: Tests of children and adults. *Psychol Music*, 35: 5-19.
- Schlaug, G., Jancke, L., Huang, Y. and Steinmetz, H. (1995a) .In Vivo Evidence of Structural Brain Asymmetry in Musicians. *Science* ,267, 699-701.
- Schlaug, G., Jancke, L., Huang, Y., Staiger, J.F. and Steinmetz, H. (1995b). In-

- creased Corpus Callosum Size in Musicians. *Neuropsychologia*, 33, 1047–55.
- Schlaug G, Norton A, Overy K, Winner E (2005). Effects of music training on the child's brain and cognitive development. *Ann N Y Acad Sci* 1060: 219-230.
- Schmithorst VJ, Wilke M. (2002). Differences in white matter architecture between musicians and non-musicians: a diffusion tensor imaging study. *Neurosci Lett*, 321, 57–60.
- Schneider, P., Scherg, M., Dosch, H.G., Specht ,H.J., Gutschalk, A., Rupp, A. (2002). Morphology of Heschl's gyrus reflects enhanced activation in the auditory cortex of musicians. *Nat Neurosci*, 5,688–694.
- Solso, R. L. (1995). *Cognitive Psychology* (4th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Sluming V. A., Page D., Downe J., Denby C., Mayes A., Roberts N.(2005). Increased Hippocampal Volumes and Enhanced Visual Memory in Musicians *Proc. Intl. Soc. Mag. Reson. Med.* 13, 83.
- Tallal, P., & Gaab, N. (2006). Dynamic auditory processing, musical experience and language development. *Trends Neurosci*, 29(7), 382-390.
- Thaut, M., Gardiner, J., Holmberg, D., Horwitz, J., Kent, L., Andrews, G., Donegan, B., McIntosh, G., (2009). Neurologic music therapy improves executive function and emotional adjustment in traumatic brain injury rehabilitation. *Ann N Y Acad Sci.*, 1169:406-16.
- Thompson, W. F., Schellenberg, G. E., & Husain, G. (2001). Arousal, mood, and the Mozart effect. *Psychological Science*, 12(3), 248–251.
- Thompson, W.F., Schellenberg, E.G., & Husain, G. (2004). Decoding speech prosody: do music lessons help? *Emotion*, 4, 46-64.
- Thompson RG, Moulin CJ, Hayre S, Jones RW,(2005). Music enhances category fluency in healthy older adults and Alzheimer's disease patients. *Exp Aging Res* , 31: 91–9.
- Wan, C., Ruber, T., Hohmann, A., Schlaug, G. (2010). The Therapeutic Effects of Singing in Neurological Disorders. *Music Perception*, 27 (4), 287-295.
- Weinberger, N. M. (1994). Music and cognitive achievement in children. *MuSICA Research Notes*, 1(2), 4–9.
- Zatorre ,R.J., Perry, D.W., Beckett, C.A., Westbury, C.F., Evans, A.C.(1998). Functional anatomy of musical processing in listeners with absolute pitch and relative pitch. *Proc Natl Acad Sci USA*, 95,3172-3177.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση

*Άνη Ασημάκη** – *Γεράσιμος Κουστουράκης*** –
*Ιωάννης Καμαριανός****

Περίληψη

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας, παράγωγες σημαντικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών έχουν ιστορικά λάβει διάφορες ερμηνείες μέσα από τη διαμάχη της διάκρισής τους ως δυο ιστορικές περιόδους και εποχές. Σε αυτό το άρθρο δίδεται επίσης, έμφαση στον προσδιορισμό των εννοιών του μεταμοντερνισμού και της μετανεωτερικότητας, που στη διεθνή βιβλιογραφία συχνά παρουσιάζονται ως ταυτόσημες.

Τέλος, γίνεται αναφορά στο μετασχηματισμό και τα νέα χαρακτηριστικά που αποκτά η γνώση εξαιτίας του περάσματος από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία, την αποκαλούμενη ως «Κοινωνία της Γνώσης».

Λέξεις κλειδιά: *Νεωτερικότητα, μετανεωτερικότητα, γνώση.*

* Η Α. Ασημάκη είναι κοινωνιολόγος Λέκτορας στο ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών.

** Ο Γ. Κουστουράκης είναι κοινωνιολόγος Επίκουρος Καθηγητής στο ΤΕΕΑΠΗ Παν. Πατρών.

*** Ο Ι. Καμαριανός είναι κοινωνιολόγος Επίκουρος Καθηγητής στο ΠΤΔΕ Παν. Πατρών.

1. Εισαγωγή

Ο σύγχρονος κόσμος διαμορφώνεται (συνεχώς) μέσα από μια διαδικασία συνεχών αλλαγών, οι οποίες οδηγούν στο πέρασμα από την εποχή της νεωτερικότητας στη μετανεωτερικότητα (Giddens, 2001). Το ζήτημα της μετανεωτερικότητας απασχόλησε και συνεχίζει να απασχολεί την επιστημονική κοινότητα σε θεωρητικό και πρακτικό – ερευνητικό επίπεδο από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα (Βλ. ενδεικτικά: Ashton, 2003· Cochran, 1995· Doyle, 2006· Hodge & Derezotes, 2008· Holtzhausen, 2002· Pease, 2002· Ramaekers, 2002· Roberts, 2001).

Με την εργασία αυτή επιδιώκουμε τη σκιαγράφηση του μετασχηματισμού της γνώσης στη βάση της διάκρισης των εννοιών της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας. Προαπαιτούμενο αυτής της προσπάθειας είναι η αποκωδικοποίηση και η παρουσίαση των τυπικών χαρακτηριστικών των δυο συγκεκριμένων αντιδιαστέλλομενων εννοιών, προκειμένου να γίνει αντιληπτή η διαφορετικότητα της νοηματοδότησης της γνώσης με βάση το δηλωτικό περιεχόμενό τους.

Στην εργασία αυτή αρχικά θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε τις έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας. Στη βάση αυτής της διάκρισης θα παραθέσουμε τα τυπικά χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους στο κοινωνικό πεδίο. Στη συνέχεια θα προβούμε σε δυο σημαντικές, κατά τη γνώμη μας, επισημάνσεις. Η πρώτη αφορά στο πρόβλημα ή σωστότερα στη διαμάχη, που προέκυψε στο επιστημονικό πεδίο, σε σχέση με τη διάκριση της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας ως δυο διαφορετικών ιστορικών περιόδων και εποχών. Η δεύτερη αφορά στη διάκριση των εννοιών του μεταμοντερνισμού και της μετανεωτερικότητας, που φαίνεται ότι συνδέονται στενά, χωρίς όμως να ταυτίζονται απόλυτα μεταξύ τους. Την επισήμανση αυτή τη θεωρούμε απαραίτητη, διότι στο μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας οι δυο αυτές έννοιες συχνά –αν και όχι πάντοτε– παρουσιάζονται ως ταυτόσημες. Τέλος, θα αναφερθούμε στο μετασχηματισμό και τα νέα χαρακτηριστικά που αποκτά η γνώση εξαιτίας του περάσματος από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία, η οποία σύμφωνα με μια πιο σύγχρονη ορολογία αποκαλείται ως «Κοινωνία της Γνώσης».

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

2. Νεωτερικότητα και Μετανεωτερικότητα

Νεωτερικότητα

Ο όρος νεωτερικότητα είναι δηλωτικός μιας ιστορικής περιόδου, η οποία αντιδιαστέλλεται από άλλες προηγούμενες (Αρχαιότητα, Μεσσαίωνα). Χρονολογικά η έναρξη της νεωτερικότητας (αν και δεν υπάρχει ομοφωνία στην επιστημονική κοινότητα) μπορεί να προσδιοριστεί κατά τον 18ο αιώνα, δηλαδή την περίοδο του εκκοσμικευμένου κινήματος του Διαφωτισμού και την εκκίνηση της βιομηχανικής επανάστασης (Giddens, 2001). Επίσης, το καταληκτικό όριο της νεωτερικότητας μπορεί να προσδιοριστεί μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η νεωτερική περίοδος συνδέεται με την ανάδυση του έθνους κράτους και τον τονισμό της εθνικής κυριαρχίας και ταυτότητας, της εθνικής οικονομίας, της εθνικής κουλτούρας, καθώς και την ανάπτυξη των αστικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Ακόμη, συνδέεται με τη βιομηχανική επανάσταση και την οργάνωση της κοινωνικής ζωής με όρους αναγνώρισης των ατομικών δικαιωμάτων και της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (Harvey, 2007, σελ. 31-68· Κουστουράκης & Ασημάκη, 2009). Κυρίως στοιχεία, επίσης, της νεωτερικότητας είναι: η ανάπτυξη των μηχανολογικών τεχνολογιών που συνδέονται και με την εκβιομηχάνιση της παραγωγής, οι θεωρητικές επαναστάσεις στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, οι αιφνίδιες δημογραφικές αλλαγές που περιλαμβάνουν κατακλυσμιαίες αστικές μεταναστεύσεις, η ανάδυση των πολυεθνικών επιχειρήσεων, αλλά και οι δραστικές διακυμάνσεις στην παγκόσμια οικονομία, που άρχισαν να καθορίζουν τη «μοίρα» των εθνών-κρατών μέσω του δαυεισμού και των εμπορικών συναλλαγών (Heller 1988 σ. 66· Taylor, 2004, σελ. 115).

Η νεωτερικότητα ως προς τα τυπικά χαρακτηριστικά της είναι συνηφασμένη με τις προοπτικές και το «παράδειγμα» του Διαφωτισμού, που στρέφεται προς και ταυτίζεται με τη γραμμική πρόοδο, την απόλυτη-αντικειμενική αλήθεια και τον ορθολογικό σχεδιασμό (Harvey, 2007, 29). Η αναγωγή της νεωτερικότητας στο Διαφωτισμό συνεπάγεται, δηλαδή, την απεριόριστη πίστη στον ορθό λόγο και την ανθρώπινη λογική ως του μόνου οργάνου ανεύρεσης της αντικειμενικής πραγματικότητας και αλήθειας, αλλά και της διαρκούς πρόοδου (Hall & Gieben, 2003, σελ. 41-53). Η αναζήτηση μιας οικουμενικής αλήθειας αποτέλεσε αισιόδοξη προοπτι-

κή και επιδίωξη της νεωτερικής περιόδου. Εντός αυτού του πλαισίου η ιδέα της προόδου των επιστημών και των τεχνών θα επέφερε την ηθική πρόοδο και τη δικαιοσύνη (McLennan, 2003, σελ. 486-488).

Μάλιστα, αυτή η πίστη στη διαρκή πρόοδο και τις απεριόριστες δυνατότητες του ανθρώπινου νου κατά το «πρόταγμα» του Διαφωτισμού ενόησε την ανάπτυξη μεγάλων επιστημονικών θεωριών, που σύμφωνα με το πνεύμα της νεωτερικότητας είναι δυνατόν να ερμηνεύσουν καθετί το επιστητό. Ο θετικισμός, ο μαρξισμός, ο φανξιοναλισμός αποτελούν τέτοιου είδους θεωρίες, οι οποίες διεκδικούν οικουμενική ισχύ. Συνεπώς η αέναη πρόοδος και η χειραφέτηση της κοινωνίας μέσω της γνώσης αποτέλεσαν κατά τον Λυοτάρ (1979, σελ. 25-26) τη βάση των «μεγάλων αφηγήσεων», των μεγάλων δηλαδή ηγεμονικών «παραδειγμάτων», που υπήρξαν και ερμήνευσαν ή έστω προσπάθησαν να δώσουν μια συνολική ερμηνεία του κόσμου.

Ωστόσο, ενώ ο εξορθολογισμός της γνώσης, η ανάπτυξη και η πρόοδος των επιστημών αποσκοπούσαν στην απελευθέρωση, τη χειραφέτηση και την ώριμη ενηλικίωση του ανθρώπου, πολλές εμπειρίες μας πείθουν σύμφωνα με τον Φουκώ (1988, σελ. 42) ότι η σύμπλοκη ιστορική διαδικασία του Διαφωτισμού δεν μας έκανε ώριμους ενήλικους. Αυτό συνέβη διότι αναμφίβολα, διαχρονικά υπήρξε η ταύτιση της εκγυρότητας του ορθού λόγου με τις επιλογές της εκάστοτε εξουσίας. Η ορατότητα και το αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος αποτυπώθηκε σε ποικίλα πεδία (Φρυδάκη, 2009, σελ. 233), όπως είναι η δημιουργία «ισμών» ολοκληρωτικού τύπου (λ.χ. Χιτλερισμός, Ναζισμός, Σταλινισμός κ.λ.π.) (Συριοπούλου-Δελλή, 2003, σελ. 44), που είναι εντελώς αντιφατικά με το αρχικό σχέδιο του Διαφωτισμού, που συνδεόταν με ένα περιβάλλον που υποσχόταν ανάπτυξη, δύναμη, χαρά και μετασχηματισμό του εαυτού (Berman, 1988, σελ. 15· Harvey, 2007, σελ. 31). Επίσης, κλονίστηκε η πεποίθηση της θετικής προόδου της κοινωνίας μέσω της επιστήμης, εφόσον υπήρξε η συμβολή της σε οικολογικές καταστροφές (πυρηνικό ατύχημα του Τσέρνομπιλ ή η τρύπα του όζοντος). Ακόμη εξασθένησε και η πίστη στη μια και μοναδική αντικειμενική αλήθεια της επιστήμης. Η ανάδυση νέων θεωριών, όπως της θεωρίας του χάους ή της κβαντομηχανικής, συνέβαλλαν σε αυτή την εξασθένηση. Τέλος, η επικράτηση της λογικής της αγοράς, η πορεία κατάργησης του κράτους πρόνοιας, και η αβεβαιότητα που προκαλείται για τους πολίτες από τις ευέλικτες εργασιακές δομές –που συνδέονται με την μονιμότητα της εργασίας, που υπήρχε ως κυρίαρχο εργασιακό πρότυπο στο Δυτικό κόσμο– οδήγησαν στην αποκαθίλωση του ορθού λόγου και των συνδηλώσεών του ως της μοναδικής αντικειμενικής

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

αλήθειας (Φρυδάκη, 2009, σελ. 234). Και είναι ακριβώς αυτό το σημείο από το οποίο αρχίζει η ανάδυση μιας νέας εποχής. Της εποχής της μετανεωτερικότητας.

Μετανεωτερικότητα

Ο όρος μετανεωτερικότητα χρησιμοποιείται ως δηλωτικός της περιόδου μετά τη νεωτερικότητα, που αντιδιαστέλλεται προς εκείνη. Χρονολογικά η μετανεωτερικότητα κάνει έντονη την παρουσία της προς το τέλος του 20ού αιώνα και στις αρχές του 21ου (Harvey, 2007· Κουστουράκης & Ασημάκη, 2009). Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 συντελέστηκε στον πολιτισμό μας ένας έκδηλος μετασχηματισμός, που εντοπίζεται τόσο σε πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές, όσο και σε μια νέα κουλτούρα σκέψης. Η μετανεωτερικότητα διέπεται από μια διττή οπτική, που σχετίζεται, από τη μια πλευρά, με την φάση ανάπτυξης του πολιτισμού και ιδιαίτερα των τεχνών, κι από την άλλη πλευρά νοείται ως μια περίοδος ανάπτυξης ολόκληρης της κοινωνίας. Εντοπίζεται, επομένως, ένα δίλημμα σχετικά με το εάν η μετανεωτερικότητα αφορά τις τέχνες και τον πολιτισμό ή την κοινωνία στο σύνολό της (Ιγκλετον, 2000, σελ. 23-24).

Εξάλλου, η μετανεωτερικότητα μπορεί να προσεγγισθεί ως μια ερμηνευτική-επεξηγηματική κοινωνική θεωρία, η οποία μπορεί να βοηθήσει στην ανάλυση και επεξεργασία των δεδομένων που αφορούν τα πεδία της κοινωνικής δράσης, του πολιτισμού, της κοινωνικής τάξης, της επιστήμης, της οικονομικής ζωής και των έμφυλων και των οικογενειακών σχέσεων (Alexander, 1994, σελ. 178). Αναμφίβολα είναι παρακινδυνευμένη η προσπάθεια ορισμού της έννοιας αυτής, αν ληφθεί υπόψη η πολυπλοκότητά της και οι ποικίλες οπτικές, που αφορούν την προσέγγισή της. Οι διαφορές δεν εντοπίζονται μόνο στα διαφορετικά επιστημονικά πεδία, αλλά παρατηρούνται, ενδεχομένως, και στις διαφορετικές χώρες. Έτσι, για παράδειγμα, στο πεδίο της εκπαίδευσης στην Γαλλία φιλόσοφοι όπως ο Derrida (1976, 1978), ο Baudrillard (1994) και ο Λυοτάρ (1979) δίνουν μεγάλη σημασία στη «νεφελώδη» έννοια της μετανεωτερικότητας. Σύμφωνα με τον Reichenbach (1999) τη Γερμανία γίνονται συχνές αναφορές στο έργο του Λυοτάρ και στον χαρακτηρισμό της μετανεωτερικότητας από αυτόν ως εκδήλωσης της «απονομιμοποίησης» των «μεγάλων αφηγήσεων». Τέλος, στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής η μετανεωτερικότητα γίνεται αντιληπτή ως μια ευρεία και ανοικτή επίθεση κυρίως κατά

των εννοιών του ντετερμινισμού, του ουμανισμού, της αιτιότητας, της αντικειμενικότητας και του ορθολογισμού. Θα ήταν, ενδεχομένως, ορθότερο να προσεγγίσει κανείς την έννοια της μετανεωτερικότητας ως ένα σύνολο συνθηκών, καταστάσεων, πνευματικών θεωρήσεων και εκφραστικών υφών. Κι ακόμη, ως ένα διαφορετικό τρόπο θέασης των σύγχρονων κοινωνιών και, ειδικότερα, των συνθηκών ζωής και εργασίας μέσα σε αυτές, παρά ως ένα καθορισμένο «σώμα ιδεών», που είναι επαρκώς επεξεργασμένο ή ως ένα σύνολο κριτικών μεθόδων και τεχνικών (Reichenbach, 1999, σελ. 237-238).

Έπειτα, η μετανεωτερικότητα συνδέεται με τον περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας, με την παγκοσμιοποίηση της κουλτούρας και με τους ευέλικτους τρόπους συσσώρευσης κεφαλαίου. Ως προς τα τυπικά χαρακτηριστικά της, βρίσκεται σε απόλυτη σχέση με την εκρηκτική ανάπτυξη της τεχνολογίας και ιδιαίτερα με τις δυνατότητες παραγωγής και διάδοσης της πληροφορίας (κοινωνία της πληροφορίας), πέρα από κάθε περιορισμό εθνικών συνόρων και χρονικών διαμεσολαβήσεων (Κουστουράκης & Ασημάκη, 2009). Το γεγονός αυτό έχει ως συνέπεια και την εμφάνιση νέων τρόπων με τους οποίους βιώνουμε τον χώρο και το χρόνο (Harvey, 2007, σελ. 17). Ακόμη, η τεχνολογική επανάσταση ως ένα κυρίαρχο και θεμελιώδες στοιχείο της μετανεωτερικότητας μετατρέπει την «φύση της γνώσης», η οποία δεν θα είναι δυνατόν να επιζήσει ως έχει αν δεν μετασχηματισθεί. Ο Λυστάρ (1979) συνδέει αυτό το μετασχηματισμό με τη μεταμόρφωση των επιστημονικών πρακτικών. Ακολουθώντας αυτή την οπτική ο Baudrillard (1994) και επιχειρώντας μια γενικότερη ερμηνεία της μετανεωτερικότητας και των πολυπρισματικών μετασχηματισμών που επέφερε και επιφέρει στο σύγχρονο κόσμο, σχολιάζει ότι η υπερκατανάλωση της πληροφορίας παράγει μια κατάσταση «υπερπραγματική-υπερβατική» (hyperreality). Πρόκειται για έναν κόσμο «υπερβατικών σημείων», όπου η πραγματικότητα αντικαθίσταται και, συγχρόνως, η αντικειμενικότητα, η ιεραρχία και η ύπαρξη θεμελιωδών αρχών και αξιών παύουν να υπάρχουν (Newman & Jonson, 1999, σελ. 81). Επίσης, είναι εμφανής η σύνδεση της μετανεωτερικότητας με την κατάσταση διάβρωσης των εθνικών, πολιτισμικών και γλωσσικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (Harvey, 2007, σελ. 69-100). Επιπλέον, η θέαση και η προσέγγιση της μετανεωτερικότητας μοιάζει να ευνοεί την ετερογένεια, τη διαφορά, την απροσδιοριστία και τον κατακερματισμό. Αντίθετα προς την κοινωνική τάξη των πραγμάτων και την τυποποίηση της γνώσης, που αποτελούν βασικές αρχές της νεωτερικότητας, η μετανεωτερικότητα φαίνεται *«να τέρπεται από την αποσπασματικότητα, το εφήμερο*

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

και την ασυνέχεια, προτιμώντας τη διαφορά από την ομοιομορφία» (Thomson, 2003, σελ. 335). Το κυριότερο, όμως, γνώρισμα της μετανεωτερικής σκέψης είναι η δυσπιστία απέναντι σε κάθε «ολοκληρωτικό-οικουμενικό λόγο» (Harvey, 2007, σελ. 28-38). Την αναζήτηση, δηλαδή, μιας οικουμενικής αλήθειας με βάση την οποία θα μπορούσαν να ερμηνεύονται όλα τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα. Με έναν λόγο, η μετανεωτερική σκέψη, ως ένα σύνολο ιδεών, θέτει σε αμφισβήτηση τόσο την απεριόριστη πίστη στον ορθό λόγο και την πρόοδο, όσο και τις μεγάλες αφηγήσεις. Σε αντιδιαστολή προς αυτή τη νεωτερική τάση, η μετανεωτερική σκέψη θεωρεί ότι δεν είναι δυνατόν ο ανθρώπινος λόγος να συλλάβει όλη την εμβέλεια της πραγματικότητας του κόσμου και να την εκφράσει με μια μεγάλη αφήγηση. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Λυοτάρ (1979, σελ. 26) «οι μεγάλες αφηγήσεις σήμερα έχουν γίνει ελάχιστα αξιόπιστες» και τη θέση τους λαμβάνουν τώρα οι «μικροαφηγήσεις», που είναι δυνατόν να ερμηνεύσουν μικρής εμβέλειας πρακτικές, τοπικά συμβάντα παρά μεγάλης κλίμακας οικουμενικές και παγκόσμιες έννοιες. Οι μετανεωτερικές μικρο-αφηγήσεις, λοιπόν, διαμορφώνονται σε «τοπικά», οικογενειακά, κοινοτικά και εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, και είναι πάντοτε «καταστασιακές». Αφορούν, δηλαδή, συγκεκριμένες συγχρονικές καταστάσεις και ως τέτοιες δεν δύνανται να διεκδικούν αναφορές σε οικουμενικότητα, αλήθεια και ορθό λόγο, τις θεμελιώδεις, συνεπώς, παραδοχές του νεωτερικού οράματος. (Λυοτάρ, 1979· Φρυδάκη, 2009, σελ. 232).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η μετανεωτερικότητα στέκεται αρνητικά, αν δεν επιτίθεται στις μεταθεωρίες ή στις μετα-αφηγήσεις, τις οποίες αντιλαμβάνεται ως πλατιά ερμηνευτικά σχήματα, που κατασκεύασαν και ανέπτυξαν θεωρητικοί, όπως ο Μάρξ ή ο Freud, καταδικάζοντάς τες ως «ολοκληρωτικές» και εμμένει στον πλουραλισμό. Η μετανεωτερικότητα, τελικά, συνίσταται κατά τον Λυοτάρ ως η «δυσπιστία απέναντι στις μεγάλες αφηγήσεις» (Λυοτάρ, 1979, σελ. 26), και ως έναν τρόπο σκέψης, που αντιτίθεται στην αντικειμενική αλήθεια, στην θεμελιώδη ιδέα της παγκόσμιας προόδου και της χειραφέτησης, στα μεγάλα παραδείγματα, στις παραδόσεις, και στις εσχατολογικές ερμηνείες. Κάτω από αυτή την οπτική, τείνει προς την «αποδόμηση» των ριζικών διακρίσεων μεταξύ αντικειμενικότητας-υποκειμενικότητας ή αλήθειας-μη αλήθειας (επιστημονικής), γνώσης-εξουσίας, παρελθόντος-παρόντος, πραγματικότητας-επιφανομένου και, γενικότερα, όλων των νεωτερικών διχοτομιών (Mcsevory, 2007).

Επίσης η μετάβαση σε μια μετανεωτερική κοινωνία συνδέεται με θεμελιώδεις αλλαγές και μετασχηματισμούς ουσιαστικών κοινωνικών φαινο-

μένων, όπως είναι οι πολεμικές συρράξεις, η πολιτική και η εκπαίδευση, ενώ συγχρόνως μεταλλάσσεται ο τρόπος εργασίας, ο τρόπος επικοινωνίας, ο τρόπος διασκέδασης, η καθημερινή ζωή, οι κοινωνικές σχέσεις, οι κοινωνικές ταυτότητες και ακόμη η ατομική-σωματική ύπαρξη και ο τρόπος ζωής (Harvey, 2007, σελ. 75-95). Μέσω αυτών των θεμελιωδών μετατροπών υπήρξε, προφανώς, (και συνεχίζει να υπάρχει) ένα ευρύ πεδίο έρευνας στο οποίο συμπεριλαμβάνονται μερικοί από τους εγκυρότερους μελετητές της μετανεωτερικότητας, όπως οι Foucault (1972, 1973a, 1973b, 1979), Derrida (1976, 1978), Baudrillard (1994), Rotry (1989), Λυοτάρ (1979) και Jameson (1983). Οι συγκεκριμένοι μελετητές, αλλά και οι πολυάριθμοι ερμηνευτές τους, επεσήμαναν τις ειδικές συνθήκες, που συνδέουν τον 20ό με τον 21ο αιώνα, όπως είναι η αποδιάρθρωση των αποικιακών συστημάτων και η παρακμή της ιστορικής τους διακυβέρνησης από τα «αυτοκρατορικά κράτη», η παρακμή του βιομηχανικού καπιταλισμού, η ανάδυση των παγκόσμιων συστημάτων επικοινωνίας, των οποίων η συνεχής λειτουργία ώθησε στην κατάρρευση των παραδοσιακών συνόρων του τόπου και του χρόνου, η ανάδυση νέων δημιουργικών και καλλιτεχνικών πρακτικών, που συνδυάζουν διαφορετικές τεχνολογίες με νέους και μη αναμενόμενους τρόπους (bricolage) (Taylor, 2004, σελ. 116)

3. Δύο σημαντικές επισημάνσεις για τη νεωτερικότητα και τη μετανεωτερικότητα

Πρώτη επισήμανση: Η διαμάχη

Χωρίς αμφιβολία δεν μπορεί να προσεγγίσει κανείς με αναλυτική διάθεση τη μετανεωτερικότητα χωρίς να αναφερθεί στη νεωτερικότητα. Η δυσχέρεια αυτή προέρχεται από το γεγονός ότι στη διεθνή βιβλιογραφία τίθεται το εξής θεμελιώδες ερώτημα (Harvey, 2007, σελ. 73): Η μετανεωτερικότητα αντιπροσωπεύει μια ρήξη, ίσως ριζική, με τη νεωτερικότητα ή αποτελεί απλώς μια εξέγερση στο πλαίσιο της δεύτερης; Η συζήτηση για τη μετανεωτερικότητα κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει διεθνή και διεπιστημονικό χαρακτήρα. Εκτείνεται από την αρχιτεκτονική, τη μόδα και τις τέχνες, που συνδέονται με το θέαμα και τη μουσική (κινηματογράφος,

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

θέατρο, χορός, κ.ά.), μέχρι και τα πεδία των κοινωνικών και φυσικών επιστημών, των επικοινωνιών, της τεχνολογίας και της εκπαίδευσης (Βέλτσος, 2004, σελ. 18· Νάστος κ.ά., 2001, σελ. 14-15). Εκείνο που παραμένει μέχρι σήμερα απροσδιόριστο σχετικά με τις δυο αυτές έννοιες και τη διάκρισή τους σε ιστορικές περιόδους είναι το κατά πόσο η θεωρούμενη ως κάθε φορά νέα ιστορική περίοδος συνιστά ρήξη με την προηγούμενη ή αποτελεί συνέχεια και εξέλιξή της. Και τούτο, διότι εάν θεωρήσουμε ότι οι απαρχές της νεωτερικότητας τοποθετούνται στον 18ο αιώνα, υποστηρίζεται ότι έχει διανυθεί ικανός χρόνος κατά τον οποίο η νεωτερικότητα έχει «ξεδιπλώσει» τις προοπτικές και τις δυνατότητές της, και έχει καταστήσει ευκρινές το «σχέδιό της». Δεν ισχύει, ίσως, η ίδια συνθήκη για την μετανεωτερικότητα, για την οποία ούτε η διάνυση του χρόνου είναι επαρκής ούτε έχει γίνει απόλυτα σαφές το «σχέδιό της».

Έπειτα, παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας, παραμένει νεφελώδης το κατά πόσον η τελευταία συνιστά μια νέα, ριζικά διαφορετική συνολική περίοδο και προσέγγιση. Το ζήτημα αυτό αποτελεί σημείο διαμάχης μεταξύ των επιστημόνων, που ασχολούνται με τις συγκεκριμένες έννοιες, και οδηγεί στην εξής διάκριση: Σε αυτούς που θεωρούν ότι η μετανεωτερικότητα αποτελεί συνέχεια και εξέλιξη της νεωτερικότητας, και σε εκείνους που θεωρούν τη μετανεωτερικότητα ως ρήξη προς τη νεωτερικότητα. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πρώτης άποψης η νεωτερικότητα δεν έχει ακόμη ολοκληρώσει το πρόγραμμά της. Γι' αυτό και τα λεγόμενα μετανεωτερικά φαινόμενα δεν συνιστούν τίποτα άλλο παρά εκφάνσεις του νεωτερικού προγράμματος. Σύμφωνα με τους θιασώτες της δεύτερης άποψης, η μετανεωτερικότητα αποτελεί μια τελείως νέα προοπτική, ένα ριζικά διαφορετικό παράδειγμα θεώρησης και αντιμετώπισης των πραγμάτων και καταστάσεων.

Η συζήτηση για τη μετανεωτερικότητα δεν έχει καταλήξει σε κοινές απόψεις, κάτι το οποίο θα φανεί και από την ενδεικτική προσέγγιση του ζητήματος, στη συνέχεια. Πιο συγκεκριμένα, γενικεύοντας ενδεχομένως επικίνδυνα, θα υποστηρίζαμε ότι οι Habermas, Jameson και Rotry, αν και δεν προσδιορίζουν ακριβώς τη χρονική τομή μεταξύ νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας, συμφωνούν ότι αυτή ισχύει. Από χρονολογική άποψη ο Jameson (1983) προσδιορίζει τη νεωτερικότητα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα και θεωρεί τη μετανεωτερικότητα ως συνέχεια της πρώτης. Ο Habermas συνδέει τη νεωτερικότητα με το ακόμη «*ημιτελές πρόταγμα*» του Διαφωτισμού και προσεγγίζει τη μετανεωτερικότητα ως κάτι το οποίο βρίσκεται σε εξέλιξη. Δηλαδή, συντελείται ακόμη και διατηρεί

μια σκιάδω σχέση με τη νεωτερικότητα. Ο Rotry συνδέει τη νεωτερικότητα με τον Descartes και τη μετανεωτερικότητα με τον Hegel και υιοθετεί τις θέσεις του Λυοτάρ σχετικά με την «αποδόμηση των μεγάλων αφηγήσεων» (Peters, 1995, σελ. 22-27). Αντίθετα, ο Anderson υποστηρίζει ότι οι δυο έννοιες «αποκρύβουν» γεγονότα πολύ σημαντικότερα από την εκάστοτε εποχή αναφοράς. Ο Bell περιγράφει τη μετανεωτερικότητα ως την εξάντληση της νεωτερικότητας (Βέλτσος, 2004, σελ. 20). Ο Giddens (2001, σελ. 17) υποστηρίζει ότι δεν βρισκόμαστε στην είσοδο της μετανεωτερικής περιόδου, αλλά υφίσταται μια μετατόπιση σε μια περίοδο κατά την οποία οι συνέπειες της νεωτερικότητας γίνονται εμφανέστερες, ριζοσπαστικότερες και οικουμενικότερες. Τέλος, ο Λυοτάρ, ανατρέποντας την αντίληψη της συνέχειας ως προς το χρόνο, αποδίδει στη μετανεωτερικότητα τη δυνατότητα του «υψηλού», αφού ανοίγει, όπως υποστηρίζει νέες προοπτικές στην επιστήμη, την έρευνα και συνεπώς στη γνώση (Βέλτσος, 2004, σελ. 19). Θα ήταν δυνατόν να συνεχίσουμε την παράθεση επιστημονικών απόψεων για το ζήτημα της μετανεωτερικότητας, όμως θεωρούμε ότι η πολυσημία και σε πολλά σημεία η διαφορετικότητά τους έγινε αντιληπτή.

Δεύτερη επισήμανση:

Μετανεωτερικότητα - Μεταμοντερνισμός

Η δεύτερη επισήμανσή μας εστιάζεται στο γεγονός ότι, συνήθως, στη διεθνή βιβλιογραφία η μετανεωτερικότητα σε πολλές των περιπτώσεων ταυτίζεται με τον μεταμοντερνισμό. Η διάκριση αυτή θεωρείται από τους Ίγκλετον (2000) και Giddens (2001) ως χρήσιμη και σημαντική. Πιο συγκεκριμένα, ο Ίγκλετον αντιλαμβάνεται την έννοια του μεταμοντερνισμού ως μια μορφή σύγχρονης κουλτούρας, που αντανάκλαται και εκφράζεται μέσα από την αλλαγή της εποχής σε πλουραλιστικά σχήματα τέχνης όπου τα όρια ανάμεσα στην «υψηλή» και τη «λαϊκή» κουλτούρα δεν διακρίνονται ευκρινώς (Κοτζιάς, 2000, σελ. 15-16). Έπειτα, ο Giddens (2001, σελ. 64-65) υποστηρίζει ότι, ενώ οι όροι του μεταμοντερνισμού και της μεταβιομηχανικής κοινωνίας χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι με τον όρο της μετανεωτερικότητας, μόνο εκείνος της «βιομηχανικής κοινωνίας» έχει προσεγγιστεί και αναλυθεί λεπτομερώς. Έτσι, επιχειρώντας τη διάκριση μεταξύ των εννοιών μετανεωτερικότητα και μεταμοντερνισμός υποστηρίζει και προτείνει, με μια κριτική διάθεση, τον περιορισμό του όρου μεταμοντερνισμός σε «*τεχνοτροπίες και κινήματα*», τα οποία βρίσκονται σε συ-

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

νάφεια με τα πεδία της λογοτεχνίας, των πλαστικών τεχνών, της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής. Αντίθετα, επισημαίνοντας την αμφισβήτησή του για το εάν ο κόσμος μετατοπίστηκε σε μια νέα «μετανεωτερική φάση», συνδέει τη μετανεωτερικότητα με κάποιο νέο τύπο κοινωνίας, που προσδιορίζεται από μια εντελώς διαφορετική χωρο-χρονική περίοδο, που βρίσκεται σε μια διαφορετική τροχιά κοινωνικής ανάπτυξης, η οποία μας απομακρύνει από τους παλαιότερους κοινωνικούς θεσμούς.

4. Η κατάσταση της γνώσης στη νεωτερικότητα και ο μετασχηματισμός της στη μετανεωτερικότητα

Αν δεχθούμε ότι σήμερα διανύουμε την εποχή της μετανεωτερικότητας προβάλλει το εξής θεμελιώδες ερώτημα: Ποια είναι η νέα φύση της γνώσης μετά την μείζονα, ραγδαία, ριζική και πολυδιάστατη μεταβολή της κοινωνικής αρχιτεκτονικής του κόσμου, που επήλθε στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, ως απόρροια της «τεχνολογικής επανάστασης», που διαμόρφωσε (και διαμορφώνει) έναν νέο κοινωνιακό τύπο, που αποκαλείται με το μοντέρνο όρο «κοινωνία της γνώσης»;

Το εκκοσμικευμένο κίνημα του Διαφωτισμού αποϊεροποιεί τη γνώση και θέτει ένα τέλος στη νομιμοποίησή της από την αυθεντία, καθώς υποστηρίζει ότι εξέχουσα θέση στην παραγωγή της αληθινής γνώσης και την προώθηση της προόδου, κατέχει η επιστήμη, που συνδέεται με τις διαδικασίες του εξορθολογισμού και της αντικειμενικότητας (Φρυδάκη, 2009, σελ. 40). Έτσι, με βάση την επιστημονική αντικειμενικότητα οι επιστήμονες παράγουν την επιστημονική γνώση μέσω ενός απροκάλυπτου εξορθολογισμού (Bryson, 2004, σελ. 358). Στο πλαίσιο αυτό συγκροτείται και η σχολική γνώση αποτελώντας έκφραση των μορφών λογικής της νεωτερικότητας (Λάμνιαν, 1999, σελ. 24).

Στις νεωτερικές, συνεπώς, κοινωνίες η γνώση εξισώνεται με την επιστήμη και είναι αντίθετη με την «αφήγηση» (το μύθο), που εκφράζει υποκειμενικές εντυπώσεις και αποτιμήσεις. Η αφήγηση – ο μύθος, θεωρείται ως «πρωτόγονη» μορφή γνώσης και συνδέεται με τους μη πολιτισμένους, τα παιδιά και τις γυναίκες (Λυοτάρ, 1979, σελ. 78). Εντός του νεωτερικού πλαισίου η γνώση αποτελεί αυτοσκοπό, καθώς οι άνθρωποι την αποκτούν μέσω της εκπαίδευσης, η οποία συμβάλλει στη μόρφωσή τους. Δηλαδή η γνώση οδηγεί στη μόρφωση και την πνευματική καλλιέργεια,

που παρέχονται μέσω της εκπαίδευσης. Εάν, σύμφωνα με τη νεωτερική αντίληψη, επιδίωξη της επιστημονικής γνώσης είναι η μια και μοναδική αλήθεια, τότε κατά τη μετανεωτερική αντίληψη αυτή δεν μπορεί να υπάρξει. Η γνώση κατά την περίοδο της μετανεωτερικότητας δεν παραμένει άθικτη. Οι μετασχηματισμοί, που συμβαίνουν εξαιτίας της ανάπτυξης της τεχνολογίας, δεν θα μπορούσαν να μη μεταβάλλουν τη φύση της. Και αν, σύμφωνα με τον Harvey (2007, σελ. 76), στους μετανεωτερικούς καιρούς μας ένα από τα πιο εντυπωσιακά στοιχεία είναι η πλήρης αποδοχή του εφήμερου, του κατακερματισμού, του χαστικού και της ασυνέχειας, τότε και η γνώση αποκτά πλουραλιστικό χαρακτήρα. Έτσι, θα ήταν πιο ορθό να αναφερόμαστε όχι σε μια γνώση και αλήθεια, αλλά σε πολλές γνώσεις και πολλές αλήθειες. Επομένως, η δυνατότητα της αντικειμενικότητας απορρίπτεται και μαζί με αυτήν απορρίπτεται η δυνατότητα ύπαρξης μιας οικουμενικής και μοναδικής θεωρίας ή μιας μεγάλης αφήγησης ή, σωστότερα, μετα-αφήγησης, η οποία θα περιέχει και θα ερμηνεύει την οικουμένη, την ιστορία και την κοινωνική ζωή (Bryson, 2004, σελ. 358). Το τρίπτυχο γνώση-επιστήμη-πρόοδος την εποχή της μετανεωτερικότητας κλονίζεται, εφόσον η επιστήμη εμπορευματοποιήθηκε και συνέβαλε στην οικολογική καταστροφή του πλανήτη (τρύπα του όζοντος), ενώ χρησιμοποιήθηκε και για την πραγματοποίηση εξόντωσης ανθρώπινων πληθυσμών, όπως λ.χ. συνέβηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης με τη χρήση χημικών όπλων. Συγχρόνως, στην εποχή της μετανεωτερικότητας αποδομούνται οι επιστημονικές βεβαιότητες, εφόσον αναδύονται νέες επιστημονικές θεωρίες στο χώρο των φυσικών επιστημών, όπως είναι η κβαντομηχανική και η θεωρία του χάους (Φρυδάκη, 2009, σελ. 233).

Η μετανεωτερική σκέψη ασχολείται τόσο με τα ζητήματα του χαρακτήρα της γνώσης όσο και με εκείνα της οργάνωσης και της διαχείρισής της. Έτσι, σήμερα η γνώση μετατρέπεται σε ποσότητες πληροφόρησης, αποξενώνεται από τον ειδήμονα και παράγεται για να πωλείται και να καταναλώνεται (Λυστάρ, 1979, σελ. 33). Μάλιστα, προκειμένου να καταστεί η γνώση αποτελεσματική προσλαμβάνει τη μορφή αξίας και κυρίως παύει να αποτελεί αυτοσκοπό. Αυτή η «μορφωτική έκπτωση» της γνώσης προοιωνίζεται τη «νομισματική» της κυκλοφορία σε δίκτυα, με κύριους στόχους την ανταλλαγή της στην καθημερινότητα και τη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητάς της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, όπου η γνώση αντιμετωπίζεται ως καταναλωτικό προϊόν, ένα βασικό ζήτημα που τίθεται είναι το ποιος έχει τη δυνατότητα συμμετοχής στο «καταναλωτικό παιχνίδι» και ποιοι μένουν απέξω. Οι τελευταίοι χαρακτηρίζονται από τον Μπάουμαν ως «ελαττωματικοί καταναλωτές» (Μπάουμαν, 2002, σελ. 38).

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

Στις μέρες μας, η γνώση έχει αξία στο βαθμό που από τεχνική άποψη γίνεται χρήσιμη. Έτσι, το δρων υποκείμενο εκπαιδεύεται και μαθαίνει όχι για να γνωρίζει (γνώση ως αυτοσκοπός – εποχή νεωτερικότητας), αλλά καταρτίζεται για να μπορεί να χρησιμοποιεί τη γνώση. Θα ήταν δυνατόν να ισχυρισθούμε ότι τέτοια στοιχεία αναφορικά με τη γνώση υπήρχαν και κατά την περίοδο της νεωτερικότητας. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά συμψύρονταν με την αυταξία της γνώσης. Παράλληλα στις μετανεωτερικές κοινωνίες η γνώση δεν χαρακτηρίζεται απλά και μόνο από τη χρησιμότητά της, αλλά κατανέμεται, αποθηκεύεται και ρυθμίζεται με διαφορετικό τρόπο μέσω των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Σήμερα, καθετί που δεν μπορεί να εκφραστεί ψηφιακά (digitable), δηλαδή δεν είναι δυνατόν να μεταφραστεί σε μια μορφή αναγνωρίσιμη και αποθηκεύσιμη στο σύστημα ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή, μπορεί σταδιακά να πάψει να αποτελεί γνώση.

Ο Λυοτάρ θέτει μια σειρά ερωτημάτων για τη γνώση στην περίοδο της μετανεωτερικότητας. Μεταξύ αυτών πολύ σημαντικά μπορούν να θεωρηθούν τα εξής: *«Ποιος αποφασίζει τι είναι γνώση; Και ποιος γνωρίζει τι χρειάζεται να αποφασιστεί;»*. Τέτοιες αποφάνσεις για τη «μετανεωτερική» γνώση δεν εμπλέκουν τις παλαιές ουμανιστικές-νεωτερικές πιστοποιήσεις της. Δηλαδή, δεν αποδέχονται και δεν προσεγγίζουν τη γνώση με τις ιδιότητες της αλήθειας (αντικειμενική), της δικαιοσύνης (ηθική ποιότητα της γνώσης) και της ωραιότητας-ομορφιάς (αισθητική ποιότητα). Τελικά, κατά το Λυοτάρ, η γνώση σήμερα ακολουθεί το παράδειγμα των «γλωσσικών παιγνίων», όπως τα έθεσε ο Βιτγκενσταϊν¹ (Λυοτάρ, 2007, σελ. 20-30). Αυτό σημαίνει ότι η επιστήμη δημιουργεί εκείνα τα γλωσσικά παίγνια μέσω των οποίων της δίδεται η δυνατότητα να εκφέρει γνωσιακούς ισχυρισμούς με βάση συγκεκριμένους στόχους σε σχέση με τη γνώση, οι οποίοι όμως συνδέονται απόλυτα με κοινωνικά συμφέροντα (Νάστος, κ.ά., 2001, σελ. 12). Ακόμη, ο Φουκώ, που μαζί με τον Λυοτάρ αποτελούν δυο από τους πιο σημαντικούς στοχαστές της μετανεωτερικότητας, θεωρεί ότι η γνώση διαπερνάται και καθορίζεται από σχέσεις εξουσίας. Μάλιστα, η γνώση *«δεν είναι επενδεδυμένη μόνο μέσα σε αποδείξεις, αλλά μπορεί να επενδύεται μέσα σε πλασματικές ιδέες, σε στοχασμούς, σε αφηγήσεις, σε θεσμικούς διακανονισμούς, αλλά και σε πολιτικές αποφάσεις»* (Φουκώ 1987, σελ. 277). Εάν τα πράγματα που αφορούν στη γνώση την περίοδο της μετανεωτερικότητας είναι έτσι, τότε αποτελεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες μια από τις κύριες –αν όχι την κύρια– παραγωγικές δυνάμεις και μετατρέπεται σε *«πληροφοριακό εμπόρευμα»*. Ακόμη, θεωρείται ότι η γνώση αποτελεί και πρόκειται να αποτελέσει και στο μέλλον μια μείζονα κατάθεση (με την έννοια του κεφαλαίου) και πα-

ρουσιάζεται ως το κορυφαίο διακύβευμα στον παγκόσμιο ανταγωνισμό εξουσίας. Έτσι, αναμένεται να αναδυθούν νέα προβλήματα δικαίου, που απορρέουν από το ερώτημα «ποιος θα γνωρίζει», αλλά και «ποιος θα ελέγχει την πληροφορία», εφόσον η διαχεόμενη με τη μορφή πληροφορίας γνώση αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την πολιτική, τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, τη στρατιωτική ισχύ και την οικονομική παραγωγή (Hall κ.ά., 2003, σελ. 485).

Η γνώση, λοιπόν, όπως ήδη αναφέραμε, υπέστη και θα συνεχίσει να υφίσταται τον κύριο μετασχηματισμό της μέσα στον κοινωνιακό τύπο που διαμορφώνεται από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 και εξής, και ο οποίος αποκαλείται με τον όρο «κοινωνία της γνώσης» (Τσαούσης, 2009, σελ. 77). Ο όρος αυτός υποδηλώνει και την απαρχή μιας νέας εποχής και μιας νέας διεθνούς τάξης πραγμάτων. Μάλιστα, η γνώση αυτή ως έννοια, επειδή αναφέρεται συνολικά σε μια κοινωνία προσδιορίζει τον χαρακτήρα της. Όμως ο χαρακτήρας μιας κοινωνίας εξαρτάται από τον θεμελιώδη τρόπο εξασφάλισης της επιβίωσής της μέσω των κύριων συντελεστών παραγωγής. Μέχρι τους μετανεωτερικούς καιρούς μας υπήρχαν τρεις συντελεστές παραγωγής: το έδαφος, η εργασία και το κεφάλαιο. Σήμερα, συμβαίνει η εξής αλλαγή. Στους κύριους συντελεστές παραγωγής προστέθηκε και η γνώση. Είναι χαρακτηριστική η επισήμανση του Μπουτάνγκ, ο οποίος μιλά για μια νέα μορφή καπιταλισμού, που θεμελιώνεται στη συσσώρευση «*άυλου κεφαλαίου, στην παραγωγή και διάχυση της γνώσης (μέσω διαδικτύου) και στην κινητήρια δύναμη της οικονομίας της γνώσης*» (Μπουτάνγκ 2007, όπως αναφέρεται στο Τσαούσης, 2009, σελ. 89). Στην πραγματικότητα, ο κόσμος μας αλλάζει μέσω μιας μετακύλισης από την παραγωγή των υλικών αγαθών στην άυλη όψη και παραγωγή αγαθών. Συγχρόνως, υφίσταται και ένας νέος προσανατολισμός των επενδύσεων προς αυτό που θα ονομάζαμε πνευματικό κεφάλαιο. Δηλαδή, την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την εξειδικευμένη εργασία. Πρόκειται για παράγοντες που αναμένεται ότι θα συμβάλλουν στην εξασφάλιση πλούτου στα κράτη ή ομάδες κρατών που ανταγωνίζονται στο σύγχρονο διεθνή καταμερισμό εξουσίας (Τσαούσης 2009, σελ. 91-92). Επομένως, στη σύγχρονη εποχή η γνώση μετασχηματίζεται σε έναν κεντρικό πόρο ανάπτυξης, καθώς αποτελεί ένα προϊόν μεταβιβάσιμο (άμεσα από την εκπαίδευση, έμμεσα ως μαθητεία ή εμπειρία), πρακτικά ελέγξιμο και κύρια χρηστικό και εκμεταλλεύσιμο (Τσαούσης, 2009, σελ. 152-153).

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

Η μετάδοση της γνώσης: Νεωτερικότητα και Εκπαίδευση

Στο πλαίσιο του «καλειδοσκοπικού» χαρακτήρα της «Κοινωνίας της γνώσης», που την χαρακτηρίζει η ταχεία μεταβολή, η ρευστότητα και το απρόβλεπτο (Τσαούσης, 2009, σελ. 120), η εκπαίδευση και συνεπώς η μετάδοση της γνώσης, που συμβαίνει μέσα από τους διάφορους εκπαιδευτικούς θεσμούς, επηρεάζονται βαθύτατα από το κριτήριο της αποδοτικότητας. Έτσι, το πρόβλημα που ανακύπτει σχετικά με τη μετάδοση της γνώσης αγγίζει μια σειρά ερωτημάτων, όπως: «*Ποιος μεταδίδει; Τι; Σε ποιον; Με τι μέσο; Σε ποια μορφή; Αλλά κύρια με τι αποτέλεσμα*» (Λυοτάρ, 2007, σελ. 120).

Επιδίωξη της εκπαίδευσης στην εποχή της νεωτερικότητας είναι η διαμόρφωση ενός ορθολογικού και αυτόνομου υποκειμένου. Επίσης, μέσα από τη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία επιδιώκεται η μεταβίβαση στους μαθητές/εκπαιδευόμενους αξιών και ιδανικών. Πρόκειται για τους άυλους εκείνους παράγοντες, που επιδιώκεται να μεταδοθούν στους μαθητές μέσω των σχολικών γνώσεων και του καθημερινού σχολικού προγράμματος, καθώς αναμένεται ότι με τον τρόπο αυτό θα προωθηθούν η ανθρώπινη ανάπτυξη, η υλική πρόοδος και θα εξασφαλιστούν η κοινωνική συναίνεση και η συνοχή του κοινωνικού σώματος (Συριοπούλου-Δελλή, 2003, σελ. 38). Έτσι, η μεταδιδόμενη γνώση στο νεωτερικό εκπαιδευτικό πλαίσιο επιλέγεται, ταξινομείται και αξιολογείται όντας διασπασμένη. Ακόμη, μεταδίδεται από τον ειδήμονα μέσα από αυστηρά μονωμένα περιεχόμενα και τομείς γνώσης, που είναι άνιστοι ως προς την ισχύ και την σπουδαιότητα (Bernstein, 1989, σελ. 63-67), και έχει διάρκεια ζωής.

Στο μετανεωτερικό εκπαιδευτικό πλαίσιο μετασχηματίζεται η παραγωγή, η ταξινόμηση, η μετάδοση, η διάρκεια ζωής, αλλά και η πρόσβαση στη γνώση. Υφίσταται η μορφοποίησή της σε «εκπαιδευτικά πακέτα» και πληροφοριακές ποσότητες. Αποθηκεύεται και μεταφράζεται σε συγκεκριμένες γλώσσες προγραμματισμού και είναι εμπορεύσιμη (Συριοπούλου-Δελλή, 2003, σελ. 49). Μέσα σε αυτή την οπτική οι παραδοσιακές διδακτικές προσεγγίσεις χάνουν τη σημαντικότητά τους και παύουν να είναι επίκαιρες και αναντίρρητα αποδεκτές. Το νεωτερικό ερώτημα σε σχέση με τη γνώση «αληθεύει;» αντικαθίσταται από το μετανεωτερικά ερωτήματα: Που βρίσκεται η γνώση; Σε τι χρησιμεύει; Είναι αποτελεσματική; Πωλείται;

Αν μερικά από τα χαρακτηριστικά της νεωτερικής εκπαίδευσης είναι ο μαζικός χαρακτήρας της, οι ανελαστικές μέθοδοι κατάταξης και αξιολόγησης, η αυθεντία του εκπαιδευτικού, η νεωτερική εγκυκλοπαίδεια, και η μία και μοναδική αλήθεια, τότε στη μετανεωτερικότητα προτείνεται μια εκπαίδευση χωρίς την ύπαρξη μιας και μοναδικής αλήθειας. Αντίθετα, στην περίοδο αυτή γίνονται αποδεκτές πολλές και διαφορετικές αλήθειες, ενισχύεται ο πλουραλισμός της γνώσης, ο σεβασμός της διαφορετικότητας, ο μη μαζικός χαρακτήρας στη μετάδοση της γνώσης, το τέλος της αυθεντίας, η σύζευξη και όχι η απομόνωση των γνωστικών πεδίων (διαθεματικότητα), η αντικατάσταση της νεωτερικής εγκυκλοπαίδειας από τις τράπεζες πληροφοριών και κυρίως από την ΜΗ άπαξ και δια παντός μετάδοση της γνώσης (Νάστος κ.ά., 2001, σελ. 13· Κουστουράκης & Ασημάκη, 2009). Η πιο σημαντική εξέλιξη σε σχέση με τον τομέα της γνώσης είναι η ταχύτατη «παλαίωση» των αναπλαισιωμένων και μεταδιδόμενων γνώσεων μέσω των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης. Το ζήτημα αυτό εμφανίζεται με ιδιαίτερη ένταση στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπου σήμερα σε αρκετά επιστημονικά πεδία ενδέχεται τα μεταδιδόμενα κατά τη διδασκαλία του πρώτου έτους σπουδών «πραγματολογικά στοιχεία να καταστούν ανεπαρκή και ξεπερασμένα κατά το τελευταίο έτος σπουδών». Η δεύτερη σημαντική εξέλιξη, που αφορά στη γνώση, βρίσκεται σε απόλυτη σχέση με την αναπροσαρμογή κι ανασυγκρότηση των εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων, ως φορέων μετάδοσης της γνώσης, καθώς με τις διάφορες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις σε διεθνές επίπεδο επιδιώκεται η ανταπόκριση στις μεταβαλλόμενες και απρόβλεπτες νέες ανάγκες και συνθήκες, που δημιουργούνται από την οικονομία της αγοράς και της γνώσης (Τσαούσης, 2009, σελ. 196). Ενδεικτικές της νέας κατάστασης που δημιουργείται σχετικά με τη σχέση γνώσης και εκπαίδευσης είναι οι παρακάτω επισημάνσεις, που έγιναν από την Παγκόσμια Τράπεζα: «*Σήμερα η μαθησιακή διαδικασία πρέπει να βασίζεται ολοένα και περισσότερο στην ικανότητα να ανακαλύπτει και να αποκτά κανείς γνώσεις, ώστε να τις εφαρμόζει προκειμένου να λύνει προβλήματα και ότι οι νέες ικανότητες τις οποίες εκτιμούν οι εργοδότες στην οικονομία της γνώσης αφορούν στις προφορικές και γραπτές μορφές επικοινωνίας στη συνεργασία, στη δημιουργικότητα, στην επινοητικότητα και στην προσαρμοστικότητα*» (The World Bank, 2002, σελ. 29-30). Πρόκειται για ένα νέο πρότυπο εκπαίδευσης, το οποίο, σύμφωνα με τις θέσεις των οπαδών της μετανεωτερικότητας, αποτυπώνεται στη διαμόρφωση θεσμών ανοικτής εκπαίδευσης στο πλαίσιο μιας ανοικτής κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι στην «Κοινωνία της γνώσης», η οποία συνεπάγεται και μια οικονομία της γνώσης, κύριος πα-

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

ράγοντας είναι η φαιά ουσία (Dehaene, 1995, σελ. 45-46· Τσαούσης, 2009, σελ. 143). Είναι προφανές ότι μέσα σε αυτό το μετανεωτερικό πλαίσιο, που χαρακτηρίζεται από τις ταχύτατες και απρόβλεπτες μεταβολές, δημιουργείται η ανάγκη συμμετοχής στους θεσμούς της δια βίου μάθησης από την πλευρά των εργαζομένων και των εκπαιδευτικών με στόχο την «*απασχολησιμότητα/ προσαρμοστικότητά τους*», αλλά και την επιστημονική εξειδίκευση και συμπληρωματική κατάρτισή τους συνδεδεμένη πλήρως με τις ανάγκες της αγοράς (Βεργίδης, 2005, σελ.60). Επίσης, στην εποχή αυτή είναι αναγκαία τόσο η παροχή αρχικής εκπαίδευσης στις Νέες Τεχνολογίες, όσο και η επιμόρφωση και μετεκπαίδευση των εργαζομένων σε αυτές, προκειμένου να γίνει δυνατή η παραμονή τους στο εργασιακό πεδίο και να αντιμετωπισθούν η συνεχώς αυξανόμενη ανεργία και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Συνεπώς, κατά την περίοδο της «Κοινωνίας της Γνώσης» η έννοια της δια βίου μάθησης παρουσιάζεται ως μια ικανή και αναγκαία προϋπόθεση και συνθήκη και συνεπάγεται μια σειρά μετασχηματισμών και ανατροπών όσον αφορά στη θέαση, στην οργάνωση και λειτουργία των εκπαιδευτικών συστημάτων των διαφόρων χωρών.

Η υιοθέτηση της μετανεωτερικής αντίληψης για τον εκπαιδευτικό θεσμό θέτει μια γενικότερη και μακρά σειρά ερωτημάτων. Και τούτο καθώς έχει πλέον ανοίξει η συζήτηση τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο, που αφορά στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής των διαφόρων χωρών. Εμείς θα περιορισθούμε στο εξής ερώτημα: «Ποιος είναι ο νέος τύπος ανθρώπου, που οραματίζεται το, κατά κάποιο τρόπο, νεφελώδες θεωρητικό υπόβαθρο της μετανεωτερικότητας;» Εδώ θα μπορούσαμε να απαντήσουμε μιλώντας για το νέο τύπο ανθρώπου κατά την περίοδο της μετανεωτερικότητας, μέσω μιας σκιαγράφησης ενός «ευέλικτου εργαζόμενου», ενός «γνωσιακού εργάτη» (Druker, 1969, σελ. 327· Τσαούσης, 2009, σελ. 81), ο οποίος οφείλει να εργάζεται ολοένα και περισσότερες ώρες, ανταποκρινόμενος σε μια ζήτηση δίχως όρια, που προσδιορίζεται από τα δεδομένα μιας εξαιρετικά ρευστής αγοράς εργασίας, με μοναδική, ίσως, υπόσχεση την προοπτική της «απασχολησιμότητας» (Σταμέλος, 2009, σελ. 147-152).

Αν στην εξέλιξη των θεμελιωδών αλλαγών στον τρόπο της ζωής μας, που συνεπάγεται η «Κοινωνία της Γνώσης», η εκπαίδευση έχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο, τότε ο επαναπροσδιορισμός του τρόπου της οργάνωσης της γνώσης έχει εξαιρετική σημασία εφόσον, σύμφωνα με τον Φουκώ (χ.χ.ε., σελ. 33): «*Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένας πολιτικός τρόπος κατοχύρωσης ή τροποποίησης του λόγου μαζί με τις γνώσεις και τις εξουσίες που τον συνοδεύουν πάντοτε*».

5. Αντί συμπεράσματος: Η αναχώρηση από τη μετανεωτερικότητα έχει ήδη αρχίσει

Όπως υποστηρίζει ο Alexander στα κείμενά του για το νέο και το μετά η «αναχώρησή μας» από τη μετανεωτερικότητα έχει ήδη αρχίσει (Alexander, 1994, σελ. 182). Η ανάδυση ενός νέου «παγκόσμιου ιστορικού πλαισίου» είναι κοινός τόπος στη διεθνή βιβλιογραφία. Αντίθετα όπως προέκυψε κοινός τόπος διεθνώς και πολύ περισσότερο στο εθνικό επιστημονικό πεδίο, δεν είναι η επιστημονική, κοινωνιολογική και πολιτιστική εννοιολόγηση του φαινομένου.

Ιδιαίτερα η συζήτηση του μετασχηματισμού της γνώσης στη βάση της διάκρισης των εννοιών της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας προκύπτει δυναμική και εκτενέστατη και μέσω της πολύπλοκης ιστορικής γεωγραφίας των δυο εννοιών.

Έχοντας υπόψη μας αυτές τις ορίζουσες της συζήτησης επιχειρήσαμε να αποκωδικοποιήσουμε και να παρουσιάσουμε τα τυπικά χαρακτηριστικά των δυο αντιδιαστέλλομενων εννοιών της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας, ώστε να αναδείξουμε τη διαφορετικότητα της νοηματοδότησης της γνώσης με βάση το δηλωτικό περιεχόμενό τους.

Στο πλαίσιο αυτής της επιστημολογικής διασαφήνισης θεωρήσαμε σημαντικό τον προσδιορισμό –χρονικά και ποιοτικά– της νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας.

Η δεύτερη επιστημολογική διάκριση στην οποία επιμείναμε ήταν αυτή μεταξύ των εννοιών του μεταμοντερνισμού και της μετανεωτερικότητας. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίξαμε, ότι μεταμοντερνισμός και μετανεωτερικότητα συνδέονται στενά, δεν ταυτίζονται όμως μεταξύ τους. Την επισήμανση αυτή τη θεωρούμε απαραίτητη, διότι στο μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας οι δυο αυτές έννοιες συχνά –αν και όχι πάντοτε– παρουσιάζονται ως ταυτόσημες.

Έτσι, οι θέσεις για το μετασχηματισμό και τα νέα χαρακτηριστικά που αποκτά η γνώση εξαιτίας του περάσματος από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία, αποκτούν σημασία και για το επόμενο βήμα που ευαγγελίζεται ο Jeffrey Alexander αφού μας οδηγούν σε νέα μορφώματα και συλλήψεις τα οποία σύμφωνα τη σύγχρονη ορολογία συνοψίζονται ως «Κοινωνία της Γνώσης».

Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

Σημειώσεις

1. Ο Βιτγκενστάιν ορίζει τα γλωσσικά παίγνια ως εκείνο το σύνολο το οποίο αποτελείται από τη γλώσσα και τις δραστηριότητες με τις οποίες είναι συνυφασμένη. Αποτελούν δηλαδή «πρότυπα δομημένης διάδρασης», ή «σφαίρες δράσης που εντός τους ενυπάρχουν κανόνες, στρατηγικές, αξίες και συμπεριφορές. Έτσι η κοινωνία ως ολότητα συγκροτείται από γλωσσικά παίγνια» (Hall κ.ά., 2003, σελ. 492).

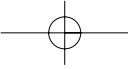
Βιβλιογραφία

- Alexander J. C., "Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the "New World" of "Our Time"", *Zeitschrift fur Sociologie* 23 (3), 1994, σελ. 165-197.
- Ashton W., "Critical Theory versus Postmodernism", *Review of Communication* 3 (2), 2003, σελ. 145-149.
- Baudrillard J., *Simulacra and simulation*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994.
- Βέλτσος Γ. (επιμ.), *Η διαμάχη. Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2004.
- Βεργίδης Δ., *Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα. Επιτεύγματα και δυσλειτουργίες*. Στο: *Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων, 1ο Συνέδριο (2004)*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.
- Berman M., *All that is solid melts into air*, Penguin, New York, 1988.
- Bernstein B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1989.
- Bryson V., *Φεμινιστική, πολιτική θεωρία*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.
- Cochran M., "Postmodernism, ethics and international political theory", *Review of International Studies* 21, 1995, σελ.. 237-250.
- Dehaene J. L., *La société de l' information. Clés pour une ère nouvelle*, Editions Luc Pire, Bruxelles, 1995.
- Derrida J., *Of grammatology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1976.
- Derrida J., *Writing and difference*, University of Chicago Press, Chicago, 1978.
- Doyle J., "Postmodernism and the approach to writing in Irish primary education", *Journal of Early Childhood Literacy* 6 (2), 2006, σελ. 123-143.

- Drucker P. F., *The age of Discontinuity, Guidelines to our Changing Society*, Pan Books, London, 1969.
- Foucault M., *The archeology of knowledge*, Pantheon, New York, 1972.
- Foucault M., *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*, Vintage, New York, 1973a.
- Foucault M., *The order of things. An archeology of the human sciences*, Vintage, New York, 1973b.
- Foucault M., *Discipline and punish: The birth of the prison*, Vintage, New York, 1979.
- Foucault M., *Τι είναι ο Διαφωτισμός;*, Έρασμος, Αθήνα, 1988.
- Giddens A., *Οι συνέπειες της Νεωτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα, 2001.
- Habermas J., *The philosophical Discourse of Modernity*, Polity, Cambridge, 1987.
- Hall S. & Gieben B., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2003.
- Hall S., Held D., McGrew A., *Η Νεωτερικότητα σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2003.
- Harvey D., *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2007.
- Heller A. “Μαρξ και Νεωτερικότητα”, *Λεβιάθαν*, (αποδ. Γ.Ν. Μερτίκας), 1, Β περίοδος, 1988, σελ.65-81.
- Hodge D. R. & Derezotes D.S., “Postmodernism and Spirituality: Some pedagogical implications for teaching content on spirituality”, *Journal of Social Work Education* 44 (1), 2008, σελ. 103-124.
- Holtzhausen D.R., “Towards a postmodern research agenda for public relations”, *Public Relations Review* 28, 2002, σελ. 251-264.
- Ίγκλετον Τ., *Οι αυταπάτες της νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.
- Jameson F., “Postmodernisme and consumer society”, in: H. Foster (ed.), *The anti-aesthetic: Essayson postmodern culture*, Bay Press, Port Townsend, WA, 1983, σελ. 111-125.
- Κοτζιάς Ν., «Η Μετανεωτερικότητα ως μια «καμπή» στην ιστορία», στο: Τ. Ίγκλετον, *Οι αυταπάτες της νεωτερικότητας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.
- Κουσουράκης Γ. & Ασημάκη Α., «Όψεις της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας στο περιεχόμενο των curricula της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1982-2003)», στο: *ΙΓ' Διεθνές Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος «Αναλυτικά Προγράμματα και Σχολικά Εγχειρίδια: Ελληνική Πραγματικότητα και Διεθνής Εμπειρία»*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 20-22 Νοεμβρίου 2009.
- Λάμνιαν Κ. (1999) “Νεοτερικότητα. Μορφές λογικής και επιρροές στις διαδικασίες συγκρότησης της σχολικής γνώσης”, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 29/99, σελ. 7-33.

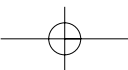
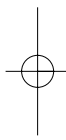
Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση

- Λυστάρ Ζ.Φ., *Η Μεταμοντέρνα κατάσταση*, Εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1979.
- McEvory J. G., "Modernism, Postmodernism and the Historiography of Science", *Historical Studies in the Physical and Biological Sciences* 37, 2, 2007, σελ. 383-408.
- McLennan G., «Το πρόταγμα του Διαφωτισμού υπό επανεξέταση», στο: S. Hall, D. Held, A. McGrew, *Η Νεωτερικότητα σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2003, σελ.....
- Μπάουμαν Ζ., *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2002.
- Νάστος Γ., Οικονόμου Α., Σουργουτσίδου Ο., Παπουτσιδής Μ., «Μεταμοντερνισμός και Εκπαίδευση. Η γνώση στη μεταμοντέρνα κατάσταση. Οι απόψεις του Λυστάρ», *Το εικονικό σχολείο* 2 (2-3), 2001, σελ. 14-15.
- Newman R. and Jonson F., "Sites for Power and Knowledge? Towards a critique of the virtual university", *British Journal of Sociology of Education* 20 (1), 1999, σελ. 79-88.
- Pease B., "Rethinking Empowerment: A Postmodern Reappraisal for Emancipatory Practice", *British Journal of Social Work* 32, 2002, σελ. 135-147.
- Peters M., "Legitimation Problems: Knowledge and Education in the Postmodern Condition", in: M. Peters (ed.), *Education and the Postmodern Condition*, Bergin & Garvey, Westport Connecticut, 1995, σελ. 21-39.
- Ramaekers S., "Postmodernism: a 'Sceptical' Challenge in Educational Theory", *Journal of Philosophy of Education* 36 (4), 2002, σελ. 629-651.
- Reichenbach R., "Postmodern Knowledge, Modern Beliefs, and the Curriculum", *Educational Philosophy and Theory* 31 (2), 1999, σελ. 237-244.
- Roberts R.H., "Space, Time and the Sacred in Modernity/Postmodernity", *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie* 11 (3), 2001, σελ. 331-355.
- Rotry R., *Contingency, irony and solidarity*, Cambridge University Press, New York, 1989.
- Σταμμέλος Γ., *Εκπαιδευτική Πολιτική*, Διόνικος, Αθήνα, 2009.
- Συριοπούλου-Δελλή Χ., *Η παιδεία στη μετανεωτερική εποχή: Η περίπτωση της ειδικής αγωγής*, Γρηγόρης, Αθήνα, 2003.
- Taylor B., "Postmodern Theory", in: S. May & D. Mumby (eds), *Engaging organizational communication theory and research: Multiple perspectives* E Sage, Thousand Oaks CA, 2004, σελ. 113-140.
- The World Bank, *Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education*, Washington D.C., 2002.
- Thomson K., «Κοινωνικός πλουραλισμός και Μετανεωτερικότητα», στο: S. Hall, D. Held, A. McGrew, *Η Νεωτερικότητα σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2003,

Άννη Ασημάκη – Γεράσιμος Κουστουράκης – Ιωάννης Καμαριανός

- Τσαούσης Δ., *Η κοινωνία της γνώσης*, Gutenberg, Αθήνα, 2009.
Wittgenstein L., *Φιλοσοφικές έρευνες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977.
Φουκώ Μ., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Εξάντας, Αθήνα, 1987.
Φουκώ Μ., *Η τάξη του λόγου*, Ηριδανός, Αθήνα, χ.χ.ε.
Φρυδάκη Ε., *Η διδασκαλία στην τομή της νεωτερικής και της μετανεωτερικής σκέψης*, Κριτική, Αθήνα, 2009.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Τα παιδιά των Ρομά στο Δημοτικό Σχολείο. Πολιτισμικός εμπλουτισμός ή ανασταλτικός παράγων; Οι αντιλήψεις γονέων μαθητών δημοτικών σχολείων νομού Ηλείας

Βασίλης Πανταζής* – Διαμάντω Μαυρούλη**

Περίληψη

Οι Ρομά αποτελούν μια κοινωνικοπολιτισμική ομάδα στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες. Ο διαφορετικός τρόπος ζωής τους σε σχέση με τον κυρίαρχο πληθυσμό, το ιδιαίτερο αξιακό τους σύστημα, η διαφορετική γλώσσα, η χαμηλή κοινωνικοοικονομική τους θέση στην κοινωνική πυραμίδα αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Η παρούσα εργασία διερεύνησε τις αντιλήψεις γονέων των μη Ρομά μαθητών 18 δημοτικών σχολείων του Ν. Ηλείας σχετικά με το αν αντιλαμβάνονται την παρουσία των παιδιών Ρομά στα δημοτικά σχολεία ως πολιτισμικό εμπλουτισμό ή ανασταλτικό παράγοντα.

Λέξεις κλειδιά: Ρομά, γονείς, πολιτισμικός εμπλουτισμός.

* Ο Βασίλης Πανταζής είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Π.Τ.Π.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

** Η Διαμάντω Μαυρούλη είναι Εκπαιδευτικός.

1. Εισαγωγή

Από την άφιξή τους στην Ευρώπη περισσότερο από χίλια χρόνια οι Ρομά σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες υφίστανται διώξεις, διακρίσεις και αποκλεισμό. Οι περίπου 9 έως 12 εκατομμύρια Ρομά αποτελούν τη μεγαλύτερη «μειονότητα»¹ στη διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρόλο που οι Ρομά ζουν εδώ και αιώνες στην Ευρώπη και ανήκουν στην ιστορία και τον πολιτισμό της, εξακολουθούν να θεωρούνται γενικώς ως «ξένοι» (Verdorfer, 1995).

Σύμφωνα με ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με θέμα «Η κατάσταση των Ρομά» στην Ευρωπαϊκή Ένωση στις 9 Σεπτεμβρίου 2010 (βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2010) και την έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Η κατάσταση των Ρομά σε μια διευρυμένη Ευρώπη» (*The Situation of Roma in an Enlarged European Union*) (βλ. European Commission, 2004) καθώς και τις πολυάριθμες εκθέσεις του ΟΑΣΕ (OSZE) (βλ. OSZE, 2008), του Συμβουλίου της Ευρώπης, των αναλύσεων της Παγκόσμιας Τράπεζας (βλ. Ringold, Orenstein, Wilkens, 2005) και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (βλ. Amnesty International's, 2010) εμφανίζεται η κατάσταση των Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση ακόμα και σήμερα ως ένα ανθρωποδικαίκο ζήτημα. Οι Ρομά εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν διακρίσεις και αποκλεισμό, στους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής. Αυτό ισχύει τόσο για τα νέα όσο και τα παλαιά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Καθημερινές διακρίσεις, υψηλή ανεργία, χαμηλού επιπέδου εκπαίδευση και χαμηλό προσδόκιμο ζωής χαρακτηρίζουν τη ζωή πολλών Ρομά σε διάφορα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών Ρομά φοιτούν συστηματικά σε ειδικά σχολεία. Πολλοί Ρομά αναγκάζονται να ζουν σε συνθήκες στέγασης που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «γκέτο» ή «τρώγλες» και χωρίς βασικές υποδομές διαβίωσης (βλ. Council of Europa. Commissioner for Human Rights, 2010). Η εμφάνιση αυτή των «τρώγλων» σε χώρες της Ευρώπης θα πρέπει να προκαλεί το ενδιαφέρον και συγχρόνως την ανησυχία της κοινωνικής, οικονομικής και εκπαιδευτικής πολιτικής του κάθε κράτους μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην Ελλάδα ζούμε σε μία εποχή και σε μία κοινωνία που ολοένα και περισσότερο συζητείται το «δικαίωμα στη διαφορά». Ολοένα και περισσότερο οι ατομικές ιδιαιτερότητες διαφόρων εθνοτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων διεκδικούν αναγνώριση και αποδοχή από το κοινω-

νικό σύνολο, μία ισότητα μέσα από τις δεδομένες ανισότητες. Μέσα από αυτές τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις προέκυψε η ανάγκη προσέγγισης στις μειονότητες και στις κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες. Μια εκ των κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων στην Ελληνική κοινωνία είναι και οι Ρομά. Στην Ελλάδα υπάρχουν δυο «ιστορικές κοινότητες» (Δαμανάκης, 2002, σ. 89), η μουσουλμανική και αυτή των Ρομά.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

Οι Ρομά «Τσιγγάνοι» αποτελούν μια κοινωνικοπολιτισμική ομάδα στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες (βλ. Μουχελή, 1996). Ο διαφορετικός τρόπος ζωής τους σε σχέση με την πλειονότητα, το δικό τους αξιακό σύστημα, η διαφορετική γλώσσα, η μορφή της οικογένειας, η χαμηλή κοινωνικοοικονομική τους θέση στην κοινωνική πυραμίδα αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (βλ. Νόβα-Καλτσούνη, 2004). Οι διακρίσεις σε βάρος των Ρομά και ιδιαίτερα των παιδιών τους αποτελούν ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά και ανθρωποδικαικά προβλήματα στην Ελλάδα (βλ. ECRI, 2009, σ. 24· Ντούσας, 1997). Δεν υπάρχει καμία επίσημη αναγνώριση της εθνότητας και της γλώσσας τους. Στην πλειονότητα, χριστιανοί ή μουσουλμάνοι, έχει αναγνωριστεί η ελληνική ιθαγένεια (βλ. ΓΔ 16701/51/12-3-1979· Cech, 2008). Οι Ρομά είναι Έλληνες πολίτες και έχουν αναγνωρισθεί από το κράτος ως μια «ευάλωτη ομάδα», για την οποία έχουν θεσπιστεί ειδικά μέτρα και σχέδια δράσης.

Παρά τις εσωτερικές κυρίως οικονομικές διαφοροποιήσεις που βιώνουν οι διάφορες ομάδες των Ρομά, ωστόσο, επανειλημμένα επικρατεί το παραδοσιακό στερεότυπο του «Τσιγγάνου» ή του «Γύφτου». Κοινό και αρχές έχουν ως αφετηρία ότι οι Ρομά για «φυλετικούς» ή πολιτισμικούς λόγους δεν θέλουν να ενταχθούν, τους αρέσει να «περιοδεύουν» και έχουν την τάση προς το έγκλημα. Αν και τα στερεότυπα για τους «Τσιγγάνους» ήταν πάντα μια ρομαντική πλευρά, όπου στο χαρακτηρισμό «Τσιγγάνοι» αποτυπώνεται η ενσάρκωση της ελευθερίας, της συνοχής της οικογένειας και της καλλιτεχνικής εκφραστικότητας, ωστόσο, επηρέασε ιδιαίτερα το στερεότυπο ότι οι «Τσιγγάνοι» είναι επικίνδυνοι. Σε πολλές περιπτώσεις ενισχύονται τα στερεότυπα αυτά και από την εστίαση της αστυνομίας σε βάρος των Ρομά.

Παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια προσπάθειες των τοπικών αρχών να βελτιώσουν τη διαμονή των Ρομά κατασκευάζοντας κατοικίες, δίνοντά τους τροχόσπιτα με παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και νερού, όμως σε απομακρυσμένες τοποθεσίες και σε «απομόνωση» από κάθε σύνδεση με την αστική ζωή. Οι αιτίες της «απομόνωσης», του αποκλεισμού είναι πολύπλοκες. Στον ελληνικό πληθυσμό βρίσκεται βαθιά ριζωμένη αρνητική στάση κατά των Ρομά. Αυτό περιλαμβάνει τόσο τους γονείς των μη Ρομά μαθητών όσο και τους εκπαιδευτικούς. Η de-facto γκετοποίηση λειτουργεί ως ένας από τους κύριους λόγους ότι τα περισσότερα μέλη αυτής της ομάδας συμμετέχουν στην ευημερία, στην κοινωνική ασφάλιση και στο εκπαιδευτικό σύστημα μόνο κατά ένα πολύ χαμηλό ποσοστό από το μέσο όρο του πληθυσμού. Η πρακτική αυτή εμποδίζει επίσης την ένταξη των παιδιών Ρομά στο σχολείο (βλ. Τσιάκαλος, 1998· Γκότοβος, 2004, σ. 2). Επίσης, πολλά παιδιά Ρομά, χωρίς επαρκή και ειδική εξέταση της κάθε περίπτωσης οδηγούνται σε ειδικά σχολεία (βλ. ECRI, 2009, σ. 25).

Τα παιδιά από οικογένειες Ρομά στο πεδίο του δημόσιου, κοινωνικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος αντιλαμβάνονται ως μία «ανεχόμενη» κοινωνικοπολιτισμική ομάδα. Αυτό είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων:

Μια βασική διαπίστωση διαφόρων ερευνών είναι ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια γενική έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους της πολιτείας για τους Ρομά σχετικά με την εκπαίδευση (βλ. ΥΠΕΠΘ, Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων· ΥΠΕΠΘ, 2008· Υπουργείο Παιδείας – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2007· Υπουργείο Παιδείας – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001). Στις έρευνες παρουσιάζονται από αυτή την άποψη, βέβαια, και διαφορετικές προσεγγίσεις. Ένα μέρος των παιδιών των Ρομά φοιτά στο σχολείο. Πολλά παιδιά ρομικής προέλευσης δεν φοιτούν στην προσχολική εκπαίδευση και εγγράφονται απευθείας στη δημοτικό σχολείο (βλ. Ζάχος, 2007, σ. 202) Ταυτόχρονα, υπάρχουν και άλλα παιδιά που δεν υποστηρίζονται από τους γονείς τους να φοιτήσουν στο σχολείο, καθώς και μερικά παιδιά αντιμετωπίζουν σοβαρές επιφυλάξεις και δυσαρέσκειες που διαμορφώνουν τη σχολική τους εκπαίδευση. «Ανεχόμενα» παιδιά Ρομά φοιτούν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στα ειδικά σχολεία, θα αποτελεί ιδιόζουσα περίπτωση να βρεθούν παιδιά Ρομά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (βλ. ECRI, 2009, σ. 10· Βασιλειάδου, Παυλή-Κορρέ, 1998). Ο αποκλεισμός στην εκπαίδευση σημαίνει για τα παιδιά των Ρομά ένα *δια βίου στίγμα* διότι με αυτό τον τρόπο περιορίζονται οι προοπτικές τους.

Η ανισότητα αυτή, αφενός, επηρεάζεται από δομικούς παράγοντες, αφετέρου, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο επιμέρους ατομικά προβλή-

ματα, προσανατολισμοί και διαθέσεις. Οι αιτίες είναι αλληλένδετες και ενισχύονται εν μέρει αμοιβαία. Η δυσμενή συμπερίληψη στις εκπαιδευτικές δομές και η αυξημένη διακινδύνευση αποτυχίας στο σχολείο αφορούν κυρίως τα παιδιά των Ρομά,

- τα οποία άρχισαν να φοιτούν στο σχολείο σε ηλικία μεγαλύτερη των 10 ετών και στο παρελθόν δεν είχαν καμία σχολική εκπαίδευση,
- των οποίων οι γονείς τους δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις βασικές κοινωνικές ανάγκες,
- τα οποία στιγματίζονται, επειδή στεγάζονται σε καταυλισμούς,
- τα οποία πρέπει να αλλάζουν τόπο διαμονής,
- από μεγάλες οικογένειες,
- από μονογονεϊκές μητέρες,
- από κατώτερες κοινωνικές τάξεις των οποίων οι γονείς δεν έχουν καμία ή ελλιπή εκπαίδευση,
- από οικογένειες με προβλήματα και δεν ανταποκρίνονται στο κάλεσμα των αρχών.

Δεν μπορεί να υποτιμηθεί η εμμονή εκ μέρους της πλειονότητας στα πολιτισμικά στερεότυπα. Πολλά παιδιά Ρομά και μόνο λόγω της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας προπορεύονται του στερεότυπου ότι είναι «ιδιαίτερα προβληματικά». Επίσης, πολλοί νέοι Ρομά επιδιώκουν να κρατήσουν μυστική την Ρομά ταυτότητά τους. Η περιφρόνηση από τους μη Ρομά νέους και η συνεχής αντιπαράθεση με τις προκαταλήψεις οδηγεί στο γεγονός ότι πολλοί Ρομά εσωτερικεύουν την αρνητική εικόνα και διαμορφώνουν ένα αίσθημα κατώτερης αυτό-εικόνας (βλ. Αζίζι-Καλαντζή, Ζώνιου-Σιδέρη, Βλάχου, 1996). Το ενδιαφέρον για τον πολιτισμό τους δεν μπορεί να αναπτυχθεί, διότι η μητρική τους γλώσσα δεν ομιλείται.

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2001 από το ελληνικό τμήμα της UNICEF (2001) με θέμα την παιδική εκμετάλλευση στην Ελλάδα αναφέρει ότι αν και οι επτά στους δέκα περίπου Ρομά (68,2%), θεωρούν ότι το σχολείο βοηθά στην απαλλαγή από τη φτώχεια και στην πρόοδο των παιδιών, εντούτοις η φοίτηση στο σχολείο εμφανίζεται, σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, αρκετά προβληματική. Τα προβλήματα αφορούν τόσο στη μαθησιακή διαδικασία όσο και στη διακριτική συμπεριφορά εις βάρος των μαθητών Ρομά. Ως πρώτο πρόβλημα, οι Ρομά εντοπίζουν τη διάκριση-απομόνωση των παιδιών τους από τους συμμαθητές τους σε ποσοστό 36,7%. Τα «μαθησιακά προβλήματα», αναδεικνύονται ως το δεύτερο πρόβλημα σε ποσοστό 32,7% .

3. Μεθοδολογία

Μία έρευνα για να ολοκληρωθεί πρέπει να διατρέξει διάφορα στάδια προετοιμασίας. Παρακάτω περιγράφονται τα στάδια της παρούσας έρευνας, η μέθοδος, οι μεταβλητές, τα ερευνητικά εργαλεία, ο τρόπος ανάλυσης των δεδομένων. Η παρώθηση για την παρούσα έρευνα προέκυψε από τη συνειδητοποίηση ότι οι γονείς των μη Ρομά μαθητών μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική και ειδικότερα στη σχολική ένταξη των μαθητών Ρομά αντί της μέχρι τώρα διάκρισης και του αποκλεισμού.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των γονέων των μαθητών, για το εάν η παρουσία των τσιγγανοπαίδων στα δημοτικά σχολεία αποτελεί πολιτισμικό εμπλουτισμό ή ανασταλτικό παράγοντα. Ως επιμέρους στόχος της έρευνας είναι:

- οι αντιλήψεις των γονέων σχετικά με την παρουσία τσιγγανοπαίδων στις σχολικές τάξεις των παιδιών τους.

Η έρευνα διεξήχθη με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας και συνεπώς απευθύνθηκε σε γονείς διαφόρων κοινωνικών τάξεων.

Υπόθεση

Καθώς γίνονται τα τελευταία χρόνια εντατικές προσπάθειες εκ μέρους της πολιτείας να συντελεστεί η εκπαιδευτική ένταξη των μαθητών με ρόμικη προέλευση, έχει ιδιαίτερη σημασία για την εκπαιδευτική ένταξη να γνωρίζει η πολιτεία, το σχολείο αλλά και οι εκπαιδευτικοί τι πιστεύει η μέση οικογένεια για τους Ρομά.

Με βάση τα παραπάνω ο σκοπός και ο επιμέρους στόχος της παρούσας έρευνας υπαγορεύουν και τη διαμόρφωση της υπόθεσής της:

- Οι γονείς δεν θεωρούν την παρουσία των τσιγγανοπαίδων και τη συνύπαρξη με τα παιδιά τους στις τάξεις των δημοτικών σχολείων ανασταλτικό παράγοντα στην εξέλιξη των παιδιών τους.

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 100 γονείς, κατά το σχολικό έτος 2009-2010, από 18 συνολικά χωριά και πόλεις του Ν. Ηλείας. Όσον αφορά το φύλο των συμμετεχόντων γονέων των μαθητών των μη Ρομά μαθητών το 78% είναι γυναίκες και μόλις το 22 % είναι άνδρες. Πάνω από τους μισούς, δηλαδή, το 55 % είναι ηλικίας 31-40 ετών, το 33% εξ αυτών ηλικίας 41-50 ετών, το 7% ηλικίας 20-30 και μόλις το 5% ηλικίας 51-60. Το 57% των συμμετεχόντων γονέων έχουν τόπο καταγωγής πόλη αντιθέτως το 43% έχουν τόπο καταγωγής χωριό. Το 25% εξ αυτών έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές στην υποχρεωτική εκπαίδευση, το 38% έχει ολοκληρώσει σπουδές Λυκείου και το 35% αυτών είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου. Το 18% των συμμετεχόντων είναι ιδιωτικοί υπάλληλοι, το 22% δημόσιοι υπάλληλοι, το 23% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες, το 24% ασχολούνται με οικιακά, ενώ 13% αυτών δεν απάντησε στη σχετική ερώτηση.

Ερευνητικό Εργαλείο - Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο που επιλέξαμε συγκροτήθηκε μετά από μελέτη των στόχων που θέσαμε και με βάση τη βιβλιογραφική έρευνα για το σχεδιασμό των ερωτηματολογίων (Borg, Gall, 1983· Verma, Mallick, 2004).

Στο πρώτο στάδιο αναπτύχθηκε το αρχικό σχεδιάγραμμα ώστε να συγκεντρωθούν όλες οι επιθυμητές πληροφορίες και οι οποίες ανταποκρίνονταν στους προδιαγραμμένους σκοπούς της υπόθεσης της έρευνας. Σε μια μετέπειτα διεργασία πολλαπλών διαδοχικών φάσεων εντάχθηκε το σύνολο των ερωτήσεων στην καθαρά τελική μορφή του ερωτηματολογίου.

Στη συνέχεια με κριτήριο το είδος των πληροφοριών που επιδιώκαμε να συγκεντρώσουμε επιλέξαμε το είδος των ερωτήσεων που θα περιλάμβανε το ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις ήταν όλες «κλειστού» τύπου.

Οι αντιλήψεις των γονέων για τις αιτίες που βρίσκονται στο *περιθώριο* τα παιδιά με ρόμικη προέλευση εξετάστηκαν με το ερώτημα «εκφράστε την άποψή σας σχετικά με τις παρακάτω προτάσεις». Ακολουθούσαν 10 προτάσεις-αιτίες που αφορούν την περιθωριοποίηση των μαθητών Ρομά και ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να υποδείξουν σε μια συνεχόμενη τακτική κλίμακα από το 0 (κατώτερη τιμή) έως το 3 (ανώτερη τιμή) το πόσο η κάθε πρόταση-αιτία αποτελεί παράγοντα περιθωριοποίησης. Η κλίμακα έχει ως εξής: 0: διαφωνώ, 1: μάλλον διαφωνώ, 2: μάλλον συμφωνώ, 3: συμφωνώ.

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι γονείς δήλωσαν την άποψή τους σχετικά με τις προτάσεις-αιτίες που τους παρατέθηκαν για τις μεταβλητές *εκπαίδευση, ταυτότητα, αποδοχή και ένταξη* τσιγγανοπαίδων.

Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή. Για τη στατιστική επεξεργασία χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό πακέτο SPSS 15 (Statistical Package for Social Sciences) (βλ. Νόβα-Καλτσούνη, 2006) που θεωρείται κατάλληλο για την επεξεργασία ερωτηματολογίων με ερωτήσεις «κλειστού» τύπου.

Ο δείκτης αξιοπιστίας (Άλφα του Cronbach)

Η αξιοπιστία του ερωτηματολογίου ελέγχθηκε με το δείκτη α του Cronbach. Η μεταβλητότητα στις απαντήσεις των γονέων οφείλεται κατά 79,5% στην πραγματική μεταβλητότητα (λόγω διαφορετικών απόψεων που διατυπώνει ο κάθε γονέας) και μόνο κατά 20,5% στο ότι δεν κατανόησαν ή παρερμήνευσαν τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου.

Άλφα δείκτης Cronbach

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha έπειτα από τυποποίηση μεταβλητών	Πλήθος μεταβλητών
,795	,783	72

4. Αποτελέσματα της έρευνας

Από τα αποτελέσματα του πεδίου Α «περιθώριο» διαπιστώνουμε ότι: Περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες γονείς δηλαδή το 64% συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα βρίσκονται στο περιθώριο γιατί η κοινωνία μας είναι ρατσιστική. Το 75% εξ αυτών, συμφωνεί απόλυτα ή μάλλον συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα βρίσκονται στο περιθώριο γιατί έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής. Σχετικά με το δείκτη «δεν αλλάζουν τα τσιγγανόπαιδα τρόπο ζωής γιατί δεν θα αισθάνονται ο εαυτός τους» το 51% των συμμετεχόντων διαφωνεί. Το 51% διαφωνεί με το ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν θέλουν να αλλάξουν και παραμένουν στο περιθώριο, γιατί αισθάνονται πως θα αποποιηθούν την πολιτισμική τους κληρονομιά. Δεν θεω-

ρούν ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν συναναστρέφονται με μη τσιγγανόπαιδα από το φόβο απώλειας της κουλτούρας τους εφόσον το 65% απαντά πως διαφωνεί με τη σχετική ερώτηση. Επίσης το 52% των συμμετεχόντων δεν θεωρεί ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν αποδέχονται κάθε τι διαφορετικό πέρα από ότι θεωρούν οικείο. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακριβώς οι μισοί των συμμετεχόντων θεωρούν ότι τα τσιγγανόπαιδα παραμένουν στο περιθώριο γιατί τους αρέσει ο τρόπος ζωής τους, ενώ οι άλλοι μισοί πιστεύουν το αντίθετο. Το 70% συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα μένουν στο περιθώριο γιατί δεν υπάρχει κρατική μέριμνα να τα εντάξει. Το 56% συμφωνεί πως τα τσιγγανόπαιδα θέλουν να αλλάξουν μα δεν μπορούν από μόνα τους, εφόσον δεν τους παρέχεται η κατάλληλη βοήθεια. Καθώς και το ίδιο ποσοστό δεν θεωρεί πως μένουν στο περιθώριο γιατί είναι φτωχά παιδιά.

Από τα αποτελέσματα του πεδίου Β «εκπαίδευση» διαπιστώνουμε ότι: οι συντριπτικοί πλειοψηφία των συμμετεχόντων γονέων ήτοι το 91% θεωρεί ότι τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες και δικαιώματα στη μόρφωση με τους μη τσιγγάνους μαθητές καθώς και ότι η καλύτερη λύση για τα τσιγγανόπαιδα είναι η συνεκπαίδευση ντόπιων και τσιγγανοπαίδων μαθητών, εφόσον θετικά σ' αυτή την ερώτηση απαντά το 76% και το 77% απαντά πως πρέπει να φοιτούν σε κανονικές τάξεις. Επιπροσθέτως αυτό το ενισχύει το γεγονός ότι το 63% διαφωνεί με την άποψη να φοιτούν τα τσιγγανόπαιδα σε ειδικές τάξεις και συμφωνώντας το 68% των συμμετεχόντων πως τα τσιγγανόπαιδα θα πρέπει να διέρχονται από τάξεις υποδοχής λόγω του ότι δεν έχουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις να φοιτούν σε κανονικές τάξεις. Μόνον το 30% των γονέων απαντά πως τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να φοιτούν σε ειδικά σχολεία λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους. Σε ποσοστό 61% οι γονείς απαντούν θετικά στην ερώτηση ότι τα τσιγγανόπαιδα μπορούν να συμβάλουν στον πολιτισμικό εμπλουτισμό του σχολείου. Το 55% των ερωτηθέντων απάντησαν θετικά στην ερώτηση ότι τα παιδιά των τσιγγάνων θα πρέπει να φοιτούν σε κανονικό σχολείο για να μην βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Θετικό είναι το γεγονός ότι το 54% συμφωνεί απόλυτα και το 26% μάλλον συμφωνεί με την ερώτηση ότι τα παιδιά των τσιγγάνων θα πρέπει να φοιτούν σε κανονικό σχολείο, διότι έτσι οι μη τσιγγάνοι μαθητές μαθαίνουν να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της σημερινής πολυπολιτισμικής πραγματικότητας. Το 53% των γονέων συμφωνεί ότι τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να φοιτούν σε σχολείο που θα λαμβάνει υπόψη τις πολιτισμικές διαφορές και τη γλώσσα τους και το 59% θεωρεί πως πρέπει να αναγνωρίζονται από το σχολείο ως δίγλωσσα κάτι που δεν συμβαίνει έως σήμερα. Το

67% διαφωνεί ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν μπορούν να συμβάλουν στον πολιτισμικό εμπλουτισμό του σχολείου και ότι δημιουργούν πρόβλημα. Το 63% συμφωνεί ότι το Αναλυτικό Πρόγραμμα του σχολείου απευθύνεται σε μη τσιγγάνους μαθητές με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ανταποκριθούν αυτοί στις απαιτήσεις του σχολείου. Το 52% διαφωνεί με την ερώτηση ότι τα τσιγγανόπαιδα πρέπει να φοιτούν σε σχολεία εντός των καταυλισμών. Το 76% συμφωνεί ότι πρέπει να φοιτούν σε μεικτά σχολεία και να αξιοποιείται η κουλτούρα και ο πολιτισμός τους ώστε να ενταχθούν καλύτερα. Η πλειοψηφία 61% των συμμετεχόντων διαφωνεί ότι τα τσιγγανόπαιδα αποτελούν ενοχλητικούς παρίες που καθυστερούν την υλοποίηση του Αναλυτικού Προγράμματος καθώς και απαντούν αρνητικά σε ποσοστό 61% πως οι απαιτήσεις των εκπαιδευτικών είναι μειωμένες στα σχολεία που φοιτούν και τσιγγανόπαιδα. Το 78% των συμμετεχόντων διαφωνεί με την ερώτηση ότι η παρουσία των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο είναι ανασταλτικός παράγοντας για τη γνωστική και εν γένει για τη γενικότερη εξέλιξη των μη τσιγγάνων μαθητών και αυτό το ενδυναμώνει το ότι το 77% διαφωνεί πως η συνεκπαίδευση με τσιγγανόπαιδα μειώνει το επίπεδο απόδοσης των μη τσιγγάνων μαθητών. Επίσης το 73% των συμμετεχόντων θεωρεί ότι το σχολείο κάνει διακρίσεις εις βάρος των τσιγγανοπαίδων και επίσης θεωρεί ότι το σχολείο λειτουργεί ως καθρέπτης της κοινωνίας στο οποίο προβάλλονται στερεότυπα και προκαταλήψεις σε ποσοστό 70% και τέλος σε ποσοστό 70% πιστεύει ότι το σχολείο είναι ο θεσμός που μπορεί να συμβάλει στην άρση των διακρίσεων και στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού των τσιγγανοπαίδων.

Τα αποτελέσματα από το πεδίο Γ «ταυτότητα» έδειξαν ότι: το 74% των συμμετεχόντων πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα έχουν διαφορετικό τρόπο συμπεριφοράς σε σχέση με τους μη τσιγγάνους μαθητές και σε ποσοστό 54% διαφωνούν ότι έχουν μάθει να ζουν ελεύθερα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να εγκλωβιστούν σε μια τάξη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 50% πιστεύει ότι είναι βρώμικα ενώ το άλλο μισό όχι και ομοίως το 50% ότι έχουν παραβατική συμπεριφορά αλλά και το 64% συμφωνεί πως είναι ζωντανά και ατίθασα. Σε ποσοστό υψηλό πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα αντιμετωπίζουν την απαξίωση και την εχθρότητα των μη Ρομά συμμαθητών τους, με το 64% να διαφωνούν στην ερώτηση ότι δικαιολογημένα βιώνουν την απόρριψη των συμμαθητών τους. Το 61% των ερωτηθέντων απάντησε θετικά στην ερώτηση ότι τα τσιγγανόπαιδα είναι ευτυχισμένα, γελούν συνέχεια και τραγουδούν ωραία. Σε ποσοστό 71% οι ερωτηθέντες γονείς απάντησαν ότι τα τσιγγανόπαιδα είναι αυθόρμητα και πιο οικεία σε σχέση με τους μη τσιγγάνους συμμαθητές τους αλλά

και σε ποσοστό 54% είναι φιλότιμα και εξωστρεφή. Το 56% δεν συμφωνεί ότι το ψέμα η κλοπή και η επαιτεία είναι εγγενές στοιχείο της κουλτούρας τους, το 51% συμφωνεί ότι επιθυμούν να βελτιώσουν τον τρόπο ζωής τους και τέλος σε ποσοστό 59% διαφωνούν με την άποψη ότι τα τσιγγανόπαιδα εισπράττουν απόρριψη από τη σχολική κοινότητα και αναζητούν την ταυτότητά τους στην καθαρότητα της φυλής τους. Σε ποσοστό πάνω από 70% οι συμμετέχοντες πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν είναι συλλήβδην κλέφτες και σε ποσοστό 60% πιστεύουν ότι δεν είναι επιθετικά. Ακόμη το 52% πιστεύει ότι τα τσιγγανόπαιδα ζουν με αυταπάρνηση την κουλτούρα τους.

Τα αποτελέσματα του πεδίου Δ «αποδοχή» έδειξαν ότι: περίπου το 51% των συμμετεχόντων γονέων δεν ενοχλείται από τη παρουσία των παιδιών των Ρομά στο σχολείο με μόνο το 21% να συμφωνεί απόλυτα. Το 69% δηλώνει πως δεν ενοχλείται εάν το παιδί του φοιτά σε τάξη με τσιγγανόπαιδα με μικρότερο ποσοστό 55% (το 35% μάλλον συμφωνεί) που δεν ενοχλείται να κάθεται το παιδί του στο ίδιο θρανίο με ένα τσιγγανόπαιδο και ακόμη μικρότερο ποσοστό 54% να δείχνει πως επίσης δεν ενοχλείται εάν το παιδί του ανέπτυσε φιλικές σχέσεις με ένα μαθητή Ρομά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως το 67% των συμμετεχόντων δεν ενοχλείται καθόλου εάν ένα παιδί Ρομά είχε καλύτερες επιδόσεις από το δικό του παιδί και το 61% δηλώνει πως δεν ενοχλείται εάν το παιδί του καλούσε στο σπίτι του ένα παιδί Ρομά.

Τα αποτελέσματα στο πεδίο Ε «ένταξη» έδειξε ότι: το 51% των συμμετεχόντων απάντησε ότι η δομή του σημερινού σχολείου είναι τέτοια που καθετί διαφορετικό είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Το 56% απάντησαν αρνητικά στο ότι η παρουσία των τσιγγανοπαίδων στο σχολείο δεν είναι επιθυμητή για λόγους υγιεινής καθώς και ότι το 75% δεν θεωρεί ότι αποτελούν εστία μόλυνσης. Σε ποσοστό 72% πιστεύουν ότι έχουν μειωμένα ερεθίσματα από αυτά των παιδιών της «άνωτερης» κουλτούρας και αυτό το ενισχύει ότι σε ποσοστό 68% πιστεύουν ότι τα τσιγγανόπαιδα αν και θέλουν να ενταχθούν δεν μπορούν επειδή η κοινωνία των Ρομά δεν έχει τις δυνατότητες να τα βοηθήσει. Το 63% των γονέων πιστεύει ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν δημιουργούν προβλήματα στο σχολείο αν δεν προκληθούν και το 59% διαφωνεί ότι δεν είναι επιθυμητά στο σχολείο λόγω της παραβατικής συμπεριφοράς τους καθώς και το 75% δέχεται ότι οι γονείς που είναι αντίθετοι στη συνεκπαίδευση των παιδιών τους με τσιγγανόπαιδα είναι απλώς προκατειλημμένοι. Επίσης το 57% των συμμετεχόντων πιστεύει ότι η δομή του σημερινού σχολείου δεν είναι αποτελεσματική για τη σχολειοποίηση των τσιγγανοπαίδων και το 72%

ότι τα τσιγγανόπαιδα θα ενταχθούν μόνο εάν διέλθουν από σχολείο γλωσσικής και ψυχολογικής προετοιμασίας. Σε υψηλό ποσοστό, ήτοι 79% πιστεύουν ότι οφείλουμε να εντάξουμε τα τσιγγανόπαιδα, διότι έτσι οι μη τσιγγάνοι μαθητές θα ευαισθητοποιηθούν απέναντι στις έννοιες σεβασμός και διαφορετικότητα και θεωρούν σε ποσοστό 85% ότι πρέπει να ενισχύεται η συμμετοχική παρουσία των μαθητών Ρομά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Τέλος το 73% πιστεύει ότι για να ενταχθούν τα τσιγγανόπαιδα θα πρέπει να εξανθρωπιστούν οι συνθήκες στις οποίες ζουν.

5. Συζήτηση

Από την ανάλυση των στατιστικών δεδομένων προκύπτει ότι οι γονείς δεν θεωρούν την παρουσία των τσιγγανοπαίδων και τη συνύπαρξη με τα παιδιά τους στις τάξεις των σχολείων ως ανασταλτικό παράγοντα στην εξέλιξη των παιδιών τους αλλά αντιθέτως ως πολιτισμικό εμπλουτισμό, εφόσον συμφωνούν στη συνεκπαίδευση ντόπιων και τσιγγανοπαίδων στη συντριπτική τους πλειοψηφία (91%), σε μεγάλο ποσοστό δεν συμφωνούν πως τα παιδιά των Ρομά πρέπει να φοιτούν σε ειδικά σχολεία ή σε σχολεία εντός καταυλισμών αλλά σε κανονικό σχολείο που να λαμβάνει υπόψη τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι τα τσιγγανόπαιδα δεν αποτελούν ενοχλητικούς παρίες που καθυστερούν την υλοποίηση του αναλυτικού προγράμματος και η παρουσία τους στην τάξη δεν μειώνει το επίπεδο απόδοσης των μη τσιγγάνων μαθητών, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση.

Από την έρευνα προέκυψε επίσης ότι η κοινωνία είναι ρατσιστική, για αυτό τα τσιγγανόπαιδα παραμένουν στο περιθώριο, ότι δεν υπάρχει κρατική μέριμνα να τα εντάξει, ότι πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες και δικαιώματα στη μόρφωση, ότι πρέπει να φοιτούν αυτά σε κανονικά σχολεία και να αναγνωρίζεται ο πολιτισμός τους. Οι γονείς εμφανίζονται σίγουροι για το ότι ο λόγος που δεν αλλάζουν τα τσιγγανόπαιδα παρόλο που το θέλουν είναι η έλλειψη κατάλληλης βοήθειας. Η «σχολική αποτυχία» των παιδιών Ρομά αποδίδεται συχνά στην έλλειψη γονικής βοήθειας. Τα παιδιά δεν «στηρίζονται» ή δεν «ενθαρρύνονται για μάθηση». Αν και αναφέρεται ότι μερικοί γονείς έχουν μόνο ελλιπή ή σχεδόν καμία σχολική εκπαίδευση, συγχρόνως χρησιμοποιείται ως αιτιολόγηση ότι σε αυτές τις οικογένειες γενικά «δεν ενδιαφέρονται για το σχολείο». Παρά την επιβε-

βαίωση των παραπάνω υποθέσεων, από τις διαφαινόμενες τάσεις, στις απαντήσεις των γονέων, σε ορισμένα πεδία καθίσταται σαφές ότι υπάρχουν στερεότυπα και αρνητικές δοξασίες απέναντι στους «διαφορετικούς», τους Ρομά που έχουν διαμορφωθεί με την μακρόχρονη παρουσία των Ρομά στο Ελληνικό χώρο. Από τη μια διαπιστώνεται η στερεοτυπική αντίληψη για τα τσιγγανόπαιδα όπως, το ότι «είναι ευτυχισμένα» και «γελούν συνέχεια» ή ακόμη «ότι τραγουδούν ωραία» αλλά από την άλλη δεν είναι μικρό και το ποσοστό (50%) που θεωρεί τα τσιγγανόπαιδα πως «είναι βρώμικα» και ότι «εμφανίζουν παραβατική συμπεριφορά». Τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις και ο ρατσισμός που εκδηλώνεται από μη Ρομά μαθητές και από τους γονείς τους και οι αναπαραστάσεις που έχουν οι άλλοι προς τα τσιγγανόπαιδα αποτελούν μια από τις βασικές αιτίες για τον εκπαιδευτικό και τον κοινωνικό αποκλεισμό των τσιγγανοπαίδων (βλ. Γκότοβος, 2004· Τσιάκαλος, 2000).

Επίσης μεγάλο ποσοστό γονέων συμμετεχόντων στην έρευνά μας, θεωρεί ότι η δομή του σημερινού σχολείου δεν είναι αποτελεσματική για την σχολειοποίηση των τσιγγανοπαίδων και καθετί «διαφορετικό» είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Πολύ σημαντικό ακόμη, θεωρείται από τους γονείς να ληφθεί υπόψη η κουλτούρα των τσιγγανοπαίδων. Άλλωστε και η επιστημονική θέση των περισσότερων ερευνητών συγκλίνει ότι για να επιτευχθεί η σχολική ένταξη των τσιγγανοπαίδων, είναι απαραίτητη η αξιοποίηση στο σχολείο στοιχείων του πολιτισμού και της ιστορίας τους (βλ. Χατζησαββίδης, 1999· Μουχελή, 1999· Βασιλειάδου, Παυλή-Κορρέ, 1998).

Εν κατακλείδι λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω, θα λέγαμε, ότι τα συμπεράσματα της έρευνά μας κάλυψαν το στόχο μας και ευελπιστούμε ότι δόθηκε το ερέθισμα στους έχοντες την δυνατότητα να παρέμβουν, έτσι ώστε να συμβάλουν στην αποδοχή της συγκεκριμένης κοινωνιοπολιτισμικής ομάδας από το κοινωνικό σύνολο, την εκπαιδευτική κοινότητα και την τοπική κοινωνία και στην άρση των κοινωνικών διακρίσεων, των στερεοτύπων και προκαταλήψεων εκ μέρους του κοινωνικού συνόλου.

Η παρούσα έρευνα περιορίστηκε στις απόψεις γονέων μη Ρομά μαθητών δημόσιων δημοτικών σχολείων του Νομού Ηλείας και αποτελεί μια μεμονωμένη μελέτη, γι' αυτό δε μπορεί να αποτελέσει βάση γενίκευσης. Μπορεί, όμως, να αποτελέσει το έναυσμα για να πειραματιστούν και άλλοι ερευνητές στις ίδιες ερευνητικές υποθέσεις με σκοπό τη γενίκευση συμπερασμάτων.

Σημειώσεις

1. Ο όρος «μειονότητα» μπορεί, γενικώς, να σημαίνει: α) μία αριθμητικά μικρότερη ομάδα, β) μία αριθμητικά και χωρίς εξουσία κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα, ή γ) μία χωρίς εξουσία αλλά αριθμητικά ισχυρότερη ομάδα. Είναι γενικά αποδεκτό ότι μια εθνική μειονότητα πρέπει να έχει εγκατασταθεί τουλάχιστον για τέσσερις γενιές περίπου στο έδαφος στο οποίο διαμένει και να διαφοροποιεί τον εαυτό της μέσα από πολιτισμικές, ιστορικές και γλωσσικές διαφορές από την πλειονότητα. Επιπλέον, οι μειονοτικές ομάδες δεν κατέχουν θέσεις εξουσίας στο εν λόγω κράτος (βλ. Β. Πανταζής 2009, σ. 71).

Βιβλιογραφία

- Amnesty International's (2010) *Amnesty International's work on Roma rights*, <http://www.right-to-education.org/node/572> (12.11.2010).
- Αζίζι-Καλαντζή Α., Ζώνιου-Σιδέρη Α., Βλάχου Α. (1996) *Προκαταλήψεις και Στερεότυπα. Δημιουργία και Αντιμετώπιση*, Αθήνα, Υ.Π.Ε.Π.Θ & Γ.Γ.Λ.Ε., 44-49.
- Βασιλειάδου, Μ., Παυλή-Κορρέ, Μ. (1998) *Όποιος ξέρει πολλά, πολλά τραβάει*. Αθήνα, ΥΠΠΟ, ΓΓΛΕ.
- Borg, W., Gall, M. (1983) *Educational Research: An Introduction*, 4th edition. New York and London: Longman.
- Cech, P. (2008) *Roma in Thrakien. Gesellschaft für bedrohte Völker*, <http://www.gfbv.it/3dossier/sinti-rom/thrakien.html> (13.10.2010).
- Council of Europa (2010) Commissioner for Human Rights. European migration policies discriminate against Roma people.
- ΓΔ 16701/51/12-3-1979.
- Γκότοβος, Α. (2004) *Εκπαιδευτική ένταξη παιδιών με ρόμικη προέλευση: Εμπειρίες και προοπτικές*. Ιωάννινα.
- Δαμανάκης, Μ. (2002) *Εκπαίδευση των Παλινοστούτων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- ECRI (2009) Έκθεση της ECRI για την Ελλάδα, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Greece/GRC-CbC-IV-2009-031-GRC.pdf> (12.12.2010).
- European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs,

- Unit D3 (2004) *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*. Manuscript completed in 2004. Luxembourg.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2010) *Η Κατάσταση των Ρομά και ελευθερία κυκλοφορίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 9ης Σεπτεμβρίου 2010.
- Ζάχος, Δ. (2007) *Εκπαίδευση και Χειραφέτηση*. Θεσσαλονίκη.
- Μουχελή, Α. (1996) *Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μουχελή, Α. (1999) «Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός». Στο: Καραντινός, Δ. κ.α. (επιμ.), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, τόμος Α', Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε., 41-525.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χρ. (2004) *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα. ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χρ. (2006) *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS*. Αθήνα.
- Ντούσας Δ. (1997) *ROM και φυλετικές διακρίσεις στην ιστορία, την κοινωνία, την Σχολείο*. Αθήνα.
- OSZE – Organisation für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa (2008) *Beschluss Nr. 6/08 verstärkte Bemühungen der OSZE zur Umsetzung des Aktionsplans zur Verbesserung der Lage der Roma und Sinti im OSZE-Gebiet*. Dezember 2008 Helsinki.
- Πανταζής, Β. (2009) *Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δικαιώματα του Παιδιού και Εκπαίδευση*. Αθήνα.
- Ringold, D., Orenstein, A., Wilkens, E. (2005) *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. The International Bank for Reconstruction and Development – The World Bank. Washington.
- Τσιάκαλος, Γ. (1998) *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα.
- Τσιάκαλος, Γ. (2000) *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα.
- UNICEF (Ελληνικό Τμήμα) (2001) *Η παιδική εκμετάλλευση στην Ελλάδα*. Αθήνα. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πρόγραμμα: Ένταξη τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο. Ιωάννινα. 1997-2001.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (2007) *Ένταξη Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο*.
- ΥΠΕΠΘ (2008) *Προγράμματα για την ενεργό ένταξη Παλινοστούτων, Αλλοδαπών και Ρομά μαθητών στο εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Αθήνα.
- Verdorfer, M. (1995) *Unbekanntes Volk. Sinti und Roma*. Südtirol.
- Verma, G. K., Mallick, K. (2004) *Εκπαιδευτική Έρευνα*. Αθήνα.

Βασίλης Πανταζής – Διαμάντω Μαυρουλή

Χατζησαββίδης, Σ. (1999) Γλωσσικές μειονότητες και σχολική αποτυχία: Η περίπτωση των Ρομ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο: *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός, Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση*, Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 551-566.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Η «γραμματική» του οπτικού κειμένου και η έμφυλη διάσταση του αποτυπώματός του σε παιδιά προσχολικής ηλικίας

Κώστας Κοκογιάννης*

Περίληψη

Πολλές φορές συμβαίνει το οπτικό κείμενο να «ενοχοποιείται» για τη σεξιστική διάσταση του αποτυπώματος που αφήνει στην αντιληπτική φόρμα ενός παιδιού προσχολικής ηλικίας, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο τρόπος θέασης του παιδιού είναι σεξιστικά αθώος. Φυσικά, γι' αυτό ευθύνονται οι γονείς, οι νηπιαγωγοί, αλλά κυρίως οι μείζονες αφηγήσεις και κατασκευές της θηλυκότητας και αρρενωπότητας σήμερα, οι οποίες όχι μόνο δεν ανατρέπουν την πολιτική μυθολογία σχετικά με το δυαδικό μοντέλο άνδρα-γυναίκας αλλά καθιστούν το παιδί πολιτισμικά συνένοχο σε μια κατάσταση αναπαραγωγής της ανισότητας. Στη συγκεκριμένη λοιπόν εργασία εκτίθενται κάποια κριτικά μεθοδολογικά βήματα ανάλυσης οπτικών κειμένων που αφορούν (ή) και απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, με στόχο την ανίχνευση των κοινωνικών στερεοτύπων για τα φύλα.

Λέξεις κλειδιά: Οπτικό κείμενο, κοινωνικο-πολιτισμικές πρακτικές, σεξιστική επίδραση, παιδί προσχολικής ηλικίας.

* Διδάκτορας Επιστημών Αγωγής στο Α.Π.Θ με κατεύθυνση: Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης.

1. Εισαγωγή

Ο όρος «γραμματική» του οπτικού κειμένου είναι δανεισμένος από τους Gunther Kress και Theo Van Leeuwen (1996), οι οποίοι επινόησαν ένα ποιοτικό, κριτικό μεθοδολογικό εργαλείο για την ανάλυση πολυτροπικών κειμένων τονίζοντας ότι το οπτικό μέσο είναι ένα πλήρως αναπτυγμένο μέσο επικοινωνίας με τους κανόνες του, τη γραμματική του και με τα προβλήματά του στην επικοινωνία, όπως και η γλώσσα. Υποστήριξαν μάλιστα, καθώς ήταν άμεσα επηρεασμένοι από το γλωσσολόγο Michel Halliday, ότι η οπτική επικοινωνία, όπως και η λεκτική, είναι προϊόν των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών, παραγόμενη και χρησιμοποιούμενη από παράγοντες που εντοπίζονται σε κοινωνικές και πολιτισμικές δομές εξουσίας. Παρομοίως, «τα νοήματα», σύμφωνα με το M. Halliday (1975: 50), «που πηγάζουν από ένα κείμενο εκφράζονται ως λεκτική ή μη λεκτική διάδραση σε κοινωνικά πλαίσια, στοιχείο απαραίτητο για τη μεταβίβαση της κουλτούρας στους δέκτες και την ενεργοποίηση της διαδικασίας κοινωνικοποίησής τους». Αυτές οι κοινωνικές προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα ενός οπτικού κειμένου εντάσσονται σε ένα καινούριο ευρύτερο πεδίο μελέτης που αναδύθηκε τα τελευταία χρόνια και ονομάζεται *οπτική κουλτούρα* (“visual culture”) (Shohat & Stam, 1998).

Το οπτικό κείμενο, επιπλέον, είναι κείμενο που παρουσιάζει πολυσημία νοημάτων, καθώς είναι αδύνατον να φυλακιστεί σε αυτό ένα και μόνο νόημα. Βέβαια, η πολυσημία είναι εν μέρει αποτέλεσμα και της πολυτροπικότητας του οπτικού κειμένου ως σύγχρονου μέσου επικοινωνίας, καθώς μπορεί να περιέχει γλώσσα, μουσική, υφή και χειρονομία (Kress & Van Leeuwen, 2001, Van Leeuwen & Jewit, 2001). Το εξώφυλλο λ.χ. ενός σχολικού βιβλίου, το οποίο εμπεριέχει τίτλο και εικόνα, είναι μια συνηθισμένη περίπτωση οπτικού (πολυτροπικού) κειμένου ως μέσου επικοινωνίας (Van Leeuwen & Selander 1995). Γενικά, ως *κείμενο* σήμερα η γλωσσολογία, οι θεωρίες της λογοτεχνίας αλλά και η εκπαιδευτική γλωσσολογία θεωρούν μία σύνθετη ποικιλία κοινωνικών καταστάσεων ή συμβάντων, όπως γραπτά κείμενα και αφίσες, video-clips και κινηματογραφικές ταινίες, σχολικά μαθήματα και πολιτικοί λόγοι, θεατρικές παραστάσεις ή θεατρικά δρώμενα (Χοντολίδου, 2002), δεδομένου ότι οι δίαυλοι επικοινωνίας των ανθρώπων δεν μπορούν να δρουν ανεξάρτητα, αλλά συνεργάζονται στενά για να μεταφέρουν τις πληροφορίες (Ellis & Beattie, 1986). Βέβαια, εκφράστηκαν και αντίθετες θέσεις σχετικά με την από κοινού λειτουργία των διαφορετικών σημειωτικών τρόπων σε ένα κείμενο

και πιο συγκεκριμένα ότι οι σημειωτικοί οπτικοί τρόποι μεταβίβασης μηνυμάτων (visual modes) δεν είναι ίδιοι με τους αντίστοιχους γραπτούς (written modes). Ειδικότερα, ο W. J. T. Mitchell (1994: 16) ισχυρίστηκε ότι: «η οπτική εμπειρία δεν θα πρέπει να εξηγείται με βάση το μοντέλο της κειμενικότητας». Όμως, επειδή τα οπτικά αντικείμενα είναι εντελώς ασυνήθιστο να μη συνοδεύονται καθόλου από κάποιο άλλο κείμενο (προφορικό/γραπτό και οπτικό), θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι κάθε συζήτηση σχετικά με την ακριβή διαφορά εικόνων και λέξεων δεν είναι πλέον γόνιμη (Armstrong, 1998). Γι' αυτό η εν λόγω συζήτηση δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τους μελετητές της οπτικής κουλτούρας.

Το ενδιαφέρον της πρόσφατης βιβλιογραφίας στράφηκε στα κοινωνικά αποτελέσματα του οπτικού κειμένου και ειδικότερα στο πώς μία εικόνα μπορεί να οπτικοποιήσει την κοινωνική διαφορά. Οι Fyfe και Law (1988:1) λένε χαρακτηριστικά: «μία απεικόνιση δεν είναι ποτέ απλώς μία εικονογραφία...είναι ο χώρος όπου κατασκευάζεται και απεικονίζεται η κοινωνική διαφορά». Ο John Berger (1972) μάλιστα, ήδη κάποια χρόνια πριν, διασαφήνισε ότι οι εικόνες κοινωνικής διαφοράς δε λειτουργούν απλώς με βάση αυτό που παρουσιάζουν αλλά κυρίως με βάση τον τρόπο που οι δέκτες της εικόνας κοιτούν αυτό που προσκαλεί η εικόνα να κοιτάξουν. Αναφέρθηκε ουσιαστικά στο γεγονός ότι: «ποτέ δεν κοιτάμε ένα πράγμα. Κοιτάμε πάντοτε τη σχέση ανάμεσα στα πράγματα και τον εαυτό μας» (σελ. 2). Επομένως, πέρα από την παραγόμενη και αναπαραγόμενη κοινωνική διαφορά που επιφέρει η εικόνα καθαυτή και προσφέρει κατά συνέπεια συγκεκριμένες όψεις κοινωνικών κατηγοριών, όπως είναι το φύλο, η τάξη και η φυλή, είναι εξίσου σημαντικό να διερευνούμε τους συγκεκριμένους θεατές που την κοιτούν, αλλά και τους τρόπους που αυτοί την κοιτούν (Condee, 1995). Με άλλα λόγια: ποιο είναι το οπτικό αντικείμενο που κινητοποιεί, ενισχυτικά ή αποδυναμωτικά, τους τρόπους που κοιτάμε μια (ανα)παραγόμενη κοινωνική διαφορά; Ποιοι είναι οι συγκεκριμένοι θεατές και σε ποιες κοινωνικές κατηγορίες ανήκουν, ώστε να κοιτούν με συγκεκριμένους τρόπους αυτό που το οπτικό αντικείμενο τους κινητοποιεί να κοιτάξουν;

Τα παραπάνω ερωτήματα αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν οι δέκτες ενός οπτικού κειμένου είναι παιδιά προσχολικής ηλικίας που φτάνουν στο νηπιαγωγείο (ηλικίας 4 έως 6 ετών), τα οποία είναι κατεξοχήν ευαίσθητα στην αντίληψη και ερμηνεία των οπτικών μηνυμάτων (και κυρίως τα κορίτσια) (Fehr & Exline, 1987), ενώ παράλληλα ήδη γνωρίζουν τη βασική κοινωνική κατηγορία που αναδύεται από τα οπτικά αντικείμενα, το φύλο, με τα παρεπόμενά του κοινωνικά στερεότυπα (Gouze & Na-

delman, 1980) –μία βασική παράμετρος προς διερεύνηση στην παρούσα μελέτη. Αναλυτικότερα, οι έμφυλες οπτικές αναπαραστάσεις σε ένα κείμενο έχουν σημαντική επιρροή στα παιδιά ιδίως αυτής της ηλικίας, τα οποία έχουν την τάση να συμμορφώνονται με οτιδήποτε τους λέγεται ή εικονίζεται για το φύλο τους, αλλά και να μιμούνται τρόπους συμπεριφοράς και αντιδράσεις ομόφυλων προς αυτά μοντέλων, ακολουθώντας πιστά μόνο ό,τι και όσα θεωρούν ότι αρμόζουν και είναι αποδεκτά για το φύλο τους (Brown, 1956, Minuchin, 1965). Αυτή η συμπεριφορά των παιδιών αποκτά μεγαλύτερη σημασία όταν νεότερες μελέτες υποστηρίζουν ότι η απόκτηση της έννοιας της σταθερότητας του φύλου σχετίζεται με τη γενικότερη νοητική ανάπτυξη του παιδιού και εντάσσεται χρονολογικά στην ηλικία των 4 έως 6 ετών (Markus & Overton, 1978).

Τα κοινωνικά στερεότυπα για τα φύλα κυριαρχούν στα σύγχρονα οπτικά κείμενα και ταυτόχρονα τα παιδιά αυτής της ηλικίας είναι σε θέση να κατηγοριοποιούν τις δραστηριότητες, τα επαγγέλματα και τα αντικείμενα που στερεότυπα θεωρούνται ότι χρησιμοποιούνται από άνδρες ή από γυναίκες. Αυτό που αναφέρει ο Berger (1972: 47) σχολιάζοντας τη γυναικεία παρουσία σε πίνακες ζωγραφικής παρελθόντων χρόνων, ότι «οι άνδρες ενεργούν και οι γυναίκες εμφανίζονται» και ότι «οι άνδρες κοιτούν τις γυναίκες, ενώ οι γυναίκες κοιτούν τον εαυτό τους ως κοιταζόμενες από τους άνδρες», είναι ένα κοινωνικό στερεότυπο, το οποίο συστηματικά αναπαρίσταται με διάφορους τρόπους σήμερα σε οπτικά κείμενα που αναφέρονται ή απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και το οποίο μπορεί να αποτυπωθεί στη συγκρότηση της ταυτότητας φύλου αυτής της ηλικίας. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη το γεγονός, σύμφωνα με έρευνες που πραγματοποιήθηκαν (Feinman, 1981), ότι γονείς, νηπιαγωγοί και παιδιά προσχολικής ηλικίας αξιολογούν θετικότερα τον προνομιακό ρόλο του ανδρικού φύλου έναντι του γυναικείου, τότε κατανοούμε ότι, πέρα από το οπτικό κείμενο που φανερά ή κεκαλυμμένα μπορεί να μεταβιβάσει σεξιστικά πρότυπα, η αντιληπτική φόρμα των παιδιών (αλλά και των γονέων και νηπιαγωγών, οι οποίοι αποτελούν τους κύριους φορείς κοινωνικοποίησης των παιδιών σχετικά με το ρόλο του φύλου τους) μπορεί να ενισχύει και να (ανα)παράγει σεξιστικές διαφορές.

2. Κριτική ερμηνεία οπτικών κειμένων: Μεθοδολογικά βήματα και εφαρμογές

1. Ιδιαίτερη προσοχή στα καθαυτά αποτελέσματα των εικόνων ως κειμένων:

Οφείλουμε πρώτα από όλα να κοιτάζουμε πολύ προσεχτικά τις εικόνες ως κείμενα στη δομική τους αυτοτέλεια, με βάση τους κώδικες, τις συμβάσεις και τα καταδηλωτικά και συνδηλωτικά νοήματα που τις συγκροτούν. Πολύ συχνά οι κοινωνικοί επιστήμονες τείνουν να θεωρούν ότι οι εικόνες είναι απλώς αντανάκλασεις των κοινωνικών τους πλαισίων. Όμως αυτή η προσέγγιση δέχτηκε έντονη κριτική (και όχι αδίκως) από τη Griselda Pollock (1988: 25-30), η οποία υπεραμύνθηκε της προσεχτικής αντιμετώπισης των εικόνων τονίζοντας εμφαντικά ότι οι οπτικές αναπαραστάσεις έχουν τα δικά τους αποτελέσματα στους δέκτες πέρα από τα κοινωνικά πλαίσια που (σε μια πρώτη ανάγνωση) αντανακλούν. Ας προσέξουμε την εικόνα που ακολουθεί:

Εικόνα 1. <http://www.funnystuff.gr>.

Την εικόνα πλαισιώνει το εξής μικρό κείμενο: «Δείτε σε αυτή την αστεία εικόνα τους ήρωες από το Puppet Show, Kermit και Piggy, σε έναν πολύ απολαυστικό και επίκαιρο διάλογο με γεύση από την γρίπη των χοίρων».

Αρχικά, η εικόνα καθαυτή είναι αστεία, καθώς μέσω αυτής αντανακλάται το κοινωνικό πλαίσιο ενός γάμου ανάμεσα στο βάτραχο Kermit (που αντιπροσωπεύει το αρσενικό) και τη γουρουνίτσα Piggy (που αντιπροσωπεύει το θηλυκό) κατά τη διεξαγωγή ενός κωμικού διαλόγου σχετικά με τη γρίπη των χοίρων, στοιχείο αναμφίβολα που προσελκύει ένα παιδί προσχολικής ηλικίας. Όμως, ο διάλογος των αναπαριστάμενων ηρώων από το Puppet Show, αλλά και η φράση του κειμένου που ακολουθεί την εικόνα: «...πολύ απολαυστικό διάλογο...», επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η συγκεκριμένη εικόνα ως κείμενο δεν αντανακλά απλώς ένα κοινωνικό πλαίσιο, περιγραφόμενο με αστεία διάθεση, αλλά ενοχοποιείται για το σεξιστικό αποτύπωμα που εγγράφεται στη συνείδηση ενός παιδιού σχετικά με τις έμφυλες διαφορές/ταυτότητες. Πιο συγκεκριμένα, στο συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου «ξεδιπλώνονται» στερεότυπα στοιχεία («Γιατί ρε ηλίθια...») και σαφείς αντιθέσεις (η στοργική/τρυφερή αλλά αφελής σύζυγος που προσκρούει στην ορθολογιστική και ανδρικά δικαιολογημένη και ψύχραιμη στάση του συζύγου, ο οποίος με ένα επιθετικό/εξουσιαστικό χιούμορ υποβιβάζει τη γυναίκα του), στοιχεία που σε τελευταία ανάλυση συντελούν στη «φυσικοποίηση» των διαφορών των φύλων, ενώ ταυτόχρονα συνυπογράφουν τις σχέσεις εξουσίας που παράγουν την έμφυλη ανισότητα (Μιχαηλίδου & Χαλκιά, 2005: 17).

Παράλληλα, η αντίληψη σήμερα ότι τα οπτικά κείμενα ως μέσα επικοινωνίας συνιστούν πολιτιστικές μορφές που με όχημα την υπερβολή, την ειρωνεία, την παρωδία, χαρακτηρίζονται από μια παιγνιώδη διάθεση ανυπακοής και χλευασμού των σχέσεων εξουσίας (Fiske, 2000) δε φαίνεται να ισχύει στο συγκεκριμένο κείμενο, εφόσον η όποια «ανατρεπτικότητα» στο γέλιο και στην απόλαυση προσκρούει στο γεγονός ότι το χιούμορ προκειμένου να θεωρηθεί πραγματικά ριζοσπαστικό «οφείλει να ξεκλειδώνει όλα τα υπερβατικά σημαίνοντα του φύλου και να τα υποβάλλει στη γελιοποίηση και τη σχετικότητα...» επί ίσοις όροις (Eagleton, 2004: 114). Ο Kermit και η Piggy δεν αποτελούν ισότιμες οντότητες, ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά είναι ιεραρχημένες, ώστε το δεύτερο μέλος του ζεύγους (Piggy) να θεωρείται η αφελής, εξαρτημένη συναισθηματικά και διανοητικά κατώτερη εκδοχή του πρώτου. Επομένως, η οπτική αναπαράσταση του κειμένου έχει τα δικά της αποτελέσματα, ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο που αντανακλά, καθώς η έμφυλη διαφορά σημασιοδοτείται

ως «αστείο» και αποτυπώνεται στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τους έμφυλους ρόλους τα μικρά παιδιά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας επισήμανσης αποτελεί η Εικόνα 2 που ακολουθεί. Πρόκειται για μια φωτογραφία της 4ης Σεπτεμβρίου του 1957 που αφορά την Dorothy Counts, μια από τις πρώτες μαύρες μαθήτριες που μπήκαν σε Λύκειο της Charlotte στην Νότια Καρολίνα των ΗΠΑ. Κατά την είσοδό της η Counts αποδοκιμάστηκε και χλευάστηκε έντονα, ενώ οι γονείς της την απέσυραν από το σχολείο μόλις 4 μέρες αργότερα.

Εικόνα 2. <http://www.inout.gr/showthread.php?s=c9c78ad78e04a4c432b66d373d23e3bd&p=302992>.

Το κοινωνικό πλαίσιο του ρατσισμού/σεξισμού εκείνης της εποχής σε ένα σχολείο των Η.Π.Α. (που αντανakλά η συγκεκριμένη εικόνα) έχει εν τέλει μικρότερη σημασία από τα αποτελέσματα που επιφέρει η εικόνα καθαυτή, με βάση τα καταδηλωτικά και συνδηλωτικά νοήματα που τη συγκροτούν. Το κυρίαρχο σημειολογικά δομικό στοιχείο που επιβεβαιώνει τη σεξιστική αυτοτέλεια της εικόνας: ο χλευασμός, η διακωμώδηση ενός κοριτσιού από νεαρούς άνδρες ξεφεύγει από το γιατί, πότε και πώς προέκυψε το αναπαριστάμενο συμβάν και αποτυπώνεται άμεσα στην αντιληπτική φόρμα κυρίως ενός παιδιού προσχολικής ηλικίας που τυχαίνει να δει την εικόνα, καθώς αυτό, όπως τονίστηκε προηγουμένως, εγγράφει

στη συνείδησή του το οπτικό μήνυμα με ιδιαίτερη ευαισθησία ερμηνεύοντάς το. Η ερμηνεία μάλιστα αυτή αναπαράγεται (“interpretive reproduction”), σύμφωνα με το παράδειγμα της νέας κοινωνιολογίας (Corsaro, 1997, James et al. 1998) και προσαρμόζεται στα ενδιαφέροντα και ανησυχίες του ίδιου του παιδιού, το οποίο συνθέτει τα πολιτισμικά στοιχεία που δέχεται με το δικό του τρόπο και κατασκευάζει καινούριες αξίες/απαξίες και (στερεοτυπικές ή μη) συμπεριφορές στα πλαίσια της κουλτούρας των ενηλίκων (Corsaro, 1997).

II. Ανίχνευση των κοινωνικών/πολιτισμικών πρακτικών και αποτελεσμάτων που απορρέουν από τις εικόνες ως κείμενα

Όπως αναφέρει η Griselda Pollock (1988: 7) «οι πολιτισμικές πρακτικές (που αναδύονται από ένα οπτικό κείμενο) επενεργούν καθοριστικά στο δέκτη, εφόσον η κοινωνική σημασία της συμβολής τους έγκειται στη συγκρότηση νοημάτων που αφορούν τον κόσμο, τη διαπραγμάτευση κοινωνικών συγκρούσεων και την παραγωγή κοινωνικών υποκειμένων». Με άλλα λόγια, οι πολιτισμικές πρακτικές ως οπτικές αναπαραστάσεις εξαρτώνται από και παράγουν κοινωνικές συμπεριλήψεις ή αποκλεισμούς και, επομένως, μια κριτική θεώρησή τους μας επιβάλλει να φέρουμε στην επιφάνεια τόσο τις πρακτικές αυτές όσο και τα πολιτισμικά τους νοήματα. Στις εικόνες (3 & 4), που ακολουθούν και αφορούν (ή) και απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, το ανδρικό φύλο εξομοιώνεται με ένα γενικό ανθρωπινό τύπο, που τις περισσότερες φορές δεν έχει ιδιαίτερα έμφυλα χαρακτηριστικά, ή μάλλον τα ανδρικά χαρακτηριστικά ταυτίζονται με ανθρώπινες ιδιότητες. Βέβαια, στην πρώτη εικόνα απεικονίζονται ζώα, αλλά το κυρίαρχο ανδρικό φύλο καθολικοποιεί το είδος του ζώου προσδίδοντας σε αυτό ουδέτερες έμφυλες ιδιότητες, οι οποίες αναγωγικά-συμβολικά παραπέμπουν στις ανθρώπινες. Ο ένας λοιπόν από τους όρους της διχοτομίας αρσενικό-θηλυκό απουσιάζει και αυτό δεν είναι το ανδρικό φύλο, το οποίο δεν κατασκευάζεται ως τέτοιο και άρα το σημείο «άνδρας» ως σημείο αναφοράς είναι παρόν μέσω ενός αριθμού αντιθέσεων, που δεν εκφέρονται, και μόνο συνειρμικά μπορεί να ανασυσταθεί. Ο συνδυασμός παράλληλα εικόνας και λεζάντας (ή τίτλου) αποτελεί εκδοχή της κοινής διαφημιστικής/δημοσιογραφικής γλώσσας, η οποία, μέσω της εμπλοκής των παιδιών στην παραγωγή νοήματος κατά την οπτική τους επαφή με τις εικόνες, συγκροτεί τη σχέση του «Εαυτού» (το «Κοινωνικό Εγώ») με τον «Άλλον», μια κατηγορία σημαδεμένη τυπικά, νομικά

και πολιτισμικά. Σε αυτή τη διαδικασία διακρίνονται πάντα δύο επίπεδα (Guillaumin, 1979). Το ένα παραπέμπει στην ανθρωπότητα και υπονοεί κατά κανόνα τους άνδρες και το άλλο παραπέμπει στην ιδιαιτερότητα του «Άλλου» και περιλαμβάνει την κατηγορία των γυναικών, όπως επίσης τις κατηγορίες της φυλής, της τάξης, της ηλικίας, της εθνικότητας, της θρησκείας και της κοινωνικής παρέκκλισης.

Ακολουθούν δύο εξώφυλλα παιδικών βιβλίων της σειράς: *Τα Ζουζουνάκια*.

Εικόνα 3. eshop.gr.

(Συγγραφέας: Κρίνγκς Άντον Κατηγορία: Παιδική Βιβλιοθήκη. Υποκατηγορία: Προσχολικά και Πρωτοσχολικά. Εκδοτικός Οίκος: Παπαδόπουλος. Μετάφραση: Προδρομίδου Νίκη Ημερομηνία Έκδοσης: 2005. Η διαφημιστική περίληψη που κυκλοφορεί με τα βιβλία αυτής της σειράς είναι η εξής: *Τα σκανταλιάρικα ζουζουνάκια και ζωάκια ζουν στο μαγικό κήπο. Είναι χαρούμενα και ζωηρά και περνάνε με αισιοδοξία και έξυπνάδα από διάφορες καταστάσεις, όπως και τα παιδάκια! Τα ζωντανά κείμενα και οι πολύχρωμες εικόνες του Α. Krings έχουν λατρευτεί από χιλιάδες παιδιά σε όλο τον κόσμο*).

Αρχικά, όπως γίνεται σαφές από την περίληψη, ο στόχος της συγκεκριμένης σειράς είναι οι μικροί/ές αναγνώστες/τριες να αναγάγουν στοιχεία από τις σκανταλιάρικες ιστορίες των μικρών ζώων στις προσωπικές, καθημερινές τους ιστορίες. Μάλιστα, αυτή η περιδιάβαση των παιδιών στα οπτικά αφηγήματα των μικρών ζώων φαίνεται να είναι ευχάριστη και παιχνιδιάρικη. Σύμφωνα όμως με το συνδυασμό εικόνας και τίτλου στα παραπάνω εξώφυλλα, η χαρούμενη, ζωηρή, αισιόδοξη και έξυπνη δράση

Κώστας Κοκογιάννης

των μικρών ζώων (όπως σημασιοδοτείται από την περιληπτική λεζάντα της σειράς και εκφράζεται από τα ανδρικά υποκείμενα: *Πίπης, Λάκης*) ενισχύει τη συγκρότηση της σχέσης του «Εαυτού» με τον «Άλλον», καθώς το ανδρικό φύλο ταυτίζεται με ένα γενικότερο άφυλο τύπο ζώου και κατ' επέκταση ανθρώπου, ενώ ταυτόχρονα συνιστά διαδικασία που αποσκοπεί σε ένα άρρητο «κλείσιμο του ματιού» σε μια σεξιστική πρακτική και κουλτούρα. Ένα παιδί προσχολικής ηλικίας, ως έμφυλος αναγνώστης/τρια (που αποκτά αυτή τη χρονική περίοδο της ζωής του/της την έννοια της σταθερότητας του φύλου του/της), αναγνωρίζει την εν λόγω πρακτική και εμβαπίζεται σε μια κατάσταση πολιτισμικής συνεννοχής με όλους εκείνους που συμμερίζονται τα σεξιστικά συνδηλούμενα των οπτικών αφηγημάτων. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην εικόνα που ακολουθεί.

Εικόνα 4. <http://images.google.gr>.

Πρόκειται για ένα διαφημιστικό οπτικό μήνυμα, το οποίο παραπέμπει στη δημιουργία του πρώτου άλμπουμ ενός μωρού. Η αφαιρετική φωτογραφία του μωρού συνδυαζόμενη με τη λεζάντα επιφέρει ένα ευρηματικό και καλλιτεχνικό αποτέλεσμα θέασης, αφήνοντας το περιθώριο στο δέκτη να ολοκληρώσει φαντασιακά την εικόνα του μωρού. Το θέμα όμως είναι ότι το υποτιθέμενα άφυλο και αφαιρετικά απεικονιζόμενο υποκείμε-

νο, ταυτίζεται άρρητα με το ανδρικό, από την πρώτη κιόλας στιγμή που το συνεμφατικό χαρακτηριστικό του μπλε χρώματος του παντελονιού (ακόμη και του παντελονιού καθαυτού) «αγκυρώνει» κάθε αμφιταλάντευση σχετικά με τον προσδιορισμό του φύλου. Όταν ένα μικρό παιδί έρθει σε επαφή με το εν λόγω οπτικό κείμενο (επηρεαζόμενο από τα σημαινόμενα των φυσικών χαρακτηριστικών του απεικονιζόμενου μωρού: εύρωστα πόδια ενός λευκού αγοριού που κινείται σε ένα οικείο, καθαρό περιβάλλον, αλλά και από τα στοιχεία της τεχνικής της εικόνας: φωτεινή, καθαρή εικόνα στην οποία κυριαρχεί το μπλε χρώμα σε λευκό φόντο) αρχίζει να συγκροτεί τη σχέση του «Εαυτού» («Κοινωνικού Εγώ») με τον «Άλλον», με ό,τι αυτό σημαίνει όπως τονίσαμε, καθώς καθολικοποιεί την κατηγορία *μωρό (μας)* εντάσσοντας αυτομάτως σε αυτήν μόνο τα λευκά μωρά αρσενικού γένους (που περνούν καλά στο οικείο και καθαρό περιβάλλον τους, δηλαδή κατ' επέκταση των υψηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων, ενσωματώνοντας στην κατηγορία «Άλλον» οποιαδήποτε διαφορετική κατηγορία μωρών ως προς την πρώτη, όπως για παράδειγμα τα φτωχά-νηστικά-αδύνατα, βρώμικα, έγχρωμα και θηλυκού γένους μωρά). Η χρήση, παράλληλα, κοντινού πλάνου στην εικόνα που δίνει την εντύπωση ότι μπορούμε να αγγίξουμε το μωρό και ότι αυτό ανήκει στη «δική μας» ομάδα (Van Leeuwen, 1992), «φυσικοποιεί» ακόμη περισσότερο την καθολικοποίηση της κατηγορίας *μωρό (μας)*, με αποτέλεσμα σε ένα μικρό παιδί που έρχεται σε επαφή με το συγκεκριμένο διαφημιστικό οπτικό κείμενο να αποτυπώνεται η προνομιακή σημασιολογική λειτουργικότητα του ανδρικού φύλου για κάθε κατηγορία που αναπαρίσταται.

III. Εξέταση των τρόπων θέασης ενός οπτικού κειμένου αλλά και της σχέσης ανάμεσα στο θεατή και τα αναπαριστώμενα

Ο τρόπος που κοιτάμε μία εικόνα είναι ιστορικά, γεωγραφικά, πολιτισμικά και κοινωνικά συγκεκριμένος και επομένως σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτός ο τρόπος είναι φυσικός ή αθώος (Rogoff, 1998). Όπως αναφέρει ο Haraway (1991: 190) «όταν σκεφτόμαστε κριτικά για το πώς κοιτάμε, θα πρέπει να είμαστε σε θέση να απαντάμε γιατί μαθαίνουμε αυτόν τον τρόπο με τον οποίο κοιτάμε». Βέβαια, ένα παιδί προσχολικής ηλικίας δεν είναι σε θέση να απαντά γιατί μαθαίνει τον τρόπο με τον οποίο κοιτά. Μπορούμε όμως να αποδυναμώσουμε τη μάθηση ενός συγκεκριμένου τρόπου θέασης από μέρους του με το να παρέμβουμε στο οπτικό κείμενο και να το παροτρύνουμε να δημιουργή-

σει ένα μετα-κείμενο. Α.χ. μπορούμε να ζητήσουμε από το παιδί να ξαναζωγραφίσει την εικόνα 4 τοποθετώντας γυναικεία ρούχα στα πόδια ενός μωρού, που δεν θα πρέπει να είναι κατά ανάγκη λευκό, αφήνοντας όμως την ίδια λεζάντα.

Ο τρόπος θέασης, επίσης, από ένα παιδί προσχολικής ηλικίας δεν είναι αθώς ή ουδέτερος σεξιστικά. Βέβαια, δεν ευθύνεται το ίδιο το παιδί γι' αυτό αλλά οι γονείς και οι νηπιαγωγοί, οι οποίοι χρησιμοποιούν τις περισσότερες φορές σεξιστικούς μηχανισμούς και πρακτικές για την κοινωνικοποίησή του ως προς το φύλο του. Πολλοί γονείς, για παράδειγμα, φοβούμενοι την εκδήλωση μιας πιθανής μελλοντικής ομοφυλοφιλίας από τα μικρά τους αγόρια, αντιδρούν με αυστηρό και υπερβολικό τρόπο, όταν αυτά υιοθετούν συμπεριφορές που προσιδιάζουν στο γυναικείο φύλο, σύμφωνα με τις κυρίαρχες νόρμες των έμφυλων ρόλων (Maccoby & Jacklin, 1974). Όπως επίσης πολλοί νηπιαγωγοί αναθέτουν στα παιδιά δραστηριότητες, που προσιδιάζουν στους μελλοντικούς τους ρόλους ή επιδοκιμάζουν στερεότυπες έμφυλες συμπεριφορές των παιδιών (Delamont, 1980). Επομένως, ένα σεξιστικό οπτικό αφήγημα μπορεί να συναντήσει την ήδη διαμορφωμένη σεξιστική ματιά ενός μικρού παιδιού και το αποτέλεσμα που θα προκύψει να είναι η ενδυνάμωση και αναπαραγωγή των στερεοτύπων για τους έμφυλους ρόλους και τις διαφορές.

Βέβαια, θα πρέπει να τονιστεί ότι η παραπάνω διαδικασία δεν είναι γραμμική. Αναπτύσσεται πάντα ένα είδος αλληλόδρασης ανάμεσα στο θεατή και στο οπτικό κείμενο (Haraway, 1991, Rose, 1997). Τα νοήματα ενός οπτικού κειμένου κατασκευάζονται και γίνονται αντικείμενο (επανα)διαπράγματευσης ανάλογα με το συγκεκριμένο θεατή και τις συγκεκριμένες συνθήκες θέασης (Fiske, 1994). Από την άλλη, οι εικόνες είναι δυνατόν να δημιουργήσουν ειδικές σχέσεις ανάμεσα στο θεατή και τους ανθρώπους, τους τόπους και τα πράγματα που παρουσιάζονται σε αυτές και να υποδείξουν τη στάση που οφείλει αυτός να κρατήσει έναντι των αναπαριστάμενων. Αναφερόμαστε ουσιαστικά στη *διαπροσωπική μεταλειτουργία* της «γραμματικής» του οπτικού κειμένου, έναν όρο που επινόησαν οι Kress και Van Leeuwen (1996) και σύμφωνα με τους οποίους οι κύριες παράμετροι που επιδρούν στη διαμόρφωση των στάσεων έναντι των αναπαριστάμενων είναι η *επαφή (μέσω του βλέμματος)*, η *κοινωνική απόσταση* και η *προοπτική*. Εστιάζοντας ιδιαίτερα στο φύλο, οι *αναπαραστάσεις των σωματών* (Dyer, 1982: 96-104) σε ένα οπτικό κείμενο βασίζονται στις στερεότυπες εικόνες της αρρενωπότητας και θηλυκότητας. Οι άνδρες είναι δραστήριοι και ορθολογιστές και κινούνται (ανήκουν) στη δημόσια σφαίρα, ενώ οι γυναίκες είναι περισσότερο παθητικές και συναι-

σθηματικές και κινούνται (ανήκουν) στην ιδιωτική σφαίρα. Επίσης, στη συγκεκριμένη περίπτωση των έμφυλων αναπαραστάσεων, αποδείχθηκε αρκετά χρήσιμη και η συζήτηση των Hodge και Kress (1988: 52-63) σχετικά με τη θέση της οπτικής φιγούρας (“positional communication”) και κυρίως με την πλεονεκτικότερη ή μη θέση του αναπαριστάμενου προσώπου.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις ας προσέξουμε τις εικόνες που ακολουθούν.

Εικόνα 5. eshop.gr.

Πρόκειται για τρία εξώφυλλα εκπαιδευτικών βιβλίων που απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. (Σχετικά με το πρώτο εξώφυλλο: Συγγραφέας: Γιαννίκου Κατερίνα Κατηγορία: Παιδική Βιβλιοθήκη Εκδοτικός Οίκος: Μοντέρνοι Καιροί. Σειρά: Ζουζούνια. Ημερομηνία Έκδοσης: 2004. Σχετικά με το δεύτερο και τρίτο εξώφυλλο: Συγγραφέας: Συλλογικό έργο. Εκδότης: Βιβλιόφωνο Εικονογράφος: Ελευθερίου Βαγγέλης. Έτος Έκδοσης: 2005).

Σύμφωνα με τους τρόπους που αναπαρίσταται η δράση των συμμετεχόντων/ουσών σε ένα οπτικό κείμενο (Dyer, 1982) ή σύμφωνα με την *αναπαραστατική μεταλειτουργία* του οπτικού κειμένου, όπως την ονομάζουν οι Kress και Van Leeuwen (1996), έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής για τα συγκεκριμένα εξώφυλλα. Φαίνεται ότι τα πρόσωπα που ενεργούν είναι τα αγόρια, ενώ τα κορίτσια αναλαμβάνουν περισσότερο έναν παθητικό ρόλο, καθώς αποδέχονται την ενέργεια των αγοριών. Αυτό διαφαίνεται κυρίως στο δεύτερο και τρίτο εξώφυλλο, όπου τα αγόρια αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία των κινήσεων δείχνουν (υποδεικνύουν) στα κο-

ρίτσια είτε τα γράμματα είτε τους αριθμούς, ανάλογα με το περιεχόμενο των βιβλίων, ενώ στο πρώτο εξώφυλλο η ενέργεια εκ μέρους του αγοριού εκφράζεται περισσότερο ως αντίδραση παρά δράση μέσω της κατεύθυνσης του βλέμματός του προς το κορίτσι, το οποίο όμως, σκεπτικό και γεμάτο απορία, περιμένει ένα επεξηγηματικό, ενημερωτικό σήμα από το αγόρι.

Σύμφωνα με την κειμενική δομή των εικόνων (*Κειμενική μεταλειτουργία* των Kress και Van Leeuwen στο Μπονίδης, 2004: 166), τα στοιχεία των εικόνων που βρίσκονται αριστερά του κέντρου της εικόνας παρουσιάζονται ως το *Δεδομένο*, ενώ τα στοιχεία που βρίσκονται στα δεξιά ως το *Νέο*. Το *Δεδομένο* παρουσιάζει στο θεατή στοιχεία γνωστά, οικεία, αποδεκτά, με άλλα λόγια παρουσιάζεται ως κοινός τόπος και αυταπόδεικτο, ενώ το *Νέο* αναπαριστά στοιχεία άγνωστα ακόμη και μη αποδεκτά, και γενικότερα νέες πληροφορίες στις οποίες εφεξής ο θεατής οφείλει να δείξει ιδιαίτερη προσοχή. Σύμφωνα λοιπόν με τον τρόπο σύνθεσης των εικόνων και ειδικότερα με την οριζόντια κειμενική δομή (αριστερά – δεξιά) παρατηρούμε ότι και στα τρία εξώφυλλα η θέση του κοριτσιού βρίσκεται στα αριστερά και του αγοριού στα δεξιά. Αυτό δεν μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε απλώς μία τυχαία περίπτωση, γιατί στα περισσότερα εξώφυλλα, και γενικότερα οπτικά κείμενα, το ανδρικό υποκείμενο βρίσκεται στα δεξιά. Με βάση επομένως το νόημα που παράγεται λόγω της συγκεκριμένης κειμενικής δομής, το αγόρι αναπαρίσταται ως γενική, μη δεδομένη, κατηγορία, ενώ το κορίτσι ως το δεδομένο «θηλυκό», ενιαία χαρακτηρισμένο. Με αυτόν τον τρόπο όμως το γυναικείο φύλο τίθεται έμμεσα σε αντίθεση με το μη δεδομένο, γενικό-άφυλο (δηλαδή το ανδρικό), η συγκρότηση δόμησης του οποίου συμβαδίζει με τη συγκρότηση του νοήματος της οριζόντιας κειμενικής δομής: την ανακάλυψη και εκμάθηση των νέων γνώσεων-πληροφοριών (που παρέχουν τα συγκεκριμένα βιβλία). Με άλλα λόγια, το ανδρικό φύλο δεν είναι δεδομένο, όπως και οι νέες πληροφορίες που ανακαλύπτονται και, επομένως, στο συγκεκριμένο πλαίσιο εννοημάτων μπορούν να εμφυλοχωρήσουν ποικίλα ευνοϊκά προς το ανδρικό υποκείμενο στοιχεία.

Ανάλογο στοιχείο, σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσε να θεωρηθεί το γεγονός ότι η αναπαράσταση του αγοριού δείχνει να πριμοδοτείται (βάσει ενός ήπιου/ κεκαλυμμένου σεξισμού) με ένα είδος «φυσικής» ανωτερότητας (ετοιμότητας για εξυπνάδα/ευστροφία) –μιας (κοινωνικά κατασκευασμένης) προνομιακής (για το αγόρι) αναπαράστασης που συντελεί στην κοινότυπη και συντηρητική εκδοχή του νοήματος των έμφυλων ταυτοτήτων ως φυσικής διχοτομίας. Παρόμοια εκδοχή νοήματος

(ανα)παράγεται από το φυσικό αναγνώστη αυτών των βιβλίων, το παιδί προσχολικής ηλικίας– συνυπολογίζοντας βέβαια και τις ενδεχόμενες σεξιστικές πρακτικές διαπαιδαγώγησης που έχουν ασκήσει στο παιδί γονείς και νηπιαγωγοί. Πάντως, γίνεται σαφές ότι οι αναπαραστάσεις προχωρούν αρκετά πέρα από τη λεκτική πληροφορία που απλώς δίνει ο τίτλος των εξώφυλλων, καθώς το αποτύπωμα αυτών των αναπαραστάσεων στον τρόπο που τα μικρά παιδιά συγκροτούν τα έμφυλα υποκειμένα δεν είναι σεξιστικά αθώο, όπως αντιστοίχως δεν είναι άφυλος και ο τρόπος που αυτά τα παιδιά κοιτούν τα οπτικά αντικείμενα.

Στην πραγματικότητα, τα αναπαριστάμενα έμφυλα υποκειμένα προσφέρουν μια «αδύναμη» έννοια της ετερότητας, καθώς ενοποιούνται γύρω από μία σταθερά αναγνωρίσιμη βιολογική, ψυχολογική ή χαρακτηρισιολογική έμφυλη ταυτότητα –μία υπερβατική και φυσική ουσία (Μιχαηλίδου και Χαλκιά, 2005: 11). Αυτό οδηγεί σε μια σχετική ακαμψία της διχοτομίας αρσενικό-θηλυκό, η οποία αποτελώντας το κομβικό σημείο της αναπαραστάσης οργανώνει σε επίπεδο σημασιοδότησης το σύνολο των υπόλοιπων διχοτομιών που συσχετίζονται με αυτήν. Η συγκεκριμένη ακαμψία λοιπόν της διχοτομίας αρσενικό-θηλυκό, που σημασιοδοτεί ένα σύνολο επιμέρους διχοτομιών, «εγγράφεται εύγλωττα» στις δύο φωτογραφίες της εικόνας 6 που ακολουθεί.

Εικόνα 6. fotosearch.gr.

Στην πρώτη φωτογραφία, η ενιαία, φυσική, δεδομένη, σταθερή και αναλώσιμη ουσία, η «Γυναίκα» (στην προκειμένη περίπτωση η αναπαράσταση του μικρού κοριτσιού), δικαιολογεί πλήρως τις καθορισμένες ιδιότητες, ρόλους και ενδιαφέροντα που της αποδίδουν και που σημασιοδοτούν ένα σύνολο επιμέρους διχοτομιών σε σχέση με τα αγόρια. Η μελέτη, η τρυφερότητα, η αγάπη, η φροντίδα, η επαφή και οτιδήποτε έχει να κάνει με συναισθηματικές, εσωστρεφείς και περισσότερο ιδιωτικές/σπιτικές ιδιότητες αφορούν εν τέλει το κορίτσι, ενώ το περιπετειώδες, το νέο, το ριψοκίνδυνο και αυτό που εξάρει τη φαντασία και ευρηματικότητα, όπως αναδύονται από το συμβολικό παιχνίδι στη δεύτερη φωτογραφία, έχουν περισσότερο «ανδρικό» χρώμα και άρωμα.

Μια άλλη χαρακτηριστική εκδοχή φροντίδας παρουσιάζεται αυτή τη φορά (εικόνα 7) ανάμεσα σε δύο αρσενικά ζώα (τα οποία είναι γνώριμα στα παιδιά προσχολικής ηλικίας μέσα από τις χιουμοριστικές περιπέτειές τους) τον αρκούδο Winnie the Pooh και το φίλο του τον Τίγρη. Ο αρκούδος ευρισκόμενος στα δεξιά της εικόνας, με ένα σημειολογικά «φυσικοποιημένο» ηγεμονισμό, δείχνει το κουκουναρί στο φίλο του. Το θέμα όμως είναι ότι ο Τίγρης, αν και αρσενικό, επειδή εκφράζεται με ένα θερμότερο εκδηλωτικό τρόπο, καθώς είναι ο μόνος από τους δύο που το αγγίζει, βρίσκεται αριστερά και σημασιοδοτεί με τη συμπεριφορά του το δεδομένο, σύμφωνα με την οριζόντια κειμενική δομή.

Εικόνα 7. <http://images.google.gr>.

Στο συγκεκριμένο οπτικό κείμενο (παραγωγής Disney) η αναγωγική-συμβολική λειτουργικότητα του τίτλου που αγκαλιάζει λεκτικά όλη την εικόνα («Η φροντίδα είναι το ωραιότερο είδος επικοινωνίας») εδράζεται κυρίως στην αντίδραση του Τίγρη, μια αντίδραση πιο συναισθηματική και κατ' επέκταση πιο κοντά στη «γυναικεία» φύση. Με έναν υπαινικτικό οπτικό τρόπο αναπαράγεται η διχοτομική λογική της διάκρισης μεταξύ δεδομένου/νέου, όπου στη θέση του δεδομένου εντάσσεται η εκδήλωση μεγαλύτερης τρυφερότητας σε αντίθεση με τη θέση του νέου, όπου εντάσσεται η οπτικοποίηση μιας λιγότερο τρυφερής και κατ' επέκταση πιο «ανδρικής» συμπεριφοράς.

Τέλος, η εικόνα 8, εκφράζει εμφανώς τη φυσικότητα των έμφυλων διαφορών, καθώς αφηγείται ένα «αμιγώς ανδρικό» παιχνίδι (προφανώς τους «κλέφτες και αστυνόμους») μεταξύ αγοριών προσχολικής και σχολικής ηλικίας με επιβεβλημένη τη γυναικεία απουσία.

Εικόνα 8. <http://www.dpgr.gr/masters/albums/Henri%20Cartier-Bresson/PAR45586.jpg>.

3. Συμπέρασμα

Το μεθοδολογικό πλαίσιο για την κριτική ερμηνεία των οπτικών κειμένων που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια είναι ευρύ και περιλαμβάνει διαφοροποιημένες προσεγγίσεις από διαφορετικούς μελετητές (Bird et al., 1996). Πέρα όμως από τις ποικίλες φόρμες ή θεωρίες που έχουμε για την ερμηνεία των νοημάτων που τα οπτικά αφηγήματα (ανα)παράγουν, διαπιστώνουμε ότι οι εικόνες ως κείμενα και κυρίως εκείνες που αφορούν (ή) και απευθύνονται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας συνεχίζουν να «ταυτίζουν το έμφυλο με το διχοτομημένο» (Παντελίδου-Μαλούτα, 2002: 149) και να σκιαγραφούν μια υπόρρητη διαδικασία διαφοροποίησης του ανδρικού και του γυναικείου κόσμου, ενισχύοντας τον ηγεμονικό λόγο γύρω από τη φυσικότητα των έμφυλων διαφορών.

Το ότι «ενοχοποιείται», λοιπόν, το οπτικό κείμενο για τη σεξιστική διάσταση του αποτυπώματος που αφήνει στην αντιληπτική φόρμα ενός παιδιού προσχολικής ηλικίας είναι δεδομένο. Όπως επίσης είναι δεδομένο ότι και ο τρόπος θέασης του παιδιού δεν είναι σεξιστικά αθώος. Γονείς, νηπιαγωγοί, αλλά και οι μείζονες αφηγήσεις και κατασκευές της θηλυκότητας και αρρενωπότητας στη σημερινή «μαζική» οπτική κουλτούρα (κινηματογράφο, διαφήμιση, τηλεόραση, Τύπο) όχι μόνο δεν ανατρέπουν την πολιτική μυθολογία σχετικά με το δυαδικό μοντέλο άνδρα-γυναίκας αλλά καθιστούν το παιδί πολιτισμικά συνένοχο σε μια κατάσταση αναπαραγωγής της ανισότητας, την οποία όλοι συμμερίζονται και δικαιολογούν επιστρατεύοντας την έννοια της κανονικότητας, αφού, ταυτόχρονα, «κλείνουν το μάτι» σε κατεστημένες κατηγορίες της ταυτότητας και των φύλων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Eagleton, T. (2004) «Καρναβάλι και κωμωδία: Μπέγιαμιν, Μπαχτίν και Μπρεχτ» στο Φ. Τερζάκης (Επιμ.) *Μετα-Μαρξιστικά Ρεύματα στην Αισθητική και στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Futura, σσ. 111-151.
- Fiske, J. (2000) *Η Ανατομία του Τηλεοπτικού Λόγου*. Αθήνα: Δρομέας.
- Guillaumin, C. (1979) «Ζήτημα διαφοράς» στο *Σκούπα 3* (Σεπτ.): 24-36.
- Μιχαηλίδου, Μ. & Χαλκιά, Α. (Επιμ.) (2005) *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Μπονιδής, Κ. (2004) *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντίκείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002) *Το Φύλο της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Χοντολίδου, Ε. (2002) «Εισαγωγή στην έννοια της πολυτροπικότητας» στο Ν. Πολεμικός, Μ. Καΐλα & Φ. Καλαβάσης (επιμ.) *Εκπαιδευτική, Οικογενειακή και Πολιτική Ψυχοπαθολογία, τ. Γ, Αποκλίσεις στο χώρο της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Ατραπός, σσ. 358-385.

Ξενόγλωσση

- Armstrong, C. (1998) *Scenes in a Library: Reading the Photograph in the Book* London: MIT Press.
- Berger, J. (1972) *Ways of seeing*. London: British Broadcasting Association and Penguin.
- Bird, J. et al. (eds) (1996) *The BLOCK Reader in Visual Culture*. London: Routledge.
- Brown, D. G. (1956) «Sex role preferences in young children» in *Psychological Monographs* 70, pp. 1-19.
- Condee, N. (1995) "Introduction" in N. Condee (ed) *Soviet Hieroglyphics: Visual Culture in Late Twentieth-Century Russia* Bloomington and London: Indiana University Press and British Film Institute, pp. 7-23.
- Corsaro, W. A. (1997) *The Sociology of Childhood*. U.S.A.: Pine Forge Press.
- Delamont, S. (1980) *Sex roles and the school*. London: Methuen and Co.
- Dyer, G. (1982) *Advertising as Communication*. London: Methuen.

- Ellis, A. & Beattie, G. (1986) *The psychology of Language and Communication*, London: Weidenfeld & Nicolson.
- Fehr, B. J., & Exline R. V. (1987) "Social visual interaction- A conceptual and literature review" in A. W. Siegman & S. Feldstein (eds) *Nonverbal Behaviour and Communication USA*: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers.
- Feinman, S. (1981) "Why is cross-sex-role behavior more approved for girls than for boys? A status characteristic approach" in *Sex Roles*, Vol.7, No 2, pp. 289-299.
- Fyfe, G. & Law, J. (1988) "Introduction on the invisibility of the visible" in G. Fyfe and J. Law (eds) *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations* London: Routledge, pp. 1-14.
- Gouze, K. & Nadelman, L. (1980) "Constancy of gender identity for self and others in children between the ages of three and seven" in *Child Development* 51, pp. 275-278.
- Halliday, M. (1975) *Learning how to mean – Explorations in the development of language*, London: Edward Arnold.
- Haraway, D. (1991) *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books.
- Hodge, R. & Kress, G. (1988) *Social Semiotics*. Cambridge: Polity Press.
- James, A., Jenks, C. & Prout, A. (1998) *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press.
- Kress, G. & Van Leeuwen, Th. (1996) *Reading images – The Grammar of Visual Design*, New York: Routledge.
- Kress, G. & Van Leeuwen, Th. (2001) *Multimodal discourse. The modes and media of contemporary communication* London: Arnold.
- Maccoby, E. & Jacklin, C. (1974) *The psychology of sex differences*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Markus, D. & Overton, W. (1978) "The development of cognitive gender constancy and sex-role prererences" in *Child Development*, 49, pp. 433-444.
- Minuchin, P. (1965) «Sex role concepts and sex typing in childhood as a function of school and home environments» in *Child Development*, 36, pp. 1033-1048.
- Mitchell, W. J. T. (1994) *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representations*, Chicago: Chicago University Press.
- Pollock, G. (1988) *Vision and Difference: Femininity, Feminism and the Histories of Art*. London: Routledge.
- Rogoff, I. (1998) "Studying visual culture" in N. Mirzoeff (ed) *The Visual Culture Reader*, London: Routledge, pp. 14-26.

- Rose, G. (1997) "Situating knowledges: positionality, reflexivities and other tactics" in *Progress in Human Geography* 21, pp. 305-320.
- Shohat, E. & Stam, R. (1998) "Narrativizing visual culture: towards a polycentric aesthetic" in N. Mirzoeff (ed) *The Visual Culture Reader* London: Routledge, pp. 27-49.
- Van Leeuwen, T. (1992) "The Schoolbook as a Multimodal Text" in *Internationale Schulbuchforschung*, 1, Frankfurt: Diesterweg. pp. 35-58.
- Van Leeuwen, T. & Selander, S. (1995) "Picturing our heritage in the pedagogic text: layout and illustrations in an Australian and a Swedish history textbook" in *Curriculum studies*, 27/5, σσ. 501-522.
- Van Leeuwen, T. & Jewit, C. (επιμ) (2001) *Handbook of visual analysis* London: Sage.

Η γυναίκα μετανάστρια στην πόλη του Ηρακλείου

Εμμανουήλ Προκοπάκης* – Κατερίνα Οικονόμου**

Περίληψη

Οι έμφυλες προσεγγίσεις του μεταναστευτικού φαινομένου, λαμβάνοντας υπόψη τη συνεχή αύξηση της αυτόνομης συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα, καθώς και την ενεργό παρουσία τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή των χωρών υποδοχής, συμβάλλουν ουσιαστικότερα στην κατανόηση των σύνθετων διαστάσεων του φαινομένου και κατά συνέπεια δίνουν νέες προοπτικές σε αυτό το πεδίο μελέτης. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μίας σύνθετης ερευνητικής προσέγγισης, η οποία μελετά τους παράγοντες που συμβάλλουν στην παρουσία των μεταναστριών στην πόλη του Ηρακλείου και τα αίτια της διαφοροποίησης των γυναικείων μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στις διαφορετικές εθνικότητες. Επιπλέον, αποτυπώνονται οι εργασιακές τους διαδρομές στην αγορά εργασίας της πόλης και οι συνθήκες της οικονομικής τους ένταξης.

Λέξεις κλειδιά: Θηλυκοποίηση της μετανάστευσης, οικονομική ένταξη των μεταναστριών, δευτερεύουσα αγορά εργασίας, διεθνικός επιχειρηματίας.

* Ο Εμμανουήλ Προκοπάκης είναι διδάκτωρ κοινωνιολογίας, καθηγητής εφαρμογών του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας ΤΕΙ Κρήτης.

** Η Κατερίνα Οικονόμου είναι υποψήφια διδάκτωρ, Κοινωνική λειτουργός, εργαστηριακός συνεργάτης του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας ΤΕΙ Κρήτης.

1. Εισαγωγή

Μέχρι πρόσφατα είχε κυριαρχήσει στην επιστημονική σκέψη η αντίληψη ότι η μετανάστευση είναι μία ανδρική υπόθεση. Το πρότυπο του νέου άνδρα ο οποίος ξεκινά μόνος του, εγκαταλείποντας το χωράφι για να γίνει εργάτης στις βιομηχανίες των πόλεων των ανεπτυγμένων χωρών, θεωρήθηκε ότι ανταποκρίνεται πλήρως στα δεδομένα της μετανάστευσης. Οι γυναίκες από τη μεριά τους είχαν ένα μικρής σημασίας και συμπληρωματικό ρόλο στην ιστοριογραφία του φαινομένου, καθώς το φύλο δεν είχε θέση στις ερευνητικές προσεγγίσεις μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η Έμκε-Πουλοπούλου (2007, σ. 149) σημειώνει ότι «η γυναικεία μετανάστευση προσεγγιζόταν περισσότερο ως αποτέλεσμα της ανδρικής μετακίνησης. Οι γυναίκες μεταναστεύουν ακολουθώντας τις οικογένειές τους ή τους συζύγους τους ή για να παντρευτούν. Στην περίπτωση που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό των χωρών υποδοχής αυτό αποδιδόταν στις ανάγκες των οικογενειών τους».

Έτσι, η ανάδυση του φύλου εμπλουτίζει πολύ περισσότερο την προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου. Η ενεργός γυναικεία παρουσία, με τις διαφορετικές εμπειρίες στη χώρα καταγωγής αλλά και τη διαφορετική αντίληψη για τη μετακίνησή της και για την ένταξή της στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας υποδοχής, δίνει νέες προοπτικές στο πεδίο μελέτης.

Η παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στην τοπική κοινωνία της πόλης του Ηρακλείου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας¹, είναι αξιοπρόσεκτη. Σύμφωνα με την απογραφή της ΕΣΥΕ (2003), το 2001 ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών σε επίπεδο Δήμου Ηρακλείου ήταν 4.581. Από αυτούς το 54,1% ήταν άνδρες και το 45,9% ήταν γυναίκες. Επίσης, τα στατιστικά στοιχεία που δόθηκαν τον Οκτώβριο του 2006 από την Περιφέρεια Κρήτης αναφέρουν για τον Δήμο Ηρακλείου τον αριθμό των 4.765 οικονομικών μεταναστών άνω των 18 ετών που έχουν λάβει άδεια παραμονής. Το 52,8% ήταν άνδρες και το 47,2% γυναίκες².

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα. Πρώτον, στη διερεύνηση της γυναικείας παρουσίας στην πόλη του Ηρακλείου και ιδιαίτερα στους λόγους της μετανάστευσής της. Θα μελετηθεί το πώς, μέσα από ποιες διαδικασίες και κάτω από ποιες συνθήκες προέκυψε η εγκατάστασή της στην πόλη του Ηρακλείου. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να ερμηνευτεί το πού οφείλεται η διαφοροποίηση των μεταναστευτικών ροών

ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων που μένουν στην πόλη. Δεύτερον, στη μελέτη των συνθηκών ένταξης των μεταναστριών στην αγορά εργασίας της πόλης και στην αποτύπωση των εργασιακών διαδρομών τους. Θα πρέπει να τονιστεί ότι το ζήτημα της οικονομικής ένταξης των μεταναστών στην τοπική αγορά εργασίας έχει δεσπόζουσα σημασία για την κοινωνική τους ένταξη, καθώς μέσα από τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας τους δίδεται η δυνατότητα να ενταχθούν και κοινωνικά στην κοινωνία υποδοχής (Κασιμάτη 2006, σ. 367).

2. Η «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης»

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, με αφορμή τη μείωση της ανδρικής αριθμητικής υπεροχής των μεταναστών και με τον ερχομό όλο και περισσότερων γυναικών στις χώρες υποδοχής στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης, η εικόνα της ανδροκρατούμενης μετανάστευσης τίθεται υπό αμφισβήτηση όλο και περισσότερο. Λόγω αυτής της αλλαγής, η ανάδειξη του όρου της «θηλυκοποίησης της μετανάστευσης», όπως υποστηρίζουν η Κασιμάτη και η Μουσούρου (2007, σ. 19) παραπέμπει αφενός στο αυξανόμενο μερίδιο των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα και αφετέρου στο γεγονός ότι οι γυναίκες δεν μεταναστεύουν πλέον μόνο στο πλαίσιο της οικογενειακής επανασύνδεσης ως εξαρτώμενα μέλη του άνδρα μετανάστη, αλλά και αυτόνομα για να βρουν δουλειά.

Αυτή η επανατοποθέτηση του ζητήματος του γυναικείου ρόλου στο πλαίσιο της μαζικής κινητικότητας έδωσε τη δυνατότητα μίας διαφορετικής ανάγνωσης της ιστορίας των γυναικών και της μετανάστευσης. Αν και στην ιστοριογραφία της μετανάστευσης αναφέρεται ότι οι περισσότερες γυναίκες πηγαίνουν να συναντήσουν συζύγους ή συγγενείς, εντούτοις η οικογενειακή επανασύνδεση δεν είναι η μόνη αιτία που εξηγεί αυτή τη μετακίνηση. Αρκετές είναι αυτές που φεύγουν με δική τους πρωτοβουλία μόνο και μόνο για να δοκιμάσουν την τύχη τους. Επιπλέον, όσες μεταναστεύουν μαζί με τους συζύγους τους δεν θεωρούνται πλέον απλές «ακόλουθοι». Υπόκεινται και αυτές στις ίδιες δυσκολίες του ταξιδιού, μεταφέροντας συχνά μαζί και τα παιδιά τους. Στη χώρα υποδοχής αντιμετωπίζουν τα ίδια, αν όχι μεγαλύτερα, προβλήματα, καθώς οι γυναίκες αυτές βρίσκονται συχνά σε κατάσταση ακραίας τρωτότητας (Βασιλικού 2007, Green 2004, σσ. 134-152).

Ο όρος της «θηλυκοποίησης της μεταναστευτικής κίνησης» έρχεται να δώσει μία νέα διάσταση στην ανάλυση της μεταναστευτικής εργασίας. Στο πλαίσιο της δευτερεύουσας εργασίας η «θηλυκοποίηση της εργασίας» συσχετίζεται με την ελαστική εργασία, τις κακές και επισφαλείς συνθήκες των μεταναστών στον τριτογενή τομέα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες μετανάστριες σε αυτό τον τομέα εργασίας απασχολούνται ως οικιακοί βοηθοί και γενικότερα στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών, στη βιομηχανία του sex και στο χώρο της ψυχαγωγίας. Η «θηλυκοποίηση της εργασίας» αποτελεί μία διαδικασία προσαρμογής του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού σε μορφές απασχόλησης που χαρακτηρίζονται από εργασιακή ευελιξία, οικονομική, εργασιακή και κοινωνική αστάθεια, προσωρινότητα, χαμηλό κύρος και ψευδείς προσδοκίες, καθώς και υποτυπώδη έως ανύπαρκτη κοινωνική προστασία (βλ. Ψημμένος 2001, σσ. 101-103, Κασιμάτη 2003, σσ. 160-161).

Ειδικότερα από το τέλος της δεκαετίας του 1970, τονίζουν οι Ψημμένος και Σκαμνάκης (2008, σσ. 64, 65, 92), δημιουργούνται όλες εκείνες οι προϋποθέσεις για την περαιτέρω και σε μεγαλύτερη έκταση περιθωριοποίηση της μετανάστριας. Οι αλλαγές της μεταναστευτικής πολιτικής των ανεπτυγμένων χωρών, οι οποίες είχαν ως κατεύθυνση τη μηδενική μετανάστευση και τα επιλεκτικά προγράμματα άδειας παραμονής και εργασίας για την κάλυψη αναγκών στους τομείς φροντίδας και καθαριότητας, σηματοδότησαν μία νέα προοπτική για το γυναικείο πληθυσμό σε χαμηλού κύρους εργασίες στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών. Η συγκεκριμένη μεταναστευτική πολιτική πρόσφερε μηδαμινές πιθανότητες εύρεσης εργασίας και διαβίωσης εκτός της παραοικονομίας, καθώς επίσης φέρεται ως υπεύθυνη για τη διατήρηση και ανάπτυξη της σεξουαλικής εκμετάλλευσης.

Η επιλογή, λοιπόν, συγκεκριμένων απασχολήσεων στο πλαίσιο του τριτογενούς τομέα εκ μέρους των γυναικών, ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες συνθήκες της αγοράς εργασίας. Αυτές οι συνθήκες είναι η ταύτιση της εργασίας με το φύλο, η προβλεψιμότητα και η προσαρμοστικότητα των μεταναστριών στις απαιτήσεις της αγοράς και στις ανάγκες των εργοδοτών τους. Διαμορφώνεται έτσι ένα εργατικό δυναμικό σχεδόν ανύπαρκτο για τις κρατικές υπηρεσίες, το νομικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και τις συλλογικές μορφές αλληλεγγύης και προστασίας, αλλά και αναγνώρισής του ως μέρος της κοινωνίας (Ψημμένος 2006, σσ. 158-174).

Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η παραπάνω προσέγγιση, που τοποθετεί το γυναικείο εργατικό δυναμικό στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, δεν είναι η μοναδική. Άλλες μελέτες αναλύουν το ρόλο και τη θέση

της γυναίκας στη μεταναστευτική διαδικασία από διαφορετική οπτική γωνία. Αυτές οι προσεγγίσεις δεν επικεντρώνονται πλέον στις αντίξοες συνθήκες εργασίας, στις διακρίσεις που υπόκεινται οι γυναίκες, στις γλωσσικές ανεπάρκειες, κ.λπ., αλλά δίνουν έμφαση στη βούληση του υποκειμένου να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες που το περιβάλλουν. Επικεντρώνονται στη δράση της γυναίκας και στην αποφασιστικότητά της να ανταπεξέλθει. Με αυτό τον τρόπο δίνεται μία διαφορετική εικόνα της γυναικείας παρουσίας, λιγότερο εξαρτημένης από τον άνδρα-σύζυγο ή από τον εργοδότη και περισσότερο ανεξάρτητη³.

Οι διεθνικές προσεγγίσεις (transnationalism) συμβάλλουν προς αυτή την κατεύθυνση διερευνώντας τις διεθνικές πρακτικές και στρατηγικές που οι ίδιες οι μετανάστριες υιοθετούν και οι οποίες νοσηματοδοτούν την καθημερινότητα τους και καθορίζουν τις μορφές υποταγής αλλά και άρνησης των υφιστάμενων έμφυλων, ταξικών και εθνικών, ανισοτήτων (Καμπούρη, Λαφαζάνη 2008, σ. 41).

Η συμβολή της έννοιας αυτής είναι ότι αναπροσανατολίζει τη μελέτη της μετανάστευσης προς τη διερεύνηση των δικτύων πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής ανταλλαγής και επικοινωνίας μεταξύ κοινοτήτων της διασποράς και εθνικών κέντρων τόσο αποστολής όσο και υποδοχής μεταναστών. Αυτό γίνεται εφικτό στην εποχή της παγκοσμιοποίησης καθώς τα άτομα και οι ομάδες που βρίσκονται σε μεγάλη γεωγραφική απόσταση έχουν τη δυνατότητα να έρχονται σε επαφή άμεσα, να επικοινωνούν, να ανταλλάσσουν πληροφορίες και να ταξιδεύουν μέσω των νέων τεχνολογιών.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Καραγιάννης (2006, σ. 24) η συγχρονία των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργείται με το «εδώ» και το «εκεί» ανατρέπει την κυρίαρχη άποψη στη θεωρία της μετανάστευσης που συσχετίζει το «εκεί» με το «πριν» και το «εδώ» με το «μετά». Οι μετανάστες εγκαθίστανται και εντάσσονται στη χώρα υποδοχής, ταυτόχρονα όμως ανήκουν και αλλού, διατηρώντας σχέσεις και συναλλαγές με τις χώρες καταγωγής. Έτσι, οι πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των μεταναστών διαπερνούν τα όρια των εθνικών κρατών εισάγοντας μία εναλλακτική πρόταση στην οικονομική δραστηριότητα και στην προσαρμογή των μεταναστών στη χώρα υποδοχής.

Στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο χαράσσονται τροχιές που διαφοροποιούνται από αυτές του μισθωτού εργαζόμενου. Όλο και περισσότερο οι μετανάστες έχουν μία διπλή ζωή καθώς η οικονομική τους δραστηριότητα δεν περιορίζεται μόνο στη χώρα υποδοχής⁴. Όπως τονίζει ο Portes και οι συνεργάτες του (2002, p. 66), συμμετέχουν διαμέσου διασυ-

νοριακών κοινωνικών δικτύων και στα δύο κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα. Σε αυτό της πατρίδας τους και σε αυτό της χώρας υποδοχής».

Όμως η διεθνική οικονομική δραστηριότητα δεν αντιπροσωπεύει τους πρόσφατα αφιχθέντες μετανάστες, ούτε αυτούς που ζουν στο περιθώριο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας υποδοχής. «Ανήκουν κυρίως στις ελίτ των μεταναστευτικών κοινοτήτων από την άποψη του επιπέδου σπουδών, της νόμιμης παρουσίας τους στη χώρα υποδοχής και των υψηλών εσόδων που έχουν από αυτή τη δραστηριότητα. Είναι, επίσης, οι περισσότερο ειδικευμένοι, έμπειροι και διαθέτουν κοινωνικά δίκτυα περισσότερο εκτεταμένα και ποικίλα. Τέλος, αυτού του είδους οι επιχειρηματίες διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τη χώρα καταγωγής, η οποία, ανάλογα με το βαθμό ομαλότητας της κοινωνικοπολιτικής της κατάστασης, παρουσιάζει λιγότερες ή περισσότερες διασυνωριακές ευκαιρίες». (Portes, Haller, Guarnizo, 2002, pp. 66-72).

3. Μεθοδολογικό πλαίσιο

Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου που παρουσιάζονται παρακάτω αποτελούν μικρό μέρος μίας σύνθετης ερευνητικής προσέγγισης, που είχε ως γενικότερο στόχο τη διερεύνηση της οικονομικής και κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις και τελείωσε το 2008. Η πρώτη φάση είχε ποσοτικό χαρακτήρα ενώ η δεύτερη ήταν ποιοτικού περιεχομένου. Σε γενικές γραμμές η πρόθεση ήταν να εξασφαλιστεί από τη συλλογή των ποσοτικών στοιχείων η εξαγωγή γενικεύσιμων συμπερασμάτων που να αφορούν την οικονομική ένταξη των μεταναστών, ενώ μέσω της ποιοτικής προσέγγισης να αναδειχθούν νέοι προβληματισμοί, οι οποίοι θα δίνουν τη δυνατότητα να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι μετανάστες νοηματοδοτούν τις συνθήκες ένταξής τους τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Ο ερωτώμενος είχε τη δυνατότητα να δώσει τις δικές του περιγραφές και ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνει. Από την άλλη μεριά, όπως επισημαίνει και η Κυριαζή (1999, σ. 246), προσφέρθηκε η δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία αυτή επηρεάζει κατόπιν τη συμπεριφορά του. Το ερευνητικό υλικό που αναφέρεται στο παρόν άρθρο προέρχεται κατά κύριο λόγο από τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας.

4. Δείγμα

Στην ποσοτική έρευνα η προσπάθεια που καταβλήθηκε ώστε το δείγμα να είναι τυχαίο αποδείχθηκε εξαιρετικά δυσχερή, καθώς δεν υπήρχε μία αξιόπιστη καταγραφή του ερευνώμενου πληθυσμού της πόλης. Για το λόγο αυτό πρωταρχικό μέλημα ήταν αφενός το μέγεθος του δείγματος να είναι όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ώστε να αυξάνεται το επίπεδο εμπιστοσύνης στα αποτελέσματα και αφετέρου το δείγμα να μην είναι συστηματικά προκατειλημμένο (biased), επιλέγοντάς το για παράδειγμα από μία κατηγορία μεταναστών ή από ένα και μόνο κοινωνικό τους δίκτυο.

Επιπλέον επιδίωξη ήταν το δείγμα να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς την εθνικότητα και το φύλο, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της Περιφέρειας Κρήτης. Η επιλογή της δειγματοληψίας αναλογίας (quota sample) κρίθηκε η πλέον κατάλληλη μέθοδος, από τη στιγμή που οι παραπάνω μεταβλητές ήταν οι μόνες που υπήρχαν σε μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας. Σύμφωνα με την Κυριαζή (1999, σ. 118), η συγκεκριμένη μέθοδος εφαρμόζεται όταν ο ερευνητής δεν έχει στη διάθεσή του πλήρη κατάλογο όλων των ατόμων που περιλαμβάνονται στον υπό έρευνα πληθυσμό για να εφαρμόσει τυχαία δειγματοληψία, αλλά γνωρίζει τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς μία τουλάχιστον σημαντική μεταβλητή για τη μελέτη, επιδιώκοντας να επιτύχει την ίδια αναλογία και στο δείγμα.

Το εμπειρικό υλικό βασίστηκε στις απαντήσεις 525 ερωτηματολογίων. Τα 353 (67,2%) ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από άνδρες και τα 172 (32,8%) από γυναίκες. Επίσης στο δείγμα αντιπροσωπεύονται 25 διαφορετικές εθνικότητες. Η πλειοψηφία των ερωτώμενων είναι Αλβανοί (61,5%). Τα ποσοστά των υπολοίπων εθνικοτήτων είναι κάτω του 10% με πρώτη τη βουλγαρική (8,2%).

Στο πλαίσιο της δειγματοληπτικής διαδικασίας της ποιοτικής προσέγγισης αναζητήθηκαν περιπτώσεις που παρουσιάζουν σημαντικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον και δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, ώστε το δείγμα να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο διαφοροποιημένο ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των επιλεγμένων υποκειμένων. Ως χαρακτηριστικά διαφοροποίησης ελήφθησαν: η εθνική ομάδα, ο τόπος προέλευσης των μεταναστριών (αγροτική, αστική προέλευση), η οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα στη χώρα καταγωγής και οι διαφοροποιημένες κοινωνικοοικονομικές τροχιές που είχαν στη διάρκεια της πορείας τους από τη χώρα καταγωγής μέχρι σήμερα. Η σύγκριση περιπτώσεων με ανοδική επαγ-

γελματική κινητικότητα, στασιμότητα αλλά και με καθοδική κινητικότητα, παίζει σημαντικό ρόλο στην εξήγηση της οικονομικοκοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στη χώρα υποδοχής, των στρατηγικών που εφαρμόζουν και των προσδοκιών τους. Τελικά συγκεντρώθηκαν δέκα επτά συνευξείς από τις οποίες οι εννέα είναι έγγαμες και οι οκτώ άγαμες από εννέα συνολικά χώρες.

5. Παράγοντες που επιδρούν στην παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στην πόλη του Ηρακλείου

Η επισήμανση αρκετών ερευνητών (ενδεικτικά βλ. Κασιμάτη, Μουσούρου 2007, σ. 19), ότι υπάρχει σημαντική συμμετοχή των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα, αποτυπώνεται και στην παρουσία των στην πόλη του Ηρακλείου.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, οι διαφοροποιήσεις των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων συνιστούν ένα σημαντικό δείκτη της έμφυλης ετερογένειας της μεταναστευτικής ροής στην πόλη. Για παράδειγμα στις χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου, με εξαίρεση την Αλβανία όπου παρουσιάζεται το μικρότερο ποσοστό γυναικείας συμμετοχής (33,7%), ο γυναικείος μεταναστευτικός πληθυσμός είναι ιδιαίτερα αυξημένος. Στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ο γυναικείος πληθυσμός σε αρκετές περιπτώσεις υπερέχει των ανδρών, όπως για παράδειγμα οι Ρωσίδες που υπερέχουν αισθητά των συμπατριωτών τους με 66,7%. Στον αντίποδα αυτών των τάσεων κατατάσσονται οι μουσουλμανικές χώρες, όπως η Συρία, η Αίγυπτος, το Ιράκ, το Πακιστάν κ.ά. στις οποίες καταγράφεται μια σχεδόν αποκλειστική ανδρική μεταναστευτική ροή. Ανάλογες διαφοροποιήσεις καταγράφονται και στον συνολικό μεταναστευτικό πληθυσμό της Ελλάδας, όπως αυτός αποτυπώνεται στην απογραφή του πληθυσμού του 2001⁵.

Τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας που ακολουθούν δίνουν τη δυνατότητα να γίνουν κατανοητές οι αιτίες των διαφοροποιήσεων των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων που μένουν στην πόλη.

Η γυναικεία παρουσία είναι σε αρκετές περιπτώσεις αποτέλεσμα προσωπικής απόφασης που έχει ως στόχο είτε την καλύτερη συνθη-

κών ζωής της είτε την οικονομική συνεισφορά στην οικογένεια που παρέμεινε στην πατρίδα. Όπως διαπιστώνεται παρακάτω, υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην απόφαση της γυναίκας να μεταναστεύσει μόνη της χωρίς την ανδρική παρουσία.

Ένας από τους βασικούς θετικούς παράγοντες είναι η μεταναστευτική παράδοση της χώρας αποστολής. Για τον Canete (2001, σσ. 279-283), οι Φιλιππίνες είναι μία από αυτές τις χώρες που έχουν μεγάλη μεταναστευτική παράδοση και στην οποία η γυναικεία παρουσία έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία. Είναι ενδεικτικό ότι περίπου το 75% των Φιλιππινέζων εργαζομένων στην Ελλάδα είναι γυναίκες. Η μαρτυρία της «Γιάννας», που κατάγεται από τις Φιλιππίνες, είναι χαρακτηριστική για το πώς κατανέμονται οι ρόλοι και οι υποχρεώσεις στη φιλιππινέζικη οικογένεια, επιδοκιμάζοντας στην περίπτωση της τη γυναικεία μετανάστευση:

...Ήμασταν τέσσερα αδέρφια, τρία αγόρια και εγώ. Εγώ είχα δουλειά τότε, ήμουν δασκάλα απλά χρειάστηκε να δουλέψω παραπάνω για κάποιες οικογενειακές ανάγκες. Ο πατέρας μου αρρώστησε και μπήκε στο νοσοκομείο και δεν μπορούσα να του πάρω τα φάρμακα, να πληρώσουμε τα νοσοκομεία. Σκέφτηκα, λόγω της ανάγκης του πατέρα μου, να φύγω (.). Τα αδέρφια μου ήταν μικρά και ο μεγάλος αδελφός ήταν παντρεμένος. Εγώ έφυγα απάντρευτη.... («Γιάννα»)

Η «Γιάννα», μιλώντας στον πρώτο ενικό «*χρειάστηκε να δουλέψω παραπάνω*», «*δεν μπορούσα να του πάρω τα φάρμακα*», προσωποποιεί τις ευθύνες απέναντι στον άρρωστο πατέρα της, δίνοντας την εικόνα ότι είναι το μοναδικό συγγενικό του πρόσωπο. Δεν είναι όμως έτσι. Πρόκειται για τη μοναδική κόρη μίας πολυμελούς οικογένειας, όπου οι ευθύνες της απέναντι στην οικογένεια την ωθούν στη μετανάστευση.

Η χειραφέτηση του γυναικείου φύλου είναι ένας άλλος παράγοντας που ενισχύει τη γυναικεία μετανάστευση. Οι γυναίκες που έχουν κοινοποιηθεί στο παρελθόν στο αξιακό πρότυπο των κομμουνιστικών κρατών, το οποίο πρόβαλε την ισότητα των δύο φύλων, παίρνουν την απόφαση να φύγουν από τις πατρίδες τους πολύ ευκολότερα. Ιδιαίτερα σε κάποιες περιπτώσεις, η γυναικεία μετανάστευση από πρώην κομμουνιστικές χώρες είναι αποτέλεσμα δυσκολιών επιβίωσης της μονογονεϊκής οικογένειας. Ανάλογη διαπίστωση προβάλλεται και σε έρευνα του Ψημμένου και Σκαμνάκη (2008, σ. 115), που επικεντρώνεται στην περίπτωση των γυναικών από την Ουκρανία και Αλβανία και στην οποία διαπιστώνεται ότι, στην πλειονότητά τους, οι γυναίκες από την Ουκρανία είναι δια-

ζευγμένες ή χήρες και έχουν τον κύριο ρόλο της οικονομικής φροντίδας των παιδιών τους ή και των γονιών. Έτσι ακριβώς και η «Μαρίνα» υποστηρίζει ότι η μετανάστευση της μητέρα της στην Ελλάδα οφείλεται στα οικονομικά προβλήματα που προέκυψαν μετά το χωρισμό της:

...Ο μπαμπάς μου δεν μας πρόσφερε κάποια οικονομική βοήθεια, γι' αυτό και η μητέρα μου ζοριζότανε. Αν είχαμε τον μπαμπά μου, μπορεί και να μην είχαμε φύγει. Αν υπήρχε και ένας άνδρας που θα στήριζε την οικογένεια (...). Αυτή ήταν και μαμά και μπαμπάς. Έπρεπε να δουλέψει πολύ σκληρά... («Μαρίνα»)

Δεν είναι όμως μόνο μητέρες μονογονεικών οικογενειών αυτές που παίρνουν την απόφαση να μεταναστεύσουν μόνες τους. Από τη μεριά της η «Μαρία», που είναι έγγαμη και κατάγεται από τη Γεωργία, έχει εγκατασταθεί με τον άνδρα της δύο φορές στο Ηράκλειο. Την πρώτη φορά την πρωτοβουλία την πήρε ο σύζυγος. Όμως τη δεύτερη φορά οι ρόλοι αλλάζουν και η «Μαρία» ξεκινάει το ταξίδι μόνη της. Στην περίπτωση της το ανδρικό πρότυπο της μετανάστευσης δεν ισχύει, καθώς η ισότιμη θέση που έχει μέσα στην οικογένειά της, της δίνει το δικαίωμα να πάρει την πρωτοβουλία της δεύτερης μετανάστευσης. Αν και το ζευγάρι γνώριζε ήδη τις δυσκολίες που θα συναντήσουν στην Ελλάδα, χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα παραμονής, ωστόσο είναι η σύζυγος που έρχεται πρώτη και μετά ακολούθησε ο άνδρας της με τα παιδιά.

...Όταν επιστρέψαμε στη Γεωργία ο άντρας μου δεν μπορούσε να βρει δουλειά. Δούλευα πάλι μόνο εγώ ως καθηγήτρια μουσικής, όμως τα χρήματα ήταν πολύ λίγα. Δεν μπορούσες να ζήσεις. Έτσι αποφάσισα να ξαναγυρίσω πίσω μόνο εγώ και μετά από λίγο να έρθει και η υπόλοιπη οικογένεια. Έτσι ήρθα εγώ, πήρα την άδεια παραμονής, έπειτα ήρθε ο άντρας μου με τα παιδιά και έτσι σιγά-σιγά πήραμε την άδεια όλοι... («Μαρία»)

Δεν εντάσσονται, όμως, όλα τα παραδείγματα στις περιπτώσεις γυναικών που αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία ή την επιλογή να μεταναστεύσουν, γεγονός που αναφέρεται ως «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης». Υπάρχουν άλλα παραδείγματα γυναικών που η μετανάστευση εξαρτάται άμεσα από την ανδρική επιλογή για μετακίνηση. Σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες μεταναστεύουν ακολουθώντας τις οικογένειές τους ή τους συζύγους. Το παράδειγμα της «Ντίνας» είναι χαρακτηριστι-

κό. Η ίδια δεν ήθελε να φύγει από το χωριό της στην Αλβανία. Όμως η απόφαση της μετανάστευσης, καθώς και ο ερχομός στη χώρα υποδοχής των γυναικείων μελών της οικογένειας, ήταν ανδρική υπόθεση. Μαζί με τη μητέρα της ακολούθησαν αναγκαστικά μετά από λίγο καιρό τον πατέρα και τον αδελφό στην Ελλάδα.

... Εγώ δεν το σκεφτόμουνα καν να έλθω στην Ελλάδα. Ήθελα πιο πολύ να μείνω στη χώρα μου, αλλά αναγκαστικά ήλθα. Μας πήρε ο πατέρας μου τηλέφωνο και μας είπε ότι «πρέπει και σεις να 'ρθείτε, δεν γίνεται να καθίσουμε εμείς οι δύο από εδώ και εσείς από εκεί». Έτσι, αρχίσαμε μία διαδικασία με τα χαρτιά και έτσι σιγά-σιγά ήλθαμε και εμείς. Εγώ όμως δεν ήθελα... («Ντίνα»)

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα σε ανδροκρατούμενες κοινωνίες της Ασίας ή της Μέσης Ανατολής, η μετακίνηση της γυναίκας θεωρείται απαγορευτική. Το πολιτιστικό πρότυπο της χώρας αποστολής κάνει τη μετανάστευση μόνο ανδρική υπόθεση, δεσμεύοντας τη γυναίκα στον παραδοσιακό οικογενειακό της ρόλο, περιμένοντας την επιστροφή του πατέρα ή συζύγου. Επιπλέον, όση μεγαλύτερη είναι η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στη χώρα αποστολής και στη χώρα υποδοχής, τόσο δυσκολότερη γίνεται η προσαρμογή των γυναικών αυτών. Η «Βέτα» που κατάγεται από τη Συρία και ζει στο Ηράκλειο με το σύζυγο της αναφέρει τις δυσκολίες που θα συναντήσει μία γυναίκα, ερχόμενη από την πατρίδα της στην Ελλάδα:

Η γυναίκα της πατρίδας μου δεν μπορεί να ζήσει εδώ. Εδώ είναι τελείως διαφορετικά. Δεν μπορεί να ζήσει μόνη της εδώ χωρίς παρέα χωρίς άλλες γυναίκες. Πώς να ζήσει εδώ με την κελεμπία; Δεν μπορεί να πάει σε καφετέρια, στην θάλασσα, σε μπαρ. Γι' αυτό δεν φέρνουν οι άνδρες τις γυναίκες τους εδώ. Μία γυναίκα από την πατρίδα μου δεν μπορεί να κάτσει εδώ πάνω από 2 με 3 μήνες. Αν έχει παιδιά ίσως είναι ευκολότερο. Θα μείνει στο σπίτι με τα παιδιά της, να τα φροντίζει (.) να φτιάξει το φαγητό... («Βέτα»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, η παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στο Ηράκλειο προκύπτει μέσα από πολλές και διαφορετικές διαδικασίες, οι οποίες συντελούνται στον οικογενειακό της περίγυρο αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο των χωρών

αποστολής. Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός της διαφοροποίησης των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων, όπως αυτές προκύπτουν από τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστρια, είτε παίρνοντας μόνη της την απόφαση να μεταναστεύσει, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής για την ίδια και την οικογένειά της είτε συνοδεύοντας τα άλλα μέλη της οικογένειας ή ακολουθώντας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα τον άνδρα της, κάνει αισθητή την παρουσία της στην αγορά εργασίας αλλά και στην κοινωνική ζωή της πόλης.

6. Η ένταξη των μεταναστριών στην αγορά εργασίας της πόλης

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών που μένουν στην πόλη του Ηρακλείου ασκούν επαγγέλματα κυρίως χειρωνακτικά, τα οποία βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Το κατεξοχήν επάγγελμα του ανδρικού πληθυσμού είναι του «εργάτη/τεχνίτη» με 70% και ακολουθούν με πολύ μικρότερα ποσοστά κυρίως το επάγγελμα του εργαζόμενου στην «παροχή υπηρεσιών» με 11% και του αγροτοεργάτη με 8,8%. Αντιθέτως στις γυναίκες υπερέχουν οι εργαζόμενες «στην παροχή υπηρεσιών» με 65,1% και ακολουθούν οι αγροτοεργάτριες με 11% και οι «εργάτριες/τεχνίτριες» με 10,1%. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζουν και άλλες έρευνες, όπως για παράδειγμα οι Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ για το 1998 και το 2001⁶, καθώς και έρευνα της Καβουνίδη (2003, σσ. 60-68).

Στις γυναίκες, στην κατηγορία «παροχή υπηρεσιών» υπερέχουν οι καθαρίστριες με ποσοστό 26,6% επί του συνόλου των εργαζομένων γυναικών και ακολουθούν οι οικιακοί βοηθοί (11,9%), οι σερβιτόρες (9,2%) και οι γυναίκες που φροντίζουν ηλικιωμένους (7,3%). Στην κατηγορία των «αγροτικών δραστηριοτήτων» πρόκειται για αγροτοεργάτριες. Από τις «εργάτριες/τεχνίτριες» του δείγματος οι 6 στις 11 γυναίκες είναι μοδίστρες και οι υπόλοιπες ανειδίκευτες εργάτριες.

Οι γυναίκες εργασιακές διαδρομές, όπως καταγράφονται στην ποιοτική έρευνα, παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι μετανάστριες, στην πλειοψηφία τους, δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τις εκπαιδευτικές τους γνώσεις και τις επαγγελματικές τους εμπειρίες. Η αγορά

εργασίας τις τοποθετεί κατά κύριο λόγο σε συγκεκριμένες κατώτερες θέσεις εργασίας που αποκλίνουν από τις επαγγελματικές τους δεξιότητες και τα προσόντα τους. Αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες που σχετίζονται με τις συνθήκες εργασίας, με την οικονομική εκμετάλλευση αλλά και με τις ελάχιστες ευκαιρίες που προσφέρονται για επαγγελματική καταξίωση και κοινωνική ανέλιξη.

Η «Νίκη» ανήκει στην κατηγορία των μεταναστριών που έχουν σημαντικό εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο και οι οποίες ασχολούνται σε χαμηλού κοινωνικού κύρους εργασίες. Άφησε το υψηλού κύρους επάγγελμά της (φιλόλογος-μεταφράστρια) και ήλθε στο Ηράκλειο σχεδιάζοντας να μείνει δύο χρόνια. Με τα χρήματα που θα εξοικονομούσε θα αγόραζε το δικό της σπίτι στη Γεωργία. Παρακάτω περιγράφει, με συναισθηματική φόρτιση, τις εργασιακές της διαδρομές στο Ηράκλειο και τις δυσκολίες που συνάντησε.

Υπάρχει μεγάλη εκμετάλλευση. Αυτό δεν το άντεχα και πολλές φορές έκλαιγα. Η πρώτη δουλειά ήταν στην Χερσόνησο. Δούλεψα σε ένα κατάστημα τουριστικών ειδών. Δεν άντεχα την ορθοστασία 12 ώρες την ημέρα. Ήταν φοβερό! Μετά έκανα πολλές δουλειές. Πρόσεχα γιαγιάδες, καθάριζα σπίτια... («Νίκη»)

Τελικά, η οικονομική εκμετάλλευση, οι κακές συνθήκες εργασίας και, κυρίως, η αδυναμία να βρει κάποια εργασία που να αντιστοιχεί στα προσόντα της την οδήγησαν να επιστρέψει στη Γεωργία, χωρίς να υλοποιήσει το σχέδιό της. Το οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετώπισε για δεύτερη φορά στη χώρα καταγωγής της την ανάγκασε να επιστρέψει και πάλι στο Ηράκλειο.

Πριν 2 χρόνια επέστρεψα στη Γεωργία. Ήθελα να φύγω από δω. Ο λόγος ήταν ότι δεν έβρισκα την κατάλληλη δουλειά. Δεν ήθελα να μείνω οικιακή βοηθός. Ήθελα να κάμω κάτι σχετικό με τη μόρφωσή μου. Έμεινα 2 μήνες στη Γεωργία, βρήκα δουλειά εκεί, αλλά δεν με πλήρωναν. Δεν άντεξα και ξαναγύρισα πίσω. Τουλάχιστον, είχα την άδεια παραμονής και πρόλαβα και την ανανέωσα. Τώρα δουλεύω σε καφετέριες... («Νίκη»)

Η «Νίκη» έχει υποστεί μία επιδείνωση της επαγγελματικής της θέσης, εξαιτίας της απόφασής της να μεταναστεύσει. Διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τα όνειρά της στην Ελλάδα, αλλά και η επιστρο-

φή της στη χώρα καταγωγής δεν είναι λύση. Αυτή η οικονομική και επαγγελματική ανασφάλεια που βιώνει, καθώς και η αβεβαιότητα που νοιώθει για το μέλλον της, έχουν επηρεάσει σημαντικά την προσωπική της ζωή και τα σχέδια της. Παρακάτω η ίδια ομολογεί:

...Δεν μπορώ να το φανταστώ το μέλλον. Δεν ξέρω τι θα μου ξημερώσει. Δεν έχω σιγουριά στη ζωή μου. Δεν έχω το σπίτι μου. Το σπίτι μου δίνει σιγουριά. Το φανταζόμουν πάντα στη Γεωργία. Τώρα δεν ξέρω. Είμαι τελείως μπερδεμένη.

– Σκέφτεσαι να γυρίσεις στη Γεωργία;

– *Τι να κάνω στη Γεωργία. Δεν υπάρχει μέλλον. Και το σπίτι που θέλω να αγοράσω και αυτό είναι τώρα πολύ ακριβό...* («Νίκη»)

Η «Νίκη» ανήκει σε αυτή την κατηγορία των μεταναστριών που τις χαρακτηρίζει, όπως σημειώνει η Βασιλικού (2007, σ. 145), «η τρωτότητα της καθημερινότητας». Αυτή η τρωτότητα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην έρευνά της, «αναδύεται από τις αντιξοότητες και τις εφήμερες συνθήκες ζωής των μεταναστριών και σηματοδοτείται με την κατάθλιψη, τη μοναξιά, την κούραση ή την ανία, την εργασία χωρίς κοινωνική αναγνώριση».

Αντιθέτως, η «Μαρίνα» τελειώνοντας τις τουριστικές σπουδές της στη Βουλγαρία, ήλθε στη Ελλάδα με την ελπίδα να βρει εργασία στον τομέα της. Στην αρχή, όπως η ίδια περιγράφει στη συνέντευξή της, έπλενε πιάτα σε εστιατόριο, πρόσεχε μία ηλικιωμένη κυρία και μετά δούλεψε σε ένα μαγαζί με είδη λαϊκής τέχνης. Αργότερα, εκμεταλλεύτηκε τις ευκαιρίες που προσέφερε ο ξενοδοχειακός τομέας και αξιοποίησε το εκπαιδευτικό της κεφάλαιο. Σε αντίθεση με τη «Νίκη», φαίνεται να διαγράφει τα πρώτα βήματα μίας ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας. Επιπλέον, προσπάθησε να αξιοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τον ελεύθερό της χρόνο, καθώς και τα πλεονεκτήματα που προσέφερε ο επαγγελματικός της κλάδος. Της αρέσει να ταξιδεύει, να γνωρίζει διάφορα μέρη και όποτε της δίνεται η ευκαιρία το πραγματοποιεί μαζί με τη μητέρα της. Στη συνέντευξή της ομολογεί ότι αυτές οι στιγμές ήταν οι ομορφότερες στιγμές της στην Ελλάδα.

...Όταν τελείωσα τη σαιζόν μία φορά σε ένα ξενοδοχείο που ήμουνα στη ρεσεψιόν, δούλεψε και η μαμά τότε στα ξενοδοχεία, είχαμε το δικαίωμα να διαλέξουμε να πάμε κάπου διακοπές και τα έξοδα τα πλήρωνε το ΤΑΞΥ και εμείς βάζαμε μία μικρή συμμετοχή. Τότε

επήγαμε διακοπές στο Λουτράκι μαζί με τη μαμά και περάσαμε πάρα πολύ ωραία. Άλλη ευχάριστη στιγμή ήταν όταν πήγαμε στην Σαντορίνη. Αυτό μου αρέσει εμένα να κάνω. Μου αρέσει να ταξιδεύω. Όποτε μπορώ με τη μαμά το κάνουμε... («Μαρίνα»)

Αν και η «Μαρίνα» φαίνεται να πετυχαίνει τους εργασιακούς της στόχους στο Ηράκλειο, ωστόσο η ίδια δεν είναι ικανοποιημένη. Συναντά τα ίδια εργασιακά προβλήματα, όπως οι μετανάστριες που εργάζονται σε θέσεις κατώτερου κοινωνικού κύρους. Με έντονο ύφος εξηγεί τους λόγους της δυσαρέσκειάς της:

...Όμως πολλές φορές είχα κλείσει δουλειές για το καλοκαίρι και (...) σου λένε ψέματα οι ξενοδόχοι. Δυστυχώς έχω πολύ κακή γνώμη για τους ξενοδόχους. Υπάρχουν βέβαια πολλοί λίγοι που είναι τίμιοι άνθρωποι, αλλά πρέπει να τους ψάξεις με φακό. Οι περισσότεροι είναι, συγγνώμη που το λέω, είναι άτιμοι. Έχω απογοητευτεί από τα ξενοδοχεία, γιατί μου έτυχε έτσι 3-4 φορές και να μη θέλουν να με πληρώσουν, διάφορα τέτοια. Είπα, αυτοί οι άνθρωποι λένε ψέματα. Και πάντα προσπαθούν να σου κόψουνε από όπου μπορούνε. Να μη σου δώσουν τα δώρα, να μη σου βάλουν όλα τα ένσημα και να σου κόψουν από το μισθό. Είναι κακή ράτσα δυστυχώς. («Μαρίνα»)

Λόγω αυτών των δυσκολιών η «Μαρίνα» σκέφτεται, τελικά, να αφήσει τον ξενοδοχειακό τομέα. Η εργασιακή απασχόληση στο αντικείμενο σπουδών της, καθώς και η ανοδική επαγγελματική κινητικότητα που μπορεί να της προσφέρει ο τουριστικός τομέας μοιάζουν δύσκολο να πραγματοποιηθούν. Έτσι, προσανατολίζεται να ασχοληθεί με τη φροντίδα μικρών παιδιών, ελπίζοντας να βρει την εργασιακή σταθερότητα θυσιάζοντας την επαγγελματική της ανέλιξη. Παρακάτω υποστηρίζει τα εξής:

Δεν μου αρέσει να αλλάζω δουλειές, όμως δεν έχει τύχει να βρω μία δουλειά που να πω ότι είμαι τυχερή που τη βρήκα. Όσο κυνηγάω τη σταθερότητα, δυστυχώς τόσο μου φεύγει. Τώρα ψάχνω δουλειά με παιδάκια. Το καλοκαίρι θα δω τι θα κάνω... («Μαρίνα»)

Η «Βούλα» είναι μία εντελώς ξεχωριστή περίπτωση. Διαφοροποιείται από όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις, καθώς η εργασιακή και κοινωνική της τροχιά δεν εντάσσεται στο αρχέτυπο του μισθωτού εργαζόμενου. Μαζί με το σύζυγό της έχουν δραστηριοποιηθεί σε μία επαγγελμα-

τική δραστηριότητα που έχει τα χαρακτηριστικά της «διεθνικής επιχείρησης». Ήρθε στην Αθήνα το 1983 από τις Φιλιππίνες με πρόσκληση εργασίας για να εργαστεί ως ιδιωτική νοσοκόμα, αλλά αναγκάστηκε να φύγει από το σπίτι που δούλευε καθώς ο εργοδότης της δεν σέβονταν τους όρους του συμβολαίου. Σε σύντομο χρονικό διάστημα μαζί με τον Κινέζο σύζυγο της, ο οποίος δούλευε ως μάγειρας σε κινέζικο εστιατόριο στην Αθήνα, αποφάσισαν να ανοίξουν τη δική τους επιχείρηση στη Χερσόνησο Ηρακλείου.

Το άνοιγμα ενός κινέζικου εστιατορίου απαιτούσε εξοπλισμό, διάφορα αναλώσιμα είδη και τρόφιμα, τα οποία δεν υπήρχαν στην Ελλάδα και έπρεπε να αγοράζονται από τη χώρα καταγωγής. Έτσι η οικονομική δραστηριότητα της επιχείρησής τους διαπέρασε τα όρια της χώρας υποδοχής, καθώς ο σύζυγός της πήγε αρκετές φορές στο Χόνγκ-Κονγκ για να αγοράσει ό,τι ήταν αναγκαίο για τη λειτουργία του εστιατορίου, να οργανώσει την ομαλή τροφοδοσία του και, βεβαίως, να επιλέξει το εξειδικευμένο προσωπικό που θα τον βοηθούσε στην κουζίνα. Η οικονομική δραστηριότητα της «διεθνικής επιχείρησης», όπως τονίζει ο Portes και οι συνεργάτες του (2002, p. 66) «επιβάλλει μετακινήσεις στο εξωτερικό καθώς η επιχειρηματική επιτυχία εξαρτάται από τις επαφές και τους συνεργάτες που βρίσκονται στη χώρα καταγωγής». Παρακάτω η «Βούλα» διηγείται τα πρώτα βήματα για το ξεκίνημα του εστιατορίου τους.

Εδώ τότε δεν υπήρχε τίποτα. Ο άνδρας μου πήγε στο Χόνγκ-Κονγκ για να αγοράσει τον εξοπλισμό. Αγόρασε τα φώτα, τα πιάτα, τα ξυλάκια, τα πάντα τα πάντα για το κινέζικο εστιατόριο. Τις σάλτσες, τα μπαχαρικά, τα μαύρα μανιτάρια. Τότε αυτός έκαμε ενάμισι μήνα για τα ψώνια, εγώ ήμουν εδώ και φτιάχναμε το μαγαζί. Τα πρώτα χρόνια ήταν δύσκολη εποχή. Πήγε αρκετές φορές για να φέρει εμπόρευμα (...). Έφερε στην αρχή κάποιους φίλους του από το Χόνγκ-Κονγκ για να μαγειρεύουν μαζί του. Ευτυχώς αυτοί δεν χρειαζόταν χαρτιά, γιατί είχαν βρετανικά διαβατήρια. Μετά ήλθε ο αδελφός μου, η αδελφή μου, η ξαδέλφη μου. Όλοι τους ήλθαν με πρόσκληση, νόμιμα και ο άνδρας μου τους έμαθε τη δουλειά... («Βούλα»)

Ο Portes και οι συνεργάτες του (2002, p. 66) αναγνωρίζουν ότι «το ανθρώπινο κεφάλαιο παίζει σημαντικό ρόλο στη διεθνή επιχείρηση καθώς η επιχειρηματικότητα αυτού του είδους εγκλείει ένα μεγάλο ρίσκο». Για το λόγο αυτό ο σύζυγος της «Βούλας» επέλεξε έμπιστους συνεργάτες από το στενό φιλικό του περιβάλλον. Επιπλέον, στο πλαίσιο της οικογε-

νειακής αλληλεγγύης, προσφέρθηκε η δυνατότητα εργασίας και σε άλλα μέλη της οικογένειας, τα οποία προσκλήθηκαν να έλθουν στην Ελλάδα, ως νόμιμοι μετανάστες. Παρατηρείται, λοιπόν, η λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης της «Βούλας» να βασίζεται, τουλάχιστον στα πρώτα της βήματα, αφενός στα ισχυρά κοινωνικά δίκτυα του συζύγου της με τη χώρα καταγωγής και, αφετέρου, σε μέλη της οικογένειας της τα οποία στελέχωσαν την επιχείρησή τους.

Τα πρώτα χρόνια η πελατεία του εστιατορίου ήταν, κυρίως, οι τουρίστες. Όμως το εστιατόριο της «Βούλας» απέκτησε καλή φήμη και σιγά σιγά η πελατεία του διευρύνθηκε. Η ίδια αναφέρει:

Την πρώτη χρονιά η πελατεία μας ήταν μόνο τουρίστες. Μετά σιγά σιγά ακούγανε οι Έλληνες από τους τουρίστες ότι αυτό το κινέζικο είναι καλό και άρχισαν να έρχονται και οι Έλληνες ... («Βούλα»)

Αρκετά σύντομα η επαγγελματική δραστηριότητα της «Βούλας» και του συζύγου της διευρύνθηκε σε μία σειρά εστιατορίων στην ευρύτερη περιοχή της Χερσονήσου αλλά και στην πόλη του Ηρακλείου. Ταυτόχρονα, η «Βούλα» από μόνη της επεκτάθηκε και σε άλλο τομέα της οικονομίας, ανοίγοντας στο Ηράκλειο το δικό της μαγαζί ρούχων. Για να λειτουργήσει το νέο της μαγαζί βασίστηκε στην εμπειρία των εστιατορίων. Έτσι, λοιπόν, στελέχωσε και πάλι το μαγαζί της με ένα συγγενικό της πρόσωπο που ήλθε από τη χώρα καταγωγής και απευθύνθηκε εκ νέου στην αγορά του Χόνγκ-Κονγκ, για να προμηθευτεί το εμπόρευμα. Η επιχειρηματική ευκαιρία, που δημιουργήθηκε με την προσέλευση των φτηνών κινέζικων ρούχων στην ευρωπαϊκή αγορά, την προσανατόλισε στην εισαγωγή αυτού του εμπορεύματος στο Ηράκλειο. Στην αρχή ταξίδευε στην Ιταλία για να εισάγει το προϊόν και αργότερα συνεργάστηκε με μία ελληνική εισαγωγική εταιρεία. Παρατηρείται, ότι η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και των τεχνολογιών διευκολύνουν το «διεθνικό επιχειρηματία» και τον απαλλάσσουν από τις συχνές μετακινήσεις του στο εξωτερικό. Ιδιαίτερα, όταν η χώρα καταγωγής είναι τόσο μακριά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «Βούλας» και του συζύγου της, οι συχνές μετακινήσεις έχουν και υψηλό οικονομικό κόστος.

...Μετά ήλθαν τα κινέζικα προϊόντα και ήταν καλύτερα τα πράγματα, γιατί ο κόσμος άρχισε να κοιτάζει το πορτοφόλι του. Τότε πήγα να στην Ιταλία μόνη μου και έφερα το εμπόρευμα. Τώρα, για να μη πηγαίνω εγώ στην Ιταλία, να μένω στο ξενοδοχείο τώσες μέρες, συ-

νεργάζομαι με εταιρείες στην Αθήνα που φέρνουν το εμπόρευμα από απέξω. Πληρώνεις τιμολόγιο, αγοράζεις τα πράγματα και μου έρχονται. Έτσι, δεν πληρώνω έξοδα να πάω και να μείνω όπως στην Ιταλία.

– Πώς το έμαθες για την Ιταλία;
– *Εύκολο είναι. Μπαίνοντας στο internet πολλά μπορείς να μάθεις. Πώς να φέρεις πράγματα από Κίνα, από παντού. Μπορείς να τα βρεις μόνος σου. Από εκεί πήρα την ιδέα... («Βούλα»)*

Σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία, η «διεθνική επιχειρηματικότητα» είναι η πιο επικερδής από κάθε άλλη δραστηριότητα μισθωτού εργαζόμενου, ωστόσο αντιπροσωπεύει ένα μικρό αριθμό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού, (Portes, Haller, Guarnizo, 2002, p. 72). Είναι σαφές ότι η οικογένεια της «Βούλας» ανήκει σε αυτή την κατηγορία μεταναστών, η οποία θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης του Ηρακλείου. Ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεών τους είναι αρκετά μεγάλος, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας, όχι μόνο για τα μέλη της οικογένειάς της αλλά και για τους ντόπιους εργαζόμενους. Έτσι στην περίπτωση, της τα οφέλη από την μετανάστευση είναι αδιαμφισβήτητα. Η επιχειρηματική δραστηριότητα που ανέπτυξε έχει ως αποτέλεσμα μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα στην πόλη του Ηρακλείου.

Όμως, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η διεθνική οικονομική δραστηριότητα, είναι γεγονός ότι αποτελεί εξαίρεση, καθώς μόνο μία μικρή μειοψηφία μεταναστών μπορεί να διατηρήσει ιδιαίτερα τακτικές και διαρκείς σχέσεις με τη χώρα προέλευσης. Η κινητικότητα, η ανάπτυξη και διατήρηση διεθνικών δικτύων απαιτούν πόρους που δεν είναι διαθέσιμοι από όλα τα άτομα. (Καραγιάννης 2006, σ. 27). Έτσι, δεν θα πρέπει να δοθεί η εσφαλμένη εντύπωση ότι οι μετανάστριες της πόλης του Ηρακλείου έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν μία παρόμοια δραστηριότητα. Κυρίως, η αγορά εργασίας τις τοποθετεί όπως ακριβώς και το ανδρικό εργατικό δυναμικό κατά κύριο λόγο σε κατώτερες θέσεις εργασίας, χωρίς να ενδιαφέρεται για τα προσόντα τους. Οι συνθήκες εργασίας, η οικονομική εκμετάλλευση, αλλά και οι ελάχιστες εργασιακές ευκαιρίες είναι τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν.

7. Συμπεράσματα

Το πρώτο βασικό στοιχείο που αναδεικνύεται από την επεξεργασία των δεδομένων είναι ότι η γυναικεία μετανάστευση στο Ηράκλειο έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία και καταλαμβάνει μία ισότιμη θέση με αυτή των ανδρών. Η γυναικεία παρουσία δεν καταγράφεται μόνο ως συμπληρωματική της ανδρικής μετανάστευσης στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης.

Η έντονη υπεροχή των γυναικών από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι αποτέλεσμα της θέσης και του ρόλου που έχει το γυναικείο φύλο στις κοινωνίες αυτές. Όπως διαπιστώνεται από τις συνεντεύξεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω, οι γυναίκες των χωρών αυτών είναι πρόθυμες να μεταναστεύσουν για να εργαστούν, όχι μόνο στις περιπτώσεις που είναι άγαμες ή είναι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών. Το παράδειγμα της «Μαρίας» καταδεικνύει ότι η ισότιμη θέση που έχει μέσα στην οικογένειά της, της δίνει το δικαίωμα να αναπτύξει πρωτοβουλίες και να μεταναστεύσει πρώτα η ίδια στην Ελλάδα και να την ακολουθήσουν αργότερα ο άνδρας με τα παιδιά της.

Στον αντίποδα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται οι γυναίκες που κατ'άγονται από τις χώρες της Ινδοπακιστανικής χερσονήσου, από Αραβικές και, γενικότερα, από μουσουλμανικές χώρες. Όπως επιβεβαιώνουν και τα αποτελέσματα της απογραφής του 2001⁷, οι γυναικείες μεταναστευτικές ροές από τις χώρες αυτές είναι σχεδόν μηδενικές. Το πολιτιστικό πρότυπο αυτών των χωρών δεσμεύει τις γυναίκες σε ένα παραδοσιακό οικογενειακό ρόλο, αποτρέποντάς τις να μετακινηθούν σε μίαν άλλη χώρα. Ένα επιπλέον στοιχείο που προκύπτει από την επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας είναι ότι οι γυναίκες από τις χώρες αυτές δύσκολα θα μπορούσαν να εγκλιματιστούν σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον, χωρίς να τεθεί υπό αμφισβήτηση το γυναικείο πρότυπο συμπεριφοράς των χωρών τους.

Η τρίτη κατηγορία γυναικών είναι αυτή που ακολουθεί, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, την οικογένειά της στη χώρα υποδοχής. Πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για γυναίκες αλβανικής καταγωγής, οι οποίες είναι έγγαμες και ο λόγος μετανάστευσής τους οφείλεται, κυρίως, στην οικογενειακή συνένωση. Στη συνέντευξή της η «Ντίνα» τονίζει ότι, αν και η ίδια δεν ήθελε να μεταναστεύσει, η απόφαση να έρθει στην Ελλάδα μαζί με τη μητέρα της πάρθηκε από τον πατέρα της, ο οποίος ήταν ήδη εδώ και ήθελε όλα τα μέλη της οικογένειάς του να εγκατασταθούν μαζί του στη χώρα υποδοχής.

Όσον αφορά την ένταξή τους στην αγορά εργασίας της πόλης, στη μεγάλη του πλειοψηφία το γυναικείο εργατικό δυναμικό συναντά αρκετές δυσκολίες. Η ενδιαφέρουσα περίπτωση της «Βούλας», η οποία ως «διεθνικός επιχειρηματίας» ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης, αποτελεί μία εξαίρεση για τα δεδομένα της πόλης. Η συγκεκριμένη μετανάστρια μαζί με τον σύζυγο της είχαν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που προσφέρει η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής του Ηρακλείου και μέσω της ενεργοποίησης των σχέσεων τους με τη χώρα προέλευσης και με την ανάπτυξη των διεθνικών δικτύων τους, κατάφεραν να έχουν μία σημαντική οικονομική ανέλιξη. Όμως, η μεγάλη πλειοψηφία του εργατικού μεταναστευτικού πληθυσμού, όπως διαπιστώθηκε και στην ποσοτική έρευνα, ασκεί ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους, κατά βάση χειρωνακτικό, και παραμένει στα χαμηλά στρώματα της πόλης. Όπως συμβαίνει με το ανδρικό εργατικό δυναμικό έτσι και με τις μετανάστριες, η αγορά εργασίας δεν αξιοποιεί τα επαγγελματικά τους προσόντα, τις γνώσεις και την εργασιακή τους εμπειρία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα και άλλων ερευνών (Κασιμάτη 2003, σ. 167, Βασιλικού 2007, σσ. 149-152), παρατηρείται ότι συχνά τα επαγγέλματα που ασκούν στην Ελλάδα οι μετανάστριες είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα που ασκούσαν στις χώρες τους.

Στις λιγοστές περιπτώσεις, όπου καταγράφεται μία επαγγελματική ανέλιξη και αξιοποίηση του επαγγελματικού κεφαλαίου, συχνά δεν διακρίνεται μία σταθερότητα καθώς οι μετανάστριες συναντούν αρκετά εργασιακά προβλήματα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες, που προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μπορεί να έχουν μία μεγαλύτερη απορρόφηση στον τουριστικό τομέα σε σύγκριση με τις άλλες εθνικότητες, ωστόσο το επαγγελματικό κεφάλαιο και η εργασιακή εμπειρία που διαθέτουν από την πατρίδα τους δεν τις υποβοηθά σημαντικά στην επαγγελματική τους ανέλιξη. Αντιθέτως, παρατηρείται σε αρκετές περιπτώσεις ότι όσο μεγαλύτερο επαγγελματικό κεφάλαιο διαθέτει μία μετανάστρια τόσο δυσκολότερα αποδέχεται μία ανειδίκευτη, χαμηλού κύρους θέση εργασίας, άρα τόσο περισσότερο επιρρεπής είναι στην ανεργία.

Τέλος, τα αποτελέσματα της έρευνας απαντούν και σε ένα άλλο σημαντικό ερώτημα: γιατί οι μετανάστριες που έχουν υποστεί μία επιδείνωση της κοινωνικής τους θέσης σε σύγκριση με τη θέση που είχαν στην πατρίδα τους παραμένουν στο Ηράκλειο και δεν επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής. Στην περίπτωση της «Νίκης» παρατηρείται ότι η επιδείνωση της επαγγελματικής της κατάστασης και το χαμηλό ημερομίσθιο, την οδήγησαν να επιστρέψει στην χώρα καταγωγής. Όμως, η επιστροφή

στην πατρίδα της επιβεβαίωσε για ακόμη μία φορά το οικονομικό της αδιέξοδο. Τελικά, με την εκ νέου μετανάστευσή της στο Ηράκλειο προτίμησε την εργασιακή της υποβάθμιση από την ανεργία στη χώρα προέλευσης.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, διαφαίνεται ότι η οικονομική υποβάθμιση όπως και οι δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, δεν είναι οι μόνες ικανές συνθήκες που θα οδηγήσουν τους μετανάστες/στρίες στην ακύρωση του μεταναστευτικού τους σχεδίου και στην επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής. Η παραμονή στη χώρα υποδοχής συνδέεται επίσης με προσωπικούς παράγοντες (προσδοκίες, οικογένεια, κ.τ.λ.) αλλά και με τις συνθήκες που επικρατούν στην πατρίδα τους.

Σημειώσεις

1. Για την αποτύπωση της γυναίκας μετανάστριας στην Ελλάδα ενδεικτικά βλ. Τριανταφυλλίδου (2010, σσ. 57-96).
2. Περιφέρεια Κρήτης, «Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006», Ηράκλειο, Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών.
3. Για τη γυναικεία οικονομική δραστηριότητα και επαγγελματική δημιουργικότητα στο πλαίσιο της γαλλικής οικονομίας ενδεικτικά βλ. Hukum, Le Saout (2002). Επίσης για τα χαρακτηριστικά της γυναικείας επαγγελματικής δραστηριότητας στην Ελβετία ενδεικτικά βλ. Wanner, Gabadinho, Ferrari (2003, p. 13).
4. Σχετικά βλ. Tarrus (1992), M. Peraldi (sous la direction), (2002).
5. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφής 2001, στο Έμκε-Πουλοπούλου (2007, σσ. 210-214).
6. Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 1998,2001, στο Λιανού (2003, σσ. 32-36).
7. Σχετικά βλ. Baldwin-Edwards, Κυριάκου, Κακαλικά, και Κάτσιος (2004, σ. 6), Έμκε-Πουλοπούλου (2007, σσ. 210-214).

Βιβλιογραφία

- Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008.
- Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι., Κακαλικά Π., και Κάτσιος Γ., *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωση*, Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης, Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2004. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 25 Απριλίου 2009).
- Βασιλικού Κ., *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, Αθήνα, 2007.
- Canete L. Y., «Η Φιλιππινέζικη κοινότητα στην Ελλάδα στο τέλος του 20ου αιώνα», στο Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ., και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2001, σσ. 277-304.
- Έμκε-Πουλοπούλου Η., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2007.
- Ε.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή Πληθυσμού 2001, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2003.
- Green L. N., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004.
- Hukum P., Le Saout D., “Les femmes migrantes et la creation d’activiti ”, *Revue Migration Etudes*, Janvier No 104, 2002, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα, http://www.pseau.org/outils/ouvrages/cnhi_migrationsetudes104_femmes_migrates.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2010).
- Καβουνίδη Τ., *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική, Αθήνα, 2003. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.paep.org.gr/mod/fileman/files/erevna.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 20 Δεκεμβρίου 2008).
- Καμπούρη Ν., Λαφαζάνη Ο., «Το σπίτι στη Βουλγαρία, η συλλογή με παπούτσια στην Ελλάδα: Δια-εθνικές διαδρομές, μετανάστευση και φύλο», στο Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008, σσ. 39-66.

- Καραγιάννης Β., «Μετανάστευση-διεθνικότητα-κινητικότητα: Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα της διεθνικής μετανάστευσης», Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 92 (Τεύχος-αφιέρωμα στις Σύγχρονες Θεωρήσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου), 2006, σσ. 23-30.
- Κασιμάτη Κ., «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και διαφορετικότητες», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Gutenberg, Αθήνα, 2003, σελ. 157-192.
- Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Κασιμάτη Κ., «Η Ένταξη των Αλβανών Μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία. (Από διηγήσεις Αλβανών και Ελλήνων)», στο Μπάγκαβος Χρ. και Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα, 2006, σσ. 353-411.
- Κασιμάτη Κ., και Μουσούρου Μ. Λ., *Φύλο και Μετανάστευση. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, τόμος Ι, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, Αθήνα, 2007.
- Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Λιανού Θ. Π., *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτες 51, Αθήνα, 2003.
- Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα, 2006.
- Περιφέρεια Κρήτης, *Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006*, Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών, Ηράκλειο, 2006.
- Peraldi M., (sous la direction), *La fin des norias? Riseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002.
- Portes A., Haller W., Guarnizo L. E., "Les entrepreneurs transnationaux: une forme alternative d'adaptation économique des immigrés", in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Riseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002, pp. 51-89.
- Tarrius A., *Les fourmis d'Europe. Migrants riches, migrants pauvres et nouvelles villes internationales*, L' Harmattan. Paris, 1992.

- Τριανταφυλλίδου Α., «Διαστάσεις και χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς την Ελλάδα», στο Τριανταφυλλίδου Α. και Μαρούκης Θ. (επιμ.) *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Κριτική, Αθήνα, 2010, σσ. 57-96.
- Τριανταφυλλίδου Α. και Μαρούκης Θ. (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Κριτική, Αθήνα, 2010.
- Ψημμένος Ι., «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα», στο Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ., και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 95-126.
- Ψημμένος Ι., «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών: αιτίες ανάπτυξης και συνθήκες απασχόλησης», στο Μπάγκαβος Χρ. και Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Gutenberg, Αθήνα, 2006, σσ. 157-207.
- Ψημμένος Ι. και Σκαμνάκης Χ., *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2008.
- Wanner P., Gabadinho A., Ferrari A., *La participation des femmes au marché du travail*, Forum Suisse pour l'étude des migrations et de la population, Rapport de recherche no 7/03, 2003.

Απόψεις των μαθητών/τριών της Β΄ και Γ΄ Λυκείου για την επίδραση του φύλου στην αντιμετώπισή τους από τους εκπαιδευτικούς

Δημήτρης Κυρίτσης*

Περίληψη

Ως επίκεντρο της εμπειρικής ποσοτικής μελέτης τίθεται η διερεύνηση των απόψεων των εφήβων αναφορικά με το βαθμό επίδρασης του φύλου του εκπαιδευτικών στην εν γένει στάση τους απέναντι στο φύλο των μαθητών. Για τη συλλογή των δεδομένων εφαρμόστηκε η μέθοδος της επισκόπησης με ερευνητικό εργαλείο το ερωτηματολόγιο, το οποίο συμπληρώθηκε από 265 μαθητές-τριες Β΄ και Γ΄ Λυκείου από 4 περιοχές του Νομού Θεσσαλονίκης. Από τη στατιστική ανάλυση προκύπτουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα, μεταξύ των οποίων ότι σύμφωνα με την πλειονότητα των υποκειμένων του δείγματος οι καθηγητές επιπλήττουν ευκολότερα τα αγόρια, αποφεύγουν να αναθέτουν σε αυτά πρωτοβουλίες και τα θεωρούν πιο επιρρεπή προς την αταξία, ενώ στα κορίτσια αποδίδουν τα χαρακτηριστικά της επιμέλειας, της συνεργατικής διάθεσης, της ωριμότητας, της εργατικότητας, της ευαισθησίας και της πονηρίας. Επιπλέον, ενώ οι μισοί και πλέον έφηβοι αναγνωρίζουν ότι το εκπαιδευτικό προσωπικό τρέφει συμπάθεια, αποδίδει επαίνους, εκφράζει την πίστη στις δυνατότητες και διαθέτει το διδακτικό χρόνο εξ ίσου στα αγόρια και τα κορίτσια, σε ποσοστό περίπου 30% εκτιμούν ότι τα κορίτσια αντιμετωπίζονται ευνοϊκότερα.

Λέξεις κλειδιά: Φύλο, μαθητές, εκπαιδευτικοί, στάση, συμπεριφορά.

* Ο Κυρίτσης Δημήτρης είναι δρ Φιλοσοφίας. Ειδικός Επιστήμων (Π.Δ. 407) στο Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

1. Εισαγωγή

Το φύλο από τη δεκαετία του 1970 αναγνωρίστηκε ως σημαντική διάσταση στην Κοινωνιολογία, η οποία επιδόθηκε στον επαναπροσδιορισμό και επαναξιολόγηση της επίδρασής του στη διαμόρφωση ταυτοτήτων και αντιλήψεων εντός του κοινωνικού πλαισίου και στη συμπεριφορά και τους ρόλους ανδρών και γυναικών (Coltrane, 1997). Έκτοτε ο αριθμός των θεωρητικών αναζητήσεων και εμπειρικών μελετών αυξήθηκε, και η όλη σχετική έρευνα συνέκλινε στη συνειδητοποίηση της κρισιμότητας του φύλου σε όλα τα κοινωνικά συστήματα, συμπεριλαμβανομένων της εργασίας, της πολιτικής, της οικονομικής ανάπτυξης, της οικογένειας, της καθημερινής αλληλεπίδρασης και της εκπαίδευσης (Hess και Ferree, 1987). Ειδικά όμως το θεωρητικό και εμπειρικό ενδιαφέρον για την επίδραση του φύλου στη διαμόρφωση της σχολικής επίδοσης, στην ανάπτυξη των ενδοσχολικών διαπροσωπικών σχέσεων, στην ερμηνεία συμπεριφορών και γενικότερα για το ρόλο που διαδραματίζει στο πλαίσιο της θεσμοθετημένης εκπαιδευτικής διαδικασίας κορυφώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αυτό συνέβη διότι στοιχεία έμφυλων διακρίσεων και διαφορετικής αντιμετώπισης αγοριών και κοριτσιών παρουσιάστηκαν σε έρευνες (Marland, 1983) επισπεύδοντας τη λήψη συγκεκριμένων πολιτικών αποφάσεων και οδηγιών από τις αρμόδιες αρχές για την αντιμετώπιση του φαινομένου (Brah & Deem, 1986, Scott & McCollum, 1993). Παράλληλα, απασχόλησε έντονα τους κοινωνικούς επιστήμονες και κυρίως τους εκπροσώπους της φεμινιστικής εκπαίδευσης, ως κύριο μέλημα των οποίων τέθηκε η ανάπτυξη ενός συστήματος αξιών και πράξης που να προάγει την ισότητα των φύλων. Χωρίς να αγνοούν την ύπαρξη έμφυλων βιολογικών διαφορών, υποστήριξαν ότι τα γυναικεία και ανδρικά χαρακτηριστικά δομούνται πρωτίστως στον πολιτισμό που αναπτύσσεται εντός του κοινωνικού πλαισίου (Weiner, 1994), βασικό θεσμό στον οποίο συνιστά το σχολείο, όπου η έμφυλη συμπεριφορά ορίζεται και διαμορφώνεται είτε με την αναπαραγωγή της κυρίαρχης κοινωνικής ιδεολογίας του φύλου ενισχύοντας έτσι τα κοινωνικά στερεότυπα είτε με την ανάπτυξη μη παραδοσιακών έμφυλων ταυτοτήτων (Mac an Ghail, 1994, σ. 9).

Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα οι σημαντικότερες πεποιθήσεις, αντιλήψεις, στάσεις και προσδοκίες του εκπαιδευτικού σε σχέση με τους μαθητές του αφορούν τις ερμηνείες που δίνει για τη συμπεριφορά τους, καθορίζοντας τη στάση του απέναντι στους μαθητές, διαμορφώνοντας τη

σχέση που αναπτύσσει με αυτούς και προσφέροντας διευκόλυνση στην επίτευξη σαφούς προσανατολισμού επί σειρά παιδαγωγικών επιλογών, όπως διδακτικές μεθόδους και τρόπους αξιολόγησης (Ainscrow, 1998, Clark & Peterson, 1986, Fennema et al., 1990). Συνακόλουθα, η αιτιακή απόδοση, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τα φαινόμενα που παρατηρεί αποδίδοντάς τα σε συγκεκριμένα αίτια -που ως θεωρία καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων από την κοινωνική ψυχολογία και την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ως και από άλλες περιοχές έρευνας, όπως η Πολιτική Επιστήμη και η επίλυση διενέξεων (Graham & Folkes, 1990)- έχει αντίκτυπο στους απανταχού αποδέκτες της. Ειδικά στο χώρο της εκπαίδευσης πληθώρα εμπειρικών μελετών αναδεικνύει τον κρίσιμο ρόλο του φύλου των μαθητών στη γενικότερη προσέγγιση και αιτιολόγηση φαινομένων και καταστάσεων από το εκπαιδευτικό προσωπικό.

Αναλυτικότερα, η συγκριτική μελέτη που πραγματοποίησε ο Kelly (1988) στο εμπειρικό υλικό 80 περίπου σχετικών ερευνών (κυρίως στις ΗΠΑ) με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή (τεχνική που λέγεται meta-analysis) έδειξε ότι οι εκπαιδευτικοί αφιέρωσαν το 44% του χρόνου τους στα κορίτσια και το 56% στα αγόρια, παρά το γεγονός ότι τα κορίτσια επεδείκνυαν ζωηρότερη διάθεση συμμετοχής στην παιδευτική-διδασκτική διαδικασία (συχνότερη πρόταση του χεριού τους για να απαντήσουν σε ερωτήσεις ή για να υποβάλουν ερωτήσεις για κάτι που δεν είχαν καταλάβει). Η ψαλίδα μάλιστα της άνισης διάθεσης του χρόνου άνοιγε στους άντρες εκπαιδευτικούς. Σύμφωνα με την έρευνα των Good et al. (1973) οι καθηγητές απηύθυναν περισσότερες και διαφορετικών τύπων ερωτήσεις στα αγόρια δίνοντας σε αυτά περισσότερες ευκαιρίες απάντησης αλλά και, όπως σημειώνουν οι Gore & Roumagoux (1983), σημαντικά περισσότερο χρονικό περιθώριο (περίπου 3 δευτερόλεπτα) να σκεφτούν. Συγκλίνοντα είναι τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών αναφορικά με τη στατιστικώς σημαντικά εντονότερη αλληλεπίδραση που επιτυγχάνεται ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τα αγόρια, στα οποία κατά κανόνα παρέχεται στενότερη παρακολούθηση της επίδοσής τους και προσφέρονται περισσότερες ευκαιρίες να αναπτύξουν τις απόψεις τους και να απαντήσουν σε υποβαλλόμενες ερωτήσεις (Bousted, 1989, Brophy, 1985, La France, 1991, Merrett & Wheldall, 1992, Sadker & Sadker, 1994). Συχνά, συμπληρώνει ο Spender (1982), όσο οι καθηγητές αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στα αγόρια, προσδίδοντας μεγαλύτερη αξία στην αντρική εμπειρία και αντιμετωπίζοντάς τα περισσότερο ως προσωπικότητες-ατομικότητες τόσο ενισχύεται η περιθωριοποίηση των κοριτσιών.

Οι καθηγητές, αφού παρακολούθησαν ένα φιλμ, εκτίμησαν σε σχετική ερώτηση που τους υποβλήθηκε από τους Sadker & Sadker (1985) ότι κυρίως οι μαθήτριες αυθαδιάζαν, ενώ στην πραγματικότητα οι μαθητές ήταν εκείνοι που σχεδόν τρεις φορές περισσότερο επεδείκνυαν ανάλογες συμπεριφορές. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα αγόρια όχι μόνο κυριαρχούν στην τάξη, αλλά οι φωνές τους και οι αταξίες τους αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη επιείκεια και ανεκτικότητα από εκείνες των κοριτσιών. Μια τέτοια αντιμετώπιση ερμηνεύεται, σύμφωνα με τους Jackson & Salisbury (1996), στην απόδοση της άτακτης συμπεριφοράς των αγοριών στη φύση τους και στην αποδοχή της ως φυσιολογικής και αναπόφευκτης. Διαφορετικά είναι τα ευρήματα των Pickering (1997) και Rodriguez (2002), σύμφωνα με οποία οι καθηγητές εμφανίζονται αφενός πιο επιρρεπείς στο να διαβλέπουν άτακτες ή αποκλίνουσες συμπεριφορές στα αγόρια και αφετέρου λιγότερο αυστηροί με ανάλογης βαρύτητας παραπτώματα των κοριτσιών, αγνοώντας ή παραβλέποντας τι πραγματικά συμβαίνει στην τάξη. Συχνά λοιπόν απαρατήρητες περνούν ορισμένες μικροαταξίες των κοριτσιών, μεγάλο ποσοστό των οποίων μάλιστα αναγνωρίζει ότι τα αγόρια επιπλήττονται περισσότερο και αυστηρότερα από όσο θα άξιζε στη συμπεριφορά τους. Γενικότερα, όπως προκύπτει από τις έρευνες των Francis (2000) και Warrington & Younger (1996), οι μαθητές και των δύο φύλων εκτιμούν ότι συνήθως τα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια αντιμετωπίζονται αυστηρότερα από το διδακτικό προσωπικό.

Αποτελέσματα εμπειρικών μελετών, με εξαίρεση εκείνη των Groeschl & Wetenkamp (2001), αποκαλύπτουν στοιχεία διαφορετικής αντιμετώπισης των μαθητών με κριτήριο το φύλο τους από τους εκπαιδευτικούς. Από την έρευνα των Potvin et al. (2000) και Potvin & Rousseau (1992) προκύπτει ότι τόσο οι άντρες όσο και ακόμα περισσότερο οι γυναίκες εκπαιδευτικοί αναπτύσσουν θετικότερες στάσεις για τα κορίτσια, τα οποία, όπως διαπιστώνει ο Kruse (1992), αναγνωρίζονται ως καλοί μαθητές, ενώ τα αγόρια ως ενδιαφέρουσες προσωπικότητες. Οι Arnot & Gubb (2001) παρατηρούν ότι τα αγόρια αντιμετωπίζονται πιο αρνητικά, ενώ στέρεα είναι η πεποίθηση ότι χρειάζονται πειθαρχία, υποστήριξη και παροχή κινήτρων. Από την άλλη διαπιστώνουν ότι στα κορίτσια ελλείπει η ισχυρή αυτοεκτίμηση και ότι η προσοχή που τους δίνεται δεν είναι η αρμόζουσα, για να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι τα σχολεία τείνουν να συμμορφώνονται ή και να ενισχύουν τις έμφυλες διαφορές.

Σύμφωνα με την ερευνητική μελέτη των Myhill & Jones (2006) το 62% των βρετανών μαθητών του δείγματος θεώρησε ότι τα αγόρια αντιμετω-

πίζονται αρνητικά σε σχέση με τα κορίτσια, μόλις το 8% προέβη στην αντίθετη εκτίμηση, ενώ το υπόλοιπο 30% δεν διέβλεψε κάποια διαφοροποίηση. Πάντως τις γυναίκες εκπαιδευτικούς η πλειονότητα των μαθητών τις χαρακτηρίζει ως πιο δίκαιες, αμερόληπτες και λιγότερο επηρεαζόμενες από τον παράγοντα φύλο. Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με την ίδια μελέτη αλλά και την έκθεση Ofsted (1993), *Boys and English*, οι καθηγητές έχουν υψηλότερες προσδοκίες για τα κορίτσια τόσο για την επίδοση όσο και για τη συμπεριφορά εντός της σχολικής αίθουσας, κάτι που, σύμφωνα με τις έρευνα των Arnot & Gubb (2001), Francis (2000) και Warrington & Younger (1996), τα αγόρια το αντιλαμβάνονται και πιστεύουν ότι η διάκριση αυτή είναι άδικη και επιδρά αρνητικά τόσο στην επίδοση όσο και στην αυτοεκτίμησή τους.

Η διαφορετικότητα στη διαμόρφωση των προσδοκιών απορρέει ή απολήγει στην απόδοση των εφηβικών χαρακτηριστικών, τα οποία, όπως προκύπτει από αποτελέσματα ερευνών, είναι για τους εκπαιδευτικούς έμφυλα προσδιορισίμα. Η μελέτη των Borg & Falzon (1993) αποκαλύπτει πολλές συμπεριφορές που κατατάσσονται ως αντρικές ή γυναικείες. Στις πρώτες συγκαταλέγονται η επιθετικότητα, η ενεργητικότητα, η αυθάδεια, η αναζήτηση προσοχής, ενώ στις δεύτερες η ευαισθησία, η νηφαλιότητα, η συνέπεια και η προσπάθεια ικανοποίησης των άλλων. Οι μαθήτριες θεωρούνται από την πλειονότητα των εκπαιδευτικών ως σκληρότερα και μεθοδικότερα εργαζόμενες και εμπορούμενες από υψηλότερα κίνητρα (Warrington & Younger, 1996). Εκτιμάται επίσης ότι επιδεικνύουν μεγαλύτερη ωριμότητα και διάθεση συνεργασίας στην τάξη, διαθέτουν πιο αναπτυγμένες επικοινωνιακές και μαθησιακές ικανότητες, λειτουργούν πιο οργανωμένα και προγραμματισμένα, μαθαίνουν χωρίς συνεχή αυστηρή παρακολούθηση (αυτοδύναμη μάθηση) και εν γένει ανταποκρίνονται με μεγαλύτερη επιτυχία στις απαιτήσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Barber, 1996, Head, 1996). Όπως παρατηρούν οι Younger et al. (1999) οι καθηγητές πιστεύουν ότι ο ιδανικός μαθητής-τρια είναι εκείνος-η που διαθέτει γυναικεία χαρακτηριστικά, ενώ μερικοί εξ αυτών θεωρούν ως δεδομένη ή φυσική ή ακόμα αναπόφευκτη την έμφυλη υπεροχή των κοριτσιών. Σε τέτοιες περιπτώσεις προβαίνουν συχνά σε άστοχες κατηγοριοποιήσεις με κριτήριο το φύλο εν είδει αυτοεκπληρούμενης προφητείας.

2. Στόχοι και μέθοδος της έρευνας

Από την προηγηθείσα ανασκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι η έρευνα σχετικά με το βαθμό και τον τρόπο επίδρασης του φύλου των μαθητών στη διαμόρφωση στάσεων και συμπεριφορών των εκπαιδευτικών είναι εκτενής. Ωστόσο, περιορισμένη είναι η εμπειρική διερεύνηση αναφορικά με την επίδραση του φύλου του εκπαιδευτικού στην εν γένει στάση του απέναντι στο φύλο των μαθητών, στις εκτιμήσεις των οποίων επικεντρώνεται η παρούσα εμπειρική ποσοτική μελέτη προκειμένου να εντοπίσει τυχόν στοιχεία διαφοροποίησης της συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο αυτό οι μαθητές κλήθηκαν μέσα από τις προσλαμβάνουσες ενδοσχολικές τους παραστάσεις, εμπειρίες και βιώματα να αξιολογήσουν το βαθμό στον οποίο το φύλο τους συνιστά προβλεπτικό παράγοντα του τρόπου αντιμετώπισής τους τόσο από τους άντρες όσο και από τις γυναίκες εκπαιδευτικούς. Εξετάζονται καίρια ζητήματα και κρίσιμες πτυχές ενδεχόμενης έμφυλα προσδιορίσιμης διαφορετικότητας ως προς τη διάθεση του χρόνου, τη χρήση ποινών και αμοιβών, την εμπιστοσύνη στις μαθησιακές δυνατότητες, την αμεροληψία στη βαθμολόγηση της σχολικής επίδοσης, την ανάθεση πρωτοβουλιών, την εκδήλωση συμπάθειας, την απόδοση χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, ενώ παράλληλα οι μαθητές/τριες καλούνται να ερμηνεύσουν τις συμπεριφορές των εκπαιδευτικών.

Για τη συλλογή των δεδομένων εφαρμόστηκε η μέθοδος της επισκόπησης (survey research) με ερευνητικό εργαλείο το ερωτηματολόγιο, το οποίο συμπληρώθηκε εν ώρα εξωσχολικού φροντιστηριακού μαθήματος από 265 μαθητές-τριες (121 αγόρια-45,7% και 144 κορίτσια-54,3%) της Β' και Γ' Λυκείου και των τριών Κατευθύνσεων Σπουδών (Θεωρητική: 96, Θετική: 80 και Τεχνολογική: 85) από τέσσερις περιοχές του Νομού Θεσσαλονίκης (Κέντρο: 89, Ρετζίκι: 60, Καλαμαριά: 64, Πολίχνη: 52), στην κάθε μια από τις οποίες διαμένουν κατά κανόνα κάτοικοι διαφορετικού κοινωνικοοικονομικού στρώματος. Η βασικότερη αιτία της επιλογής μαθητών/τριών των δύο τελευταίων σχολικών τάξεων για το δείγμα της παρούσης ερευνητικής προσπάθειας υπαγορεύτηκε από τη βάσιμη υπόθεση ότι οι πλούσιες εμπειρίες (καθημερινή επαφή, συνεργασία, διαπροσωπική σχέση, αλληλεπίδραση με το διδακτικό προσωπικό) που έχουν αποκομίσει από την εντεκάχρονη ή δωδεκάχρονη παρουσία τους στις σχολικές αίθουσες έχουν σχεδόν αναπόφευκτα εγείρει ερεθίσματα σκέψης, ανησυχίας και προβληματισμού και συνακόλουθα συντελέσει στη

διαμόρφωση κάποιας εν συνόλω αξιολογικής κρίσης και αποκρυσταλλωμένης εικόνας αναφορικά με το υπό διερεύνηση θέμα.

3. Ανάλυση των δεδομένων

Στη ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα ευρήματα που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση (με τη συνδρομή του ειδικού προγράμματος *SPSS 14 for Windows*) των εξαρτημένων μεταβλητών του ερευνητικού ερωτηματολογίου (βλ. τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα στον Πίνακα 1), ενώ παράλληλα εντοπίζονται επαγωγικά οι όποιες συσχετίσεις τους με τα ατομικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων του δείγματος.

Αρχικά, διερευνήθηκε ο βαθμός που ο ετεροβαρής διαθέσιμος χρόνος στους μαθητές με κριτήριο το φύλο τους, όπως προέκυψε από προγενέστερες εμπειρικές μελέτες του αγγλοσαξονικού χώρου που ήδη παρουσιάστηκαν, έχει ισχύ και στην ελληνική σχολική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των μαθητών, 2 στις 3 γυναίκες εκπαιδευτικούς διαθέτουν ισόποσα το διδακτικό χρόνο, ενώ σε ποσοστό 14,3 και 19,2% ασχολούνται περισσότερο με τα αγόρια και τα κορίτσια αντίστοιχα. Οι άντρες εκπαιδευτικοί κατά 57,4% αφιερώνουν το ίδιο χρόνο ανεξάρτητα από το φύλο, κατά 30,9% όμως δίδουν βαρύτητα στα κορίτσια και κατά 11,7% στα αγόρια. Φαίνεται λοιπόν αφενός ότι είναι μικρότερο το ποσοστό των καθηγητριών (33,6% έναντι 42,6 των καθηγητών), που, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ερωτωμένων, διαθέτει ετεροβαρώς το διδακτικό χρόνο και αφετέρου ότι οι μαθήτριες είναι εκείνες που ελκύουν την περισσότερη προσοχή τόσο των καθηγητριών όσο κυρίως των καθηγητών.

Στην τροπή των παραπάνω αποτελεσμάτων κρίσιμος αναδεικνύεται ο παράγοντας φύλο των υποκειμένων, καθώς σε στατιστικώς σημαντικά υψηλότερα ποσοστά αφενός τα κορίτσια αναγνωρίζουν τόσο στις γυναίκες (80,06%, $z=5,3$) όσο και στους άντρες (62,05%, $z=1,9$) εκπαιδευτικούς ισόρροπη στάση ως προς τη διάθεση του χρόνου τους ($\chi^2(2)=31,299$, $p: 0,00$) και αφετέρου τα αγόρια θεωρούν ότι ο χρόνος ενασχόλησης που δέχονται από τους άνδρες (32,2%, $z=4,9$) και τις γυναίκες (39,7%, $z=2,8$) εκπαιδευτικούς είναι μειωμένος ($\chi^2(2)=8,227$, $p: 0,01$) (βλ. Σχήματα 1.1 και 1.2).

Εν συνεχεία οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να εκτιμήσουν αν το φύλο τους επιδρά στο βαθμό ευκολίας με τον οποίο εισπράττουν

τον έπαινο από το εκπαιδευτικό προσωπικό. Οι μισοί κατά προσέγγιση δεν έχουν αντιληφθεί καμία έμφυλα προσδιορίσιμη επίδραση. Ωστόσο αξιοπρόσεκτα είναι τα ποσοστά 31,2 και 38,8% που θεωρούν ότι οι μαθήτριες επαινώνται ευκολότερα από τις καθηγήτριες και από τους καθηγητές αντίστοιχα, έναντι των αισθητά χαμηλότερων 18,3 και 12,9% που αντιλαμβάνονται το ακριβώς αντίθετο.

Πολύ σημαντικότερος προκύπτει ο ρόλος του φύλου των εφήβων στη διαμόρφωση των ποινών που τους αποδίδονται από τους εκπαιδευτικούς. Συγκεκριμένα, μόλις το 27,8 και 35,4% των μαθητών/τριών εκτιμούν ότι οι γυναίκες και οι άνδρες εκπαιδευτικοί αντίστοιχα επιπλήττουν με την ίδια ευκολία τα αγόρια και τα κορίτσια. Σύμφωνα με το ιδιαίτερωσ υψηλό 66,9% των συμμετεχόντων/ουσών στην έρευνα οι καθηγήτριες επιδεικνύουν μεγαλύτερη αυστηρότητα απέναντι στους μαθητές, ενώ υψηλό επίσης κρίνεται και το 51% που θεωρεί ότι και οι καθηγητές εκδηλώνουν την ίδια στάση. Αντίθετα, η συμπεριφορά του εκπαιδευτικού προσωπικού απέναντι στις μαθήτριες διέπεται από μεγαλύτερη επιείκεια και ανεκτικότητα.

Οι μισοί περίπου ερωτώμενοι διαβλέπουν στο φύλο τους έναν παράγοντα που συντελεί στη διαφοροποίηση του βαθμού εμπιστοσύνης των δυνατοτήτων τους με τον οποίο περιβάλλονται από τους διδάσκοντες. Το 38% των υποκειμένων έχει την αίσθηση ότι οι καθηγήτριες επιδεικνύουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις μαθησιακές δυνατότητες των μαθητριών, έναντι μόλις του 9,1% που πιστεύει το αντίθετο. Περίπου ανάλογη είναι η εικόνα των καθηγητών, με το 33,7% των ερωτωμένων να εκτιμά ότι πιστεύουν περισσότερο στις δυνατότητες των μαθητριών, έναντι του 16,1% που πιστεύει το αντίθετο. Στατιστικώς σημαντική συσχέτιση παρατηρείται ανάμεσα στο φύλο των υποκειμένων και την υπό διερεύνηση μεταβλητή ($\chi^2(2)=9,020$, $p: 0,01$), καθώς οι μαθητές σε ακόμη υψηλότερο ποσοστό (14,9%, $z=3$ έναντι του 4,2% των μαθητριών) διαβλέπουν την έλλειψη εμπιστοσύνης των καθηγητριών στα αγόρια (βλ. Σχήμα 2).

Αξιοπρόσεκτη σύγκλιση εμφανίζουν τα αποτελέσματα για τις γυναίκες και τους άνδρες εκπαιδευτικούς ως προς τον τρόπο βαθμολόγησης της σχολικής επίδοσης. Έξι στους δέκα συμμετέχοντες στην έρευνα δεν έχουν παρατηρήσει ότι το φύλο τους επιδρά διαφοροποιητικά στη αξιολόγησή τους από τους καθηγητές ή τις καθηγήτριες, ενώ ένας στους τρεις έχει παρατηρήσει ότι επιδεικνύουν μεγαλύτερη επιείκεια στη βαθμολόγηση των κοριτσιών.

Εξίσου αξιοπρόσεκτη είναι η σύγκλιση που εμφανίζουν τα ευρήματα για τη συμπάθεια που τρέφουν οι άντρες και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί

απέναντι στα αγόρια και τα κορίτσια. Οι μισοί και πλέον ερωτώμενοι δεν έχουν διακρίνει ούτε στους καθηγητές ούτε στις καθηγήτριες την εκδήλωση συμπάθειας ως απόρροια του φύλου των μαθητών. Αντίθετα, το 28,7 και 25,7% των υποκειμένων διαβλέπουν μια τάση των ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών αντίστοιχα να τρέφουν ιδιαίτερη συμπάθεια απέναντι στα κορίτσια. Η τάση αυτή γίνεται ακόμη περισσότερο αντιληπτή από τα αγόρια του δείγματος, το 1/3 των οποίων έχει διαμορφώσει την ίδια εικόνα τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, έναντι του 25 ($z=1,8$) και 19,4% ($z=2,5$) των κοριτσιών (βλ. Σχήματα 3.1 και 3.2).

Μόλις το 1/3 των υποκειμένων αποδέχεται ότι οι καθηγήτριες αναθέτουν με την ίδια συχνότητα πρωτοβουλίες τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια, ενώ προτίμηση στα τελευταία διαβλέπει το υψηλό 52,8%. Αλλά και οι καθηγητές, σύμφωνα πάντα με τις απαντήσεις των μαθητών, τείνουν να αποφεύγουν την ανάθεση πρωτοβουλιών στα αγόρια (16,7%) δείχνοντας μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα κορίτσια (41,1%). Κρίσιμος στη διαμόρφωση των αποτελεσμάτων αναδεικνύεται ο παράγοντας φύλο των υποκειμένων, καθώς το 21,5% ($z=3,4$) των μαθητών έναντι του 6,9% των μαθητριών του δείγματος θεωρεί ότι οι γυναίκες καθηγήτριες αναθέτουν συχνότερα πρωτοβουλίες στα αγόρια. Επιπλέον τα κορίτσια σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από τα αγόρια (65,3%, $z=4,4$ έναντι 38%) θεωρούν ότι γίνονται αποδέκτες ανάθεσης πρωτοβουλιών από τις καθηγήτριες ($\chi^2(2)=13,023$, $p: 0,00$) (βλ. Σχήμα 4.1). Ακόμη, οι άντρες εκπαιδευτικοί, όπως διαπιστώνει το 23,5% ($z=2,7$) των μαθητών έναντι του 11,1% των μαθητριών του δείγματος, τείνουν να αναθέτουν συχνότερα πρωτοβουλίες στα αγόρια ($\chi^2(2)=22,653$, $p: 0,00$) (βλ. Σχήμα 4.2).

Έπειτα, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν από μια λίστα εννέα χαρακτηριστικών εκείνα που, σύμφωνα με τη στάση των εκπαιδευτικών, προσοδιάζουν περισσότερο στους μαθητές, στις μαθήτριες ή το ίδιο και στους δύο (βλ. Πίνακα 2). Στα αποδιδόμενα εφηβικά χαρακτηριστικά λοιπόν που, κατά την εκτίμηση του διδακτικού προσωπικού, διέπουν κυρίως τη συμπεριφορά και την προσωπικότητα των κοριτσιών συγκαταλέγονται η επιμέλεια (72,1%), η διάθεση συνεργασίας (81,5%), η ωριμότητα (85,3%), η εργατικότητα (70,9%), η ευαισθησία (84,2%) και η πονηριά (55,8%), των μαθητών η ροπή προς την αταξία (78,1%), ενώ μόνο για την ευφυΐα και η φιλοτιμία δεν αναγνωρίζεται κάποια έμφυλη διαφοροποίηση (47,5 και 43,5% αντίστοιχα). Ως ιδιαίτερα σημαντικό στο σημείο αυτό αξιολογείται το εύρημα που φέρει την πλειονότητα των υποκειμένων να διακρίνει στο διδακτικό προσωπικό στάσεις που φανερώνουν νοοτροπίες

και διακρίσεις όχι μόνο με γνώμονα τη συμπεριφορά των υποκειμένων αυτή καθαυτή αλλά και ως απόρροια του φύλου τους.

Τέλος, με τη μοναδική ερώτηση ανοιχτού τύπου που περιλαμβάνονταν στο ερευνητικό ερωτηματολόγιο ζητήθηκε από τους εφήβους αξιολογώντας τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις εντός της σχολικής ζωής να αναπτύξουν τις σκέψεις τους αναφορικά με τις αιτίες που καθορίζουν την όποια παρατηρήσιμη διαφορετικότητα στην αντιμετώπισή τους από τους εκπαιδευτικούς. Οι 211 απαντήσεις που συγκεντρώθηκαν μετά την προσεκτική τους προσπέλαση ομαδοποιήθηκαν με κριτήριο το θεματικό τους περιεχόμενο ως εξής:

- Σε ποσοστό 21,3% (N=45) οι μαθητές δικαιολογούν τη διαφορετική αντιμετώπιση από τους καθηγητές τους στα διαφορετικά συμπεριφορικά χαρακτηριστικά αγοριών και κοριτσιών. Όπως σημειώνουν, ορισμένα στοιχεία του χαρακτήρα, όπως η συνέπεια, η ωριμότητα, η υπομονή και η υπακοή, ως ένα μεγάλο βαθμό προσδιορίζονται από το φύλο, με συνέπεια ο καθηγητής αναπόφευκτα να διαμορφώνει τη συμπεριφορά του ανάλογα με το φύλο στο οποίο απευθύνεται.
- Στο ίδιο περίπου ποσοστό (20,4%, N=43) εκτιμούν ότι το διδακτικό προσωπικό προβαίνει συστηματικά σε εμφανείς διαφοροποιήσεις ως προς την αντιμετώπιση των μαθητών, εξαιτίας της υιοθέτησης στερεότυπων για το φύλο. Η *a priori* αυτή απόδοση στοιχείων της προσωπικότητας, όπως επανειλημμένα υπογραμμίζεται στις απαντήσεις των υποκειμένων του δείγματος, καθιστά τους εκπαιδευτικούς ευάλωτους σε συμπεριφορές που διέπονται από προκατάληψη. Έχοντας διαμορφώσει μια μάλλον εξιδανικευμένη εικόνα για τα κορίτσια ως αφοσιωμένα στη μαθησιακή διαδικασία, συνηθίζουν να επιδεικνύουν ανεκτικότητα και επιείκεια απέναντι στις όποιες αταξίες ή κακές τους επιδόσεις, ενώ αντίθετα θεωρώντας τα αγόρια πιο επιρρεπή στις παρεκκλίνουσες συμπεριφορές τα αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη αυστηρότητα.
- Το 18% των υποκειμένων (N=38) υποστηρίζει ότι δεν είναι τόσο το φύλο των μαθητών όσο η σχολική τους επίδοση και η γενικότερη συμπεριφορά τους που συνδιαμορφώνουν τη στάση του εκπαιδευτικού, ο οποίος συνήθως πρώτον αφιερώνει τον περισσότερο διδακτικό χρόνο στους καλούς μαθητές που ανταποκρίνονται στις διδακτικές του μεθόδους, δεύτερον εκδηλώνει ιδιαίτερη συμπάθεια σε παιδιά με βολική συμπεριφορά και τρίτον διακατέχεται από στερεότυπα απέναντι στους καλούς και κακούς μαθητές και εθελουφλεί αγνοώντας άκομψες συμπεριφορές των μεν και επιπλήττοντας ευκολότερα τους δε.

- Το 13,7% των απαντώντων (N=29) αποδίδει τη διαφορετικότητα στη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών απέναντι στο φύλο του μαθητή στην ψυχοσύνθεσή τους, όπως αυτή έχει πλέον οριστικά διαμορφωθεί από τα προσωπικά τους βιώματα και από τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος.
- Σε ποσοστό 13,3% (N=28) αποδίδουν τη διαφορετική αντιμετώπιση όταν προέρχεται από τους καθηγητές στην υιοθέτηση στερεοτύπων σχετικά με την έμφυλη ανωτερότητά τους (μισογυνισμός), ενώ όταν προέρχεται από τις καθηγήτριες στη διάθεση των 1κατατρεγμένων1, αδικημένων και αδύναμων γυναικών να υπερασπιστούν και να προστατεύσουν το φύλο τους.
- Τέλος, στο ίδιο ακριβώς ποσοστό ορισμένοι διακρίνουν διαφορετικές συμπεριφορές του εκπαιδευτικού προσωπικού απέναντι στους μαθητές και τις μαθήτριες, αλλά τις χαρακτηρίζουν τυχαία κυκλοθυμικές, καθώς αδυνατούν να τις αποδώσουν σε συγκεκριμένα αίτια.

4. Συμπεράσματα

Όπως προκύπτει από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, συγκλίνοντα είναι τα ερευνητικά αποτελέσματα εμπειρικών μελετών, σύμφωνα με τα οποία το φύλο παρουσιάζεται ως κρίσιμος παράγοντας που ασκεί σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της σχέσης αλληλεπίδρασης διδάσκοντα-διδασκόμενου. Οι εκπαιδευτικοί τείνουν να παρέχουν περισσότερη στήριξη, ανατροφοδότηση και εξατομικευμένη βοήθεια στους μαθητές και στενότερη παρακολούθηση της επίδοσής τους αφιερώνοντάς τους περισσότερο χρόνο, παρά το γεγονός ότι οι μαθήτριες είθισται να επιδεικνύουν ζηρρότερη διάθεση συμμετοχής στην παιδευτική-διδασκτική διαδικασία. Παράλληλα αναπτύσσουν θετικότερες στάσεις για τα κορίτσια και υψηλότερες προσδοκίες τόσο για την επίδοση όσο και για τη συμπεριφορά τους εντός της σχολικής αίθουσας. Αλλά και η απόδοση των εφηβικών χαρακτηριστικών είναι για πολλούς εκπαιδευτικούς έμφυλα προσδιορίσιμη, καθώς στα αγόρια αναγνωρίζονται συμπεριφορές επιθετικότητας, υπερκινητικότητας, αυθάδειας και αναζήτησης προσοχής, ενώ στα κορίτσια ευαισθησίας, νηφαλιότητας, συνέπειας, εργατικότητας, μεθοδικότητας, ωριμότητας, συνεργατικότητας καθώς και διάθεσης πιο αναπτυγμένων επικοινωνιακών και μαθησιακών ικανοτήτων.

Η παρούσα εμπειρική ποσοτική μελέτη εστίασε το ερευνητικό της ενδιαφέρον ειδικά στην ανίχνευση της επίδρασης του φύλου του εκπαιδευτικού στην εν γένει στάση του απέναντι στο φύλο των μαθητών, στον εντοπισμό δηλαδή τυχόν στοιχείων συμπεριφορικής ανισότητας απέναντι σε αγόρια και κορίτσια. Από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων προκύπτουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα που συμβάλλουν στη διαφώτιση πολλών ερευνητικών ερωτημάτων. Συνοπτικά, το 1/2 κατά προσέγγιση των υποκειμένων του δείγματος αναγνωρίζει ότι τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες εκπαιδευτικοί τρέφουν συμπάθεια, αποδίδουν επαίνους και εκφράζουν εξ ίσου την πίστη τους στις δυνατότητες των αγοριών και των κοριτσιών, ενώ το 1/3 εκτιμά ότι τα κορίτσια είναι ευνοημένα. Επίσης, ενώ 6 στους 10 περίπου εφήβους δεν πιστεύουν ότι το φύλο τους να δραματίζει κάποιο ρόλο στο χρόνο που τους αφιερώνεται και στον τρόπο αξιολόγησης της σχολικής τους επίδοσης, 3 στους 10 εκτιμούν ότι το διδακτικό προσωπικό επιδεικνύει μεγαλύτερη αυστηρότητα στη βαθμολόγηση αγοριών και ότι ο διαθέσιμος σε αυτά διδακτικός χρόνος είναι μειωμένος. Επιπλέον, σύμφωνα με τα ευρήματα οι καθηγητές είθισται να επιπλήττουν ευκολότερα τα αγόρια και να αποφεύγουν να αναθέτουν σε αυτά πρωτοβουλίες. Όπως παρατηρεί η μεγάλη πλειονότητα των υποκειμένων του δείγματος, οι εκπαιδευτικοί με τη γενικότερη στάση και συμπεριφορά τους εντός της σχολικής αίθουσας φαίνεται να αποδίδουν στα κορίτσια τα χαρακτηριστικά της επιμέλειας, της συνεργατικής διάθεσης, της ωριμότητας, της εργατικότητας, της ευαισθησίας και της πονηριάς, στα αγόρια της ροπής προς την αταξία, ενώ μόνο για την ευφυΐα και τη φιλοτιμία δεν αναγνωρίζεται κάποια έμφυλη διαφοροποίηση. Τέλος οι έφηβοι αποδίδουν την όποια παρατηρήσιμη διαφορετικότητα στην αντιμετώπισή τους από το διδακτικό προσωπικό στους παρακάτω τέσσερις παράγοντες. Πρώτον στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς αγοριών και κοριτσιών? δεύτερον στην υιοθέτηση από τους εκπαιδευτικούς στερεότυπων για το φύλο με τη διαμόρφωση μιας εξιδανικευμένης εικόνας για τα κορίτσια και τους καλούς μαθητές? τρίτον σε προσωπικά τους βιώματα και σε επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος? τέταρτον στην υιοθέτηση από τους καθηγητές πεποιθήσεων σχετικά με την έμφυλη ανωτερότητά τους και στη διάθεση από τις καθηγήτριες να υπερασπιστούν το φύλο τους.

Αν οι εκτιμήσεις των υποκειμένων του δείγματος αναφορικά με την άνιση-διαφορετική στάση που εισπράττουν από το εκπαιδευτικό προσωπικό (ακόμη κι αν η διαφορετική αντιμετώπιση δεν λαμβάνει καθολική διάσταση, είναι όμως υπολογίσιμη) αντικατοπτρίζουν την πραγματική

σχολική εικόνα, τότε εντείνεται η ανάγκη ενδοσχολικής αντιμετώπισης των στερεοτύπων του φύλου. Πληθώρα εμπειρικών ερευνών δείχνει ότι η κατάλληλη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού -ως βασικού και άμεσα υπεύθυνου για την προαγωγή του διδακτικού προγράμματος- συντελεί στη διαμόρφωση ενός παιδαγωγικά υγιούς σχολικού κλίματος που συμβάλλει αφενός στην βελτίωση της σχολικής επίδοσης των μαθητών και στη δημιουργία δεκτικότερης στάσης προς τη μάθηση και αφετέρου στην ενίσχυση της αυτοεκτίμησής τους, στη χαλύβδωση της αίσθησης ότι ανήκουν στην τάξη και στην ομαλότερη επίτευξη κοινωνικής, συναισθηματικής και συμπεριφορικής προσαρμογής (Eccles et al., 1993, Wang et al., 1994, Pierce, 1994, Lynch & Cicchetti, 1997, Pace et al., 1999). Προϋπόθεση όμως για τη δημιουργία του κατάλληλου σχολικού κλίματος είναι η πραγμάτωση ίσης και δίκαιης μεταχείρισης των μαθητών από τον εκπαιδευτικό, η απαγκίστρωσή του δηλαδή από συμπεριφορές έμφυλων διακρίσεων και στερεοτύπων.

Καθώς οι ψυχοκοινωνικές βάσεις δόμησης των στάσεων αποδοχής απόψεων και αξιών τίθενται νωρίς, με τη θετική συναισθηματική ταύτιση των παιδιών στην αρχή με συγκεκριμένα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός τους και σταδιακά με τη γενίκευση της στάσης αυτής με το διδακτικό προσωπικό (Κελπανίδης, 2002, σσ. 188 και 195), η αντιμετώπιση του φύλου στο σχολείο τα οδηγεί στην υιοθέτηση και ανάπτυξη στάσεων, απόψεων και σκέψεων για τον εαυτό τους που τα ακολουθεί σε όλη τους τη ζωή (Lips, 1997, Paludi, 1998, Unger & Crawford, 1996). Στο πλαίσιο λοιπόν της μετάδοσης των πολιτιστικών στοιχείων της κοινωνίας και της διαμόρφωσης αξιών -ως βασικών λειτουργικών συμβολών του εκπαιδευτικού συστήματος- είναι ανάγκη ο εκπαιδευτικός -ως κύριος συντελεστής της διδακτικής διαδικασίας- να μεταδίδει με τη συνολική εργασιακή και επαγγελματική του παρουσία στους μαθητές στάσεις και συμπεριφορές απαλλαγμένες από έμφυλα κοινωνικά στερεότυπα.

Βιβλιογραφία

- Ainscrow M., «Would it work in theory? Arguments for practitioner research and theorizing in the special needs field», στο Clark C., Dyson A. & Milward M. (eds), *Theorizing special education*, Routledge, London, 1998.
- Arnot M. & Gubb J., *Adding value to boys' and girl education. A gender and achi-*

- evement project in West Sussex, West Sussex County Council, Chichester, 2001.
- Barber M., *The learning game: arguments for an education revolution*, Victor Gollancz, London, 1996.
- Bennett C.K. & Bennett J.A., *Teachers' attributions and beliefs in relation to gender and success of students*, Paper presented at the Annual Meeting of American Educational Research Association, New Orleans, 1994.
- Borg M.G. & Falzon J.M., «A factor analytic study of teachers' perception of pupils' undesirable behaviors: A rejoinder to Langfeldt», *British Journal of Educational Psychology*, 63, 1993, σελ. 513-518.
- Boustead M., «Who talks?», *English in Education*, 23:1, 1989, σελ. 41-45.
- Brah A. & Deem R., «Towards anti-sexist and anti-racist schooling», *Critical Social Policy*, 6, 1986, σελ. 66-79.
- Brophy J., «Interactions of male and female students with male and female teachers», στο Wilkinson, L. & Marrett, C. (Eds.), *Gender influences in Classroom Interactions*, Academic Press, New York, 1985.
- Clark C.M. & Peterson P.J., «Teachers' thought processes», σελ. 255-296, Wittrock M. (ed), *Third handbook or research on teaching*, Macmillan, New York, 1986.
- Coltrane S., *Gender and families*, Pine Forge Press, London, 1997.
- Eccles J.S., Midgely C., Wigfield A., Buchanan C.M., Reuman D., Flanagan C. & Maclver D., «Development during adolescence: The impact of stage environment fit on adolescents' experiences in schools and families», *American Psychologist*, 48, 1993, σελ. 90-101.
- Fennema R., Peterson P., Carpenter T. & Lubinski C., «Teachers' attributions and beliefs about girls, boys and mathematics», *Educational Studies in mathematics*, 21, 1990, σελ. 55-69.
- Francis B., *Boys, girls and achievement. Addressing the classroom issues*, Routledge, Farmer London, 2000.
- Good T, Sikes N. & Brophy J., «Effects on teacher sex and student sex on classroom interaction», *Journal of Educational Psychology*, 64, 1973, σελ. 74-87.
- Gore D. & Roumagoux D. (1983), «Wait time as a variable in sex related differences during fourth grade mathematics instruction», *Journal of Educational Research*, 76:5, σσ. 273-275.
- Graham S. & Folkes V., *Attribution theory: application to achievement, mental health and interpersonal conflict*, Hillsdale, N.J.: LEA, 1990.
- Groeschl T. & Wetenkamp J., «Experience vs Inexperience: Teacher perception of male and female students' behavior», *Journal of Undergraduate Research*, 2001, σελ. 51-56.

- Head J., «Gender identity and cognitive style», στο Murphy, P. & Gipps, C. (eds), *Equity in the classroom: towards an effective pedagogy for boys and girls*, Falmer, London, 1996.
- Hess B. & Ferree M. (Eds), *Analyzing gender*, Newbury Park: Sage, 1987.
- Jackson D. & Salisbury J., «Why should secondary schools take working with boys seriously», *Gender & Education*, 8:1, 1996, σελ. 103-115.
- Kelly A., «Gender differences in teacher pupil interactions: A meta-analytic review», *Research in Education*, 39, 1988, σελ. 1-23.
- Κελπανίδης Μ., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Kruse A.M., «We have learned not just to sit back twiddle our thumbs and let them take over», *Gender and Education*, 4:1, 1992, σελ. 81-103.
- La France M., «School for scandal: differential experiences for females and males», *Gender & Education*, 3:1, 1991, σελ. 3-13.
- Lips H.M., *Sex and gender: An introduction*, Mountain View, CA: Mayfield, 1997.
- Lynch M. & Cicchetti, D., «Children's relationships with adults and peers: An examination of elementary and junior high school students», *Journal of School Psychology*, 35, 1997, σελ. 81-99.
- Mac an Ghail M., «The making of men: masculinities, sexualities and schooling», Open University Press, Buckingham, 1994.
- Marland M., *Sex differentiation and schooling*, Heinemann Educational Books, London, 1983.
- Merrett F. & Wheldall K., «Teachers' use of praise and reprimands to boys and girls», *Educational Review*, 44:1, 1992.
- Myhill D. & Jones S., «She doesn't shout an no girls': pupils' perceptions of gender equity in the classroom», *Cambridge Journal of Education*, 36:1, 2006, σελ. 99-113.
- Ofsted, *Boys and English*, DFE, London, 1993.
- Pace T.M., Mullins L.L., Beeseley D., Hill J.S. & Garson K., «The relationship between children's emotional and behavioural problems and the social responses of elementary school teachers», *Contemporary Educational Psychology*, 24, 1999, σελ. 140-155.
- Paludi M.A., *The psychology of women*, Upper Saddle River, Prentice Hall, 1998.
- Pickering J., *Raising boys' achievement*, Network Educational Press, Stafford, 1997.
- Potvin P., Fortin L., Marcotte D. & Royer E., «Teachers' attitude toward students at risk of school dropout», *International Conference on Psychology*, Israel: Haifa, 2000.
- Potvin P. & Rousseau R., «Attitudes des enseignants envers les élèves en dif-

- ficulté scolaire», *Revue Canadienne De l' éducation*, 18:2, 1992, σελ. 132-149.
- Rodriguez N., «Gender Differences in Disciplinary Approaches», ERIC Document SP041019, 2002.
- Sadker M.P. & Sadker D.M., «Sexism in the schoolroom of the 80s», *Psychology Today*, 19:3, 1985, σελ. 54-57.
- Sadker M.P. & Sadker D.M., *Falling at fairness: How schools cheat girls*, Touchstone, New York, 1994.
- Scott E. & McCollum H., «Making it happen: Gender equitable classrooms», στο Biklen S.K. & Pollard D., *National society for the study of education*, University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Spender D., *Invisible women: the schooling scandal*, Writers and Readers, London, 1982.
- Unger R. & Crawford M, *Women and gender: A feminist psychology*, McGraw-Hall, New York, 1996.
- Wang M.C., Haertel G.D., & Walberg H.J., «Educational resilience in inner cities», σελ. 45-72, στο Wang, M.C.& Gordon, E.W. (Eds), *Educational resilience in inner city America: Challenges and prospects*, Hillsdale NJ, Lawrence Erlbaum, 1994.
- Warrington M. & Younger M., «Gender and achievement: the debate at GCSE», *Education Review*, 10:1, 1996, σελ. 21-27.
- Weiner G., *Feminisms in education*, Open University Press. Buckingham, 1994.
- Younger M., Warrington M. & Williams J., «The gender gap and classroom interactions: reality and rhetoric?», *British Journal of sociology of Education*, 20:3, 1999, σελ. 325-341.

Απόψεις των μαθητών/τριών της Β΄ και Γ΄ Λυκείου για την επίδραση του φύλου

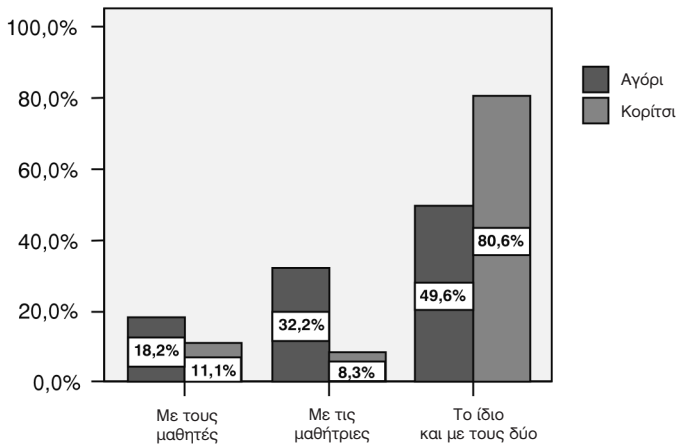
Παράρτημα

Πίνακας 1.

	Τους μαθητές	Τις μαθήτριες	Το ίδιο και τους δύο
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ασχολούνται περισσότερο με	14,3	19,2	66,4
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί ασχολούνται περισσότερο με	11,7	30,9	57,4
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ευκολότερα επαινούν περισσότερο	18,3	31,2	50,6
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί ευκολότερα επαινούν περισσότερο	12,9	38,8	48,3
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ευκολότερα επιπλήττουν περισσότερο	66,9	5,3	27,8
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί ευκολότερα επιπλήττουν περισσότερο	51,0	13,7	35,4
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί πιστεύουν περισσότερο στις δυνατότητες	9,1	38,0	52,9
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί πιστεύουν περισσότερο στις δυνατότητες	16,1	33,7	50,2
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ευκολότερα βαθμολογούν καλύτερα	8,3	32,5	59,2
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί ευκολότερα βαθμολογούν καλύτερα	6,0	32,5	61,5
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συμπαθούν περισσότερο	18,1	28,7	53,2
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί συμπαθούν περισσότερο	18,9	25,7	55,5
Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συχνότερα αναθέτουν πρωτοβουλίες	13,6	52,8	33,6
Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί συχνότερα αναθέτουν πρωτοβουλίες	16,7	41,1	42,2

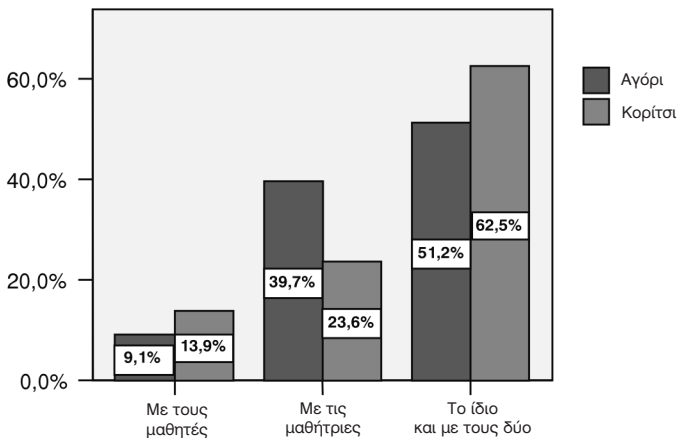
Δημήτρης Κυρίτσης

Σχήμα 1.1. Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ασχολούνται περισσότερο με τους μαθητές, με τις μαθήτριες ή το ίδιο και με τους δύο; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

$\chi^2(2)=31,299$, $p: 0,00$, Cramer's $V=0,34$.

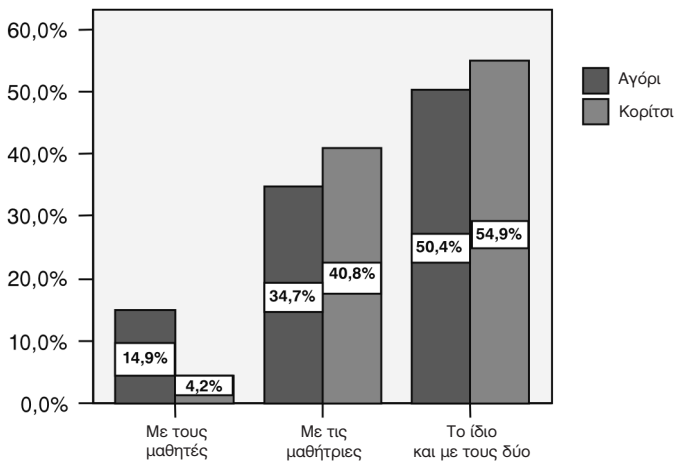
Σχήμα 1.2. Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί ασχολούνται περισσότερο με τους μαθητές, με τις μαθήτριες ή το ίδιο και με τους δύο; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

$\chi^2(2)=8,227$, $p: 0,01$, Cramer's $V=0,20$.

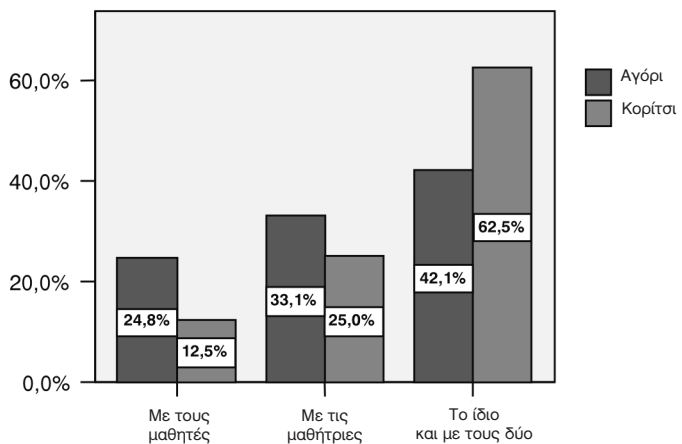
Απόψεις των μαθητών/τριών της Β΄ και Γ΄ Λυκείου για την επίδραση του φύλου

Σχήμα 2. Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί πιστεύουν περισσότερο στις δυνατότητες των μαθητών, των μαθητριών ή και των δύο εξίσου; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

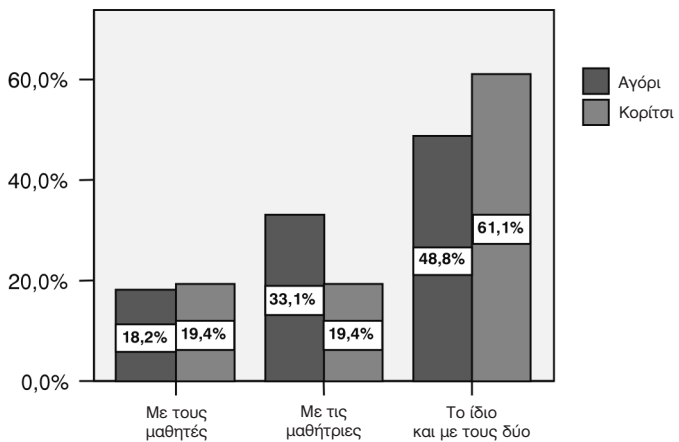
$\chi^2(2)=9,020$, $p: 0,01$, Cramer's $V=0,22$.

Σχήμα 3.1. Συνήθως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συμπαθούν περισσότερο τα αγόρια, τα κορίτσια ή το ίδιο και τους δύο; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

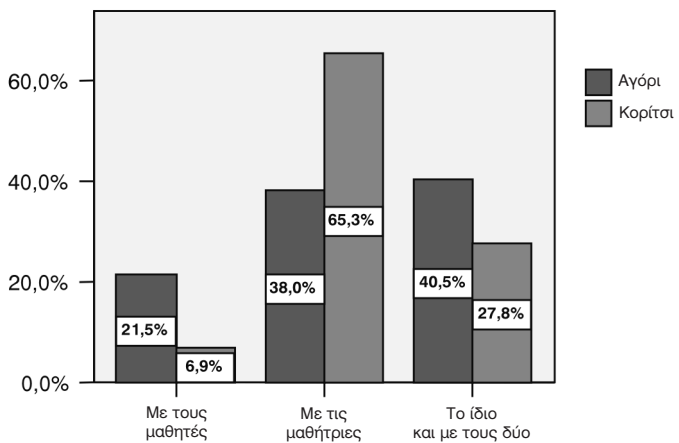
$\chi^2(2)=12,093$, $p: 0,00$, Cramer's $V=0,22$.

Σχήμα 3.2. Συνήθως οι άντρες εκπαιδευτικοί συμπαθούν περισσότερο τα αγόρια, τα κορίτσια ή το ίδιο και τους δύο; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

$\chi^2(2)=6,612$, $p: 0,03$, Cramer's $V=0,17$.

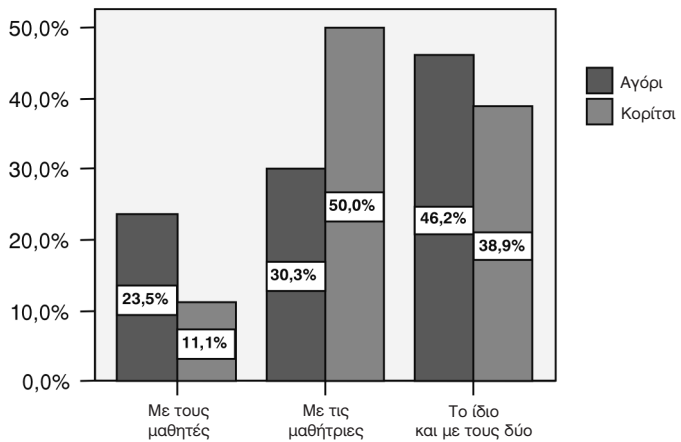
Σχήμα 4.1. Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί συχνότερα αναθέτουν πρωτοβουλίες στους μαθητές, στις μαθήτριες ή το ίδιο και στους δύο; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

$\chi^2(2)=22,653$, $p: 0,00$, Cramer's $V=0,30$.

Απόψεις των μαθητών/τριών της Β΄ και Γ΄ Λυκείου για την επίδραση του φύλου

Σχήμα 4.2. Οι άντρες εκπαιδευτικοί συχνότερα αναθέτουν πρωτοβουλίες στους μαθητές, στις μαθήτριες ή το ίδιο και στους δύο; Κατανομή των απαντήσεων ως προς το φύλο των υποκειμένων του δείγματος.

$\chi^2(2) = 13,023$, $p = 0,00$, Cramer's $V = 0,23$.

Πίνακας 2. Συνήθως τους παρακάτω χαρακτηρισμούς οι εκπαιδευτικοί τους αποδίδουν κυρίως στους μαθητές, στις μαθήτριες ή το ίδιο και στους δύο; Κατανομή των απαντήσεων των υποκειμένων του δείγματος.

	Τους μαθητές	Τις μαθήτριες	Το ίδιο και τους δύο
Επιμελής	23,4	72,1	4,5
Συνεργάσιμος	13,2	81,5	5,3
Ώριμος	10,9	85,3	3,8
Φιλότιμος	29,1	27,2	43,8
Εργατικός	16,6	70,9	12,5
Ευφυής	25,3	27,2	47,5
Ευαίσθητος	6,0	84,2	9,8
Άτακτος	78,1	15,1	6,8
Πονηρός	16,2	55,8	27,9

Web 2.0, Κοινωνικά Δίκτυα και Βιβλιοθήκες: Μια έρευνα σε φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας

Εμμανουήλ Γαρουφάλλου*
–Βασιλική Χαριτοπούλου**

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια ο ρόλος των βιβλιοθηκών έχει αλλάξει και έχει προσαρμοστεί στις τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής. Οι χρήστες γίνονται ενεργοί και συμμετέχουν και αυτοί δραστικά στις διαδικασίες του Διαδικτύου αλλάζοντας το περιεχόμενό του. Το Web 2.0 και οι τεχνολογίες του, που χρησιμοποιούνται από τις βιβλιοθήκες, έχουν οδηγήσει στη δημιουργία του όρου *Library 2.0*. Οι βιβλιοθήκες, με τη δημιουργία ενός προφίλ κοινωνικού δικτύου μπορούν να αναπτύξουν σχέσεις αλληλεπίδρασης με τους χρήστες τους. Το άρθρο αυτό παρουσιάζει μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε 240 φοιτητές του Τμήματος Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης με σκοπό να μελετήσει τη χρήση των εργαλείων του Web 2.0 και των κοινωνικών δικτύων από τους φοιτητές. Τα αποτελέσματα της έρευνας αποτυπώνουν την αυξανόμενη χρήση κυρίως των κοινωνικών δικτύων και λιγότερο των εργαλείων του Web 2.0, την ανάγκη εκπαίδευσης των φοιτητών σε αυτά τα εργαλεία αλλά καταγράφει και τις απόψεις τους για τα εργαλεία αυτά.

Λέξεις κλειδιά: *Web 2.0, library 2.0, κοινωνικά δίκτυα, βιβλιοθηκονομία.*

* Ο Εμμανουήλ Γαρουφάλλου είναι καθηγητής Εφαρμογών στο Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης, ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης.

** Βιβλιοθηκονόμος

1. Εισαγωγή

Η ταχύτατη εξέλιξη της τεχνολογίας έχει οδηγήσει το Διαδίκτυο στην επόμενη γενιά του, το Web 2.0. Το Web 2.0 είναι ένα νέο περιβάλλον στο οποίο έχει συμμετοχή και ο ίδιος ο χρήστης, αλληλεπιδρώντας με άλλους χρήστες. Σε αυτή τη νέα γενιά του Διαδικτύου οι χρήστες χρησιμοποιούν την κοινωνική δικτύωση για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους, ανταλλάσοντας πληροφορίες που τους ενδιαφέρουν (Kriezi et al., 2009).

Ο χώρος της βιβλιοθηκονομίας και της επιστήμης της πληροφόρησης μπορεί να επωφεληθεί σημαντικά με την ανάπτυξη και χρήση του Web 2.0 τόσο στις υπηρεσίες των βιβλιοθηκών, αρχείων και μουσείων όσο και στη δημιουργία νέων τάσεων στο πως αντιλαμβανόμαστε παραδοσιακά μοντέλα παροχής γνώσης. Έτσι, για παράδειγμα, έχουμε τη δημιουργία της Library 2.0, της βιβλιοθήκης δηλαδή που ενσωματώνει και αναπτύσσει εργαλεία και υπηρεσίες και υιοθετεί ιδέες του Web 2.0 και των κοινωνικών δικτύων.

Η συγκεκριμένη έρευνα μελετά τη χρήση του Web 2.0 και των κοινωνικών δικτύων από τους φοιτητές βιβλιοθηκονομίας, τους μελλοντικούς επιστήμονες της πληροφόρησης.

2. Το Web 2.0

Το Web 2.0 είναι η δεύτερη γενιά του Παγκόσμιου Ιστού (World Wide Web), η ανάπτυξη νέων εργαλείων και υπηρεσιών που αλλάζουν τον τρόπο που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι το Διαδίκτυο, κάνοντας εύκολο να συνεργαστούν, να επικοινωνήσουν και να μοιραστούν πληροφορίες. *Μπορείτε να σκεφτείτε το Web 2.0 σαν ένα πλήθος αρχών και πρακτικών που κρατάνε δεμένο ένα ηλιακό σύστημα ιστοσελίδων όπου οι άνθρωποι μοιράζονται τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους* (O' Reilly, 2005). Ο όρος Web 2.0 δημιουργήθηκε το 2004 από την O' Reilly media. Το κοινωνικό λογισμικό δεν είναι μόνο λογισμικό αλλά διαδικτυακές υπηρεσίες που αντικαθιστούν τα desktop λογισμικά. Σε αυτή την περίπτωση, λοιπόν, χρησιμοποιείται το Διαδίκτυο για να «φιλοξενήσει» και να «τρέξει» το λογισμικό και τις νέες αυτές υπηρεσίες, και δε χρησιμοποιεί ο χρήστης τον προσωπικό του υπολογιστή για να εφαρμόσει «πάνω» σε αυτόν τα логи-

σμικά και τις υπηρεσίες αυτές (Secker, 2008). Επιπλέον, επειδή τα λογισμικά αυτά φιλοξενούνται σε απομακρυσμένα μέρη, μπορούμε να έχουμε πρόσβαση από οπουδήποτε, αρκεί να υπάρχει μία σύνδεση Διαδικτύου (O' Reilly, 2005).

Ο Davis (2005) έχει χαρακτηρίσει το Web 2.0 σαν τάση και όχι σαν τεχνολογία. Είναι περισσότερο μια κοινωνική παρά μια τεχνολογική επανάσταση. Με το Web 1.0 οι χρήστες απλά διάβαζαν, ήταν πιο στατικοί, ενώ με το Web 2.0 γίνονται ενεργοί, συμμετέχοντας και αυτοί στις διαδικασίες, μοιράζοντας πράγματα, προσθέτοντας και τροποποιώντας τις πληροφορίες. Ο Paul Miller (2005) έθεσε τις «Αρχές του Paul για το Web 2.0» που περιλαμβάνουν τα εξής χαρακτηριστικά:

- διαμοιρασμός (sharing)
- επικοινωνία (communication)
- ανάμειξη (remix)
- κτίσιμο στην εμπιστοσύνη (built on trust)
- ελευθερία των δεδομένων (freeing of data)
- συμμετοχή (participation)
- επικοινωνία και διευκόλυνση της κοινωνίας (communication and facilitating community)
- περιεχόμενο δημιουργημένο από το χρήστη (user generated content)
- υπομονάδες.

3. Η Library 2.0

Η εφαρμογή της σκέψης του Web 2.0 και των τεχνολογιών του στις υπηρεσίες της βιβλιοθήκης και στις συλλογές έχει χαρακτηριστεί ως Library 2.0. Σύμφωνα με το Miller (2005) ο όρος Library 2.0 δημιουργήθηκε από τον Michael Casey στο ιστολόγιό του "Library crunch" (Maness, 2006). Το Library 2.0 έχει τα εξής τέσσερα χαρακτηριστικά:

- Είναι χρηστοκεντρικό
- Παρέχει πολυμεσική εμπειρία
- Είναι εμπλουτισμένο κοινωνικά
- Είναι πρωτοποριακό επιτρέποντας στους χρήστες να αλλάζουν τη βιβλιοθήκη.

Ένα κοινωνικό δίκτυο βασίζεται σε ένα λογισμικό το οποίο επιτρέπει στους ανθρώπους να συνδέονται, να δημιουργούν εικονικές κοινότητες και να συνεργάζονται μέσω του υπολογιστή και του Διαδικτύου. Οι ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν αυτή τη δυνατότητα για αλληλεπίδραση. Ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης είναι εκείνες που επιτρέπουν στους επισκέπτες να στέλνουν email, να δημοσιεύουν σχόλια, να παίρνουν μέρος σε ζωντανές συζητήσεις και να χτίζουν διαδικτυακό περιεχόμενο (YALSA, 2009).

Η αύξηση της κοινωνικής δικτύωσης επιτάσσει μια σειρά ικανοτήτων που πρέπει να έχουν οι βιβλιοθηκονόμοι ως επαγγελματίες της πληροφόρησης και της κοινωνικής δικτύωσης για να είναι ικανοί να παρέχουν τις υπηρεσίες της βιβλιοθήκης και να χρησιμοποιούν τις πληροφορίες στις ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης (Murphy and Moulaison, 2009).

Οι Web 2.0 εφαρμογές μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία εικονικών κοινοτήτων μέσα στο περιβάλλον της βιβλιοθήκης. Οι πιο δημοφιλείς από αυτές είναι το Facebook και το MySpace τα οποία έχουν επιλέξει πολλές βιβλιοθήκες για να δημιουργήσουν τα δικά τους κοινωνικά δίκτυα. Για παράδειγμα, από τις πρώτες βιβλιοθήκες που δημιούργησαν κοινότητες στο Facebook είναι η Βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Τεχνολογίας του Ρότσεστερ, η Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, η Βρετανική Βιβλιοθήκη, αλλά και αρκετές ελληνικές βιβλιοθήκες όπως η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βέροιας, της Λιβαδειάς και των Σερρών. Επίσης, ελληνικές ερευνητικές ομάδες στην επιστήμη της πληροφόρησης, όπως ο Δέλτος (<http://www.deltos.org/>) και η GreekLIS (<http://greeklis.org/>) συμβάλουν ενεργά στη διάδοση των Web 2.0 εργαλείων και της ιδέας των κοινωνικών δικτύων και της βιβλιοθήκης 2.0.

Οι Γαρουφάλλου και Αντωνοπούλου (2008) αναπτύσσουν το ρόλο της κινητής βιβλιοθήκης 2.0 με τη χρήση των Web 2.0 εργαλείων και πως αυτά επηρεάζουν την εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης οι Γαρουφάλλου, Ζαφειρίου & Σιάτρη (2008) μελετούν πως οι Web 2.0 τεχνολογίες και τα κοινωνικά δίκτυα συμβάλλουν στη διαδραστική ηλεκτρονική μάθηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και πως οι ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες μπορούν να αναπτύξουν τέτοιας φύσεως εργαλεία για να μετεξελιχθούν τις υπηρεσίες τους σε διαδραστικές-ανοικτές υπηρεσίες. Οι Ανδρέου κ.α. (2008) ερεύνησαν την εξοικείωση των ελλήνων και κυπρίων επιστημόνων της πληροφόρησης με τις Web 2.0 υπηρεσίες και συμπέραναν ότι σε γενικές γραμμές οι επιστήμονες της πληροφόρησης είναι μόνο εξοικειωμένοι με τις πιο γνωστές υπηρεσίες, τις οποίες όμως δεν εφαρμόζουν ακόμη στις βιβλιοθήκες τους. Ένα ζήτημα που ανακύπτει από τα αποτελέ-

σματα των παραπάνω μελετών είναι ότι το προσωπικό των βιβλιοθηκών δεν έχει εκπαίδευση στις τεχνολογίες Web 2.0. Σε αυτό το πρόβλημα εστιάζουν οι Kriezi et al. (2009) που παρουσιάζουν ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης στις Web 2.0 υπηρεσίες, το Learning 2.0, προσαρμοσμένο στις ανάγκες των ελλήνων επιστημόνων.

Τα κοινωνικά δίκτυα προσφέρουν μια μεγάλη ποικιλία εργαλείων για τα μέλη τους για να εκτελούν διάφορες δραστηριότητες στην κοινότητα, συγχρονισμένα και ασύγχρονα. Οι βιβλιοθήκες μπορούν να προωθούν τις εκδηλώσεις, τα νέα, τις δραστηριότητες που επιθυμούν γρήγορα και άμεσα. Επίσης, μπορούν να παρουσιάζουν και να προτείνουν βιβλία που έχουν στη συλλογή τους. Αυτός είναι ο νέος τρόπος επικοινωνίας της βιβλιοθήκης με τους χρήστες της. Οι χρήστες με τη σειρά τους μπορούν να στέλνουν τα δικά τους μηνύματα και επισημάνσεις, ή ερωτήματα προς τους βιβλιοθηκονόμους τα οποία θα πρέπει να απαντώνται άμεσα. Αυτή η συνεργασία μεταξύ χρηστών και βιβλιοθηκονόμων θα βοηθήσει τις βιβλιοθήκες να έρθουν πιο κοντά στο χρήστη και στις ανάγκες του, κάνοντας την πιο αποτελεσματική.

Κάποιες από τις ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης είναι το:

- Facebook, το οποίο δημιουργήθηκε το 2004 για να χρησιμοποιηθεί στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, αλλά εξαπλώθηκε γρήγορα και σε άλλα πανεπιστήμια και πλέον είναι το πιο δημοφιλές στην κατηγορία του με πάνω από 500 εκατομμύρια χρήστες (ALA, 2010).
- YouTube, το οποίο δημιουργήθηκε το 2005 και επιτρέπει στους εγγεγραμμένους χρήστες να ανεβάσουν τα βίντεο τους. Όσοι δεν είναι εγγεγραμμένοι μπορούν απλά να δουν τα βίντεο αυτά.
- Twitter είναι υπηρεσία micro-blogging που επιτρέπει στους χρήστες να στέλνουν και να διαβάζουν "tweets", δημοσιεύσεις κειμένων περίπου 140 χαρακτήρων που εμφανίζονται στο προφίλ του συγγραφέα και διανέμονται στα άτομα που «ακολουθούν» το συγγραφέα διαδικτυακά. Στα τέλη του 2009 υπήρχαν 44 εκατομμύρια χρήστες (ALA, 2010).
- Flickr είναι ιστοσελίδα για το διαμοιρασμό εικόνων και βίντεο και δημιουργήθηκε το 2004. Αριθμούσε περίπου 32 εκατομμύρια χρήστες στα τέλη του 2009.
- MySpace, το οποίο δημιουργήθηκε το 2003 ήταν το πιο δημοφιλές μέχρι το 2007 και αριθμεί 100 εκατομμύρια χρήστες παγκοσμίως. Ο χρήστης δημιουργεί το δικό του χώρο και προσκαλεί άλλους να γίνουν φίλοι του (YALSA, 2009).

Ο βιβλιοθηκονόμος 2.0 είναι ο ειδικός της εποχής της πληροφορίας. Σύμφωνα με τον Abram (2006, σελ. 1-3; 2007, σελ. 7-8) μεταξύ άλλων προσπαθεί:

- Να κατανοήσει τις δυνατότητες του Web 2.0
- Να μάθει τα πιο σημαντικά εργαλεία του Web 2.0 και του Library 2.0
- Να συνδυάσει τις ηλεκτρονικές και τις έντυπες πηγές
- Είναι ανεξάρτητος από τις συσκευές και χρησιμοποιεί τα πάντα για να κάνει τη δουλειά του, από laptop μέχρι iPod
- Συνδέει του ανθρώπους με την τεχνολογία και την πληροφορία στο περιεχόμενο που δημιουργεί
- Καταλαβαίνει τη σοφία του πλήθους και το σημαντικό ρόλο και την επίδραση της μπλογκόσφαιρας
- Ενθαρρύνει τα μεταδεδομένα που δημιουργούνται από τους χρήστες και το περιεχόμενο που δημιουργούν οι χρήστες με το σχολιασμό που κάνουν
- Επικοινωνεί με τους ανθρώπους χρησιμοποιώντας τις αντίστοιχες μεθόδους επικοινωνίας που χρησιμοποιούν, όπως Skype, IM, SMS, email, τηλεδιάσκεψη κ.α.
- Αναπτύσσει στοχευμένες αναζητήσεις και υιοθετεί το πρότυπο OpenURL
- Δεν αποφεύγει τη μη παραδοσιακή καταλογογράφηση και ταξινόμηση και διαλέγει τις ετικέτες, τα folksonomies, τις περιγραφές των χρηστών και την ταξινόμησή τους όπου αυτές είναι κατάλληλες
- Ενθαρρύνει τις πληροφορίες που προέρχονται από εικόνες και από ήχους και όχι τα κείμενα
- Βλέπει τις δυνατότητες στη χρήση πηγών περιεχομένου όπως η Open Content Alliance, Google Print, και Open WorldCat.

Το πιο βασικό είναι ότι ο βιβλιοθηκονόμος 2.0 καταλαβαίνει τους χρήστες του σε ένα πιο βαθύ επίπεδο, βρίσκεται εκεί που βρίσκονται οι χρήστες την ίδια ακριβώς στιγμή. Είναι σημαντικό ότι οι βιβλιοθηκονόμοι πρέπει να αρχίσουν να προετοιμάζονται για να γίνουν βιβλιοθηκονόμοι 2.0. Το Web 2.0 έχει προετοιμάσει το έδαφος για να γίνει αυτή η δουλειά. Οι βιβλιοθηκονόμοι έχουν την «ικανότητα, την διορατικότητα και τη γνώση για να επηρεάσουν τη δημιουργία αυτής της νέας δυναμικής και να εξασφαλίσουν το μέλλον του επαγγέλματός τους» (Abram, 2007, σελ. 3).

4. OPAC 2.0

Μετά από τους όρους Web 2.0 και Library 2.0 εμφανίστηκε και ο όρος OPAC 2.0 για να περιγράψει τους διαδραστικούς online καταλόγους βιβλιοθηκών που χρησιμοποιούν εφαρμογές Web 2.0 (Greeklis, 2008). Με αυτόν τον κατάλογο νέας γενιάς ο χρήστης μπορεί να κάνει εξειδικευμένες αναζητήσεις και από την άλλη πλευρά ο OPAC να προτείνει θέματα που πιθανόν να τον ενδιαφέρουν. Επίσης, υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ χρηστών και OPAC, δίνοντας τη δυνατότητα στους χρήστες να σχολιάζουν τα βιβλία του καταλόγου (Greeklis, 2008).

Πολλές χρήσιμες απόψεις και τάσεις για το Web 2.0 παρουσιάστηκαν στο συνέδριο «Web 2.0 and beyond for libraries» που διεξήχθη στις 10 Δεκεμβρίου του 2010 από την Επιτροπή Ενίσχυσης Βιβλιοθηκών της Θεσσαλονίκης (<http://web2.deltos.org>).

5. Μεθοδολογία - Έρευνα

Η έρευνα διεξήχθη το Δεκέμβριο του 2009 στους φοιτητές του Τμήματος Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης με σκοπό να μελετήσει τη χρήση του Web 2.0 από τους φοιτητές. Η έρευνα είχε ως στόχο:

- να μελετήσει την ελληνική και την ξένη βιβλιογραφία για το Web 2.0
- να ερευνήσει τη χρήση των εργαλείων Web 2.0 και Κοινωνικής δικτύωσης από τους φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας

Χρησιμοποιήθηκε ποσοτική μέθοδος έρευνας για τη συγκέντρωσης κυρίως αριθμητικών δεδομένων και στατιστικών στοιχείων. Η χρήση του ερωτηματολογίου θεωρήθηκε ότι ήταν το πιο κατάλληλο εργαλείο συγκέντρωσης ποσοτικών δεδομένων και εξυπηρετούσε καλύτερα το σκοπό και τους στόχους της έρευνας. Για τη διευκόλυνση της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν τόσο ένα online ερωτηματολόγιο που δημιουργήθηκε στο πρόγραμμα Survey Gizmo όσο και ένα έντυπο ερωτηματολόγιο που μοιράστηκε στους φοιτητές. Ο καθορισμός του πληθυσμού της έρευνας έγινε με βάση τα στοιχεία της Γραμματείας του Τμήματος και αριθμούσε

958 ενεργούς φοιτητές. 240 φοιτητές από όλα τα εξάμηνα φοίτησης ανταποκρίθηκαν στην έρευνα. Συμπληρώθηκαν 123 online ερωτηματολόγια, έναντι 117 έντυπων. Στο online ερωτηματολόγιο οι ερωτώμενοι δεν μπορούσαν να παραλείψουν κάποια ερώτηση και να προχωρήσουν στην επόμενη σελίδα με αποτέλεσμα τα ερωτηματολόγια που υποβλήθηκαν στο σύστημα να είναι πλήρως συμπληρωμένα. Κάτι τέτοιο δεν αποφεύχθηκε με τα έντυπα ερωτηματολόγια, από τα οποία κάποια ήταν ελλιπώς συμπληρωμένα και οι μη απαντημένες ερωτήσεις τους, στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων, χαρακτηρίστηκαν ως «missing». Η διεύθυνση στην οποία βρισκόταν το online ερωτηματολόγιο: α) στάλθηκε στους φοιτητές μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, β) δημοσιεύθηκε στην ομάδα που δημιουργήθηκε στο Facebook «Βιβλιοθηκονομία και Πληροφόρηση» για τις ανάγκες αυτής της έρευνας, γ) διανεμήθηκε από καθηγητές του τμήματος στους φοιτητές κατά τη διάρκεια των μαθημάτων τους, δ) αναρτήθηκε στο ιστολόγιο που δημιουργήθηκε «Βιβλιοθηκονομία και Πληροφόρηση» (<http://lisgreece.blogspot.com>), και ε) αναρτήθηκε από ένα μέλος της ερευνητικής ομάδας GreekLIS στην ιστοσελίδα της ομάδας (<http://greeklis.org>). Επίσης, το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε και σε έντυπη μορφή για όσους φοιτητές δεν είχαν πρόσβαση στο Διαδίκτυο. Η έρευνα διεξήχθη το χρονικό διάστημα από 1/12/2009 έως 14/12/2009.

Το ερωτηματολόγιο αποτελείτο από 61 ερωτήσεις κλειστού και ανοικτού τύπου, οι οποίες χωρίστηκαν σε 10 θεματικές ενότητες για την καλύτερη οργάνωσή του. Στην πρώτη ενότητα περιλαμβάνονταν τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων στην έρευνα, π.χ. φύλο, εξάμηνο σπουδών. Η δεύτερη ενότητα περιείχε γενικές ερωτήσεις για το Web 2.0, η τρίτη ενότητα αφορούσε τα RSS Feeds, η τέταρτη ενότητα τα Κοινωνικά Δίκτυα, η πέμπτη ενότητα τους Κοινωνικούς Σελιδοδείκτες, η έκτη ενότητα τα ιστολόγια, η έβδομη ενότητα τα Παιχνίδια στο Διαδίκτυο, η όγδοη ενότητα τους Ψηφιακούς Χάρτες, η ένατη ενότητα τα Wikis και η δέκατη το Web 2.0 και την εκπαίδευση.

6. Αποτελέσματα της έρευνας

Στην έρευνα συμμετείχαν 240 φοιτητές, από τους οποίους οι 192 απάντησαν σε όλες τις ερωτήσεις και οι 48 απάντησαν σε μέρος των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου. Ο αριθμός των φοιτητών που δεν απάντη-

Web 2.0, Κοινωνικά Δίκτυα και Βιβλιοθήκες: Μια έρευνα σε φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας

σαν σε κάποια ερώτηση χαρακτηρίστηκε ως «missing». Στην πρώτη ερώτηση ζητήθηκε από τους φοιτητές να απαντήσουν αν γνωρίζουν τι σημαίνει ο όρος Web 2.0. Τα ποσοστά είναι μοιρασμένα. Θετικά απάντησαν 66 φοιτητές (30,7%) και αρνητικά απάντησαν 70 φοιτητές (32,56%). Επίσης, 79 φοιτητές (36,74%) απάντησαν ότι έχουν ακούσει τον όρο Web 2.0 χωρίς όμως να γνωρίζουν τι σημαίνει.

Στην ερώτηση «Γνωρίζετε τι σημαίνει ο όρος Κοινωνικά δίκτυα;» (πίνακας 1) θα περίμενε κανείς ελάχιστοι να απαντήσουν αρνητικά, δεδομένου ότι οι νέοι ειδικά στην Ελλάδα έχει καταγραφεί ότι ασχολούνται με τα κοινωνικά δίκτυα. Παρόλα αυτά, το 20% των φοιτητών δεν γνωρίζει τον όρο. Θετικό είναι το γεγονός ότι το 47,92% γνωρίζει τον όρο κοινωνικά δίκτυα.

Πίνακας 1. Γνωρίζετε τι σημαίνει ο όρος Κοινωνικά δίκτυα;

	Απάντησαν	%
Ναι	115	47,92
Όχι	48	20,00
Έχω μόνο ακούσει τον όρο κοινωνικά δίκτυα χωρίς να γνωρίζω τι είναι	30	12,50
Missing	47	19,58

Στην ερώτηση «Είστε μέλος κάποιου Κοινωνικού δικτύου;» τα ποσοστά φαίνονται μοιρασμένα ανάμεσα σε αυτούς που είναι μέλη κάποιου κοινωνικού δικτύου (94 φοιτητές, 48,70%) και σε αυτούς που δεν είναι (101 φοιτητές, 52,33%). Ενώ από τον πίνακα 1 γίνεται φανερό ότι το 20% δεν γνωρίζει τον όρο κοινωνικά δίκτυα, αυτοί που δεν είναι μέλη σε κάποιο από αυτά τα δίκτυα είναι σχεδόν οι διπλάσιοι.

Ζητήθηκε από τους φοιτητές να αναφέρουν το όνομα του κοινωνικού δικτύου στο οποίο είναι μέλη (πίνακας 2). Τη μερίδα του λέοντος στα κοινωνικά δίκτυα έχει το Facebook με ποσοστό 84,04%. Άλλωστε τα μέλη του, σύμφωνα με στοιχεία της Wikipedia, φτάνουν περίπου τα 500 εκατομμύρια (Wikipedia, 2009). Το MySpace χρησιμοποιεί το 5,32% των φοιτητών. Στις υπόλοιπες απαντήσεις το Hi-5 συγκέντρωσε 3,19%, το Flickr, το Flixster και το Future libraries από 1,06% και το Twitter 4,26%.

Πίνακας 2. Αναφέρετε το όνομα του Κοινωνικού δικτύου στο οποίο είστε μέλος.

	Απάντησαν	%
Facebook	79	84,04
MSN ¹	6	6,38
MySpace	5	5,32
Twitter	4	4,26
Hi-5	3	3,19
All4beer.com	2	2,13
Flickr	1	1,06
Flixster	1	1,06
Future Libraries ²	1	1,06

¹ Το MSN πλέον ονομάζεται Windows Live Spaces.

² Το *futurelibrary.gr* είναι ένα Κοινωνικό δίκτυο που θέλει να συμβάλλει μεταξύ άλλων στη βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών που προσφέρουν οι Βιβλιοθήκες στο ευρύτερο κοινό (*www.futurelibrary.gr*, 2010).

Η περιέργεια είναι ένας βασικός παράγοντας που μπορεί να ωθήσει έναν νέο για να συμμετάσχει σε ένα κοινωνικό δίκτυο. Η έρευνα έδειξε ότι οι φοιτητές που γράφτηκαν για πρώτη φορά σε ένα κοινωνικό δίκτυο από περιέργεια ήταν 20,83% (50 άτομα). Είκοσι ένα (21) άτομα γίνανε μέλη ενός κοινωνικού δικτύου με αφορμή την ανταλλαγή απόψεων σε σχέση με τις σπουδές τους, ενώ η πλειοψηφία των φοιτητών, 71 (29,58%), γράφτηκε την πρώτη φορά σε κάποιο κοινωνικό δίκτυο για διασκέδαση (πίνακας 3). Γίνεται φανερό ότι οι φοιτητές στο σύνολο τους αντιμετωπίζουν τα κοινωνικά δίκτυα ως μιας μορφής διασκέδασης, κάτι το οποίο ισχύει και για άλλες ομάδες του πληθυσμού αλλά είναι και ένας από τους βασικούς παράγοντες δημιουργίας νέων μορφών κοινωνικής δικτύωσης. Οι γνωριμίες ήταν το έναυσμα για 30 φοιτητές (12,50%), η ενημέρωση για 44 φοιτητές (18,33%) και η ανταλλαγή απόψεων για τα προσωπικά τους για 21 φοιτητές (8,75%) για να ξεκινήσουν τη χρήση μιας υπηρεσίας κοινωνικής δικτύωσης. Επίσης, 36 φοιτητές (15%) προσδιόρισαν άλλα ερεθίσματα που τους οδήγησαν στην εγγραφή σε κάποιο κοινωνικό δίκτυο όπως πχ. ανέφεραν ότι γράφτηκαν σε ένα κοινωνικό δίκτυο την πρώτη φορά «για πλάκα», για να επικοινωνούν με συγγενείς και φίλους,

για να ενημερώνονται για βιβλιοθηκονομικά νέα και για ενασχόληση με το αντικείμενο των κοινωνικών δικτύων. Οι ερωτώμενοι μπορούσαν να επιλέξουν περισσότερες από μία απαντήσεις σε αυτήν την ερώτηση.

Πίνακας 3. Λόγος εγγραφής σε ένα Κοινωνικό δίκτυο.

	Απάντησαν	%
Διασκέδαση	71	29,58
Από περιέργεια	50	20,83
Γνωριμίες	30	12,50
Ενημέρωση	44	18,33
Ανταλλαγή απόψεων σε σχέση με τις σπουδές μου	21	8,75
Ανταλλαγή απόψεων για τα προσωπικά μου θέματα	21	8,75
Άλλο	36	15,00
Missing	89	37,08

Ζητήθηκε από τους φοιτητές να προσδιορίσουν πώς τους έχει βοηθήσει στις σπουδές τους η ενασχόληση με τα κοινωνικά δίκτυα. Οι φοιτητές μπορούσαν να επιλέξουν περισσότερες από μία απαντήσεις από αυτές που τους δόθηκαν ή να προσθέσουν δικές τους. Προβληματίζει ο αριθμός των φοιτητών, 32 (13,33%) που απάντησε ότι δεν τους έχει βοηθήσει καθόλου στις σπουδές τους. Αυτοί που έδωσαν αυτή την απάντηση δεν ανήκουν σε κάποιο δίκτυο που σχετίζεται με τις σπουδές τους. Επίσης, δύο φοιτητές (0,83%) απάντησαν ότι τους έχει βοηθήσει ελάχιστα αυτή η δραστηριότητα (πίνακας 4). Οι υπόλοιποι φοιτητές απάντησαν ότι τους έχει βοηθήσει πάρα πολύ στις σπουδές τους, όπως για παράδειγμα ενημερώνονται για διάφορα θέματα μέσα από τέτοια εργαλεία, επικοινωνούν για θέματα σπουδών με τους συμφοιτητές και τους καθηγητές τους, συνεργάζονται για τις εργασίες των μαθημάτων και ανταλλάσσουν απόψεις. Αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών είναι αυτοί οι φοιτητές να αισθάνονται ότι χρησιμοποιούν καλύτερα και πιο αποδοτικά αυτά τα δίκτυα.

Πίνακας 4. Πώς σας έχουν βοηθήσει στις σπουδές σας τα Κοινωνικά δίκτυα;

	Απαντήσεις	%
Καθόλου	32	13,33
Ελάχιστα	2	0,83
Πάρα πολύ	6	2,50
Επικοινωνία	13	5,42
Ανταλλαγή απόψεων	9	3,75
Ενημέρωση	8	3,33
Συνεργασία για τις εργασίες	3	1,25
Καλύτερη χρήση αυτών των δικτύων	1	0,42
Missing	166	69,17

Έχει παρατηρηθεί ότι σε πολλά ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης οι καθηγητές αναπτύσσουν εργαλεία κοινωνικής δικτύωσης με σκοπό να δημιουργήσουν πιο ενεργούς και συμμετοχικούς φοιτητές στα μαθήματά τους. Ζητήθηκε από τους φοιτητές να πουν αν θα ήθελαν να δημιουργηθούν από το Τμήμα τους εργαλεία κοινωνικής δικτύωσης. Το ποσοστό των φοιτητών που είναι αρνητικοί ως προς τα κοινωνικά δίκτυα εξακολουθεί να υπερισχύει αυτών που είναι θετικοί και σε αυτή την ερώτηση. Οι φοιτητές που θέλουν να δημιουργηθούν εργαλεία κοινωνικής δικτύωσης στο Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης είναι 74 (41,34%) ενώ αυτοί που δεν θέλουν είναι 105 (58,66%), με αυτούς που δεν πήραν θέση να είναι 61 (25,42%). Από την έρευνα διαφαίνεται ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό οι φοιτητές που δεν ασχολούνται με τα κοινωνικά δίκτυα είναι ίδιοι με αυτούς που δε θέλουν να τα χρησιμοποιούν στις σπουδές τους και είναι αρνητικοί στη δημιουργία τέτοιων εργαλείων από το Τμήμα τους.

Ζητήθηκε από τους φοιτητές που απάντησαν θετικά στην προηγούμενη ερώτηση να εξηγήσουν το λόγο για τον οποίο θα ήθελαν να δημιουργηθούν για το Τμήμα τους εργαλεία Κοινωνικής δικτύωσης. Παρόλο που απάντησαν θετικά 74 άτομα, αιτιολόγησαν την απάντησή τους μόνο 59 από αυτούς. Οι περισσότεροι (19) απάντησαν ότι θα ήθελαν να δημιουργηθούν τα εργαλεία για να έχουν καλύτερη επικοινωνία με τους συμφοιτητές και τους καθηγητές τους. Με αυτόν τον τρόπο θα έχουν ένα κοινό

χώρο συνάντησης, στον οποίο θα μπορεί να βρει ο ένας τον άλλο οποιαδήποτε στιγμή με αποτέλεσμα αυτό να τους φέρει πιο κοντά. Οι υπόλοιπες αιτιολογήσεις είχαν να κάνουν με την επαφή, την ενημέρωσή τους, την ανταλλαγή υλικού για εργασίες και όχι μόνο, την καλύτερη οργάνωση του Τμήματος. Επίσης, κάποιιοι σχολίασαν ότι με αυτόν τον τρόπο θα γίνει πιο ενδιαφέρον το μάθημα, ότι θα δώσει μία άλλη διάσταση στην εκπαίδευση και γενικά θα τους βοηθήσει στο να κάνουν καλύτερη χρήση των Κοινωνικών δικτύων.

Τα κοινωνικά δίκτυα προσφέρουν το βήμα και δίνουν ευκαιρίες για την προώθηση ιδεών και την ανταλλαγή απόψεων. Έτσι, λοιπόν, υπάρχουν πολλά κοινωνικά δίκτυα που σχετίζονται με τον τομέα της Βιβλιοθηκονομίας που δίνουν ευκαιρίες στους νέους ανθρώπους να εκφραστούν ελεύθερα. Θα θεωρούσε κάποιος, λοιπόν, αυτονόητο οι φοιτητές που χρησιμοποιούν τα κοινωνικά δίκτυα κυρίως για τη διασκέδασή τους, ως ένα βαθμό να τα χρησιμοποιούν και για την επιστήμη τους. Η έρευνα έδειξε ότι η πλειοψηφία των φοιτητών (151 φοιτητές, 62,91%) δεν είναι μέλη κάποιου δικτύου που έχει σχέση με τον τομέα των σπουδών τους και μόνο 40 φοιτητές (16,67%) συμμετέχουν σε τέτοιες ενέργειες. Θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι υπάρχει μια αδιαφορία από την πλευρά των φοιτητών σε ότι έχει να κάνει με τη σύνδεση των σπουδών τους και τα κοινωνικά δίκτυα. Θα μπορούσε, επίσης, κανείς να εκτιμήσει ότι αφού οι φοιτητές επενδύουν ώρες στη χρήση των κοινωνικών δικτύων, θα διέθεταν και τον ελάχιστο χρόνο για να συμμετάσχουν σε ενέργειες σχετικές με τις σπουδές τους. Όμως κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει και τους λόγους θα πρέπει να τους αναζητήσουμε και σε όλες τις πλευρές, των φοιτητών, των εκπαιδευτικών αλλά και των τμημάτων τους.

Όπως παρατηρείται στον πίνακα 5, 56 φοιτητές (23,33%) απάντησαν ότι δεν ασχολούνται καθόλου με τα κοινωνικά δίκτυα και 57 φοιτητές (23,75%) απάντησαν ότι ασχολούνται μία (1) ώρα. Προκαλεί εντύπωση ότι σχεδόν οι μισοί φοιτητές ασχολούνται από μία (1) ώρα έως καθόλου με τα κοινωνικά δίκτυα. Ειδικά τον τελευταίο χρόνο έχει γίνει μια «έκρηξη» στη χρήση των κοινωνικών δικτύων από όλες τις ηλικίες και θα περίμενε κανείς ότι το ποσοστό των φοιτητών που δεν τα χρησιμοποιούν τέτοια εργαλεία θα ήταν πολύ μικρότερο. Από δύο έως τρεις ώρες συμμετέχουν σε κοινωνικά δίκτυα το 26,67% και πάνω από τέσσερις ώρες το 5,83%. Γίνεται φανερό ότι ένα ποσοστό της τάξης του 32,50% έχει εντάξει μορφές των κοινωνικών δικτύων στην καθημερινή του ζωή και αυτά καταλαμβάνουν ένα σημαντικό κομμάτι του χρόνου του.

Πίνακας 5. Πόσες ώρες την ημέρα ασχολείστε με τα Κοινωνικά δίκτυα;

	Απάντησαν	%
1 ώρα	57	23,75
2 ώρες	43	17,92
3 ώρες	21	8,75
Πάνω από 4 ώρες	14	5,83
Καθόλου	56	23,33
Missing	49	20,42

Στη διερεύνηση προθέσεων για το αν οι φοιτητές θα βοηθούσαν συμφοιτητές τους να μάθουν τα εργαλεία του Web 2.0, θετικά απάντησαν 97 (40,42%) και αρνητικά 91 φοιτητές (37,92%). Από τους φοιτητές που απάντησαν θετικά, 26 (26,80%) δήλωσαν ότι θα βοηθούσαν συναδέλφους τους γιατί αυτό θα έκανε καλό στο επάγγελμά τους, δεκατρείς φοιτητές (13,40%) δήλωσαν ότι θα δίδασκαν σε συμφοιτητές τους διότι είναι καλό να μάθουν για το Web 2.0, ενώ δύο φοιτητές (2,06%) δήλωσαν ότι θα το έκαναν για να εξοικειωθούν συνάδελφοι με το Web 2.0 και τα εργαλεία του. Εννέα φοιτητές (9,28%) θα βοηθούσαν άλλους φοιτητές για να υπάρχει καλύτερη συνεργασία μεταξύ των βιβλιοθηκονόμων, δεκαεπτά φοιτητές (17,53%) για να λειτουργεί καλύτερα η βιβλιοθήκη και να είναι φιλική προς το χρήστη, ενώ από 5 φοιτητές (5,15%) απάντησαν από ενδιαφέρον για τους άλλους και για τη μετάδοση της γνώσης αντίστοιχα. Άλλοι λόγοι που θα ωθούσαν τους φοιτητές να «παίξουν» το ρόλο του εκπαιδευτή των κοινωνικών δικτύων ήταν: για να μικρύνει το τεχνολογικό χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στους βιβλιοθηκονόμους, κυρίως των μεγαλύτερων σε ηλικία (1,20%), επειδή είναι εύκολο το Web 2.0 (1,03%), για την εμπειρία της διδασκαλίας (2,06%), για να μοιράζονται τη δουλειά οι βιβλιοθηκονόμοι (1,03%) και για να κάνουν εύκολα και γρήγορα τις έρευνες τους οι βιβλιοθηκονόμοι (1,03%).

Αυτοί που απάντησαν αρνητικά, φαίνεται ότι είναι αδιάφοροι γι' αυτό το θέμα. Αναφέρθηκαν ως απαντήσεις ότι δεν θα βοηθούσαν συναδέλφους τους για τους εξής λόγους: λόγω έλλειψης χρόνου, γιατί δεν γνωρίζουν το Web 2.0, γιατί δεν θα αμείβονταν, γιατί δεν θεωρούν τους εαυτούς τους κατάλληλους για να διδάξουν τέτοια εργαλεία και γιατί δεν τους ενδιαφέρει να κάνουν κάτι τέτοιο.

Web 2.0, Κοινωνικά Δίκτυα και Βιβλιοθήκες: Μια έρευνα σε φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας

Συγκεντρώνοντας όλα τα εργαλεία του Web 2.0 για τα οποία ρωτήθηκαν οι φοιτητές είχαμε τα παρακάτω αποτελέσματα όπως βλέπουμε στον πίνακα 6. Οι φοιτητές χρησιμοποιούν περισσότερο τα κοινωνικά δίκτυα (48,70%) ενώ το εργαλείο που χρησιμοποιείται λιγότερο είναι τα RSS feeds (91,19%). Από την άλλη πλευρά, το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων έχει απλά ακούσει τον όρο Web 2.0 (37,74%), χωρίς να έχει κάνει καμιά προσπάθεια να μάθει περισσότερα για το τι είναι και τι αντιπροσωπεύει. Αυτό μας ωθεί στο συμπέρασμα ότι ένα μέρος των συμμετεχόντων στην έρευνα γνωρίζει κάποια εργαλεία του Web 2.0 όπως π.χ. τα Web games, χωρίς να γνωρίζουν ότι αυτά τα εργαλεία ανήκουν στη σφαίρα του Web 2.0.

Το εργαλείο που δεν το γνωρίζουν καθόλου οι φοιτητές είναι οι κοινωνικοί σελιδοδείκτες (73,82%), ενώ το εργαλείο που χαιρεί της μεγαλύτερης αναγνωρισιμότητας είναι τα Web games (78,53%). Από τα αποτελέσματα αυτού του πίνακα μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι φοιτητές, επί του παρόντος, ασχολούνται πολλές ώρες με τις εφαρμογές του Διαδικτύου που έχουν άμεση σχέση με τη διασκέδαση και τον ελεύθερο χρόνο (κοινωνικά δίκτυα όπως το Facebook, online παιχνίδια στο Διαδίκτυο, κλπ.) παρά με τη χρήση των εργαλείων για τις σπουδές τους. Η λύση, ίσως, σε αυτή τη μονομερή χρήση των εργαλείων θα ήταν η δημιουργία κοινωνικών δικτύων για μάθηση, η δημιουργία και χρήση παιχνιδιών εκπαιδευτικού περιεχομένου και φυσικά η εκπαίδευση των φοιτητών στη χρήση αυτών των εργαλείων με σκοπό να γνωρίζουν τα πλεονεκτήματα που μπορούν να τους προσφέρουν στις σπουδές τους.

Πίνακας 6: Σύγκριση εργαλείων Web 2.0.

	Το γνωρίζω	Δεν το γνωρίζω	Έχω μόνο ακούσει τον όρο	Το χρησιμοποιώ	Δεν το χρησιμοποιώ
Web 2.0	30,70%	32,56%	36,74%	13,53%	86,47%
RSS feeds	16,58%	57,51%	25,91%	8,81%	91,19%
Κοινωνικά δίκτυα	59,59%	24,87%	15,54%	48,70%	52,33%
Κοινωνικοί σελιδοδείκτες	13,61%	73,82%	12,57%	13,61%	86,39%
Ιστολόγια	60,73%	19,90%	19,37%	-	-
Web games	78,53%	12,57%	8,90%	-	-
Ψηφιακοί χάρτες	63,35%	24,61%	12,04%	38,17%	61,78%
Wikis	34,03%	47,64%	18,32%	25,65%	74,35%

Το άρθρο παρουσίασε τα αποτελέσματα έρευνας σχετικά με τη χρήση και τα εργαλεία του Web 2.0 από τους φοιτητές Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης. Όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα, το Web 2.0 και ένα μεγάλο μέρος των εργαλείων του το γνωρίζει το ένα τρίτο των φοιτητών σε μια εποχή που το Web 2.0 έχει αρχίσει να εξαπλώνεται σε όλο και μεγαλύτερες μάζες του πληθυσμού. Από την άλλη, το μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων στην έρευνα δηλώνει ότι χρησιμοποιεί κάποια κοινωνικά δίκτυα όπως το Facebook. Είναι δεδομένο ότι αυτά τα νέα εργαλεία που βασίζονται στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και στη συμμετοχή των πολιτών στην ανάπτυξη περιεχομένου, προσφέρουν μεγάλες δυνατότητες τόσο για τις βιβλιοθήκες όσο και για τους επαγγελματίες του χώρου.

Η έρευνα καταδεικνύει τη μονόπλευρη χρήση του Web 2.0 κυρίως για ψυχαγωγία, αλλά και το κενό που υπάρχει ανάμεσα στην εκπαίδευση που παρέχεται στους φοιτητές και στη χρήση τέτοιων εργαλείων. Παράλληλα διαφαίνεται η ανάγκη για καλύτερο προσανατολισμό αυτών των εργαλείων προς την εκπαιδευτική διαδικασία, μιας και το μεγαλύτερο μέρος των φοιτητών είτε τα αγνοεί είτε τα χρησιμοποιεί πολλές ώρες για να παίξουν διαδικτυακά παιχνίδια (Web games) και για Διαδικτυακές κοινωνικές συναναστροφές.

Η εκπαίδευση είναι ένας πυλώνας που θα πρέπει να της δοθεί η δέουσα σημασία. Η διδασκαλία του Web 2.0 στο πλαίσιο των σπουδών, η εφαρμογή στην πράξη, μέσα στην τάξη, των εργαλείων του Web 2.0 από τους φοιτητές και η τακτική διοργάνωση σεμιναρίων – εκπαιδευτικών προγραμμάτων για το Web 2.0 με σκοπό την εκπαίδευση των αποφοίτων, θα δώσει τη δυνατότητα στους φοιτητές και μετέπειτα στους επαγγελματίες του χώρου να αξιοποιήσουν με τον καλύτερο τρόπο τα νέα, αναδυόμενα εργαλεία τόσο κατά τη διάρκεια των σπουδών τους όσο αργότερα και ως επαγγελματίες στο χώρο της Βιβλιοθηκονομίας. Η ανάγκη οργάνωσης εκπαιδευτικών προγραμμάτων για εργαλεία του Web 2.0 έγινε εμφανής όταν το Δεκέμβριο του 2010, στο πλαίσιο του συνεδρίου «Web 2.0 and beyond for libraries», 84 βιβλιοθηκονόμοι παρακολούθησαν εργαστήριο σχετικά με τέσσερα εργαλεία του Web 2.0 (<http://web2.deltos.org>).

Η διδασκαλία μέσω του Web 2.0, που αλλάζουν και επηρεάζουν την καθημερινότητά μας, δεν θα πρέπει να σταματάει στο πλαίσιο των σπουδών, αλλά θα πρέπει να συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας. Με τη διά βίου μάθηση και εκπαίδευση των βιβλιοθηκονόμων σε τέτοια εργαλεία, οι βιβλιοθήκες θα γίνουν περισσότερο φιλικές προς τους χρήστες, πιο αποδοτικές και με καλύτερη διαχείριση και διάχυση

της γνώσης. Επίσης, νέες υπηρεσίες θα αναπτυχθούν και παλιές θα αναεωθούν με τη χρήση αυτών των τεχνολογιών. Αποτέλεσμα των παραπάνω θα είναι οι βιβλιοθήκες να εκσυγχρονιστούν ακολουθώντας τις τεχνολογικές εξελίξεις που αγγίζουν όλον τον κοινωνικό ιστό.

Βιβλιογραφία

- Abram S., «Web 2.0, Library 2.0, and Librarian 2.0: Preparing for the 2.0 World», *SirsiDynix OneSource*, τεύχος 1, Ιανουάριος 2006, σελ. 1-3.
- Abram S., «Web 2.0, Library 2.0, and Librarian 2.0: Preparing for the 2.0 World», Online Information 2007, Day 1 – Track 3, Online Information 2007 Proceedings, 2007, σελ. 1-3. Διαθέσιμο στο: http://2009.online-information.co.uk/files/freedownloads.new_link1.1080622103251.pdf, τελευταία πρόσβαση 20/01/11.
- ALA (American Library Association), «Social networking and libraries», *State of America's libraries report 2010*, Απρίλιος 2010.
- Davis I., «Talis, Web 2.0 and all that», *Alchemy blog*, Ιούλιος 2005.
- Greeklis Research Group (<http://greeklis.org/>), «OPAC 2.0», *Greeklis*, Δεκέμβριος 2008.
- Maness J., «Library 2.0 theory: web 2.0 and its implications for libraries», *Webology*, τεύχος 3, Ιούνιος 2006, σελ. 1-4.
- Maness J., «Library 2.0: the next generation of web-based library services», *Logos*, τεύχος 17 (3), 2006, σελ. 139-145.
- Miller P., «Web 2.0: building the new library», *Ariadne*, τεύχος 45, Οκτώβριος 2005, σελ. 1-4. Διαθέσιμο στο: <http://www.ariadne.ac.uk/issue45/miller/>, τελευταία πρόσβαση 20/01/11.
- Murphy J. and Moulaison H. «*Social Networking Literacy Competencies for Librarians: Exploring Considerations and Engaging Participation*» Πρακτικά του 14ου National Conference of the Association of College and Research Libraries, March 12-15, 2009, Seattle, Washington. Chicago: Association of College and Research Libraries, 2009, σελ. 1-6.
- O Reilly T., «Web 2.0: Compact Definition», *O' Reilly radar*, Οκτώβριος 2005.
- O' Reilly T., «What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software», *Communication and strategies*, τεύχος 1, 2005, σελ. 1-24.
- Secker, J., «Social software and libraries: a literature review from the LASSIE

- project», *Program: electronic library and information systems*, τεύχος 3, 2008, σελ. 215-231.
- Kriezi, V. et al., "Learning 2.0: A Training Project For The Greek Librarians And Information Professionals", In: IFLA Satellite Meeting: Service Strategies for Libraries, Athens, Greece, 19-21 August 2009. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενικό Συμβούλιο Βιβλιοθηκών, Γενικών Αρχείων του Κράτους και Εκπαιδευτικής Ραδιοτηλεόρασης, Προσυνέδριο της IFLA, «Στρατηγικές Εξυπηρέτησης για Βιβλιοθήκες», ΥΠΕΠΘ.
- YALSA (Young Adult Library Services Association), «Teens & social networking in school & public libraries: a toolkit for librarians & library workers: updated and expanded June 2009», *Young adult library services association*, 2009, σελ. 1-11. Διαθέσιμο στο: <http://www.ala.org/ala/mgrps/divs/yalsa/profdev/socialnetworkingtool.pdf>, τελευταία πρόσβαση 20/01/11.
- Xu Ch, Ouyang F. και Chu H., «The Academic Library Meets Web 2.0: Applications and Implication», *The Journal of Academic Librarianship*, τεύχος 4, Ιούλιος 2009, σελ. 324-331.
- Ανδρέου, Ι. κ.α, «Ερευνα για την εξοικείωση των Ελλήνων και Κυπρίων Επιστημόνων Πληροφόρησης με τις Web 2.0 υπηρεσίες», Στο: Η αξιολόγηση των Βιβλιοθηκών ως στοιχείο ποιότητας των Ακαδημαϊκών Ιδρυμάτων, 17ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 24-26 Σεπτεμβρίου 2008, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης, Διαθέσιμο στο: <http://17conf.lib.uoi.gr/files/b13.1.Andreoy.pdf>, τελευταία πρόσβαση 20/01/11.
- Γαρουφάλλου, Ε. και Αντωνοπούλου, Σ., «Από την κινητή Βιβλιοθήκη στην κινητή βιβλιοθήκη 2.0: μια εκπαιδευτική προσέγγιση», Στο: Ημερίδα με θέμα: Το έργο των Κινητών Βιβλιοθηκών, Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Σιάτιστας «Μανούσεια», Παρασκευή 16 Μαΐου 2008.
- Γαρουφάλλου, Ε. και Ζαφειρίου, Γ. και Σιάτρη, Ρ., «Διαδραστική Ηλεκτρονική Μάθηση και Βιβλιοθήκες», Στο: *New Methods and the use of Information and Communication Technologies in Higher Education = Νέες Μέθοδοι και η χρήση των Τεχνολογιών της Πληροφορικής και των Επικοινωνιών στην Ανώτατη Εκπαίδευση*, Διημερίδα, 8-9 Μαΐου 2008, Porto Palace, Θεσσαλονίκη.
- Δέλτος, Ερευνητική Ομάδα, 2010, Διαθέσιμο στο: <http://www.deltos.org/>, τελευταία πρόσβαση 20/01/11.
- Κατσαρού, Γ. και Κουτσομίχα, Δ., «Τα blogs και η χρήση τους στις βιβλιοθήκες», *Συνεργασία: Οργάνωση και διοίκηση βιβλιοθηκών*, τεύχος 3, Δεκέμβριος 2007, σελ. 1-7.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Ρομικών ομάδων του νομού Σερρών και της σχέσης τους με την επίσημη εκπαίδευση του ελληνικού κράτους (1880-1940)

Δημήτρης Ζάχος*

Περίληψη

Η στροφή των κοινωνικών επιστημών προς τα ζητήματα της αναγνώρισης των ταυτοτήτων επέφερε μια σειρά από σημαντικές σχέτικα με την πορεία και τη δράση των εθνοτικά/πολιτιστικά/εθνικά διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού της Ελλάδας εργασίες. Τα δεδομένα του παρόντος άρθρου, τα οποία προήλθαν από τη χρήση τόσο ποσοτικών, όσο και ποιοτικών μεθόδων, επιχειρούν να αναδείξουν πτυχές της ιστορικής πορείας των ρομικών ομάδων της περιοχής των Σερρών, ιδιαίτερα σ' ότι αφορά στη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνική ιστορία των Ρομικών ομάδων, συμμετοχή, εκπαίδευση.

* Ο Δημήτρης Θ. Ζάχος είναι Λέκτορας Παιδαγωγικής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο της να αναδείξει πλευρές της κοινωνικής ιστορίας των ρομικών ομάδων, δηλαδή των ανθρώπων που στην Ελλάδα συνήθως αποκαλούνται Γύφτοι/ισσες, Τσιγγάνοι/ες και Ατσιγγάνοι/ες. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη διερεύνηση όψεων της δράσης των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών επιδιώκεται να αναδειχθούν δεδομένα, τα οποία συνήθως αγνοούνται από την κυρίαρχη θεωρητική και ερευνητική παραγωγή που αφορά στους/στις Ρομ και τα οποία αφορούν στην μόνιμη εγκατάσταση των ανθρώπων αυτών και στις προσπάθειες που κατέβαλαν για να ενσωματωθούν (κυρίως) στην εκπαιδευτική, αλλά και στην οικονομική και στην κοινωνική δραστηριότητα της ελληνικής κοινωνίας.

Είναι γεγονός ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια, υπό την επήρεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την πίεση των κοινωνικών κινημάτων, έχουν αναληφθεί προσπάθειες που έχουν ως κεντρικό τους στόχο τη βελτίωση της εικόνας πρόσληψης των ανθρώπων αυτής της κατηγορίας από τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής κοινωνίας (Ζάχος, 2007), στο πλαίσιο των οποίων έχει προταθεί η χρήση του μη αρνητικά φορτισμένου όρου Ρομ. Εντούτοις, το ποιοι είναι οι Ρομ και ποιοι θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στους/στις Ρομ παραμένει ένα ανοιχτό ζήτημα (Okely, 1983, Willems, 1997, Stewart, 1997, Lucassen, Willems, Cotar, 1998, Covats 2001, Ζάχος, 2005 και Zachos, 2006). Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη, οι Ρομ κατάγονται από χαμηλή κάστα της Βόρειας Ινδίας, είναι διασκορπισμένοι/ες σ' όλον τον κόσμο και έχουν διατηρήσει ορισμένα βασικά κοινά πολιτιστικά στοιχεία (νομαδισμός, τάση προς ελεύθερη & ασυμβίβαστη ζωή, άρνηση συμβάσεων κα.), με βάση τα οποία μάλιστα, οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης επιχειρούν να ερμηνεύσουν την κοινωνική, την οικονομική και την εργασιακή θέση των εν λόγω ανθρώπων, το ψυχοκοινωνικό τους περιβάλλον, καθώς και τις σχέσεις τους με άλλες εθνοτικές ομάδες.¹

Σ' ότι αφορά όμως το ζήτημα του προσδιορισμού, θα ήταν προτιμότερο και επιστημονικά εγκυρότερο να γίνεται αναφορά σε «ρομικές κοινωνικές ομάδες» ή σε διακριτές μεταξύ τους «ρομικές κοινότητες», έτσι ώστε να αποφεύγεται η άστοχη ενοποίηση, «φυλετικοποίηση» και εθνικοποίηση των ατόμων που εντάσσονται σ' αυτή την κοινωνική κατηγορία (Ζάχος, 2003, 2007 & Zachos, 2006). Μ' αυτό τον τρόπο τίθενται στο περιθώριο οι επιστημονικά έωλες αντιλήψεις περί μακραιώνης συνέχειας

του «ρομικού λαού» και του «ρομικού πολιτισμού», ενώ παράλληλα γίνεται διακριτή η πληθυσμιακή ομάδα αναφοράς. Με άλλα λόγια, αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι η περιήφραση «ρομική κοινωνική ομάδα» δεν αποτελεί προσβολή, αλλοίωση της ταυτότητας, αστήρικτο και άδικο ετεροπροσδιορισμό, αφού για λόγους κατανόησης και αναγνώρισης χρειάζεται ένας όρος που να δίνει το στίγμα αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι/ες έχουν ορισμένα κοινά πολιτιστικά και ιστορικά χαρακτηριστικά, εξ αιτίας των οποίων μάλιστα έχουν υποστεί μια σειρά από διακρίσεις και ρατσιστικές συμπεριφορές. Στην περίπτωση των μελών των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών μάλιστα, όπως και της υπόλοιπης Ελλάδας άλλωστε, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι άνθρωποι αυτοί απέχουν πολύ από το να θεωρηθούν μία ομοιογενής εθνοτική ή εθνοτοπική ομάδα, πόσο μάλλον μια «εθνότητα», αφού αποτελούν μικρές «κοινότητες», οι οποίες στην ιστορική τους διαδρομή δέχτηκαν επιδράσεις τόσο από τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, όσο και από τις ιδεολογικές διεργασίες που καθόρισαν την ιστορική πορεία των τοπικών κοινωνιών των οποίων αποτελούν μέλη, καθώς και ευρύτερα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ένα άλλο ενδεικτικό στοιχείο της απόστασης που χωρίζει τις θεωρίες για την ύπαρξη ρομικού λαού από την πραγματικότητα της καθημερινής διαβίωσης αυτών των ανθρώπων είναι ότι σε ορισμένες περιοχές του νομού Σερρών τα μέλη των ρομικών ομάδων γίνονται διακριτά ως «ντόπιοι/ες», ένας όρος που ανάγεται στη χρήση του όρου «γηγενείς», τον οποίο χρησιμοποίησαν παλιότερα –κατά την περίοδο των διανομών της αγροτικής γης– τα διοικητικά όργανα του ελληνικού κράτους για να διαχωρίσουν τα άτομα που ζούσαν στην περιοχή αυτή πριν από την ένταξη της στο ελληνικό κράτος από τους/τις τους/τις νεοφερμένους/ες πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο ίδιος όρος («ντόπιοι/ες») χρησιμοποιείται τόσο για τον προσδιορισμό μιας μερίδας του πληθυσμού του νομού Σερρών, των οποίων οι πρόγονοι μιλούσαν κάποιες παραλλαγές της σλαβικής γλώσσας, όσο και για τον προσδιορισμό όσων δεν ανήκουν σε κάποια από τις υπόλοιπες διακριτές (εθνοτοπικές) ομάδες (Βλάχοι/ες, Σαρακατσάνοι/ες, Μικρασιάτες/ισσες, Πόντιοι/ες, Δαρνάκηδες κ.α.). Κατά συνέπεια ο όρος αυτός δεν μπορεί να παραπέμπει αποκλειστικά στις ρομικές ομάδες και γι' αυτό δεν χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία.

2. Μεθοδολογία

Η έρευνα ξεκίνησε στις αρχές του 2006 και ολοκληρώθηκε στο τέλος του ίδιου έτους. Τα δεδομένα της, θα μπορούσαν να διακριθούν σε πρωτογενή, δηλαδή αυτά που προήλθαν από την εμπειρική έρευνα του συγγραφέα και σε δευτερογενή, δηλαδή όσα προήλθαν από την εργασία άλλων και επαναχρησιμοποιήθηκαν από το συγγραφέα. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα δεδομένα που προήλθαν από αρχαιακό υλικό εκπαιδευτικών οργανισμών, υπουργείων και οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, συνεταιριστικών ενώσεων και ερευνητικών ινστιτούτων, καθώς και από συμβόλαια, υπομνήματα, διαθήκες & χάρτες. Για την αξιοποίηση του υλικού που συγκεντρώθηκε απαιτήθηκε η εξαντλητική διερεύνηση των σχετικών με το θέμα δευτερογενών πηγών (βιβλία, άρθρα περιοδικών και εφημερίδων, απομνημονεύματα, βιογραφίες και δημοσιευμένες αναμνήσεις, αδημοσίευτο υλικό, όπως εισηγήσεις σε συνέδρια, διδακτορικές και διπλωματικές εργασίες, κ.α.).

Μια τρίτη κατηγορία δεδομένων προήλθαν από προφορικές συνομιλίες, συνεντεύξεις και αφηγήσεις των μελών της τοπικής Σερραϊκής κοινωνίας. Πιο αναλυτικά, ο ερευνητής γύρισε όλους τους οικισμούς, τα χωριά και τις τους συνοικισμούς του νομού Σερρών, όπου κατοικούσαν μέλη ρομικών ομάδων και αναζήτησε πληροφορίες για τα δημογραφικά δεδομένα, για την ιστορική τους πορεία, για τις σχέσεις τους με τις άλλες κοινότητες, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην ένταξη ή στον αποκλεισμό τους από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο συγγραφέας συνομίλησε με πολλά μέλη των τοπικών κοινοτήτων, καθώς και με επιλεγμένα άτομα που εμφανίζονταν να γνωρίζουν χρήσιμα για την έρευνα ζητήματα. Από το σύνολο αυτών των ατόμων και με κριτήριο την χρησιμότητα -για τη έρευνα- των πληροφοριών που παρείχαν, επιλέχθηκαν τριάντα άτομα με τα οποία ο ερευνητής προχώρησε σε ισάριθμες ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Η διάρκεια των συνεντεύξεων, οι οποίες στηρίχτηκαν σ' ένα βασικό κορμό ερωτημάτων που κάλυπταν τα ερευνητικά ερωτήματα, κυμάνθηκε από μισή μέχρι μιάμιση ώρα, ενώ τα δεδομένα αυτής της κατηγορίας ελέγχθηκαν με βάση τις πληροφορίες που προέκυψαν από την εξονυχιστική διερεύνηση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρά την αμφισβήτησή της, η προφορική ιστορία, αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο προκειμένου να βρουν στο προσκήνιο κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται αποκλεισμένες από τα κέ-

ντρα εξουσίας και δεν κρατούν αρχεία (Βερβενιώτη, 2002: 158), αφού η κυρίαρχη εκδοχή του παρελθόντος στηρίζεται σε έγγραφες πηγές. Το γεγονός αυτό άλλωστε, καθιστά ελκυστική τη συγκεκριμένη μέθοδο (Thompson, 2000).

3. Ιστορική αναδρομή

Το εγχείρημα της συγγραφής της κοινωνικής ιστορίας των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών συναντά μια σειρά από δυσκολίες, η πρώτη από τις οποίες έχει να κάνει με την έλλειψη επάρκειας πηγών, η οποία οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η τοπική, αλλά και η ευρύτερα εθνική ιστοριογραφία είχε ως βασικό της μέλημα την παρουσίαση αποδείξεων για τη διαχρονική παρουσία του ελληνικού έθνους στην περιοχή και για την ελληνικότητα των κατοίκων της. Σαν αποτέλεσμα, η ύπαρξη και η δράση των εθνοτικά «διαφορετικών» πληθυσμιακών ομάδων αποσιωπήθηκε, ενώ τα όποια εγχειρήματα στοχεύουν στην ανάδειξη πλευρών της ζωής των ανθρώπων αυτών αντιμετωπίζονται, ακόμη και σήμερα, με καχυποψία. Μια δεύτερη δυσκολία προέρχεται τόσο από την αδυναμία, όσο και από την απροθυμία των ίδιων των μελών των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών να συνεισφέρουν στην ικανοποιητική απάντηση των ερωτημάτων που αφορούν στο –έστω πρόσφατο- παρελθόν τους, γεγονός που είναι πιθανόν να οφείλεται στην επιθυμία τους -ιδιαίτερα των νεότερων- να απαλλαγούν από τις αρνητικά φορτισμένες μνήμες, μνήμες που πληγώνουν.

Σύμφωνα με την παράδοση, οι Οθωμανοί μπέηδες των Σερρών έφεραν πριν από πολλά χρόνια τους/τις προγόνους των μελών των ρομικών ομάδων από την Αίγυπτο για να καλλιεργήσουν τα τσιφλίκια τους. Σύμφωνα με τα γραπτά τεκμήρια όμως, η παρουσία των Ρομ στην περιοχή των Σερρών καταγράφεται στο δεύτερο μισό του 15ου² και στο 16ο αιώνα,³ ενώ συγκεκριμένες μαρτυρίες (Καφταντζής, 1989: 37, 65 & 92) φανερώνουν τη δράση τους και κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (από το 17ο αιώνα και εντεύθεν). Την εν λόγω περίοδο, η σύνδεση της οικονομικής ζωής της οθωμανικής αυτοκρατορίας με αυτή των Δυτικοευρωπαϊκών χωρών προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο και στους ρυθμούς της αγροτικής παραγωγής, οι οποίες προσδίδουν μια ικανοποιητική ερμηνεία για την προσπάθεια της Οθωμανικής διοίκησης να οδηγήσει διάφορες ρομικές ομάδες σε μόνιμη

εγκατάσταση σε διάφορες αγροτικές της περιοχές (Darby et all, 1944: 365 & Marushiakova, Ρορον 2001:28). Οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με τη δράση των ρομικών ομάδων στην περιοχή των Σερρών παραμένει όμως ζήτημα προς διερεύνηση.

Η εικόνα της ρομικής παρουσίας στην περιοχή των Σερρών γίνεται πιο καθαρή το 19ο αιώνα, όταν η βαθμιαία εξαφάνιση της παραγωγής του βαμβακιού και του ρυζιού, δηλαδή των δύο σημαντικότερων μονοκαλλιεργειών του κάμπου των Σερρών, οδήγησε στην αποσύνθεση των τσιφλικιών και στη συγκέντρωση της πλειοψηφίας του πληθυσμού στις ορεινές περιοχές. Τότε η Οθωμανική διοίκηση, στο πλαίσιο της προσπάθειας εκσυγχρονισμού και ανόρθωσης της φθίνουσας αγροτικής της οικονομίας, έλαβε δύο σημαντικά μέτρα, τα οποία είχαν άμεσο αντίκτυπο στη ζωή και τις δραστηριότητες των μελών των ρομικών ομάδων: Με το πρώτο από αυτά απελευθερώθηκαν όλοι οι δουλοπάροικοι της αυτοκρατορίας, ενώ με το δεύτερο αναγνωρίστηκε η ιδιοκτησία επί τμημάτων της γης.⁴ Με τις αλλαγές αυτές σημειώθηκαν μεγάλες μετακινήσεις των απελευθερωμένων (πρώην) δουλοπάροικων σ' ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, με τις οποίες φαίνεται ότι συνδέεται και η άφιξη διαφόρων ρομικών ομάδων στην περιοχή των Σερρών,⁵ τα μέλη των οποίων προήλθαν από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία αλλά και από άλλες περιοχές του ανατολικού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως δείχνουν οι γλωσσικές διαφορές των νεοφερμένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μέλη ορισμένων ρομικών ομάδων όχι μόνον δεν ομιλούν, αλλά ούτε καν γνωρίζουν τη Ρομανές, αλλά έχουν ως μητρική τους γλώσσα είτε τη Βουλγάρικη είτε την Τουρκική.

Σ' ότι αφορά την χωρική τους εγκατάσταση, φαίνεται ότι ο κύριος όγκος των εν λόγω ομάδων κατευθύνθηκε προς τα τσιφλίκια του κάμπου των Σερρών, στα οποία έγιναν κολίγοι και παρακεντέδες (δούλοι). Άλλες ομάδες νεοφερμένων δημιούργησαν ξεχωριστούς οικισμούς κοντά στα τσιφλίκια, με τα οποία τα μέλη τους φαίνεται ότι διατηρούσαν μια χαλαρή και περιστασιακή/εποχιακή εργασιακή σχέση, ενώ παράλληλα καταγίνονταν με την καλαθοπλεχτική, δηλαδή με την κατασκευή κοφινιών και ψαθών, καθώς και με τη συλλογή και τη διάθεση των καλαμωτών.⁶ Τέλος, ορισμένες μέλη άλλων ομάδων ρομικών ομάδων, με μακρόχρονη παρουσία στην περιοχή, ασχολήθηκαν με τη διασκέδαση (μουσικοί, αρκουδιάρηδες, χειρομάντιες), με την επεξεργασία του σιδήρου και με τη συντήρηση διάφορων οικιακών μεταλλικών αντικειμένων, με την αλιεία στη λίμνη του Αχινού και με τη συλλογή βαλτωδών προϊόντων. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι στο νομό Σερρών φαίνεται ότι δραστηριοποιούνταν και

ένας σημαντικός αριθμός νομάδων ρομικής προέλευσης στις αρχές του 20ου αιώνα (Κ'con, 1996: 476-486).

Κατά τη διάρκεια του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα, στην περιοχή των Σερρών υπήρχαν 59 ελευθεροχώρια και 56 τσιφλίκια (Βεργόπουλος, 1975: 109), τα περισσότερα από τα οποία αντιμετώπιζαν οξυμμένα προβλήματα βιωσιμότητας. Ιδιαίτερα τα τσιφλίκια που βρίσκονταν γύρω από την (τότε) λίμνη του Αχινού αντιμετώπιζαν ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα, αφού οι καλλιέργειές τους πλήττονταν από τις πλημμύρες του Στρυμόνα. Οι δυσκολίες αυτές οδήγησαν πολλούς από τους Τούρκους ιδιοκτήτες τους να πουλήσουν τα εν λόγω τσιφλίκια σε Εβραίους ή σε Έλληνες (Βακαλόπουλος, 1992: 188 & 264), ενώ ανάγκασαν τις διοικητικές αρχές να μελετήσουν το ενδεχόμενο λήψης δραστικών μέτρων για την ανακούφιση της περιοχής και των ανθρώπων της. Σ' αυτό το πλαίσιο, το 1880 εκπονήθηκε το πρώτο σχέδιο αποξήρανσης της λίμνης του Αχινού (Πέννας, 1973: 91-114). Οι ρομικής⁷ και βουλγαρικής καταγωγής καλλιεργητές/τριές των τσιφλικιών αυτών, εκτός από τις δυσκολίες της εργασίας τους, είχαν να αντιμετωπίσουν τις λάσπες, τους βούρκους, τα στάσιμα νερά και τη θανατηφόρα ελονοσία. Οι κολίγοι διέμεναν σε καλύβες, οι οποίες ήταν φτιαγμένες από καλάμια και χώμα και συγκεντρωμένες –σε χαμηλότερο έδαφος– γύρω και από το διώροφο πύργο του τσιφλικιά ή του επιστάτη του, έτσι ώστε ο «αφέντης» να έχει τη δυνατότητα να τους/τις ελέγχει. Οι συνθήκες διαβίωσης στα τσιφλίκια ήταν ιδιαίτερα αντίξοες, γεγονός που οδήγησε τον Μητροπολίτη Ξάνθης Καλλίνικο (Ευτυχίδη) το β' να υποστηρίξει ότι η ζωή των κολίγων του τσιφλικιού Μουνούχ (Μαυροθάλασσα) ήταν χειρότερη από αυτή των ειλώντων, επειδή αυτοί/ές «καματούσι υπό του βάρους των χρεών και ενδεχομένως αδυνατούσι απελευθερωθώσιν αποζώσιν αθλίως εκ των ψυχίων της πλουσίας αυτού εσοδίας, δι ο και δυστυχώς κατέστησαν αυτοί τούτο ηλίθιοι, τουτ' αυτό δε ρητέον και περί του Μουνούχι» (Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών στο εξής Α.Υ.Ε. 1876).

Στο τέλος του 19ου αιώνα όμως, η ήδη χειμαζόμενη οικονομική και κοινωνική ζωή του νομού Σερρών δέχτηκε νέο πλήγμα από τον ανταγωνισμό της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Σερβία για τα εδάφη της Μακεδονίας. Την περίοδο αυτή και στα πλαίσια αυτής της διαμάχης διεξήχθησαν από φορείς και άτομα διάφορες «απογραφές» του πληθυσμού της Μακεδονίας, οι οποίες, παρά την –σε αρκετές περιπτώσεις εμφανή– μεροληπτική στάση των φορέων τους σε σχέση με τους/τις ομοεθνείς τους, σήμερα αποτελούν ένα χρήσιμο και καλό εργαλείο για την ιστορική πορεία των ρομικών ομάδων της περιοχής των Σερρών (Zachos, 2006). Οι σημαντικότερες από αυτές έγιναν:⁸

Δημήτρης Ζάχος

- 1) Από Ανώνυμο (1886: 158 - 166) συγγραφέα, ο οποίος σε άρθρο του στο περιοδικό «Ημερολόγιον της Ανατολής» κατέγραψε 6 Αθιγγανόφωνα τσιφλίκια στην περιοχή των Σερρών, τα οποία κατοικούνταν από 847 άτομα.
- 2) Από τον ταγματάρχη του ελληνικού στρατού Νικόλαο Σχινά (1886), ο οποίος στο οδοιπορικό του κατέγραψε:

Καζάδες (Διαμέρισμα)	άτομα ρομικής προέλευσης		
	χριστιανοί	μωαμεθανοί	σύνολο
Σερρών ⁹	2000	1400	3400
Δεμίρ - Χισάρ (Σιδηροκάστρου)	700		
Ζίχνης	580		
Μελενικίου	-	1200	1200
σύνολο περιοχής Σερρών	3280	2600	5880

- 3) Από τον (πρώην γυμνασιάρχη Σερρών) Πέτρο Παπαγεωργίου (1998: 84), ο οποίος στο βιβλίο του, το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1894, κατέγραψε ρομική παρουσία σε 12 χωριά της περιοχής των Σερρών.
- 4) Από το Σέρβο εθνογράφο Gorcenic (1889: 380), ο οποίος κατέγραψε 1800 Τσιγγάνους/ες στον καζά των Σερρών (επαρχίες Σερρών και Βισαλτίας σήμερα) και 700 στον καζά της Ζίχνας.
- 5) Από τον Βούλγαρο Κ'ησον (1996: 476-486), το βιβλίο του οποίου πρωτοεκδόθηκε το 1900, ο οποίος κατέγραψε 4563 άτομα ρομικής προέλευσης σε σύνολο 103121 κατοίκων της περιοχής των Σερρών.
- 6) Από τον Έλληνα περιηγητή Ζώτο Μολοσσό (1903: 398-403), ο οποίος στις αρχές του 20ού αιώνα πέρασε από το Δεμίρ - Χισάρ (Σιδηροκάστρο) και κατέγραψε 200 Τουρκικές και Αθιγγανικές οικογένειες.
- 7) Από το Βούλγαρο Brancoff (1905: 188-189 & 198-203), ο οποίος σε 19 χωριά, σε 2 ημιαστικές περιοχές, σε έναν ξεχωριστό συνοικισμό της πόλης των Σερρών και μέσα στην πόλη των Σερρών κατέγραψε συνολικά 2650 άτομα ρομικής προέλευσης.
- 8) Από τον Αθανάσιο Χαλκίοπουλο (1910: 47-51), ο οποίος με βάση την Τούρκικη απογραφή του 1905 (του Χιλμί Πασά) κατέγραψε 1500 περίπου άτομα ρομικής προέλευσης, τα οποία διέμεναν σε 14 χωριά του Καζά των Σερρών (επαρχίες Σερρών και Νιγρίτας).
- 9) Από τον Φιλιππίδη (1906), ο οποίος έκανε αναφορά σε 2650 άτομα

ρομικής καταγωγής στον Καζά Σερρών, 2220 άτομα στο Δεμίρ – Χι-σάρ, 200 άτομα στο Πετρίτσι και 710 στη Ζίχνη.

- 10) Από Στατιστική Απογραφή της Επιτελικής Υπηρεσίας του Ελληνικού Στρατού για τον πληθυσμό του νομού Σερρών, σύμφωνα με την οποία κατά την προ της ένταξης της περιοχής των Σερρών στο ελληνικό κράτος περίοδο (1912) φαίνεται ότι άτομα ρομικής προέλευσης κατοικούσαν σε 3 οικισμούς [Βερνάρι (Παραλίμνιο), Ερνίκιοι (Ποντισμένο) και Καβακλή (Λευκώνα)]. Ενδεικτικό του τρόπου που το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε τις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες είναι το γεγονός ότι στην επόμενη καταμέτρηση της ίδιας υπηρεσίας, η οποία όμως πραγματοποιήθηκε μετά την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος (1915), δεν υπάρχει ένδειξη ρομικής παρουσίας, ούτε καν στους οικισμούς που φαίνονταν τα άτομα αυτά να μένουν πριν από τρία χρόνια.

4. Η πολιτική του ελληνικού κράτους

Η στάση του ελληνικού κράτους έναντι των ρομικών ομάδων της Μακεδονίας εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής του έναντι των εθνοτικά διαφορετικών ομάδων και καθορίστηκε από ένα συνδυασμό παραγόντων, οι κυριότεροι από τους οποίους αφορούν στην τότε κυρίαρχη εθνικιστική ιδεολογία, στις επιρροές του διαφωτισμού και στις εδαφικές βλέψεις των όμορων βαλκανικών κρατών.¹⁰

Πριν από την ένταξη της Μακεδονίας στην Ελλάδα, η ελληνική πλευρά θεωρούσε «δικούς/ές» της όλους/ες τους κάτοικους της, οι οποίοι/ες ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και πατριαρχικοί και γι' αυτό το λόγο κατέβαλε προσπάθειες για τη δημιουργία ή την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος¹¹ των κατοίκων των διεκδικούμενων εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μέσω της εξάπλωσης ενός δικτύου σχολείων και εκκλησιών. Η ανάδειξη της θρησκείας σε καθοριστικό κριτήριο ένταξης στους ομοεθνείς πληθυσμούς, τους οποίους το ελληνικό κράτος υποστήριζε και προστάτευε αφού η παρουσία τους θεμελιώνει τις εδαφικές του βλέψεις, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη συμπερίληψη των μελών αρκετών ρομικών ομάδων της περιοχής των Σερρών στην κατηγορία των «ημέτερων». Έτσι, ο Έλληνας πρόξενος των Σερρών Σαχτούρης, σε έκθεση του το 1908 (Α.Υ.Ε., 1908: 8) εξέφρασε την ικανοποίησή του για τον

«εξελληνισμό» των «αθίγγανων» του τσιφλικιού της Μπάνιτσας (Συμβολής). Για τον ίδιο λόγο, στις περισσότερες από τις απογραφές που έγιναν από Έλληνες (βλ. προηγούμενο υποκεφάλαιο) ολόκληρα χωριά ή οικισμοί που κατοικούνταν αποκλειστικά από ρομικές ομάδες συμπεριλήφθηκαν στο ελληνικό χριστιανικό στοιχείο, ενώ οι έλληνες μητροπολίτες φρόντιζαν για τις θρησκευτικές ανάγκες του ποιμνίου των καθαρά ρομικών οικισμών.¹²

5. Τα ελληνικά σχολεία

Για την ίδρυση και την εύρυθμη λειτουργία των ελληνικών σχολείων στις υπό διεκδίκηση περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας μεριμνούσε ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» (1861) και στη συνέχεια η «Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα» (1871), καθώς και ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων» (1869) σε συνεργασία με τους κατά τόπους Μητροπολίτες και τις προξενικές αρχές.¹³ Δέκα χρόνια πριν την ένωση της Μακεδονίας με την Ελλάδα, το 1903, στο χάρτη του Κοντόγιαννη με τα ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας (Cotogyannis, 1903) φαίνεται ότι λειτουργούσε ελληνικό σχολείο στο Ερνί Κιόι (Ποντισμένο), τη συντήρηση του οποίου, όπως και της (πατριαρχικής) εκκλησίας του οικισμού, ανέλαβαν 80 περίπου ρομικές οικογένειες, γεγονός που απέσπασε δύο χρόνια αργότερα (1905) τα ευνοϊκά σχόλια του Έλληνα περιηγητή Χατζηκυριακού (1962). Εντούτοις, τρία μόλις χρόνια αργότερα, το σχολείο αυτό καταγράφηκε από τον συντάκτη σχετικού πίνακα που απεστάλη στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας (Α.Υ.Ε., 1908β) ως αμφισβητούμενο που «μάλλον κατωχυρώθηκαν υπέρ υμών», γεγονός που δείχνει ότι οι αλλαγές στην κατοχή και στη λειτουργία σχολείων και εκκλησιών μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων δεν ήταν σπάνιες, καθώς και ότι οι δύο χώρες απέδιδαν μεγάλη σημασία στην επικράτησή τους στον ιδεολογικό τομέα. Ελληνικό δημοτικό σχολείο φαίνεται ότι λειτούργησε κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους (1903-4) στο ρομικό οικισμό της Μπάνιτσας (σήμερα Συμβολή) (Ξανθάκης, 1955, Πούπουρας, 1973), ενώ το 1906 λειτούργησε ξεχωριστό σχολείο για τα παιδιά ρομικής προέλευσης της Τζουμαγιάς (Ηράκλειας), στο οποίο μάλιστα φοιτούσαν τριάντα μαθητές (Α.Υ.Ε., 1906).

Η πολιτική της συμπερίληψης των μελών των ρομικών ομάδων στους

πληθυσμούς ελληνικών συμφερόντων επιβεβαιώνεται και από την ίδρυση δημοτικών σχολείων στα καθαρά ρομικά χωριά Μπαϊραχτάρ και Δοξόμπους. Ο πρόξενος των Σερρών μάλιστα, σε έγγραφο της 24ης/6/1911, με το οποίο ζήτησε από την επιτροπή ευαγών σκοπών την ίδρυση σχολείων στους προαναφερθέντες οικισμούς, αποκαλεί τους/τις κατοίκους τους «ημετέρους», «μη δυνάμενους» να υποστηρίξουν οικονομικά τη λειτουργία σχολείων (Α.Υ.Ε., 1911). Η επιτροπή ανταποκρίθηκε στο αίτημα του προξένου και έτσι τα σχολεία του Δοξόμπους και του Μπαϊραχτάρ λειτούργησαν από την αμέσως επόμενη σχολική περίοδο 1911-1912 (Α.Υ.Ε. 1911β). Κατά τη διάρκεια του ίδιου σχολικού έτους (1911-1912) λειτούργησαν δημοτικά σχολεία στην Κακαράσκα (Αγία Ελένη), στο Καβακλή (Λευκώνας), στο Αλημπείκιοι (ρομικός συνοικισμός της πόλης των Σερρών), όπου πλειοψηφούσαν τα μέλη των ρομικών ομάδων (Α.Υ.Ε. 1911β).

6. Το «αγροτικό» ζήτημα

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των τσιφλικιών στη μετα-οθωμανική εποχή αποτέλεσε ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα στη διαμάχη Ελλάδας και Βουλγαρίας για τον προσηταρισμό των κατοίκων των περιοχών της Μακεδονίας που διεκδικούσαν και οι δύο πλευρές. Η βουλγαρική διοίκηση, αντιλαμβανόμενη τη σημασία που είχε για το σύνολο των κατοίκων της Μακεδονίας ή τουλάχιστον για όσους/ες από αυτούς/ες δεν είχαν ακόμη αναπτύξει ισχυρά εθνικά αισθήματα, η επαγγελία της διανομής της αγροτικής γης στους/στις ίδιους/ες τους/τις καλλιεργητές/τριές της, αγόρασε ορισμένα από τα τουρκικά τσιφλίκια και τα διέθεσε στους/στις πρώην κολίγους τους. Για τους αγροτικούς πληθυσμούς της περιοχής, ανεξάρτητα από εθνικότητα, η προοπτική της απαλλαγής της παραγωγής τους από την αφαίμαξη των τσιφλικιάδων αποτελούσε μια ανέλπιστα και ιδιαίτερα θετική εξέλιξη, η οποία δεν άφηγε βέβαια αδιάφορους/ες ούτε και τους/τις μικροκαλλιεργητές/τριες των ορεινών χωριών.

Η ελληνική πλευρά, παρότι ορισμένοι παράγοντες της αντιλήφθηκαν την κρισιμότητα του ζητήματος,¹⁴ περιορίστηκε σε αμυντικές προτάσεις, όπως η αγορά των τουρκικών τσιφλικιών από πλούσιους Έλληνες ιδιώτες.¹⁵ Οι λύσεις αυτές όμως, στόχευαν απλά και μόνον στην απομάκρυνση του κινδύνου του «βουλγαρισμού» και δεν ικανοποιούσαν τον αγροτικό πληθυσμό. Κατά συνέπεια, ούτε τα εθνικά αισθήματα των Ελλήνων κα-

τοίκων μπορούσαν να «τονώσουν», ούτε και να συμβάλουν στον προσεταιρισμό των εθνικά «ουδέτερων» ή των «επαμφοτεριζόντων» πληθυσμών της περιοχής. Η αδυναμία της ελληνικής διοίκησης να ανταποκριθεί με επιτυχία στη βουλγαρική κίνηση εκπορεύονταν από τη μακροχρόνια διαμάχη μεταξύ οικονομικών και πολιτικών παραγόντων για την επίλυση του «αγροτικού ζητήματος» (Ελευθεριάδης, 1915, Ζολώτας, 1934, Στεφανίδης, 1948, Βεργόπουλος, 1975, Μηλιός, 1988). Το «αγροτικό ζήτημα» δημιουργήθηκε μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881) και αφορούσε στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των πρώην τσιφλικιών, τα οποία διεκδικήθηκαν από τους άκληρους καλλιεργητές/τριές τους και από διάφορους πλούσιους μεγαλοαστούς, οι οποίοι παρουσίασαν τίτλους ιδιοκτησίας που όμως αμφισβητήθηκαν έντονα γιατί θεωρήθηκαν (πιθανά) προϊόντα δωροδοκίας των υπαλλήλων του κτηματολογίου της οθωμανικής διοίκησης και καταχρήσεων σε βάρος της γης του δημοσίου και των απλών χωρικών (Ελευθεριάδης, 1915: 21 & 28). Παρά την ένταση και οξύτητα του προβλήματος, οι πολιτικοί του ελληνικού κράτους απέτυχαν να δώσουν ικανοποιητική λύση για τους/τις αγρότες/ισσες και το θέμα έμεινε ανοιχτό για σαρανταπέντε περίπου χρόνια. Εντούτοις, μετά την ένωση της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης με την Ελλάδα (1912-1913), η ελληνική κυβέρνηση για να μην προσθέσει νέες παραμέτρους στο ήδη υπάρχον πρόβλημα, απαγόρευσε κάθε μετατροπή των εγγείων σχέσεων στις νέες επαρχίες και κάθε σύσταση νέων εμπράγματων δικαιωμάτων επί του εδάφους (κυριότητα, υποθήκη, δικαίωμα καλλιέργειας και άλλων εργασιών επί της γης κ.λ.π.) (Στεφανίδης, 1948: 236).¹⁶ Έτσι, τα περισσότερα τσιφλίκια των νέων επαρχιών πέρασαν στην κατοχή του κράτους και ενοικιάζονταν με δημόσιους πλειστηριασμούς.

Η πίεση των αγροτών, σε συνδυασμό με την προσπάθεια εκβιομηχάνισης του ελληνικού κράτους (Βεργόπουλος, 1975) οδήγησαν στην πρώτη απόπειρα νομοθετικής επίλυσης του Αγροτικού ζητήματος από την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, η οποία εισήγαγε τον αγροτικό νόμο 1673 του 1917. Ο νόμος αυτός, παρότι δεν έλυσε οριστικά το ζήτημα, είχε ευεργετική επίδραση στους/στις αγρότες/ισσες της περιφέρειας της Ανατολικής Μακεδονίας, αφού οι διοικητές και οι γεωπόνοι της εκμεταλλεύτηκαν μία διάταξή του, με βάση την οποία -παρά τις μεγάλες αντιδράσεις των κομματικών παραγόντων και των (μεγαλο)ενοικιαστών-ενοικίαζαν έναντι μικρού ποσού τη γη των πρώην τσιφλικιών κατευθείαν στους καλλιεργητές της (Β., 1922: 15). Η τελική λύση του προβλήματος, μετά από πολλές νομοθετικές μετατροπές δόθηκε με την ψήφιση του Αγροτικού Νόμου της 15ης/11/1926, με τις διατάξεις του οποίου προβλε-

πότε η οριστική διανομή της γης στους/στις ακτήμονες αγρότες/ισσες, στους/στις οποίους/ες συμπεριλήφθηκαν και οι ήδη εγκατεστημένοι στην περιοχή πρόσφυγες.

7. Η δημογραφική εξέλιξη

Τα γεγονότα ότι οι αγρότες της περιοχής των Σερρών απέκτησαν τίτλους ιδιοκτησίας της γης που κατοικούσαν και της γης που καλλιεργούσαν φαίνεται ότι συνέβαλε στην ενασχόληση πολλών μελών των ρομικών κοινότητων του νομού με τη γεωργία, όπως και στην έλευση ορισμένων ακόμη ρομικών ομάδων από άλλες Βαλκανικές χώρες.¹⁷ Άλλωστε, αυτή ήταν η μόνη λογική επιλογή των ανθρώπων αυτών, η οποία σφραγίστηκε με την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας.¹⁸

Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις, οι οποίες συνεχίστηκαν μέχρι περίπου το τέλος της δεκαετίας του 1920, επέφεραν νέες αλλαγές στην σύνθεση των κατοίκων του νομού Σερρών, αφού η συντριπτική πλειοψηφία των Μουσουλμάνων και των βουλγαρόφωνων έφυγε και τη «θέση» της πήρε¹⁹ ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων από την Α. Θράκη, τη Μ. Ασία και τον Πόντο, ο αριθμός των οποίων στην αρχή της δεκαετίας του 1920 ανέρχονταν σε 24848 (Βασιλειον της Ελλάδος, 1923β) για να φτάσει στο τέλος της στις 63.844, ενώ ο αντίστοιχος πληθυσμός των γηγενών ανέρχονταν στα 84.500 (Λαυρεντίδης, 1969). Για την αντιμετώπιση της αύξησης του πληθυσμού μειώθηκαν τα βοσκοτόπια, εκχερσώθηκαν νέες εκτάσεις και η καινούρια γη μοιράστηκε στους παλαιούς και στους/στις νέους/ες κατοίκους. Επιπρόσθετα, από τα μεγάλα παραγωγικά έργα που πραγματοποιήθηκαν στην πεδιάδα των Σερρών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, οι κάτοικοί της βγήκαν διπλά κερδισμένοι, αφού απαλλάχτηκαν από τις καταστροφικές πλημμύρες του Στρυμόνα και ταυτόχρονα καρπώθηκαν τα νέα και εύφορα εδάφη που απελευθερώθηκαν (Λοπρέστης, 1932).

Εντωμεταξύ, η ένταση μεταξύ των Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας παρέμεινε αμείωτη, γεγονός που φαίνεται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε τους εναπομείναντες εθνοτικά διαφορετικούς του πληθυσμούς, τους οποίους προσπάθησε να αφομοιώσει, χωρίς ωστόσο να παραδέχεται την ύπαρξή τους. Πιο αναλυτικά, μέχρι το 1928, το ελληνικό κράτος είχε πραγματοποιήσει 2 απογραφές του πληθυσμού του, η πρώτη το 1913 και η δεύ-

Δημήτρης Ζάχος

τερη το 1920, στις οποίες δεν υπήρξε καταγραφή ρομικής ή άλλης εθνο-
 τικά διαφορετικής ομάδας στο Νομό Σερρών (Βασίλειον της Ελλάδος,
 1915 & 1923). Η μόνη αναφορά στα μέλη των ρομικών ομάδων του νο-
 μού Σερρών έγινε έμμεσα (καταγραφή της γλώσσας που ομιλούσαν)
 στην απογραφή του 1928 (Βασίλειον της Ελλάδος, 1935), κατά την οποία
 ο πληθυσμός του νομού μιλούσε τις παρακάτω γλώσσες:

Επαρχία	ελληνικά	Τουρκικά	Μακεδονικά	Αθιγγανικά	Αρμένικα	Βλάχικα
Φυλλίδος	88,18%	7,11%	1,33%	1,03%	1,66%	0,44%
Σερρών	84,51%	7,16%	3,82%	2,10%	0,92%	0,69%
Σιντική	76,52%	10,47%	9,90%	0,90%	0,77%	1,29%
Βισαλτία	91,67%	3,66%	1,74%	1,09%	1,46%	0,30%
Νομός	84,84%	7,24%	4,22%	1,44%	1,14%	0,70%

8. Το σχολείο ως μηχανισμός ενσωμάτωσης

Βασικό εργαλείο στην υλοποίηση της αφομοιωτικής πολιτικής αποτέ-
 λεσε η εκπαίδευση, γεγονός που φαίνεται και από την ίδρυση δημοτικών
 σχολείων σε όλα τα χωριά και σε όλους τους οικισμούς του νομού Σερ-
 ρών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρακολούθηση των μαθημάτων ήταν
 υποχρεωτική και ότι οι εκπαιδευτικοί, σε συνεργασία με την αστυνομία,
 ήταν υπεύθυνοι για την τήρηση του μέτρου.

Παρόλα αυτά, το σχολικό πρόγραμμα, τα μαθήματα, οι τελετές, οι
 εορτές ήταν προσαρμοσμένα στα παιδιά που μιλούσαν την ελληνική
 γλώσσα, ενώ για τα παιδιά που προέρχονταν από διαφορετικά πολιτιστι-
 κά περιβάλλοντα δεν λαμβάνονταν καμιά μέριμνα που να ανταποκρίνεται
 στις ιδιαιτερότητές τους. Ειδικά, οι μαθητές/τριες ρομικής προέλευσης, οι
 οποίοι/ες έρχονταν για πρώτη φορά στη ζωή τους σε επαφή με την ελλη-
 νική γλώσσα στο νηπιαγωγείο,²⁰ ήταν υποχρεωμένοι/ες στη συνέχεια της
 σχολικής τους πορείας να τη χρησιμοποιούν (όπως και όσο μπορούσαν)
 αποκλειστικά, αφού στόχος της επίσημης εκπαίδευσης ήταν η εξάλειψη
 των «άλλων» γλωσσών, όπως άλλωστε και των τοπικών ιδιωμάτων της ελ-
 ληνικής γλώσσας. Η αποκλειστική χρήση της ελληνικής στο σύνολο των
 συναλλαγών των πολιτών με τις κρατικές υπηρεσίες και οργανισμούς

(διοικητικές υπηρεσίες, υπηρεσίες πρόνοιας, δικαστήρια, στρατός κ.α.) αποτελούσε άλλωστε κοινή πρακτική πολλών ευρωπαϊκών κρατών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κράτη, η οποία έφτασε στο απόγειό της όταν το ελληνικό κράτος απαγόρευσε τη δημόσια χρήση «των ξένων ιδιωμάτων επ' απειλή προστίμων και φυλακίσεων» (Διβάνη, 2000: 116). Είναι χαρακτηριστική η ποινή που επιβαλλόταν σε όποιον/α συλλαμβάνονταν κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας να μιλάει δημόσια άλλη –εκτός της ελληνικής– γλώσσα στην περιοχή της Νιγρίτας: Υποχρεώνονταν να φάει μία ρέγκα και στη συνέχεια να πιει ένα μπουκάλι ρετσινόλαδο.

Η υποχρεωτική φοίτηση σήμαινε ότι τα παιδιά θα έπρεπε να μένουν σχεδόν ολόκληρη την ημέρα στο σχολείο. Μ' αυτό τον τρόπο θα βρίσκονταν σε καθημερινή και συνεχή επαφή με παιδιά που προέρχονταν από άλλες, διαφορετικές από τη δική τους, εθνοτικές/πολιτισμικές ομάδες, με τα οποία η γλωσσική επικοινωνία θα ήταν δυνατή μόνον μέσω της κοινής νεοελληνικής. Απώτερος στόχος αυτού του υποχρεωτικού συγχρωτισμού ήταν η υπέρβαση των διαφόρων εθνοτικών, πολιτισμικών και τοπικών ταυτοτήτων και η δημιουργία μιας νέας «κοινότητας», της εθνικής. Στη δημιουργία της εθνικής κοινότητας, όπως και στην εμπέδωση της επίσημης ιδεολογίας του ελληνικού κράτους στόχευε ακόμη η διακόσμηση των σχολικών χώρων (σημαίες, εικόνες ηρώων & αγωνιστών), η απόδοση τιμής στα σύμβολα, οι συχνοί εκκλησιασμοί, καθώς και οι επίσημες τελετές και οι παρελάσεις. Οι τελευταίες, όπως και οι ομιλίες, οι θεατρικές παραστάσεις και οι επισκέψεις των επισήμων ενίσχυαν το ενοποιητικό ρόλο του σχολείου και ωθούσαν στην ανάπτυξη τόσο του τοπικιστικού/κοινοτικού όσο και του εθνικού αισθήματος. Εντούτοις, η υπέρβαση των αντιθέσεων μεταξύ των διαφόρων εθνοτοπικών ομάδων δεν ήταν εύκολη υπόθεση και τα προβλήματα που έπρεπε να ξεπεραστούν πολλά. Ειδικότερα, σ' ότι αφορά στα χωριά που κατοικούνταν από μέλη ρομικών ομάδων και από πρόσφυγες, οι σχέσεις των νέων με τους παλιούς κατοίκους ήταν μάλλον εχθρικές, αφού δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, στις οποίες οι πρόσφυγες θεώρησαν υποτιμητική την απόφαση με την οποία η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων επέβαλε αυτή τη συμβίωση, όπως για παράδειγμα:

- 1) Όταν ομάδες προσφύγων έφτασαν στον Πύργο (Μαυροθάλασσα), στον οικισμό υπήρχε ήδη δημοτικό σχολείο, στο οποίο ο δάσκαλος ήταν ρομικής καταγωγής, «γυφτοδάσκαλος» (Τραυλαντώνης, 1976) και στο οποίο φοιτούσαν παιδιά που προέρχονταν από την τοπική ρομική κοινότητα. Οι πρόσφυγες αρνήθηκαν να στείλουν τα παιδιά τους σ' αυτό το σχολείο και ζήτησαν ν' αποκτήσουν ένα καινούριο, ξεχωρι-

στό σχολείο, με άλλο δάσκαλο, αφού ο «γυφτοδάσκαλος» δεν διέθετε τα τυπικά προσόντα. Το καινούριο σχολείο, το οποίο ιδρύθηκε λίγο αργότερα, το 1932, για το σύνολο των παιδιών των κατοίκων της Μαυροθάλασσας, συνάντησε την απροθυμία των μελών της τοπικής ρομικής κοινότητας να στείλουν τα παιδιά τους να φοιτήσουν. Σαν αποτέλεσμα, για δεκαετίες, η συμμετοχή των ανθρώπων αυτών στην επίσημη εκπαίδευση παρέμεινε σε πολύ χαμηλά επίπεδα (Παπασυμεών, 2000: 498).

- 2) Στη Συμβολή, το 1930 τα μέλη της ρομικής κοινότητας του οικισμού, εξ αιτίας της διαμάχης τους με τους/τις νεοφερμένους/ες πρόσφυγες, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο που κατοικούσαν τριάντα τουλάχιστον χρόνια και να ιδρύσουν ένα νέο οικισμό στην απέναντι όχθη του ποταμού Αγγίτη, σε απόσταση 800 μέτρων από τον παλιό (Ξανθάκης, 1955). Οι πρόσφυγες, παρά τον συγκριτικά μικρότερο πληθυσμό τους, πέτυχαν να ιδρυθεί σχολείο στον οικισμό τους το Μάρτιο του 1930, ενώ ο νέος (ρομικός) οικισμός της Συμβολής απέκτησε σχολείο οκτώ χρόνια αργότερα (Κωστής, 1955). Η ένταση μεταξύ των δύο κοινοτήτων διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και αποτυπώθηκε στο «έθιμο» του πετροπόλεμου, ο οποίος λάμβανε για σειρά ετών χώρα ανάμεσα στα παιδιά ρομικής και ποντιακής καταγωγής.²¹
- 3) Στη Τζουμαγιά (σήμερα Ηράκλεια) τα μέλη της ρομικής κοινότητας εμποδίστηκαν να συμμετάσχουν ισότιμα στην οικονομική και κοινωνική ζωή της τοπικής κοινωνίας και περιθωριοποιήθηκαν. Συγκεκριμένα, μετά την ολοκληρωτική καταστροφή της κωμόπολης από τους Βουλγάρους, στο νέο οικιστικό σχέδιο, ο ρομικός οικισμός («μαχαλάς») τοποθετήθηκε στην πιο περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή. Παράλληλα, ενώ στις διανομές του αγροκτήματος της Τζουμαγιάς τα μέλη της ρομικής κοινότητας θεωρήθηκαν επαγγελματίες με αποτέλεσμα να λάβουν μικρότερο –σε σχέση με τους/τις αγρότες/ισσες, κομμάτι από τη γη που διανεμήθηκε,²² σε κανένα και σε καμία από αυτούς/ές δεν δόθηκε χώρος στην αγορά για να στήσει εμπορικό κατάστημα. Τέλος, αναταραχή δημιουργήθηκε όταν τα παιδιά των μελών της τοπικής ρομικής κοινότητας αποκλείστηκαν από το δημοτικό σχολείο του χωριού, γεγονός που βρήκε αντίθετο τον παπαδάσκαλο Παπασαρακίρο, ο οποίος έφτασε στο σημείο να μεταβεί στην Αθήνα για να συναντήσει παράγοντες του ΥΠΕΠΘ, και να πετύχει την έγκριση της λειτουργίας ενός σχολείου, στο οποίο θα φοιτούσαν αποκλειστικά τα παιδιά της ρομικής κοινότητας.²³

- 4) Στο Νεοχώρι, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1970, τα άτομα ρομικής προέλευσης ήταν αποκλεισμένα από τη δημόσια ζωή και δεν επιτρεπόταν ούτε καν να πλησιάσουν στην πλατεία του χωριού.

Σε άλλα χωριά οι σχέσεις των μελών των ρομικών ομάδων με τους/τις πρόσφυγες και τους/τις άλλους/ες κατοίκους φαίνεται πως ήταν πιο ομαλές: Για παράδειγμα στο Δραβίσκο, στις αρχές του 20ου αιώνα, ο γάμος ενός μεγαλοκτηματία και αργότερα ενός δασκάλου με γυναίκες ρομικής προέλευσης πιθανότατα βοήθησε στην ομαλότερη συμβίωση των κατοίκων. Σε αντίθεση με τα γεγονότα της Μαυροθάλασσας, οι πρόσφυγες που έφτασαν στο χωριό έστειλαν κανονικά τα παιδιά τους στο σχολείο που ήδη λειτουργούσε, ενώ στα χρόνια που ακολούθησαν έγιναν και άλλοι μεικτοί γάμοι, οι οποίοι συνέβαλαν στο ξεπέραςμα των στερεοτύπων, στη βελτίωση των σχέσεων, και στη δημιουργία «κοινότητας» μεταξύ όλων των κατοίκων του χωριού. Σαν αποτέλεσμα, οι κάτοικοι του χωριού δεν κάνουν διακρίσεις μεταξύ τους (τουλάχιστον δημόσια και φανερά) με βάση την ιδιαίτερη πολιτισμική τους προέλευση, δεν προσδιορίζουν δηλαδή αλλήλους με βάση την μακρινή καταγωγή του καθενός. Μια αντίστοιχη κατάσταση φαίνεται πως επικρατεί και στο Μύρκινος (το παλιό Δοξόμπους), στο οποίο ο πρώτος μεικτός γάμος πραγματοποιήθηκε πριν από σαράντα χρόνια. Στο Λιμνοχώρι, τέλος, οι ιδιαιτερότητες της συνύπαρξης τεσσάρων περίπου ισάριθμων, εθνοτικά/πολιτισμικά διαφορετικών όμως πληθυσμιακών ομάδων (Ρομ, Βουλγαρόφωνοι, Θρακιώτες Σαρακατσαναίοι), φαίνεται ότι οδήγησαν στη αποδοχή των μελών της ρομικής κοινότητας από τους/τις υπόλοιπους/ες και στην ισότιμη σήμερα συμμετοχή τους στην τοπική κοινωνία.²⁴

Αναφορά πρέπει να γίνει και σε ορισμένες ολιγάριθμες ρομικές οικογένειες, οι οποίες μέχρι τη δεκαετία του 1920 εμφανίζονται να διαμένουν σε μικρούς οικισμούς του νομού (βλ. Πίνακα 2), τα μέλη των οποίων αποτελούσαν ισχνές μειοψηφίες: Φαίνεται ότι οι περισσότεροι/ες από αυτούς/ες αναγκάστηκαν να μετακομίσουν σε διπλανά χωριά με ισχυρότερη ρομική παρουσία, ενώ όσοι και όσες παρέμειναν στον τόπο τους απομονώθηκαν και περιθωριοποιήθηκαν.

Συμπερασματικά, οι υποτιμητικές στάσεις και συμπεριφορές σε βάρος των μελών των ρομικών ομάδων και οι απόπειρες καταστρατήγησης των συμφερόντων τους οδήγησαν στη μακροχρόνια περιθωριοποίηση τους. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη του αισθήματος της αδικίας,²⁵ στην καχυποψία και προκατάληψη έναντι όλων των υπόλοιπων κατοίκων του νομού. Επιπρόσθετα, όσο μεγάλωνε η διαφορά του βιοτικού επιπέδου των «άλλων» και των μελών των ρομικών κοινοτήτων, τόσο αυ-

ξάνονταν και τα κρούσματα ρατσιστικών συμπεριφορών²⁶ και διακρίσεων εις βάρος των τελευταίων. Στο γεγονός αυτό και όχι βέβαια σε «πολιτιστική» επιλογή, οφείλεται ο αποκλεισμός σχεδόν του συνόλου των μελών των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών από την κοινές κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές δραστηριότητες των τοπικών κοινωνιών και της ευρύτερης κοινωνίας του νομού Σερρών.

Σημειώσεις

1. Για λόγους οικονομίας του χώρου, στο παρόν άρθρο τα ζητήματα αυτά δεν συζητούνται περαιτέρω. Για μια πιο αναλυτική διαπραγμάτευση τους βλ. (Ζάχος, 2003 & Ζάχος, 2007).

2. Πρόκειται για μια καταγραφή (μόνο) των φορολογούμενων πληθυσμών στις Σέρρες, στην οποία εμφανίζονται 3.149 Χριστιανοί (44,8%), 3.420 Μουσουλμάνοι (48,6%), 270 Εβραίοι (3,8%) και 195 Ρομ (2,8%). βλ. (Καραναστάσης, 1991: 222).

3. Πρόκειται για ένα συνοπτικό απογραφικό κατάστιχο (mucmel sayim defteri), για τους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τον δέκατο έκτο αιώνα και «στην αμέσως προηγούμενη εποχή» όπου καταγράφονται 252 οικογένειες Ρομ στο Σιδηρόκαστρο και 186 οικογένειες στις Σέρρες (Ζεγκίνης, 1994: 40).

4. Η ιδιοκτησία αναγνωρίζονταν από τα άρθρα 130 και 131 του οθωμανικού νόμου του 1858, υπό δύο αυστηρές προϋποθέσεις: Σύμφωνα με την πρώτη, ο τσιφλικούχος έπρεπε να είχε στην κατοχή -την ημέρα υπογραφής του νόμου- και ήταν σε θέση να χρησιμοποιήσει ολόκληρη την έκταση της οποίας διεκδικούσε την κυριότητα, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη προϋπόθεση έπρεπε να εξασφαλίσει όχι μόνον τα καλλιεργητικά μέσα αλλά και τους/τις καλλιεργητές/τριες της γης, δηλαδή έπρεπε να φέρει και να εγκαταστήσει στο τσιφλίκι ξένους ως προς την περιοχή αγρότες, αφού οι πρώην δουλοπάροικοί του ελευθερώθηκαν (Αναλυτικότερα βλ. Βεργόπουλος, 1975).

5. Σύμφωνα με τα δεδομένα που προήλθαν από συνεντεύξεις μελών ρομικών ομάδων, την περίοδο αυτή μετακινήθηκαν προς την περιοχή των Σερρών: α) Οι πρόγονοι των ρομικών ομάδων της Ηράκλειας και του Ποντισμένου, οι οποίοι/ες, αφού έζησαν για ένα διάστημα στην περιοχή της Νιγρίτας, εγκαταστάθηκαν τελικά στην περιοχή της Τζουμαγιάς. Την ίδια άποψη κατέθεσε σε συνέντευξή του και ο γνωστός -έξω από τα όρια του νομού Σερρών- ζουρνα-

τζής και αρχιμουσικός του Δήμου Ηράκλειας Δημήτρης (Μήτσος) Χίντζος (Τζανακάρης, 1981: 13 – 17). β) Τα μέλη του ρομικής κοινότητας του συνοικισμού Φλωρίνης της πόλης των Σερρών, των οποίων οι πρόγονοι, αφού εγκαταστάθηκαν για κάποιο διάστημα στην περιοχή του Αχινού τελικά κατέληξαν στην πόλη των Σερρών.

6. Τα προϊόντα αυτά ήταν απαραίτητα στην αγροτική οικονομία της εποχής, αφού τα κοφίνια χρησίμευαν στην συλλογή του καπνού, της πατάτας, των ψαριών και άλλων προϊόντων, ενώ οι καλαμωτές ήταν απαραίτητες για τις πρόχειρες καλύβες και για τις στέγες των σπιτιών.

7. Μέλη ρομικών ομάδων χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια των κτημάτων και στη Ρουμανία, όπου μάλιστα τα άτομα αυτά δεσμεύονταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην μπορούν να φύγουν από το κτήμα χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη ή των ανθρώπων (Stefanescu, S., Mios, D. και Chirca, H., Η εξέλιξη της φεουδαλικής προσόδου σε εργασία στη Βλαχία και στη Μολδαβία από το ΙΔ΄ ως το ΙΗ΄ αιώνα, όπως καταγράφεται στο: [Ασδραχάς, 1979: 169-170 & 182]).

8. Για μια αναλυτική παρουσίαση των σημαντικότερων απογραφών κατά οικισμό βλ. Πίνακες 1, 2 & 3.

9. Οι επαρχίες Σερρών και Βισαλτίας καταλαμβάνουν σήμερα τις εκτάσεις στις οποίες εκτείνονταν ο καζάς των Σερρών.

10. Αναλυτικότερα για το ζήτημα αυτό βλ. (Ζάχος, 2003).

11. Η ρευστότητα της «εθνικής συνείδησης» ορισμένων πληθυσμών της Μακεδονίας (Yeager, 1979 & Καρακασίδου, 2000), ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε τον Έλληνα πρόξενο των Σερρών Σαχτούρη (Α.Υ.Ε., 1907: 4), ο οποίος σε έγγραφο του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών εξέφρασε την άποψη ότι όποια χώρα θα επικρατήσει τελικά σ' αυτή την περιοχή θα «δώσει τον οριστικό τύπον της εθνικότητας» στους/στις κατοίκους της.

12. Βλ. για παράδειγμα την έκδοση αδειών γάμου σε κατοίκους του καθαρού ρομικού οικισμού Μπαϊραχτάρ Μαχαλά στα 1882 (Αγγελόπουλος, 1995: 155-166).

13. Ο Καφταντζής (1993: 85) αναφέρει ότι κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα το Ελληνικό Προξενείο των Σερρών ανέλαβε τη διοικητική ευθύνη της λειτουργίας των σχολείων, ενώ πρόεδρος των σχολικών εφοριών ορίστηκε ο τοπικός Μητροπολίτης.

14. Τη σοβαρότητα του ζητήματος και τον διαγραφόμενο κίνδυνο για την ελληνική πλευρά επεσήμανε στην κεντρική διοίκηση ο έλληνας πρόξενος των Σερρών (Α.Υ.Ε., 1907: 10), ο οποίος σε αναφορά του προς τους προϊστάμενους του προέβη στην εκτίμηση ότι μ' αυτόν τον τρόπο οι Βούλγαροι μετέτρεπαν τα πρώην Τούρκικα τσιφλίκια σε δικά τους χωριά.

15. Η πρόταση αυτή έγινε από τον (τότε) απεσταλμένο της ελληνικής κυβέρνησης στην περιοχή της Μακεδονίας Τσορμπαντζόγλου (Α.Υ.Ε., 1904) και υποστηρίχτηκε από τον πρόξενο των Σερρών Σαχτούρη (Α.Υ.Ε., 1907β: 10).

16. Εντούτοις, διάφοροι επιτήδευοι επιχείρησαν να επωφεληθούν από την έλλειψη ετοιμότητας της διοίκησης στις νέες επαρχίες και από την άγνοια των χωρικών και «έτρεξαν να θησαυρίσουν εις βάρος των ψοφοδεών ακόμη εκ του Τουρκικού ζυγού Νεοελλαδιτών» (Β., 1922: 14).

17. Την περίοδο αυτή έφτασαν -προερχόμενοι/ες από τη Βουλγαρία- στο νομό Σερρών και εγκαταστάθηκαν στο Πετρίτσι οι πρόγονοι των μελών της ρομικής του κοινότητας, όπως και διάφορες ολιγομελείς ρομικές ομάδες, τα μέλη των οποίων εγκαταστάθηκαν σε χωριά που υπήρχε ήδη ρομική παρουσία.

18. Αναλυτικότερα γι' αυτό το ζήτημα βλ. (Zachos, 2006).

19. Έγινε «εγκατάσταση της πλειοψηφίας των προσφύγων σε βουλγαρικά, τουρκικά και βλάχικα χωριά» (Α.Υ.Ε., 1923)..

20. Η λειτουργία των νηπιαγωγείων σ' αυτά τα χωριά αποτέλεσε μέριμνα πρώτης προτεραιότητας για τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης της εποχής (Ζάχος, 2005 :203).

21. Η αναφορά αυτή βασίζεται σε προσωπικές αφηγήσεις κατοίκων της Συμβολής.

22. Συγκεκριμένα τους/τις κατέγραψαν ως «καλαθοπλόκους, άκληρους επαγγελματίες», με αποτέλεσμα οι περισσότερες οικογένειες τους να πάρουν από 2 έως 4 στρέμματα, ενώ όσοι/ες είχαν χαρακτηριστεί ως αγρότες πήραν κατά μέσον όρο 16 στρέμματα (Δ/νση Γεωργίας Νομού Σερρών, Φάκελος Ηράκλεια, *Πίνακας Διανομής του Αγροκτήματος Ηράκλειας*).

23. Το εν λόγω περιστατικό βασίζεται σε (ηχογραφημένη) συνέντευξη της κόρης του ιερωμένου και επιβεβαιώθηκε από συνομιλίες του συγγραφέα της παρούσης εργασίας με ηλικιωμένους πρώην μαθητές του εν λόγω παπαδάσκαλου.

24. Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου στηρίζονται σε προφορικές συνομιλίες και συνεντεύξεις του συγγραφέα με τους/τις κατοίκους των χωριών που αναφέρονται.

25. Σε αρκετά χωριά του νομού Σερρών, ακόμη και σήμερα τα μέλη των ρομικών ομάδων έχουν την εντύπωση ότι αδικήθηκαν κατά τη διαδικασία διανομής της αγροτικής γης. Παρότι δεν φαίνεται να έχουν δίκαιο σε ότι αφορά την αντιμετώπισή τους από τους κρατικούς υπαλλήλους, εντούτοις η επιθετική στάση των άλλων κοινοτήτων, αρκετές από τις οποίες προσπάθησαν, όπως στην Ηράκλεια, να «ρίξουν» τις ρομικές κοινότητες της περιοχής τους, εδραίωσαν μεταξύ των ατόμων αυτών το αίσθημα του/της αδικημένου/ης και του/της ριγμένου/ης.

26. Αναλυτικότερα για το ζήτημα του ρατσισμού που αντιμετώπισαν τα μέλη των ρομικών ομάδων του νομού Σερρών βλ. Ζάχος (υπό δημοσίευση).

Πηγές

- A.Y.E., 1876, Φ 78/1, Αναφορά του μητροπολίτη Καλλίνικου β' (Ευτυχίδη).
 A.Y.E., 1904, Έκθεσις Τσορπατζόγλου, Κωνσταντινούπολις 26/8/1904.
 A.Y.E., 1906, ΑΑΚ/ΚΑ, Φάκελος εκθέσεων του Γενικού Επιθεωρητού των ελληνικών σχολείων Δ. Σάρρου, 22/5/1906.
 A.Y.E., 1907, Γενική Έκθεσις Ανατολικής Μακεδονίας - Προξενείο Σερρών.
 A.Y.E., 1907β, Α.Α.Κ./Γ, Φάκελος Γενική Έκθεσις Ανατολικής Μακεδονίας, Ετήσια Γενική Έκθεσις Προξενείου Σερρών.
 A.Y.E., 1908, Ε/αακ, Έκθεσις προξενείου Σερρών Ιούλιος- Δεκέμβριος.
 A.Y.E., 1908β, Φ 40.3, πίνακες των εν Μακεδονία αμβισθητούμενων σχολείων.
 A.Y.E., 1911, Φ 101, Έγγραφα του προξενείου Σερρών προς την επιτροπήν ευαγών σκοπών.
 A.Y.E., 1911β, Φ 122, υποφ. 5, Σχολεία Σερρών.
 A.Y.E., 1923, Φ21, Υπ. 4.
 Δ/νη Γεωργίας Νομού Σερρών, Φάκελος Ηράκλεια, Πίνακας Διανομής του Αγροκτήματος Ηράκλειας.

Δημοσιευμένες Απογραφές

- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Δ/σις Στατιστικής, Απαρίθμισις των κατοικιών των Νέων Επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1915.
 Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Δ/σις Στατιστικής, Πίναξ του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδος του απογραφέντος την 19/12/1920, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1923.
 Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή Προσφύγων, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον 1923β.
 Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική

Δημήτρης Ζάχος

Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16/5/1928*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1935.
 Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, *Στατιστικοί Πίνακες πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας*, Αθήνα, 1919.

Αρθογραφία - βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος, Π., «Ένα Διπλότυπο Μητρώο Αδειών Γάμου της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νιγρίτας (1880-1883)», στα πρακτικά του συμποσίου: *Δήμος Νιγρίτας, Η Νιγρίτα - η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας*, Νιγρίτα, Δήμος Νιγρίτας 1995, σελ. 155-166.
- Ανώνυμου, «Η επαρχία των Σερρών κατά την εκκλησιαστικήν διαίρεσιν και την εκπαιδευτικήν κίνησιν», *Ημερολόγιον της Ανατολής*, Κων/πολις, Τυπογραφείον Παλλαμάρη, 1886, σελ. 158 - 166.
- Ασδραχάς, Σ., (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979.
- Β., «Ο αγροτικός Νόμος εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν», *Κοινότης*, τ. 4, Αθήνα 1922.
- Βακαλόπουλος, Κ., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1992.
- Bellier, P., Bondoux, R-C., Cheynet, J-C., Geyer, B., Grelois, J-P., Kravari, V., *Paysages de Macedoine*, Paris, De Boccard, 1986.
- Βερεβενιώτη, Τ., Προφορική Ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 107, 2002, σελ. 157-181.
- Βεργόπουλος, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- Brancoff, D. M., *La Macedoine et sa Population Chretienne*, Paris, Librairie Plon, 1905.
- Contoyiannis, P., *Cartes des Ecoles Chretiennes*, Paris, 1903.
- Darby et all, *Geographical Handbook Series, Greece*, Vol. 1, London, Naval Intelligence Division, 1944.
- Διβάνη, Λ., *Ελλάδα και Μειονότητες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.
- Ελευθεριάδης, Ν., *Τα δίκαια της Πολιτείας επί των εν Μακεδονία και Ηπειρώ Γαιών*, Αθήνα, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α Ραφτάνη, 1915.
- Zachos, D., *Sedentary Rom (Gypsies): The case of Serres basin*, εισήγηση στο στρογγυλό τραπέζι για τις ταυτότητες (Roundtable on Identity) του Έκτου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Κοινωνικής Ιστορίας (Sixth European

- Social Science History Conference), Amsterdam 2006, παρατίθεται στο: <http://www2.iisg.nl/esshc/programme.asp?selyear=8&rap=4266>.
- Ζάχος, Δ., *Ιδεολογικές επιλογές και πολιτικές διαχείρισης της ετερότητας: Η στάση της ελληνικής πολιτείας απέναντι στους/στις Ρομά/Ρόμισσοις*, στα πρακτικά (CD- Rom) του διεθνούς συνεδρίου Ετερότητα και Κοινωνία, Αθήνα 2003.
- Ζάχος, Δ., *Εκπαίδευση και Χειραφέτηση*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- Ζάχος, Δ., (υπό έκδοση), Ο ρατσισμός ως παράγοντας εκπαιδευτικού αποκλεισμού. Η περίπτωση του Φλάμπουρου, στο: Τριαντάρη, Σ. (διεύθυνση), *Φιλοσοφία, πολιτισμός και Εκπαίδευση*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.
- Ζεγκίνης, Ε., *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη, Ι.Μ.Χ.Α., 1994.
- Ζολώτας, Ξ., *Αγροτική Πολιτική*, Αθήναι, Τζάκα, Δελαγραμμάτικα και Σία, 1934.
- Fraser, A., *Οι Τσιγγάνοι*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1998.
- Gorcivic, S., *Makedonien und alt-Serbien*, Wien, Verlag Von L.W. Seidel & Sohn, 1889.
- Καρακασιδίου, Α., *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2000.
- Καραναστάσης, Τ., «Ένας νεομάρτυρας στις Σέρρες του β' μισού του 15ου αιώνα», *Βυζαντινά*, τ. 16, 1991, σελ. 197-262.
- Καφταντζής, Γ., *Η Σερραϊκή χρονογραφία του Παπασυναδινού*, Σέρρες, Ιερά Μητρόπολη Σερρών και Νιγρίτης, 1989.
- Καφταντζής, Γ., «Η εκπαίδευση στον Καζά Σερρών μέσα από κανονισμούς και κώδικες», *Σερραϊκά Χρονικά*, τ. 11, 1993, σελ. 81-91.
- Κ'σόν, Β., Makejohnn, *ΕΤΗΟΓΡΑΦΗΡ Ν ΣΤΑΤΙΝΣΤΝΚΑ*, СОФНR 1996.
- Kovats, M., The Emergence of European Roma policy, in: Guy, W. (eds.), *Between Past and Future, The Roma of Central and Eastern Europe*, Hertfordshire, University of Hertfordshire Press, 2001, σελ. 93-116.
- Κωστής Ν., *Έκθεσις Ιστορίας του Δεύτερου Δημοτικού Σχολείου Συμβολής*, Συμβολή 29/1/1955.
- Λοπρέστης, Π., «Τα υδραυλικά έργα Σερρών και Δράμας», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 3, 1932.
- Λαυρεντίδης, Ι., «Η εν Ελλάδα εγκατάστασις των εκ Πόντου Ελλήνων», *Αρχείον Πόντου*, τ. 23, 1969, σελ. 341-382.
- Lucassen, L., Willems, W., Cotar, A., *Gypsies and Other Itinerant Groups, A socio-Historical Approach*, London, McMillan Press, 1998.
- Μερτζίδης, Σ., *Οι Φίλιπποι*, Κωνσταντινούπολις, Ζιβίδου και Β. Βουλγαρόπουλου, 1897.
- Μηλιός, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

Δημήτρης Ζάχος

- Μολοσσός, Ζ., *Δρομολόγιον ελληνικής χερσονήσου. Αρχαιολογικόν, Ιστορικόν, Γεωγραφικόν, Στρατιωτικόν, Κριτικόν, Γλωσσολογικόν, Στατιστικόν και Εμπορικόν*, τ. τέταρτος (Μακεδονία και Σερβία, Θράκη και Βουλγαρία), Αθήναι 1903.
- Ξανθάκης, Κ., *Έκθεσις επί της διαρρυθμίσεως του Μονοτάξιου Δημοτικού Σχολείου Συμβολής μετά του ιστορικού της ανεγέρσεως*, 29/1/1955.
- Okely, J., *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Παπαγεωργίου, Π., *Αι Σέρραι και τα Προάστεια, τα Περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, Θεσσαλονίκη, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, 1988.
- Παπασυμεών, Ι., «Πολιτισμικές αντιθέσεις στο Μεσοπόλεμο» στο: Δήμος Νιγρίτας, *Η Νιγρίτα - η Βισαλτία δια μέσου της Ιστορίας*, Θεσ/νίκη 2000, σελ. 493-500.
- Πέννας, Π., *Ιστορία της πόλεως των Σερρών*, Αθήναι, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Σερρών - Μελενικίου, 1966.
- Πέννας, Π., «Ο Στρυμών και τα παραγωγικά έργα της πεδιάδος των Σερρών επί τουρκοκρατίας», *Σερραϊκά Χρονικά*, τ. 7, 1973, σελ. 91-114.
- Πούπουρας Δ., *Ιστορία του Σχολείου Α. Συμβολής*, Συμβολή 25/6/1973.
- Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.
- Στεφανίδης, Δ., *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Πολιτική επί των Συλλεκτικών Έργων*, Αθήναι, 1948.
- Stewart, M., *The Time of the Gypsies*, Oxford, Westview, 1997.
- Σχινάς, Ν., *Οδιπορικοί Συμειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας*, Messenger D' Athenes, 1886.
- Τζανακάρης, Β., «Ένας Οργανοπαίχτης - συνέντευξη με τον Μήτσο Χίντζο», *Γιατί*, τ. 68, Σέρρες 1981, σελ. 13 - 17.
- Thompson, P., *The voice of the past*, Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Τραυλαντώνης, Α., «Ο Γυφτοδάσκαλος», *Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Νεοελληνικά Αναγνώσματα Β' Γυμνασίου*, Αθήναι 1976, σελ. 124-131.
- Φιλιππίδης, Δ., *Η Μακεδονία*, Αθήνα, 1906.
- Χαλκιάπουλος, Α., *Η Μακεδονία, Εθνολογική Στατιστική των Βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*, Αθήναι 1910.
- Χατζηκυριακού, Γ., *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1962.
- Willems, W., *In Search of the true Gypsies, From Enlightenment to Final Solution*, London, Frank Cass, 1997.
- Yeager, Ruth Marie, *Refugee settlement and Village change in the district of Serres Greece 1912-1940*, Dissertation Submitted in the University of California, Berkeley 1979.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΕ, τεύχος 60 Καλοκαίρι 2011

Οι επικοινωνιακές στρατηγικές των «κυβερνητικών κομμάτων». Οι κυβερνητικές και οι αντιπολιτευτικές τους στιγμές

Φανή Κουντούρη*

Περίληψη

Η ανάλυση των επιμέρους στοιχείων μιας ιστορικής διαδικασίας που υπογραμμίζει τη σύγκλιση των στρατηγικών των δύο κυβερνητικών κομμάτων, κατά την τελευταία δεκαετία αποτελεί το επίκεντρο του άρθρου αυτού

Πιο συγκεκριμένα στη μελέτη αυτή επιχειρείται ανάλυση των επικοινωνιακών στρατηγικών, του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και της Νέας Δημοκρατίας τόσο στην αντιπολιτευτική όσο και στην κυβερνητική τους περίοδο, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (2000-2010) Ακόμη αναδεικνύονται τα επιμέρους ενδιαφέροντα σημεία σχετικά με τα περιθώρια αυτονομίας και ετερονομίας του πολιτικού απέναντι στην ισχύ των ΜΜΕ.

Συμπερασματικά η μελέτη διακρίνει την παγίωση ενός πολιτικού-μεντιακού συστήματος στρατηγικής συνεργασίας αλλά και τις κεντρόφυγες τάσεις που παρατηρούνται εντός του συστήματος αυτού οι οποίες εξαρτώνται από δομικές και διαδραστικές παραμέτρους.

Λέξεις κλειδιά: Επικοινωνιακή στρατηγική, αυτονομία, πολιτικό-μη-ντιακό σύστημα.

* Η Φανή Κουντούρη είναι Δρ Πολιτικών Επιστημών, Université Paris 1-Sorbonne, Ερευνήτρια Δ΄ Βαθμίδας Ινστιτούτο Πολιτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ.

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό στοχεύουμε στη διερεύνηση των επικοινωνιακών στρατηγικών των δύο «κυβερνητικών κομμάτων¹», του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και της Νέας Δημοκρατίας τόσο στην αντιπολιτευτική όσο και στην κυβερνητική τους περίοδο, κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (2000-2010). Μέσα από τις στρατηγικές τους τα κόμματα διεκδικούν το πεδίο της κοινωνικής ορατότητας και επιχειρούν να ενισχύσουν την επιρροή τους στις δημόσιες αναπαραστάσεις και τις συλλογικές πρακτικές. Αμφότερες οι στρατηγικές αυτές κατευθύνσεις, της ορατότητας των πολιτικών προβλημάτων και της κυριαρχίας επί των προσδιορισμών τους, αποσκοπούν όχι μόνο στην πρόσκαιρη μεγιστοποίηση αλλά και στην μακροπρόθεσμη κεφαλαιοποίηση των κομματικών κερδών μέσα στην πολιτική αγορά.

Το ενδιαφέρον διερεύνησης των στρατηγικών προκύπτει μέσα από δύο συνθήκες που αναδείχθηκαν κατά τρόπο επιτακτικό την τελευταία αυτή δεκαετία και την πρώτη του 21ου αιώνα. Πρόκειται, αφενός, για το «πιεστικό» επικοινωνιακό περιβάλλον που δρομολογήθηκε με την «απελευθέρωση» της ιδιωτικής τηλεόρασης, στις αρχές της δεκαετίας του 90. Η καταϊγιστική εισβολή των ιδιωτικών μέσων επικοινωνίας στο περιβάλλον της πολιτικής δημοσιότητας ήταν ένα καθοριστικό για τις μελλοντικές εξελίξεις «momentum». Η πολιτική πίεση των μέσων επικοινωνίας εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από τη δυνατότητά τους να προσδιορίζουν μια θεωρούμενη ως «ευθυγραμμισμένη» με τις διαθέσεις του πλειοψηφικού κοινού πολιτική ατζέντα, η οποία, επιπλέον, μπορούσε να λειτουργεί, λόγω της κοινωνικής ορατότητάς της, πιεστικά ως προς το πολιτικό πεδίο. Απέναντι σε αυτή την εξέλιξη αναζητήθηκαν τρόποι πολιτικής διαχείρισης ή ακόμα και χειραγώγησης του επικοινωνιακού περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται η επεξεργασία στρατηγικών από τα πολιτικά κόμματα με στόχο την πρόσβαση στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας και την επιρροή των δημόσιων αντιλήψεων για τα πολιτικά διακυβεύματα. Αυτή είναι η δεύτερη συνθήκη που προσανατολίζει το ενδιαφέρον μας στην ανίχνευση των επικοινωνιακών στρατηγικών των πολιτικών κομμάτων.

Η δημόσια, τόσο επιστημονική όσο και πολιτική, πραγμάτευση των συνθηκών αυτών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη γένεση της πολιτικής πίστης στην αποτελεσματικότητα και τη δύναμη των ΜΜΕ ως κυρίαρχης διαμεσολαβητικής συνιστώσας μεταξύ πολιτικών και πολιτών. Η τάση αυτή υποδηλώνει τη μερική υπαγωγή του πολιτικού στο επικοινωνιακό, την

προσαρμογή, δηλαδή, των πολιτικών κανόνων στους επικοινωνιακούς. Στην κατεύθυνση αυτή αναπτύχθηκαν προσεγγίσεις οι οποίες, αναγνωρίζοντας την πρωτοκαθεδρία στην ισχύ των ΜΜΕ, υποστήριξαν ότι πολιτική σφαίρα υπάγεται στη δυναμική των μέσων. Στο πλαίσιο αυτό, οι δυνατότητες πολιτικής ηγεμονίας κρίθηκαν ευάλωτες και τελικά αμφισβητούμενες από την ολοένα αυξανόμενη επικυριαρχία των ΜΜΕ. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις τείνουν να υποτιμούν τη δυνατότητα του πολιτικού πεδίου να διαμορφώνει, απέναντι στη δύναμη των ΜΜΕ, τις προϋποθέσεις της πολιτικής του ύπαρξης και να ηγεμονεύει στο πεδίο των δημόσιων αναπαραστάσεων και αντιλήψεων. Επιπλέον, υπερτιμούν το μιντιακό πεδίο ως προς την αυτονομία που μπορεί να απολαμβάνει έναντι του πολιτικού πεδίου. Απέναντι σε αυτές τις προσεγγίσεις θεωρούμε ότι, από τη μία, το πολιτικό πεδίο τείνει να απολαμβάνει μεγαλύτερης αυτονομίας ως προς την παραγωγή και προώθηση των πολιτικών του προϊόντων αλλά και ότι, από την άλλη, το μιντιακό πεδίο τείνει να εξαρτάται περισσότερο από το πολιτικό ως προς την παραγωγή και επιβολή των προτεινόμενων προϊόντων του. Θα επιχειρήσουμε σε αυτό το άρθρο να διερευνήσουμε, μέσα από τη μελέτη των επικοινωνιακών στρατηγικών των πολιτικών κομμάτων, τα όρια και τα περιθώρια αυτονομίας και ετερονομίας των δύο πεδίων.

2. Το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της στρατηγικής διάδρασης

Θεωρούμε ότι και οι δύο παραπάνω συνθήκες πρέπει να ανιχνευθούν μέσα από ένα πρίσμα στρατηγικής διάδρασης πολιτικών κομμάτων και μέσων μαζικής επικοινωνίας στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας. Προσεγγίσεις που προέρχονται από το πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας, της πολιτικής επικοινωνίας και της κοινωνιολογίας των ΜΜΕ, αναδεικνύουν τα ειδικά επιμέρους χαρακτηριστικά της σχέσης αυτής μεταξύ των δύο βασικών πόλων του πεδίου της πολιτικής δημοσιότητας. Η διερεύνηση των πολιτικών στρατηγικών ως αλυσιδωτών δράσεων που επιδιώκουν την παραγωγή ή την αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας αποτελεί μια προσέγγιση της πολιτικής κοινωνιολογίας που αντιλαμβάνεται το πολιτικό πεδίο μέσα από τον ανταγωνισμό ως «αγώνα για τη νόμιμη αρχή νομιμοποίησης, όπου ανταγωνιστικές ομάδες αναπτύσσουν συμβολικές στρατηγικές που στοχεύουν στην κοινωνική θεμελίωση της κυριαρχίας

του.²» Η πολιτική επικοινωνία και, ιδίως η διάσταση του J. G. Blumler, προσθέτει τον παράγοντα ΜΜΕ και αναδεικνύει την παρείσφρηση των μέσων ενημέρωσης στην πολιτική ζωή σε καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης ενός νέου δημόσιου χώρου που χαρακτηρίζεται από τη «διαδικασία της σύγχρονης δημοσιότητας», δηλαδή από «τον ανταγωνισμό με στόχο την επιρροή και τον έλεγχο, χάρη στα κυρίαρχα μέσα επικοινωνίας, των δημόσιων αντιλήψεων για τα βασικά πολιτικά γεγονότα και τα διακυβεύματα³». Τέλος, η κοινωνιολογία της ενημέρωσης αποτελεί μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη επιστημονική παράδοση που διερευνά τη διαδικασία διαμόρφωσης της θεματικής διάταξης των μέσων μέσα από τις σχέσεις ανάμεσα στις πηγές των ειδήσεων και τα μέσα ενημέρωσης «με ενδιαφέρον για τους τρόπους με τους οποίους η ενημέρωση μπορεί να ελεγχθεί και να αναπτυχθεί⁴».

Από τις τρεις αυτές προσεγγίσεις προκύπτει λοιπόν ότι αντιλαμβανόμαστε τη σχέση ΜΜΕ και πολιτικών κομμάτων μέσα από το πρίσμα της στρατηγικής αλληλόδρασης που αναδεικνύει τη σχεσιακή διάσταση της δημόσιας σφαίρας, δηλαδή τη συνύπαρξη και τον ανταγωνισμό ΜΜΕ και πολιτικών ως ένα παιχνίδι σχέσεων εξουσίας όπου χρησιμοποιούνται στρατηγικά ποικίλοι πόροι προκειμένου να διασφαλιστεί η ηγεμονία στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας. Η επιδιωκόμενη ηγεμονία στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας μέσα από τις στρατηγικές αποφέρει σημαντικά οφέλη στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού. Αφενός, επειδή κρίνεται ο βαθμός ορατότητας των προτεινόμενων από τα πολιτικά κόμματα δημόσιων εναλλακτικών, και, αφετέρου, επειδή κρίνεται ο βαθμός επιρροής και διείσδυσης των προτεινόμενων εναλλακτικών και των κομματικών συνδηλώσεων τους στις δημόσιες αντιλήψεις και πολιτικές. Αναγνωρίζουμε, στο πλαίσιο αυτό, τον ρόλο που παίζουν τα ΜΜΕ τόσο ως ρυθμιστές της πολιτικής και κομματικής ύπαρξης αλλά και την επιρροή που δύνανται να ασκούν μέσω των προτεινόμενων περιεχομένων τους στο πολιτικό πεδίο.

Η ηγεμονία στο πεδίο της δημοσιότητας προσδιορίζει τις δυνατότητες κυριαρχίας όχι μόνο στην ανάδειξη των ευνοϊκών θεμάτων αλλά και των προνομιακών προσδιορισμών τους. Με άλλα λόγια, προσεγγίζουμε την πολιτική δημοσιότητα ως το κοινό συμβολικό πεδίο μεταξύ πολιτικών, μιντιακών και κοινωνικών δρώντων όπου διεξάγεται η μάχη για την ανάδειξη και τον ορισμό των δημόσιων και πολιτικών εναλλακτικών ως καθολικών και επιθυμητών καταστάσεων.

Για να διακρίνουμε πιο ξεκάθαρα τη λειτουργία του πεδίου της πολιτικής δημοσιότητας πρέπει να ξεκινήσουμε από το πολιτικό πεδίο. Η ανά-

λυσή μας εδώ επιχειρεί να κατανοήσει την ανάπτυξη των επικοινωνιακών κομματικών στρατηγικών τόσο μέσα από τα στοιχεία αυτονομίας του πολιτικού πεδίου όσο και μέσα από τα στοιχεία ετερονομίας του. Παρακάτω θα αναπτύξουμε τις δύο καταστατικές αυτές συνθήκες του πολιτικού πεδίου: προς τούτο θα εστιάσουμε στη δυναμική του πολιτικού ανταγωνισμού, στη σχεσιακότητα του πολιτικού πεδίου και στις στρατηγικές χρήσεις της μιντιακής πληροφορίας.

Το πολιτικό πεδίο προσδιορίζεται από τον πολιτικό ανταγωνισμό στο βαθμό που «κάθε πεδίο μπορεί να προσεγγίζεται μέσα από τον τρόπο που είναι διαμορφωμένο από τις διαμάχες που φέρνουν αντιμέτωπες οντότητες οι οποίες ανταγωνίζονται για διακυβεύματα και για σπάνια αγαθά και που είναι ικανές να κινητοποιούν στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού ιδιαίτερα μέσα ή “είδη κεφαλαίου”⁵». Ο πολιτικός ανταγωνισμός αποτελεί την κεντρική οργανωτική αρχή για τη διασφάλιση ή την τροποποίηση της κυρίαρχης νομιμότητας, για τη «διατήρηση της ιεραρχίας ανάμεσα στις θέσεις που κατέχουν και την εξασφάλιση έτσι των πλεονεκτημάτων που αποκομίζουν από αυτές, ή για την προσπάθεια αντίθετως να την τροποποιήσουν σε βάρος των αντιπάλων τους.⁶»

Με αυτή την έννοια, ο πολιτικός και ιδιαίτερα ο κομματικός ανταγωνισμός είναι το βασικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα προβλήματα επιλέγονται, αναδεικνύονται, ιεραρχούνται, προσδιορίζονται εννοιολογικά, αποκτούν με άλλα λόγια τη νομιμότητά τους. Πολύ δε περισσότερο που αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα η επικυριαρχία των πολιτικών κομμάτων στο ελληνικό πολιτικό σύστημα⁷ ή αλλιώς η *κομματοκρατία*, δηλαδή η αυτονόμηση του κομματικού συστήματος και η κυριαρχία του επί του πολιτικού συστήματος⁸.

Ο κομματικός ανταγωνισμός επί των πολιτικών διακυβευμάτων αποτελεί επομένως προϋπόθεση στον αγώνα για την πολιτική νομιμοποίηση.

Πρέπει να αναγνωρίσουμε δύο καταστατικά στοιχεία του πολιτικού ανταγωνισμού: τις συνθήκες αυτονομίας και ετερονομίας του. Σε αυτό το σημείο ο D. Gaxie σημειώνει ότι ο «πολιτικός ανταγωνισμός είναι ταυτόχρονα ανοιχτός και κλειστός, αυτόνομος και ετερόνομος. Η αμφισημία της πολιτικής δράσης αποτελεί τη συνέπεια της αναγκαιότητάς της να απευθύνεται συχνά διαδοχικά, αλλά μερικές φορές ταυτόχρονα, σε δύο είδη κοινού πολύ διαφορετικά: στο περιορισμένο κοινό των ανταγωνιστών συνεταιρών και των διευθυνουσών ομάδων και στο διευρυμένο κοινό των «μέσων πολιτών» (*profanes*)⁹». Σε αυτό το πλαίσιο, το πολιτικό πεδίο αυτονομείται όταν «τα πολιτικά προϊόντα παράγονται σχεσιακά σε αντίθεση και σε αντιπαράθεση με τους πολιτικούς αντιπάλους¹⁰». Πρέπει επομένως

να προσεγγίσουμε τον κλειστό χαρακτήρα του πολιτικού ανταγωνισμού ως μία συνθήκη είτε διαμόρφωσης των πολιτικών διακυβευμάτων σε σχέση με τους αντιπάλους, είτε ιδιοποίησης πόρων που προέρχονται από το εξωτερικό περιβάλλον χωρίς να αίρεται η αυτονομία του πεδίου.

Η δεύτερη καταστατική συνθήκη του πολιτικού ανταγωνισμού είναι η ετερονομία του. Ο πολιτικός ανταγωνισμός είναι ετερόνομος στο βαθμό που η «αντίληψη για τα πολιτικά προϊόντα από τα κοινά στο οποία προορίζονται εξαρτάται, εν μέρει, από την παρουσίασή τους από τους δημοσιογράφους και τους άλλους σχολιαστές¹¹.» Τα ΜΜΕ είναι λοιπόν παρόντα στην πολιτική δράση: αποτελούν, με αυτή την έννοια, στόχους των πολιτικών κινητοποιήσεων, παράγοντες εκτίμησης της αποτελεσματικότητας των κινητοποιήσεων αυτών και ταυτόχρονα *πόρους* στις πολιτικές κινητοποιήσεις.

Ερχόμαστε, λοιπόν, στο τρίτο στοιχείο στο οποίο αναφερθήκαμε, τις στρατηγικές χρήσεις των ΜΜΕ στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού. Προτείνουμε να εξετάσουμε τις πολιτικές χρήσεις των μιντιακών προϊόντων, στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού, να εξετάσουμε, δηλαδή, πως τα μέσα συγκροτούνται σε πόρους ή/και σε καταναγκασμούς για την πολιτική δράση. Οι στρατηγικές των πολιτικών δρώντων απευθύνονται στις μιντιακές αγορές προκειμένου να μεγιστοποιήσουν την αξία των προτεινόμενων διακυβευμάτων (μέσα από την ορατότητα και τη νομιμοποίηση που παρέχει το δημοσιογραφικό πεδίο) αλλά και να αντλήσουν πόρους από τις εκτός πολιτικού πεδίου αγορές σε μία προσπάθεια τροποποίησης των συσχετισμών δυνάμεων. Οι όποιες επιδράσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην πολιτική δράση προκύπτουν, επομένως, μέσα από τις ποικίλες χρήσεις που τους επιφυλάσσουν οι πολιτικοί δρώντες στο πλαίσιο των στρατηγικών τους στόχων, και όχι ως ανεξάρτητες μεταβλητές.

Διακρίνουμε δύο σύνολα παραμέτρων καθοριστικά στην επεξεργασία των επικοινωνιακών κομματικών στρατηγικών: τις δομικές και τις διαδραστικές παραμέτρους.

Οι δομικές παράμετροι αναφέρονται στη συστημική θέση του κόμματος, δηλαδή στη θέση του μέσα στο πολιτικό και κομματικό σύστημα. Η θέση του κόμματος ως κυβερνητικού, της μείζονος ή της ελάσσονος αντιπολίτευσης, αλλά και ως σοσιαλιστικού, κομμουνιστικού, κεντροδεξιού ή ακροδεξιού προσδιορίζουν αναλόγως τις δυνατότητες και τους πόρους που μπορεί να επιστρατεύσει. Εδώ διακρίνουμε μεταξύ πόρων *πολιτικής θέσης* και πόρων *κομματικής θέσης*. Το κόμμα που κυβερνά απολαμβάνει σημαντικών πόρων πολιτικής θέσης λόγω της δεδομένης απήχησης και άρα ορατότητας των προτάσεων και των δράσεών του στο

πεδίο των Μέσων. Από την άλλη, οι πόροι κομματικής θέσης αναφέρονται σε πόρους προερχόμενους από τη θέση του κόμματος στο κομματικό σύστημα: για παράδειγμα, οι συλλογικοί κομματικοί πόροι που προκύπτουν από την ιστορία του κόμματος, τις παραδοσιακές του συμμαχίες, τα μέσα που διαθέτει.

Οι διαδραστικές παράμετροι προσδιορίζονται τόσο από τις δυναμικές των πεδίων μέσα στα οποία λαμβάνει χώρα η επεξεργασία των στρατηγικών (εσωκομματικές και διακομματικές δυναμικές) όσο και από τις δυναμικές των πεδίων στα οποία απευθύνονται οι στρατηγικές αυτές (δυναμικές του μεντιακού πεδίου και δυναμικές της πολιτικής εκπροσώπησης). Οι παράμετροι αυτές προσδιορίζουν τους *εσωκομματικούς* και *εξωκομματικούς* πόρους. Στους εσωκομματικούς πόρους διακρίνουμε μεταξύ του κεφαλαίου του πολιτικού αρχηγού και των επιφανών μελών των πολιτικών κομμάτων (δυνατότητα κινητοποίησης επαφών, συμμαχιών κλπ) και των πόρων κοινωνικής επιρροής (κινητοποίησης υποστηρικτικών ομάδων). Στους εξωκομματικούς πόρους διακρίνουμε μεταξύ των επικοινωνιακών πόρων που προέρχονται από τα περιεχόμενα και τις συμμαχίες με το μιντιακό πεδίο και των πόρων συγκυρίας και επικαιρότητας (γεγονότα που λειτουργούν ως εκπυροσκορητές κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων).

Σε αυτή την απόπειρα διάκρισης μεταξύ δομικών και διαδραστικών παραμέτρων εντάσσεται η χρήση της έννοιας της «στρατηγικής» ως μεθοδολογικού εργαλείου. Επικεντρώνουμε στις πολιτικές στρατηγικές ως συντεταγμένα σύνολα δράσης που αποσκοπούν σε στόχους περισσότερο ή λιγότερο μακροπρόθεσμους. Όπως συμπληρώνουν οι J. Lagroye κ.α. «με τον όρο στρατηγικές χαρακτηρίζονται σειρές αλυσιδωτών δράσεων οι οποίες ανταποκρίνονται στις δράσεις των συντελεστών και τείνουν να επιδιώκουν την επικράτηση στόχων περισσότερο ή λιγότερο σαφών.¹²» Οι στρατηγικές ανάδυσης και προσδιορισμού των προβλημάτων αποτελούν τα μέσα εκείνα που επιτρέπουν στους φορείς των προβλημάτων να δεσμεύσουν την προσοχή στα ποικίλα δημόσια πεδία στα οποία αποσκοπούν να εγγράψουν τα προβλήματα. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι σε ό,τι αφορά τις στρατηγικές λαμβάνουμε υπόψη τις μεθοδολογικές προφυλάξεις όπως τις έχει διατυπώσει ο P. Bourdieu και οι οποίες αφορούν στην υπενθύμιση ότι στην ανάπτυξη των στρατηγικών λαμβάνουμε υπόψη τόσο τους δομικούς περιορισμούς όσο και την δυνατότητα ενεργητικών απαντήσεων σε αυτούς τους περιορισμούς.¹³

Η χρήση, επομένως, των στρατηγικών από την πλευρά μας εντάσσεται στο πλαίσιο θεωρητικού συγκερασμού της δομικής με τη διαδραστική προσέγγιση. Δείξαμε πιο πάνω πως μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι δρώ-

ντες κάνουν χρήση πόρων που προέρχονται τόσο από τα κομματικά περιβάλλοντα και τη θέση που κατέχουν στο πολιτικό σύστημα όσο και πόρων από τα ποικίλα εξωτερικά περιβάλλοντα. Αυτό σημαίνει ότι η κινητοποίηση πόρων (πολιτικών αλλά και εκτός πολιτικού πεδίου) μπορεί να ενεργοποιήσει διαδικασίες αλλαγής από στρατηγικές που επιχειρούν και πετυχαίνουν να εισαγάγουν νέα διακυβεύματα τροποποιώντας τους όρους του πολιτικού παιχνιδιού.

3. Το ιστορικό πλαίσιο της τυπολογίας

Οι στρατηγικές των κυβερνητικών κομμάτων, κατά την αντιπολιτευτική τους περίοδο, τη δεκαετία 2000-2010, επέφεραν τροποποιήσεις στους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού, κυρίως στην κατεύθυνση της παγίωσης πολιτικών κατηγοριών που προσδιόρισαν τελικά μακροπρόθεσμα την πολιτική αντιπαράθεση.

Θα δείξουμε ότι η μετατόπιση της πολιτικής αντιπαράθεσης σε θέματα διαφθοράς και «καθημερινότητας», δηλαδή σε θέματα ηθικής πολιτικής και βιωμένης εμπειρίας έρχεται να συσκοτίσει τη συναίνεση των δύο κομμάτων εξουσίας ως προς τα μείζονα πολιτικά διακυβεύματα. Αποτελεί, ωστόσο, και μία πολιτική διαχείριση του επικοινωνιακού περιβάλλοντος. Αποτελεί, με άλλα λόγια, αποτέλεσμα της πολιτικής πρόσδεσης στην έγνοια της επικοινωνιακής διαχείρισης των πολιτικών διακυβευμάτων. Γιατί τα δύο κυβερνητικά κόμματα όταν βρίσκονται στην αντιπολίτευση συμπλέουν σε μεγάλο βαθμό με τα μιντιακά περιεχόμενα προκειμένου να πλήξουν την κυβερνητική αξιοπιστία και αρμοδιότητα παράγοντας ωστόσο πιο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα στο πολιτικό πεδίο και ευρύτερα στη δημόσια σφαίρα. Επιχειρώντας να πλήξουν την κυβερνητική αρμοδιότητα παγώνουν στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας πολιτικές κατηγορίες που τείνουν να επικυριαρχούν και, τελικά, να δεσμεύουν την πολιτική αντιπαράθεση.

Αναφερόμενοι στις στρατηγικές των δύο κυβερνητικών κομμάτων τόσο κατά την κυβερνητική όσο και την αντιπολιτευτική τους περίοδο, πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά τις δύο αυτές περιόδους τα κόμματα παρουσιάζουν ομοιότητες στον τρόπο που αναπτύσσουν τις στρατηγικές τους.

Κατά την κυβερνητική περίοδο, τα δύο κόμματα εφαρμόζουν στρατηγικές διαχείρισης της δημοσιότητας επιδιώκοντας την ηγεμονία στο πε-

δίο διαμόρφωσης των δημόσιων αντιλήψεων και αναπαραστάσεων. Η διαδικασία αυτή εγγράφεται σε μια πορεία απομάκρυνσης των πολιτικών κομμάτων από πολωτικές στρατηγικές και διαιρετικές ταυτοτικές τομές των προηγούμενων ετών¹⁴. Σύμφωνα με την ανάλυση του Χ. Λυριντζή «μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, τα δύο μεγάλα κόμματα είχαν αναπτύξει έναν μετριοπαθή, διαχειριστικό και μινιμαλιστικό πολιτικό λόγο, ο οποίος αντικατόπτριζε μια σαφή σύγκλιση μεταξύ των δύο διεκδικητών της εξουσίας¹⁵». Ο Μ. Σπουρδαλάκης αναφέρεται στη δημιουργία ενός πολιτικού κλίματος που ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, και λόγω της πίεσης που δημιουργούσε η αναγκαιότητα σύγκλισης με την Ε.Ε. «έδινε προβάδισμα σε από-ιδεολογικοποιημένες, τεχνοκρατικές και αγοραίες λογικές¹⁶». Η στροφή αυτή συνολικά του πολιτικού κλίματος στην Ελλάδα, σε συνδυασμό και με οργανωτικές αλλαγές, όπως στη σχέση του κόμματος με την κομματική του βάση, επιφέρει αλλαγές στον πολιτικό λόγο των κυβερνητικών κομμάτων που επικεντρώνονται στη διατύπωση προτάσεων κυβερνητικής διαχείρισης. Η απομάκρυνση από τις κοινωνικές συντεταγμένες του προγραμματικού λόγου και η επικέντρωση στην κρατική αποτελεσματικότητα και διαχείριση σηματοδοτεί την μετατροπή της επικοινωνίας σε βασικό εργαλείο πολιτικής νομιμοποίησης. Οι στρατηγικές των κυβερνητικών κομμάτων όταν βρίσκονται στην εξουσία αποσκοπούν κατά κύριο λόγο στη διαχείριση της εικόνας κυβερνητικής αποτελεσματικότητας και αρμοδιότητας.

Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που παρατηρούμε στην ανάπτυξη κομματικών επικοινωνιακών στρατηγικών αφορά στην αντιπολιτευτική περίοδο των διεκδικητών της εξουσίας. Τα κυβερνητικά κόμματα όταν βρίσκονται στην αντιπολίτευση επιχειρούν να πλώσουν και να πολιτικοποιήσουν την πολιτική αντιπαράθεση, προσδοκώντας μέσα από αυτή τη διαδικασία τη μεγιστοποίηση των πολιτικών τους κερδών, ενώ παράγουν αποτελέσματα που υπερβαίνουν τις αρχικές επιδιώξεις. Η αποτελεσματικότητα των στρατηγικών αυτών δεν κρίνεται μόνο άμεσα, σε σχέση με την επιδιωκόμενη εκλογική νίκη, αλλά και έμμεσα, σε σχέση με την επιδιωκόμενη ηγεμονία στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού. Με άλλα λόγια, οι στρατηγικές αυτές εγγράφουν τις πολιτικές κατηγορίες που προωθούν στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού μεταφέροντας εκεί την πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο κομμάτων.

Μπορούμε, και θα αναφερθούμε διεξοδικότερα στη συνέχεια, να διακρίνουμε ανάμεσα σε *στρατηγικές πώλωσης* (ανάδειξης διαιρετικών τομών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων) όσο και σε *στρατηγικές πολιτικοποίησης* (εγγραφής πολιτικών διακυβευμάτων στο πολιτικό πεδίο και

ανάληψης της πολιτικής ευθύνης διαχείρισής τους). Και τα δύο κόμματα ΝΔ και ΠΑΣΟΚ, κατά την αντιπολιτευτική τους περίοδο, τη δεκαετία 2000-2010, ανέπτυξαν στρατηγικές πόλωσης και πολιτικοποίησης που διαφέρουν από ανάλογες στρατηγικές του παρελθόντος. Σε ό,τι αφορά τις στρατηγικές πόλωσης αυτές δεν αφορούν στην ανάδυση διαιρετικών τομών και ανταγωνιστικών ερμηνειών επί θεμάτων κοινωνικής, οικονομικής ή εξωτερικής πολιτικής, ούτε στην ανάδυση διαιρετικών ταυτοτικών τομών αλλά ηθικού τύπου διαιρετικές τομές και μία ηθικοπλαστική αντίληψη της δημοκρατίας. Επιπλέον αναπτύχθηκαν στρατηγικές πολιτικοποίησης διακυβευμάτων που δεν προκύπτουν από συγκροτημένα κοινωνικά αιτήματα αλλά από μία ατομικότητα υπερβατική, τον «πολίτη», ο οποίος ενώ δεν φέρει άλλα κοινωνικοπολιτικά και ταυτοτικά χαρακτηριστικά, αναδεικνύεται, ωστόσο, μέσα από τη μεσοποιημένη δημόσια σφαίρα ως ο κύριος φορέας πολιτικού λόγου και κοινωνικών αιτημάτων.

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, το πέρασμα σε μία διαχειριστικού τύπου αταξική πολιτική και σε μία ηθικού τύπου διαίρεση και αταξικού τύπου πρόσληψη του κοινωνικού. Η απουσία βασικής διαχωριστικής πολιτικής γραμμής μεταξύ των αντιπάλων υποκαταστάθηκε από την ανάπτυξη ενός ηθικιστικού λόγου παράλληλα με την εμμονή στις αποκαλύψεις σκανδάλων¹⁷. Ταυτόχρονα έκαναν την εμφάνισή τους νέες πολιτικές κατηγορίες όπως είναι η «καθημερινότητα του πολίτη» η οποία συνοδεύτηκε από την άνοδο και κυριαρχία της κατηγορίας *πολίτης*¹⁸ ως κεντρικού ρητορικού άξονα αλλά και πολιτικού εντολέα που σταδιακά υποκατέστησε τον Λαό, την Ελλάδα, τους Έλληνες, τους εργαζόμενους κλπ.

4. Η κυβερνητική προσφορά: Μία διαχειριστική κινητοποίηση

Θα εξετάσουμε εδώ την κινητοποίηση των δύο εναλλασσόμενων στην εξουσία κομμάτων κατά την κυβερνητική τους περίοδο προκειμένου να ελέγξουν την πολιτική θεματολογία και να νομιμοποιήσουν τη δράση τους ώστε να διατηρήσουν την πολιτική τους ηγεμονία στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού. Βάσει αυτής της προσέγγισης μπορούμε να πούμε ότι «ορισμένοι λειτουργοί, ή ομάδες λειτουργών, οι κοινωνικές ιδιότητες των οποίων απέκτησαν μια κυρίαρχη νομιμότητα στο πολιτικό πεδίο, οδηγούνται στην ανάπτυξη στρατηγικών με στόχο τη διαφύλαξη της θε-

σμικής τάξης, των νόμιμων αναπαραστάσεων της πολιτικής επιδεξιότητας, και των κανόνων που εγγυώνται την υπεροχή τους.¹⁹ Προς τούτο, εφαρμόζουν στρατηγικές ελεγχόμενης επικοινωνίας και επιλεκτικής εστίασης σε πληροφορίες και πολιτικούς ορισμούς.

Θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε αυτόν τον τύπο κινητοποίησης ως *διαχειριστική κινητοποίηση* εμπνεόμενοι από την δουλειά των Αμερικανών συγγραφέων Cobb, Elder και Ross²⁰ (1972, 1983). Οι συγγραφείς ανέπτυξαν την υπόθεση του «*agenda-building*» όπου η διαμόρφωση της πολιτικής θεματολογίας είναι μία σύνθετη συλλογική διαδικασία συμμετοχής διαφορετικών ομάδων στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών. Μεταξύ των μοντέλων που διακρίνουν οι συγγραφείς αναφέρεται το «μοντέλο της κινητοποίησης» το οποίο αφορά στην προσπάθεια των δημόσιων αρχών να αποσπάσουν τη δημόσια συγκατάθεση στην πολιτική τους. Θα δούμε ότι αυτού του τύπου η κινητοποίηση ενεργοποιεί πόρους που εγγράφονται σε μεγάλο βαθμό στη θέση του κυβερνώντος κόμματος και στην αξιοποίηση των σχέσεων που προκύπτουν από αυτή.

Τα στελέχη της κυβέρνησης στην προσπάθεια ελέγχου και διατήρησης της πολιτικής ηγεμονίας ή, με άλλα λόγια, της καθημερινής διαχείρισης της δημόσιας προσοχής στα διακυβεύματα και τις προτεινόμενες εναλλακτικές έρχονται αντιμέτωπα με ένα πλήθος περιορισμών και πιέσεων, ενώ ταυτόχρονα βασίζονται σε σημαντικούς πόρους.

Το κόμμα στην κυβέρνηση αντιμετωπίζει πιέσεις προερχόμενες από τη συγκυρία και την επικαιρότητα. Αναφερόμαστε σε αναπάντεχα και απροσδόκητα γεγονότα όπως φυσικές καταστροφές, γεγονότα με κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες όπως αντισυστημικές δράσεις ή ακόμα προβλήματα που προκύπτουν μέσα από τον κρατικό μηχανισμό. Ισχυρές πιέσεις δέχονται τα κυβερνητικά από τα άλλα κόμματα του πολιτικού συστήματος που στην προσπάθειά τους να πλήξουν την κυβερνητική ηγεμονία κινητοποιούνται καθημερινά προκειμένου να εγγράψουν τα θέματά τους και τους προτεινόμενους ορισμούς τους στην ημερήσια θεματολογία. Επιπλέον, είναι πιθανό να ασκούνται πιέσεις και από το εσωτερικό κομματικό περιβάλλον, δηλαδή από βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος, τα αιτήματα των οποίων απολαμβάνουν ιδιαίτερης ορατότητας. Επιπλέον, πιέσεις ασκούνται από τα κοινωνικά κινήματα, τους συνδικαλιστές, κινήσεις της κοινωνίας πολιτών, αλλά και από τα ΜΜΕ. Τα τελευταία σε μία προσπάθεια ελέγχου της κυβερνητικής εξουσίας, κινητοποιούνται προκειμένου να εξυπηρετήσουν στρατηγικές αντιπάλων, να ασκήσουν πίεση στην εξουσία με αντάλλαγμα κάποια εξυπηρέτηση σε επιχειρηματικά συμφέροντα, είτε μπορεί απλά να δεσμεύονται από δημο-

σιογραφικούς κανόνες που προωθούν θέματα με στόχο την θεαματικότητα ή την αναγνωσιμότητα.

Απέναντι σε αυτές τις πιέσεις τα κυβερνώντα κόμματα διαθέτουν σημαντικούς πληροφοριακούς πόρους που απορρέουν κυρίως από τη θέση που κατέχουν στο πολιτικό σύστημα. Η κυβέρνηση διαθέτει καταρχάς το *μονοπώλιο της πληροφορίας* που αφορά στην ίδια της τη δράση. Τόσο σε ορισμένες «κρίσιμες» κατηγορίες της πολιτικής αντιπαράθεσης όπως η εξωτερική πολιτική και η οικονομία, όσο και στο σύνολο σχεδόν των δημοσίων πολιτικών, η κυβέρνηση αποτελεί, όχι μόνο τη βασική, αλλά και την αποκλειστική πηγή πληροφόρησης έχοντας έτσι τη δυνατότητα να «διαχειριστεί» ανάλογα το επικοινωνιακό περιβάλλον. Έτσι οι αποφάσεις σε θέματα υγείας, παιδείας, κοινωνικής ασφάλισης αποτελούν δέσμη πληροφοριών που βρίσκονται στο επίκεντρο του δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος λόγω της ειδησεογραφικής αξίας που προκύπτει από τη θέση της κυβέρνησης και τη συνεπαγόμενη ευρεία απήχηση των κυβερνητικών αποφάσεων, με μεγάλο περιθώριο χειρισμού τους από την κυβέρνηση.

Τα στελέχη της κυβέρνησης απολαμβάνουν μιας ιδιαίτερα προνομιακής πρόσβασης στο πεδίο της κοινωνικής ορατότητας²¹, προνόμιο που εκπορεύεται τόσο από εξαρτήσεις ρουτίνας (δημοσιογραφικές ρουτίνες, εργασιακοί περιορισμοί του δημοσιογραφικού πεδίου) όσο και από πολιτικές εξαρτήσεις. Μπορούμε μεταξύ άλλων να διακρίνουμε: τις οργανωτικές δομές των ειδησεογραφικών επιχειρήσεων (κατανομή των δημοσιογράφων ανά υπουργείο), τη σιγουριά των κυβερνητικών πηγών καθώς τα υπουργεία αποτελούν χώρους διαρκούς παραγωγής πολιτικών ειδήσεων και μπορούν να ανταποκρίνονται με ευκολία στις οργανωτικές απαιτήσεις παραγωγής των μέσων ενημέρωσης. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την ελαχιστοποίηση του ρίσκου, τον προγραμματισμό στη συλλογή ειδήσεων, την αξιοποίηση του περιορισμένου χρόνου στην παραγωγή των ειδήσεων κατά τη διαδικασία συλλογής τους. Να σημειώσουμε, επίσης, τον χαμηλό προϋπολογισμό, το μη εξειδικευμένο προσωπικό ως καθοριστικούς παράγοντες του περιορισμού των εναλλακτικών πηγών. Παράλληλα αναφερθήκαμε στις πολιτικές εξαρτήσεις άμεσες και έμμεσες. Στις άμεσες πολιτικές εξαρτήσεις διακρίνουμε την εξάρτηση του δημόσιου καναλιού και τις ιδεολογικές συγγένειες μέρους του τύπου και της ιδιωτικής τηλεόρασης με τα δύο κυβερνητικά κόμματα. Στις έμμεσες εξαρτήσεις διακρίνουμε τις εξαρτήσεις της ιδιωτικής τηλεόρασης (οφειλές στο ΕΣΡ, άδειες λειτουργίας) και την κατανομή θέσεων σε δημοσιογράφους σε γραφεία τύπου υπουργείων και δημόσιων οργανισμών.

Παράλληλα, η κυβέρνηση κινητοποιεί πόρους προερχόμενους τόσο από τις κομματικές δεξαμενές (ιστορία, σύμβολα, ιδεολογικές εγγραφές) όσο και από τις προσωπικές δεξαμενές του κάθε ηγέτη και πρωθυπουργού. Η διαδικασία αυτή επηρεάζεται από τον πολιτικό ανταγωνισμό. Ανάλογα με τις θεματολογίες και τις δυναμικές των άλλων κομμάτων του πολιτικού συστήματος, τα κόμματα στην εξουσία αναπτύσσουν εναλλακτικούς πόρους που μπορεί να προέρχονται και από συμμαχίες με μη θεσμικά εκπροσωπούμενα μέρη του πολιτικού συστήματος.

Η δυνατότητα αποκλειστικής παραγωγής πληροφόρησης που αφορά στην ίδια της τη δράση, παράλληλα με το γεγονός της ευρείας απήχησης αυτών των δράσεων και του μεγάλου δημοσιογραφικού τους ενδιαφέροντος, αποτελούν πόρους σημαντικούς στην επεξεργασία των κυβερνητικών στρατηγικών.

Στο πλαίσιο της διαχειριστικής κινητοποίησης για τον έλεγχο της πολιτικής δημοσιότητας, τα κυβερνώντα κόμματα αναπτύσσουν *στρατηγικές υπέρ- και υπό- πληροφόρησης*, επιδιώκοντας τη διαχείριση της επικοινωνίας των προτεινόμενων πολιτικών τους διακυβευμάτων μέσω της επιλεκτικής εστίασης ή απόκρυψης πληροφοριών. Η κυβέρνηση «παίζει» δημιουργώντας ροές πληροφορίας σε θέματα ευνοϊκά πάνω στα οποία επενδύει πολιτικά προσανατολίζοντας εκεί το ενδιαφέρον του κοινού, ενώ παράλληλα λειτουργεί αποτρεπτικά ως προς την παραγωγή και διάθεση πληροφοριών αναφορικά με μη ευνοϊκά ή δυνητικά μη ευνοϊκά θέματα. Για τον σκοπό αυτό, οι κυβερνητικές τακτικές αφορούν τόσο στη συγκράτηση ή στην προώθηση πληροφοριών αλλά και στη διαχείριση των πλαισιώσεων των πολιτικών προσδιορισμών.

Οι *τακτικές προώθησης πληροφοριών* αφορούν σε επιλεκτικές διαρροές πληροφοριών στον φιλικό τύπο με απώτερο στόχο την προετοιμασία της πρόσληψης των γεγονότων, τη διοργάνωση μιντιακών γεγονότων (ψευδο-γεγονότων²²) που απολαμβάνουν υψηλής προσβασιμότητας στο δημόσιο χώρο, τη σταδιακή αλλά συνεχόμενη προώθηση νέων πληροφοριών πάνω σε νομοσχέδια ή σε κυβερνητικές δράσεις, την αξιοποίηση της ορατότητας που απολαμβάνει ο Πρωθυπουργός και τη συνεπακόλουθη διοργάνωση συνεντεύξεων τύπου ή δηλώσεων.

Οι *τακτικές συγκράτησης ή απόκρυψης πληροφοριών* συνδυάζουν την απώθηση ενημέρωσης και παροχής πληροφοριών για λόγους εθνικής ασφάλειας ή τουλάχιστον με πρόσχημα αυτό (συνήθως σε θέματα εξωτερικής πολιτικής)? την αποφυγή παροχής πληροφοριών με το πρόσχημα της κυβερνητικής αναρμοδιότητας (άρνηση σχολιασμού συζητήσεων μεταξύ κοινωνικών εταίρων ή παραπομπή στην αρμοδιότητα άλλης εξου-

σίας, π.χ. δικαστικής)? τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε άλλα θέματα μέσω της παροχής πληροφοριών σε δευτερεύοντα ζητήματα που όμως προσανατολίζουν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον (ανάδειξη ακόμα και νομοσχεδίων προκειμένου να προσελκύσουν εκεί τη δημοσιότητα αποφεύγοντας την αναφορά σε θέματα μη ευνοϊκά). Τέλος, ως τεχνική συγκράτησης μπορούμε να αναφέρουμε την τεχνικοποίηση των θεμάτων, δηλαδή την ανάδειξη και προώθηση των τεχνικών, και μη ιδιαίτερα ελκυστικών για τις δημοσιογραφικές ρουτίνες, πλευρών ενός ζητήματος.

Παράλληλα με αυτές τις τακτικές τα κυβερνητικά στελέχη κινητοποιούν *τακτικές διαχείρισης πλαισιώσεων* των προβαλλόμενων πολιτικών διακυβευμάτων. Πρόκειται για την παράλληλη με τη διαχείριση των ροών πληροφορίας, επιλεκτική παρουσία ενός διακυβεύματος με στρατηγικό στόχο τον προσανατολισμό της ερμηνείας του²³. Όπως εύστοχα αναφέρουν οι Nelson κ.α., «τα πλαίσια υποδεικνύουν στο κοινό πως να αξιολογήσουν ανταγωνιζόμενα επιχειρήματα που αποτελούν μέρη της καθημερινής πολιτικής διαβούλευσης. Τα πλαίσια δεν μπορούν να επιφέρουν καμία καινούρια πληροφορία, η επιρροή τους όμως στις απόψεις μας μπορεί να είναι αποφασιστική για την συμβολή τους στην ιεράρχηση των εναλλακτικών επιχειρημάτων²⁴». Παράλληλα με τη διαχείριση των πληροφοριών τα κόμματα όταν βρίσκονται στην κυβέρνηση έχουν μεγάλο περιθώριο διαχείρισης των ορισμών των πρωτοβουλιών τους προωθώντας, κυρίως, πλαίσια *διαμόρφωσης²⁵, καταλογισμού²⁶, εθνικής αναγκαιότητας και ισοδυναμίας²⁷*. Πιο ειδικά:

Με το πλαίσιο διαμόρφωσης αποδίδεται το επίμαχο πρόβλημα σε μία κατηγορία: πρόκειται για τον ορισμό και την κατασκευή του περιγράμματος του προβλήματος. Η οικονομική κρίση μπορεί να παρουσιαστεί ως ευρωπαϊκή κρίση, ως κρίση του δημόσιου τομέα ή ως ευκαιρία. Οι πυρκαγιές παρουσιάζονται ως απρόβλεπτο φαινόμενο, ως πρόβλημα κρατικής κινητοποίησης ή ως εξωτερική απειλή.

Με το πλαίσιο του καταλογισμού περνάμε στον αιτιακό καταλογισμό της ευθύνης διαχείρισης ή πρόκλησης του προβλήματος σε άλλες πολιτικές δυνάμεις, σε υπερεθνικούς οργανισμούς (ΕΕ, eurogroup), σε απρόσωπες δομές (αγορές), σε επιμέρους επαγγελματικές ή και κοινωνικές ομάδες (δημόσιοι υπάλληλοι). Αποτελεί, λοιπόν, ένα πλαίσιο μετάθεσης ευθυνών πρόκλησης αλλά και διαχείρισης του προβλήματος προκειμένου το κόμμα που διαχειρίζεται την εξουσία να αποσείσει την πολιτική ευθύνη.

Με το πλαίσιο της εθνικής αναγκαιότητας κινητοποιείται μία κανονιστική αρχή της δημοκρατίας, ότι η κυβέρνηση έχει εξουσιοδοτηθεί να κυβερνά προς όφελος του συλλογικού συμφέροντος και του κοινού καλού.

Επιχειρείται δηλαδή μέσω του πλαισίου αυτού η ενσωμάτωση των αντικρουόμενων συμφερόντων και των αντιδράσεων σε μία κοινή δεσμευτική αρχή, της εθνικής αναγκαιότητας και του εθνικού συμφέροντος. Επιπλέον, πρόκειται για ένα πλαίσιο που κινητοποιείται για να δώσει διέξοδο στις συγκρούσεις.

Με το πλαίσιο ισοδυναμίας επιχειρείται η παρουσίαση της ευνοϊκότερης πλευράς μιας κατάστασης. Στην περίπτωση αυτή ένα νομοσχέδιο προωθείται υπό την ευνοϊκότερη πλευρά του τονίζοντας για παράδειγμα την εξοικονόμηση πόρων από το δημόσιο και αποσιωπώντας τις ενδεχόμενες απολύσεις προς επίτευξη του στόχου αυτού.

Οι διαβαθμίσεις αυτών των στρατηγικών διαφέρουν ανάλογα με το κόμμα που είναι στην εξουσία, τους ευρύτερους στρατηγικούς του στόχους και τους πόρους που διαθέτει ή που μπορεί να κινητοποιήσει. Η κυβέρνηση του Κ. Σημίτη την περίοδο 2000-2004 διαχειρίστηκε στρατηγικά την επικοινωνία του επενδύοντας σε «τομείς κυβερνητικής υπεροχής» και αποφεύγοντας τους «τομείς κυβερνητικής υποχώρησης»²⁸. Οι στρατηγικοί και μετρήσιμοι, ως προς την αποδοτικότητά τους, στόχοι της εισόδου της χώρας στην ΟΝΕ, της οικονομικής και κοινωνικής σύγκλισης, της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, των έργων υποδομής παράλληλα με τη συναίνεση μεταξύ κυβέρνησης και μεγάλης μερίδας του έντυπου τύπου και των ιδιωτικών καναλιών, δημιούργησαν τις ευνοϊκές προϋποθέσεις αποτελεσματικής διαχείρισης της επικαιρότητας και της πολιτικής ηγεμονίας εναλλάσσοντας τις στρατηγικές υπέρ- και υπό- πληροφόρησης ανάλογα με τα διακυβεύματα. Η αποτελεσματικότητα των στρατηγικών ήταν σημαντική ως προς τις επιδράσεις της στο μιντιακό και το κομματικό πεδίο: περιορίστηκε, αφενός, το πεδίο πρόσβασης των εναλλακτικών των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ενώ επετεύχθη, αφετέρου, η εγγραφή στο δημόσιο χώρο θεμάτων που ευνοούσαν την εικόνα της κυβερνητικής αρμοδιότητας.

Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας ενώ αντιπολιτευτικά επικεντρώθηκε στο πρόταγμα της *Επανάδρυσης του Κράτους* δεν κατάφερε να εναρμονίσει την ατζέντα της με την στρατηγική της υπερθεμάτισης σε θέματα ευνοϊκά, ακολουθώντας περισσότερο τη στρατηγική επιλογή της υπο-πληροφόρησης. Η αποφυγή ελέγχου της πολιτικής δημοσιότητας μέσω τακτικών συγκράτησης των πληροφοριακών ροών, οι εσωκομματικές συγκρούσεις, η αδυναμία ελέγχου μέρους των ΜΜΕ αλλά και η σύμπτωση αντιπολιτευτικών στρατηγικών με τα περιεχόμενα των ΜΜΕ κυρίως σε ό,τι αφορά την ανάδυση σκανδάλων δημιούργησαν ένα πλαίσιο αρνητικής, για την κυβέρνηση, δημοσιότητας. Είναι πιθανό η συγκράτη-

ση πληροφοριακών ροών από την πλευρά της κυβέρνησης Καραμανλή να άφησε ελεύθερο χώρο στο δημοσιογραφικό πεδίο αλλά και σε αντιπολιτευτικές δυνάμεις να αναδείξουν θέματα που έπληξαν την κυβερνητική αξιοπιστία.

Η κυβέρνηση του Γιώργου Παπανδρέου ακολούθησε, κατά το πρώτο έτος της διακυβέρνησης, μία τελείως διαφορετική στρατηγική «μπλοκάροντας» ουσιαστικά τη σφαίρα της πολιτικής δημοσιότητας με πληροφοριακές ροές πάνω σε προωθούμενα νομοσχέδια (ταυτόχρονη ανάδειξη νομοσχεδίων σε κρίσιμους τομείς) ενώ παράλληλα ακολούθησε μια πρωτόγνωρα εξωστρεφή επικοινωνιακή στρατηγική. Οι τηλεοπτικές συνεδριάσεις του υπουργικού συμβουλίου, οι καθημερινές εμφανίσεις υπουργών και υφυπουργών στα δελτία ειδήσεων και στις πρωινές ενημερωτικές εκπομπές αλλά και οι τακτικές εμφανίσεις του Πρωθυπουργού φαίνεται να αξιοποιούν τους διαθέσιμους συστημικούς πόρους κερδίζοντας την πρόσβαση στη δημοσιότητα. Η ίδια στρατηγική ακολουθήθηκε και στην περίπτωση της δημοσιονομικής κρίσης τροφοδοτώντας διαρκώς το πεδίο της δημοσιότητας αναφορικά με τις δράσεις της κυβέρνησης, τις κινήσεις του υπουργικού επιτελείου, τις απαντήσεις των ευρωπαϊκών εταίρων κλπ.

5. Τα κυβερνητικά κόμματα στην αντιπολίτευση:

Μια πολυμορφική κινητοποίηση

Οι διεκδικητές της εξουσίας λειτουργώντας σε ένα περιβάλλον πολιτικής δημοσιότητας που έχει καταληφθεί από την κυβερνητική δράση και μη έχοντας πρόσβαση στα πεδία της πολιτικής απόφασης ενδιαφέρονται να θέσουν στην ατζέντα μια διακριτή αλλά και πολυμορφική προσφορά που στόχο έχει την προώθηση και εγγραφή στον δημόσιο χώρο καινοτόμων προβλημάτων και προσδιορισμών, τη δέσμευση της προσοχής των πολλαπλών κατηγοριών κοινού στις εναλλακτικές προτάσεις, την μετάθεση του πολιτικού ανταγωνισμού στα πεδία που τους είναι ευνοϊκά, την καταγγελία των κυβερνητικών πρωτοβουλιών και την διαχείριση της δυναμικής της πολιτικής εκπροσώπησης.

Ο στρατηγικός στόχος των κυβερνητικών κομμάτων όταν βρίσκονται στην αντιπολίτευση είναι η *πλειοψηφική διαφοροποίησή* τους από την κυβερνητική προσφορά. Οι τάσεις σύγκλισης των δύο κομμάτων σε μία σει-

ρά από μείζονα διακυβεύματα αλλά και η ανάδειξη της διαχειριστικής αρμοδιότητας και αποτελεσματικότητας σε πρότυπο πολιτικής διακυβέρνησης επηρέασαν τον προσανατολισμό των στρατηγικών των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Έτσι οι στρατηγικές τους προσανατολίστηκαν, αφενός, σε θεματικές που στοχοποιούσαν την κυβερνητική ανικανότητα και την ηθικοπολιτική κυβερνητική φθορά, και, αφετέρου, σε θεματικές που θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν νέες ομάδες ώστε να μεταβληθεί ο συσχετισμός δυνάμεων.

Θα παρουσιάσουμε δύο κοινές στρατηγικές που εφάρμοσαν τόσο το ΠΑΣΟΚ όσο και η ΝΔ όσο ήταν στην αντιπολίτευση κατά τη δεκαετία 2000-2010.

Η *στρατηγική πόλωσης* αφορά στην ανάδειξη των διαιρετικών τομών μεταξύ των δύο κομμάτων²⁹. Αν η διάκριση αυτή παραγόταν σε προηγούμενες δεκαετίες στη βάση πολιτικο-κομματικών «γεωγραφικών» τομών ισχυρού συμβολικού φορτίου και ισχυρών ιστορικών αναφορών (Δυνάμεις Δεξιάς- Προοδευτικές δυνάμεις), τη δεκαετία του 2000, οι διαιρετικές αυτές τομές αφορούν πλέον σε ηθικού τύπου διακρίσεις μεταξύ «καθαρών» και «διεφθαρμένων» πολιτικών δυνάμεων. Πρόκειται για μία στρατηγική πόλωσης που αποσκοπεί μέσω συντονισμένων δράσεων στην ανάδειξη της «διαφθοράς» σε πολιτική κατηγορία³⁰ η οποία θεμελιώνεται στην ηθικού τύπου αξιολόγηση των πολιτικών κομμάτων. Η πολιτική σημασία της κατηγορίας συγκροτείται μέσα από τη σύνδεσή της με το δημόσιο συμφέρον ενώ προσδιορίζεται εννοιολογικά ως καταστρατήγηση των συλλογικών ηθικών αξιών και τελικά της δημοκρατίας.

Πιο ειδικά, κατά τη δεκαετία του 2000, η πολιτική κατηγορία της «διαφθοράς» επανέρχεται στο προσκήνιο και αναδεικνύεται σε κυρίαρχη στον πολιτικό ανταγωνισμό κατηγορία και σε διακύβευμα από το οποίο κρίνεται η πολιτική αξιολόγηση των πολιτικών κομμάτων. Το περιεχόμενο της διαφθοράς κατά την αντιπολιτευτική περίοδο της Ν.Δ. χαρακτηρίζεται από την ανακίνηση και τον στιγματισμό της κυβέρνησης για το «σκάνδαλο του Χρηματιστηρίου», το «σκάνδαλο των ελληνοποιήσεων», και τη «διαπλοκή». Στη διάρκεια της αντιπολιτευτικής περιόδου του ΠΑΣΟΚ το «σκάνδαλο των υποκλοπών» και «των ομολόγων», το «σκάνδαλο Ζαχόπουλου», το «σκάνδαλο Siemens» και κυρίως το «σκάνδαλο Βατοπεδίου» καθώς και μία σειρά προσωπικών υποθέσεων υπουργών της Ν.Δ. (η άδεια «αναψυκτηρίου του Β. Μαγγίνα», η μεταγραφή του φοιτητή υιού του Σ. Τσιτουρίδη, οι off shores εταιρίες του Γ. Βουλγαράκη) στιγματίζουν αρνητικά το περιεχόμενο της πολιτικής δημοσιότητας αναδεικνύοντας την πολιτική σημασία της κατηγορίας «διαφθορά».

Οι πόροι που κινητοποιούνται είναι ποικίλοι και εξαρτώνται από τη συγκυρία και τις δυνατότητες του κάθε κόμματος. Στην περίπτωση της αντιπολιτευτικής περιόδου του Κ. Καραμανλή η μετατροπή της «διαφθοράς» σε κυρίαρχη πολιτική κατηγορία που φέρει επιδράσεις στον κομματικό ανταγωνισμό στηρίζεται στους εντός του Τύπου ανταγωνισμούς μεταξύ «φιλοκυβερνητικών» και «αντιπολιτευτικών» εφημερίδων, ενώ παράλληλα κινητοποιεί πολιτικές υποστηρίξεις. Ο Τύπος παραμένει πολωμένος πολιτικά και διχασμένος στο μεγάλο του μέρος οπότε λίγες είναι οι εφημερίδες που κινητοποιούνται υπέρ των προτάσεων Καραμανλή. Αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση της αντιπολιτευτικής περιόδου του ΠΑΣΟΚ όπου παρατηρείται έντονη σύγκλιση μεταξύ των περιεχομένων των μέσων (όχι μόνο του Τύπου αλλά και της τηλεόρασης) και της αντιπολιτευτικής ατζέντας στην ανάδειξη των «σκανδάλων». Εξάλλου, η αποκάλυψη σκανδάλων προκύπτει σε σημαντικό βαθμό από το συνδυασμό της έλξης των μέσων μαζικής ενημέρωσης για «σκανδαλοθηρικά» θέματα και από τις στρατηγικές των αντιπολιτευόμενων πολιτικών κομμάτων που ενδιαφέρονται να πλήξουν την αξιοπιστία του κόμματος που διαχειρίζεται την εξουσία.

Να σημειώσουμε εδώ ότι η στρατηγική της πόλωσης ακολουθεί τακτικές προώθησης και πλαισίωσης σε τρία επίπεδα: το πρώτο είναι επικοινωνιακό και αφορά στην κινητοποίηση των μέσων ενημέρωσης στην κατεύθυνση της προβολής των θεμάτων αυτών. Αυτό επιτυγχάνεται με συνεντεύξεις τύπου, δηλώσεις, ερωτήσεις στην Βουλή κλπ. Η δεύτερη τακτική είναι θεσμική και αφορά στην προώθηση της διαφθοράς και στην εδραίωση της εικόνας της κυβερνητικής ενοχής μέσα από «θεσμικά χτυπήματα»: αίτημα εξεταστικών επιτροπών, προανακριτικών διαδικασιών κλπ. Η τρίτη τακτική είναι πολιτική και αφορά στην ενεργοποίηση υποστηρικτικών πολιτικών και άλλων ομάδων από το στρατόπεδο των μη ευνοημένων (κυρίως τα πολιτικά κόμματα της αριστεράς). Το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης επιχειρεί την παράλληλη κοινωνικοποίηση των προβλημάτων της «διαφθοράς», διάχυσής τους δηλαδή στο κοινωνικό σώμα, και την πολιτικοποίησή τους, εγγραφής τους, δηλαδή, στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού, ως πολιτικής κατηγορίας στην οποία στρατεύεται το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

Στην αντιπολιτευτική περίοδο της ΝΔ, η ανακίνηση της κατηγορίας «διαφθορά» δεν αποσκοπούσε τόσο στην προσωποποίηση των σκανδάλων όσο στην ευρύτερη πολιτικοποίησή τους, στην καθιέρωσή τους δηλαδή μέσα στον πολιτικό ανταγωνισμό. Αυτό αλλάζει κατά την αντιπολιτευτική περίοδο του ΠΑΣΟΚ όπου το περιεχόμενο των σκανδάλων προ-

σωποποιείται με αποτέλεσμα τον στιγματισμό συγκεκριμένων υπουργών της κυβέρνησης Καραμανλή. Η προσωποποίηση των προβλημάτων λειτούργησε επομένως συμπληρωματικά ως προς την υψηλή τους δημοσιοποίηση δημιουργώντας έτσι ένα πλαίσιο κυβερνητικής ενοχής που έπληξε την εικόνα της κυβέρνησης Καραμανλή. Αντίστοιχα, η στρατηγική της ΝΔ, κατά την αντιπολιτευτική της περίοδο, δεν κατάφερε άμεσο πλήγμα στην κυβερνητική στοχοποίηση. Η αποτελεσματικότητά της κρίθηκε μακροπρόθεσμα μέσα από την καθιέρωσή της ως πολιτική κατηγορία που στη συνέχεια «πίεσε» την κυβέρνηση Καραμανλή προς μία συνεχή απόδειξη της ηθικής ακεραιότητάς της. Αυτό είχε ένα διπλό αποτέλεσμα τόσο ως προς την υιοθέτηση μέτρων κατά της διαφθοράς και της διαπλοκής (ο βασικός μέτοχος και ο πόλεμος με τα εκδοτικά συμφέροντα) όσο και ως προς την κυβερνητική αυτοκριτική, που είχε ως κατάληξη τις τακτικές αποπομπές υπουργών.

Η δεύτερη στρατηγική της πολιτικοποίησης αφορά, αφενός, στα θέματα της επικαιρότητας τα οποία εγγράφονται άμεσα στη θεματολογία των κομμάτων της αντιπολίτευσης και, αφετέρου, στα «προβλήματα της καθημερινότητας», δηλαδή προβλήματα δευτερεύουσας σημασίας που προβάλλονται έντονα και συχνά από τα μέσα ενημέρωσης, και ειδικά την ιδιωτική τηλεόραση. Θα επιμείνουμε στη δεύτερη περίπτωση και στην μετατροπή της «καθημερινότητας» σε πολιτική κατηγορία στη βάση της οποίας ασκείται κριτική στο κυβερνητικό έργο. Πρόκειται για μία στρατηγική που πολιτικοποιεί διακυβεύματα που δεν προκύπτουν ως συγκροτημένο κοινωνικό αίτημα από συγκεκριμένες ομάδες αλλά που νομιμοποιούνται πολιτικά μέσα από τα ΜΜΕ.

Πιο ειδικά, στην περίπτωση της αντιπολιτευτικής περιόδου της ΝΔ η «καθημερινότητα του πολίτη» συνδέθηκε με θέματα που αφορούν στις κρατικές δυσλειτουργίες σε νοσοκομεία και δημόσιες υπηρεσίες. Κατά τη διάρκεια της αντιπολιτευτικής περιόδου του ΠΑΣΟΚ τα θέματα αυτά αφορούν πιο ειδικά στην ακρίβεια και στην αύξηση του πληθωρισμού και στις δυσμενείς τους επιπτώσεις για τους πολίτες. Πρόκειται για μια διαδικασία κατασκευής μιας κατηγορίας μέσω της πολιτικοποίησης των προσμονών ενός κοινού μη συγκροτημένου σε πολιτική ομάδα, συλλογικότητα, συνδικαλιστικό όργανο ή ομάδα πίεσης. Η μετατροπή της ταραγμένης σχέσης μεταξύ κρατικής πρόνοιας και πολιτών σε πολιτική κατηγορία που φέρει τον τίτλο «καθημερινότητα του Πολίτη», στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στα ρεπορτάζ της ιδιωτικής τηλεόρασης που, και στις δύο αντιπολιτευτικές υπό εξέταση περιόδους, είναι σχεδόν καθημερινά στα δελτία ειδήσεων για μεγάλες χρονικές περιόδους. Η εμπορική, κυρίως,

τηλεόραση έχει εντάξει, τόσο στις πρωινές ενημερωτικές εκπομπές της όσο και στο κυρίως σώμα των δελτίων ειδήσεων, ρεπορτάζ που αφορούν στα προβλήματα καθημερινότητας των πολιτών: γραφειοκρατία, προβλήματα δημοσίων υπηρεσιών (νοσοκομεία, συγκοινωνίες), ακρίβεια κ.λπ.. Ο πολίτης που διαμαρτύρεται και αγανακτεί μπροστά στις κάμερες είναι η βασική πηγή τέτοιων ρεπορτάζ που αποτελούν σταθερή και ποσοτικά σημαντική κατηγορία στην ιδιωτική τηλεόραση³¹. Αυτό άλλωστε διευκολύνεται από οργανωτικά στοιχεία, όπως οι τηλεφωνικές γραμμές καταγγελιών ή τα καθημερινά ρεπορτάζ στις λαϊκές αγορές, στα σούπερ μάρκετ και τις δημόσιες υπηρεσίες, όπου ο απογυμνωμένος από κοινωνικοπολιτικές εντάξεις πολίτης εμφανίζεται να διατυπώνει μια καταγγελία έξω από τις συλλογικές μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας. Αναδεικνύεται έτσι ο α-πολίτικος πολίτης που εκπροσωπείται από τα μέσα ενημέρωσης και κυρίως την τηλεόραση και εμφανίζεται φορέας ενός καταγγελτικού και ατομικού λόγου³². Η αναπαράσταση του πολίτη και των προβλημάτων του μέσα από την ιδιωτική τηλεόραση διαμορφώνουν το πλαίσιο νομιμοποίησης τους, ενώ η πολιτικοποίησή τους έρχεται σε δεύτερο στάδιο να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις της πολιτικής τους διαχείρισης.

Η προώθηση των θεμάτων αυτών γίνεται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά στην ανάδειξη της κοινωνικής σημασίας του προβλήματος και της κυβερνητικής αναρμοδιότητας στη διαχείρισή του (ερωτήσεις στη Βουλή, χρήση τηλεοπτικών αναπαραστάσεων στην πολιτική αντιπαράθεση). Το δεύτερο αφορά στην προώθηση του προβλήματος στην κοινωνία και την ταύτισή του με την αντιπολιτευτική δύναμη ως δύναμη διαχείρισης (έκδοση της Χάρτας Καθημερινότητας από τη ΝΔ στις εκλογές του 2004, περιοδείες στην επαρχία από κλιμάκια του ΠΑΣΟΚ για την ακρίβεια, διανομή φυλλαδίων από κλιμάκια του ΠΑΣΟΚ στα δρόμα των εθνικών οδών κλπ).

Οι δύο στρατηγικές αποτελούν προϊόντα εσωτερικών δυναμικών στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού, αλλά οι διεκδικητές κινητοποιούν νέους πόρους, καινοτόμα διακυβεύματα και νέες αναπαραστάσεις με τη βοήθεια των οποίων θα εγγράψουν την προσφορά τους αποτελεσματικά. Απέναντι στην κυβέρνηση που διασφαλίζει την άμεση εγγραφή της προσφοράς της στο δημόσιο χώρο προσανατολίζοντας σε αυτή το ενδιαφέρον των μέσων και των πολιτικών αντιπάλων, οι πολιτικές κατηγορίες των διεκδικητών, αν και περιορισμένης ορατότητας καθημερινά, εγγράφονται μακροπρόθεσμα στον πολιτικό ανταγωνισμό ως κατηγορίες κεντρικές στην πολιτική αντιπαράθεση και στο πεδίο της κοινωνικής ορατότητας.

6. Συμπεράσματα

Η ανάλυση των επικοινωνιακών στρατηγικών, πέρα από το ειδικό της ενδιαφέρον για την ίδια την πολιτική δράση, αναδεικνύει επιμέρους ενδιαφέροντα σημεία σχετικά με τα περιθώρια αυτονομίας και ετερονομίας του πολιτικού απέναντι στην ισχύ των ΜΜΕ. Προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τα επιμέρους στοιχεία μιας ιστορικής διαδικασίας που υπογραμμίζει τη σύγκλιση των στρατηγικών των δύο κυβερνητικών κομμάτων, κατά την τελευταία δεκαετία. Τόσο οι στρατηγικές *διαχειριστικής κινητοποίησης* όσο και οι στρατηγικές *πολυμορφικής κινητοποίησης* που χαρακτηρίζουν αντίστοιχα τις κυβερνητικές και τις αντιπολιτευτικές περιόδους των δύο κομμάτων παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τα πολιτικά διακυβεύματα στην ανάδειξη των οποίων επιστρατεύονται. Παρουσιάζουν, ωστόσο, και ομοιότητες στον τρόπο που διαχειρίζονται στρατηγικά τα ΜΜΕ: παρατηρούμε μία συνεχή χρήση τόσο των περιεχομένων των μιντιακών θεματολογιών όσο και των οργανωτικών απαιτήσεων των ειδησεογραφικών επιχειρήσεων. Πέρα από την όποια εξοικείωση των κομμάτων με την επικοινωνιακή διαχείριση, η σύμπλευση αυτή με τα μιντιακά περιεχόμενα οδηγεί στην αμοιβαία εξάρτηση και στη συνεπαγόμενη δημιουργία ενός πολιτικό-μιντιακού συστήματος.

Παράλληλα, το σύστημα αυτό εμφανίζει και σημάδια ρευστότητας ή μεταβολής. Η διερεύνηση των επικοινωνιακών στρατηγικών των πολιτικών κομμάτων μας δίνει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τις αμοιβαίες δυνατότητες «εσωστρέφειας» και «εξωστρέφειας» της κομματικής δράσης έναντι των ΜΜΕ. Υποστηρίζουμε ότι στην περίπτωση των πολιτικών κομμάτων οι τάσεις αυτονομίας ή ετερονομίας προσδιορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τη θέση στο πολιτικο-κομματικό σύστημα. Οι τάσεις ετερονομίας των κομμάτων και «εξωστρέφειάς» τους ως προς τα πληροφοριακά περιβάλλοντα είναι πολύ πιο έντονες όταν τα κόμματα βρίσκονται στην αντιπολίτευση και αναζητούν εξωτερικές συμμαχίες προκειμένου να τροποποιήσουν τους υπάρχοντες συσχετισμούς δυνάμεων. Όταν τα κόμματα αναλαμβάνουν την κυβέρνηση μεταβάλλεται η διαχείριση των εξωτερικών επιρροών και ενισχύονται οι τάσεις αυτονομίας ως προς την παραγωγή των πολιτικών προϊόντων. Σε αυτή την περίπτωση ενισχύονται οι στρατηγικές διατήρησης της πολιτικής ηγεμονίας οι οποίες τείνουν να αμφισβητούν τις όποιες στρατηγικές που επιδιώκουν τροποποίηση της υπάρχουσας πολιτικής τάξης. Ένας δεύτερος παράγο-

ντας που επηρεάζει τη διαβάθμιση της σχέσης αυτής είναι η θέση του κόμματος στο κομματικό σύστημα και οι συμμαχίες που μπορεί να συνάπτει με το μιντιακό πεδίο: όταν το κυβερνών κόμμα έχει ισχυρές συμμαχίες στο πεδίο των μέσων εμφανίζεται περισσότερο «εξωστρεφές» ως προς αυτά και άρα στα περιεχόμενα και τις ερμηνείες που προτείνουν. Αντίθετα, όταν το εν λόγω κόμμα λειτουργεί σε ένα «αντιπολιτευτικό» επικοινωνιακό περιβάλλον ενισχύει την εσωστρέφειά του ως προς τη διαχείριση των πολιτικών του εναλλακτικών αισθανόμενο την απειλή από το πιεστικό εξωτερικό περιβάλλον.

Είναι επομένως σημαντικό μέσα από την εμπειρική ανάλυση να μπορούμε να διακρίνουμε την παγίωση ενός πολιτικού-μιντιακού συστήματος στρατηγικής συνεργασίας αλλά και τις κεντρόφυγες τάσεις που παρατηρούνται εντός του συστήματος αυτού και που εξαρτώνται από δομικές και διαδραστικές παραμέτρους. Και στις δύο περιπτώσεις καθίσταται αμφισβητήσιμη η προσέγγιση της μονομερούς υπαγωγής του ενός πεδίου στους κανόνες του άλλου.

Σημειώσεις

1. Ο όρος «κυβερνητικά κόμματα» αναφέρεται στα εναλλασσόμενα, μετά την μεταπολίτευση, κόμματα στην εξουσία.
2. Bourdieu P., *La noblesse de l'Etat*, Minuit, Paris, 1989, σελ. 376-377.
3. Αναφέρεται στο Gerstlé J., *La communication politique*, Armand Colin, Paris, 2008, σελ. 46.
4. Μάνινγκ Π., *Κοινωνιολογία της ενημέρωσης. Ειδήσεις και πηγές ειδήσεων*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2007, σελ. 45. Πρέπει να σημειώσουμε ότι μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η απόπειρα του Μάνινγκ να προσεγγίσει μέσα από την ανάλυση των θεωρητικών προσεγγίσεων που εξετάζει (δομικός λειτουργισμός, πλουραλισμός, πολιτική οικονομία, νεομαρξισμός) το πρόβλημα της συμφιλίωσης «μιας θεωρητικής προσέγγισης, η οποία προϋποθέτει ότι η κυριαρχία που συνδέεται με το κεφάλαιο και τις άλλες μεγάλες δομές εξουσίας όντως διαμορφώνει και τις διαδικασίες των μέσων ενημέρωσης, με μια άλλη προσέγγιση, η οποία αναγνωρίζει ένα βαθμό ρευστότητας ή τους ανταγωνισμούς και τις διαμάχες γύρω από την ημερήσια θεματολογία των ειδήσεων». Μάνινγκ Π., όπ.παρ., σελ. 64.
5. Lagroye J., Francois B., Sawicki F., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, επιμ.-εισαγ. Μαριάννα Ψύλλα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα, 2008, σελ. 263.

6. Όπ. παρ., σελ. 266.

7. Σύμφωνα με ορισμένους έλληνες πολιτικούς επιστήμονες «η χρονική υστέρηση αυτονόμησης και η καχεξία μερικών πολιτικών θεσμών και μετά το 1974, όπως για παράδειγμα το κοινοβούλιο, η τοπική αυτοδιοίκηση, η κεντρική δημόσια διοίκηση και ο συνδικαλισμός, μπορεί να οφείλονται, πέραν των άλλων ιστορικών λόγων, και στην ταχύτερη και υπερτροφική μεγένθυση δύο κύριων θεσμών: της κεντρικής κυβέρνησης και των κομμάτων.» Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ., «Εισαγωγή: Η ποιότητα και η λειτουργία της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας» στο Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996, σελ. 22.

8. Βλ. Κοντογιώργης Γ., «Η κομματοκρατία ως πολιτικό σύστημα», *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, τχ4, 2004.

9. Gaxie D., *La démocratie représentative*, Montchrestien, Paris, 2003, σελ. 26.

10. Όπ. παρ.

11. Όπ. παρ.

12. Lagroye J., Francois B., Sawicki F., όπ.παρ., σελ. 267.

13. «Η έννοια της στρατηγικής» γράφει ο P. Bourdieu «όπως την χρησιμοποιώ έχει ως πρώτη αρετή να λαμβάνει υπόψη τους δομικούς περιορισμούς που επηρεάζουν τους δρώντες (ενάντια σε ορισμένες μορφές μεθοδολογικού ατομισμού) την ίδια στιγμή που (λαμβάνει υπόψη) την δυνατότητα ενεργητικών απαντήσεων σε αυτούς τους περιορισμούς (ενάντια σε ορισμένες μηχανικές εκδοχές του δομισμού). Όπως το υποστηρίζει η μεταφορά του παιχνιδιού, οι περιορισμοί αυτοί εγγράφονται ουσιαστικά, στο διαθέσιμο κεφάλαιο (με τα διαφορετικά του είδη), δηλαδή στη θέση που μία ενότητα καταλαμβάνει μέσα στη δομή κατανομής αυτού του κεφαλαίου, δηλαδή μέσα στις σχέσεις εξουσίας με άλλες ενότητες.» Bourdieu P., «Stratégies de reproduction et modes de domination». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τεύχος 105, Δεκέμβριος 1994, (δεν υπάρχει αναφορά σε σελίδα, παραπομπή από το Cd rom 'Actes de la Recherche en Sciences sociales, 1993-1999') και Bourdieu P., «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales*, τεύχος 4-5, Ιούλιος-Οκτώβριος 1972, σελ. 1105-1127.

14. Για τις πολιτικές διαιρετικές τομές στη μεταπολίτευση βλ. Μοσχονάς Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990)» στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, 1994, σελ. 159-214.

15. Βλ. Λυριντζής Χ., «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή

δημοκρατία, αμφισβητούμενος εκσυγχρονισμός», στο Featherstone K. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Οκτώ, Αθήνα, 2007, σελ. 62.

16. Σπουρδαλάκης Μ., «Από το Κίνημα Διαμαρτυρίας στο «Νέο ΠΑΣΟΚ», στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ : Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκη, Αθήνα, 1998, σελ. 69.

17. Η Chantal Mouffe σημειώνει: «Η ανάπτυξη ενός ηθικιστικού λόγου και η εμμονή στις αποκαλύψεις σκανδάλων σε όλες τις σφαίρες της ζωής καθώς και η ενίσχυση διαφόρων μορφών θρησκευτικού φονταμενταλισμού αποτελούν πολύ συχνά συνέπειες του κενού που δημιουργεί στην πολιτική ζωή η απουσία δημοκρατικών μορφών ταύτισης βασισμένων σε αντίπαλες πολιτικές αξίες (...) Μια ματιά σε άλλες χώρες όπου εξαιτίας των διαφορετικών παραδόσεων δεν μπορεί αν παίξει κανείς το χαρτί των σεξουαλικών σκανδάλων όπως στο αγγλοαμερικανικό κόσμο δείχνει ότι η σταυροφορία εναντίον της διαφθοράς και της διαπλοκής μπορεί να παίξει ανάλογο ρόλο και να υποκαταστήσει την πολιτική διαχωριστική γραμμή μεταξύ των αντιπάλων. Όπως η τάση να επαφίεται στη δικαιοσύνη να βρει τη λύση σε κάθε είδους διαμάχες» Βλ. Mouffe Ch., *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 201.

18. Είναι ενδεικτικό ότι από το σύνθημα «Ο Λαός θέλει, το ΠΑΣΟΚ μπορεί να φέρει την Αλλαγή» του 1981 και το σύνθημα «Ο Λαός στηρίζει την Αλλαγή» των ευρωεκλογών του 1984 περάσαμε στο σύνθημα «Ισχυρή Ελλάδα» της οκταετίας Σημίτη ενώ από το 2008 ο «Ισχυρός πολίτης» γίνεται το κεντρικό σύνθημα του ΠΑΣΟΚ.

19. Lagroye J., κ.α., όπ. παρ., σελ. 267.

20. Βλ. Cobb W. R., Elder C. D., *Participation in American politics. The dynamics of Agenda-building*, Johns Hopkins University Press, Baltimore/Londres, 1983, 2η έκδοση και Cobb W. R., Ross K., Ross M. H., «Agenda building as a comparative political process», *The American Political Science Review*, τεύχος 70, no 1, 1976, σελ. 126-138.

21. Είναι πολλές οι έρευνες που αποδεικνύουν ότι οι επίσημες πηγές, οι υπουργοί, τα πολιτικά κόμματα, οι υπηρεσίες ασφαλείας θεωρούνται οι πλέον αξιόπιστες πηγές του δημοσιογραφικού ρεπορτάζ. Βλ. μεταξύ άλλων Herbert J. G., *Deciding what's news: A study of CBS evening news, NBC nightly news, Newsweek and Time*, Vintage, New York, 1979, Tuchman G., *Making News. A study in the construction of reality*, The Free Press, New York, 1978. Ο B.M. Nair σημειώνει πάνω σε αυτό ότι «η πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης για μια πηγή δεν είναι ποτέ τελείως ανοικτή αλλά εξαρτάται από παράγοντες όπως ο βαθμός του θεσμικού κύρους αυτής της πηγής, οι οικονομικοί της πόροι, το «πολιτισμικό της κεφάλαιο» ή το γόητρο, και ο βαθμός επιχειρηματικού πνεύματος

και καινοτομίας που διέπει τη διεύθυνση των ΜΜΕ.». Nair Br. Mc, *Εισαγωγή στην πολιτική επικοινωνία*, Κατάρτι, Αθήνα, 2005, σελ. 244.

22. Αναφερόμαστε εδώ στην ιδέα του Daniel Boorstin περί μη αυθορμητών, κατασκευασμένων συμβάντων που δημιουργούνται από τους πολιτικούς με τη συνενοχή των δημοσιογράφων με σκοπό τόσο την παραγωγή ειδήσεων όσο και την αναπαραγωγή τους. Boorstin D.J., *The image*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1962.

23. Όπως σημειώνει ο J. Gerstli, Ο μηχανισμός της πλαισίωσης εστιάζει στη διαδικασία ορισμού ενός προβλήματος, μιας κατάστασης ή ενός πολιτικού διακυβεύματος, ως αποτέλεσμα της επιλεκτικής παρουσίασης και της διάκρισης ορισμένων χαρακτηριστικών που προσανατολίζουν σε μία συγκεκριμένη ερμηνεία του αντικειμένου, Gerstli J., *La communication ...*, όπ. παρ., σελ 89.

24. Nelson T.E., Oxley Z.M., Clawson R.A., "Media framing on civil liberties conflict and its effects on tolerance, *American Political Science Review*, τχ 91(3), 1997, σελ. 567-583.

25. Gertslé J., *La communication....* , όπ.παρ., σελ. 90.

26. Iyengar S., *Is anyone responsible? How TV frames political issues*, Chicago University Press, Chicago, 1991.

27. Druckman J.N., "The implications of framing effects for citizen competence", *Political behavior*, 23 (3), 2001, σελ. 225-256.

28. Kountouri F., *L'agenda politique au quotidien. La construction des problèmes publics en Grèce*, Thèse en science politique, Université Paris 1-Sorbonne, Paris, 2006, σελ. 71-73.

29. Παραμένει, βέβαια, το γεγονός ότι τα πολιτικά κόμματα αναπτύσσουν στρατηγικές πόλωσης οι οποίες αφορούν στην αντιπαράθεση επί των διαφοροποιημένων προγραμματικών αρχών σε κοινά πεδία πολιτικής. Πρόκειται για την πολιτική αντιπαράθεση επί των προγραμματικών αρχών που ακολουθείται, αλλά όχι αποκλειστικά, κατά τη διάρκεια προεκλογικών περιόδων.

30. Για τη διαφθορά και την πολιτική και ηθική της διάσταση παραπέμπουμε στον Γιώργο Κοντογιώργη, «Το ζήτημα της διαφθοράς αποτελεί επιμέρους παράγραφο που ανάγεται στο μείζον κεφάλαιο της ιδιοποίησης της πολιτικής ειδικότερα του δημόσιου χώρου και συγκεκριμένα της οικονομικής πτυχής του κράτους. Ο κάτοχος της πολιτικής λειτουργίας οικειοποιείται μέρος του δημόσιου αγαθού ή το διαχειρίζεται κατά τρόπο καταχρηστικό που δεν συνάδει με το σκοπό της πολιτικής τον οποίον προσδοκά ο εντολέας και ιδίως με την βούλησή του.» Κοντογιώργης Γ., *Η δημοκρατία ως ελευθερία. Δημοκρατία και αντιπροσώπευση*, Πατάκης, Αθήνα, 2007, σελ.746.

31. Για ποσοτικά στοιχεία της κατηγορίας βλ. Κουντούρη Φ., «Ο πολίτης θύμα – Το Κράτος πρόβλημα. Η δημοσιογραφική συμβολή στη σύσταση της

Φανή Κουντούρη

πολιτικής κατηγορίας *Καθημερινότητα του πολίτη*», στο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Κριτική Διεπιστημονικότητα*, τομ.3, Σαββάλας, Αθήνα, 2008, σελ. 74-93.

32. Όπως αναφέρουμε αλλού, «οι καταγγελίες μέσω τηλεόρασης γνωρίζουν μεγάλη διάδοση εγκαινιάζοντας μια «καταγγελτική ηθική» η οποία δομεί ένα μεγάλο μέρος της τηλεοπτικής κοινωνικής διαμαρτυρίας αντικαθιστώντας άλλες κοινωνικές πρακτικές κινητοποίησης. Η απειλητική φράση «θα σε βγάλω στα κανάλια», που έπεται της παραβίασης, εκφράζει τη λογική όχι μόνο της ατομικής διαμαρτυρίας αλλά και της εξω-θεσμικής δικαιοσύνης: ο «αδικημένος» βρίσκει επιτέλους το μέσο της διαμαρτυρίας αλλά και το πλαίσιο της άμεσης δικαίωσής του.» Κουντούρη Φ., « Ο πολίτης θύμα ...», όπ. παρ., σελ. 82-83.

Βιβλιοκριτική

Ηλία Θερμού

*Η Πολιτική Σκέψη των Πλάτωνα και Αριστοτέλη στην Κλασική
και Σύγχρονη Εποχή*

Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2010

Στο ανά χείρας βιβλίο, επιχειρείται μια ανάλυση των συστημάτων σκέψης των φιλοσόφων της αρχαιότητας Πλάτωνα και Αριστοτέλη σε σύγκριση με τη σύγχρονη εποχή. Με άλλα λόγια, μια τέτοια ποιοτική και φιλοσοφική σκέψη έρχεται σε αναμέτρηση με το χρόνο. Ο Ηλίας Θερμός καταγράφει με κριτικό, γλαφυρό και απέριπτο τρόπο, τη φιλοσοφική σκέψη της αρχαιότητας, αποτυπώνοντας την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα του κλασικού κόσμου. Αναλύσει και κατανοεί την αρχαιότητα, μεταφέροντας τον αναγνώστη στο ιστορικό, κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο ώστε να δύναται κι αυτός να σκεφτεί και να κρίνει με παρόμοιο στοχασμό και ανησυχία που εξέφρασε η σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Στόχος του λοιπόν, είναι να συμπυκνώσει και να αναλύσει τόσο τις προκλήσεις ή τα αδιέξοδα της αρχαιότητας, όσο και τις εναλλακτικές προτάσεις για αυτά τα προβλήματα. Επειδή απλά, την κάθε σκέψη ή την κάθε θεωρία θα την γεννήσει η ανάγκη της ιδιαίτερης στιγμής ή του κάθε συγκεκριμένου *παρόντος*. Επομένως, αυτό που εξετάζει ο συγγραφέας περισσότερο να απαντήσει είναι, στις συγκεκριμένες περιστάσεις της αρχαιότητας πως δίνονται διάφορες λύσεις για την ικανοποίηση αναγκών; Διά του δημοκρατικού διαλόγου ή διά της βίας; Υπάρχει το πολιτικό σύστημα της δημοκρατίας ή εκείνο της τυραννίας που διέπει την κοινωνική ζωή; Υπάρχει καθόλου διαβούλευση και περισυλλογή; Με άλλα λόγια, ποια ανάγκη ικανοποιεί η συλλογική ζωή ώστε να είναι το άτομο κοινωνικό ον; Ποια ανάγκη ικανοποιεί η οργανωμένη πόλις-κράτος και ποιες αξίες εκφράζει; Ποια ανάγκη τέλος ικανοποιεί η δημοκρατία ως μορφή εξουσίας ή η τυραννία; Ή ποια ανάγκη ικανοποιεί η εκπαίδευση; Πώς εν τέλει κατανοείται στην αρχαιότητα αυτό που λέγεται πολιτισμός; Μήπως η απαγκίστρωση του συλλογικού ανθρώπου από την βαρβαρότητα όπως αποκαλείται το μεταφορικό του σπηλαιίου στον Πλάτωνα, αλλά και η ολοένα άνοδος αυτού του

ανθρώπου σε ψηλότερα επίπεδα εξανθρωπισμού; Ποιες είναι οι αρετές του ανθρώπου εκείνες που του επιτρέπουν για να ζήσει ενάρετα και αρμονικά όπως θα διαγνώσουν οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας και πως κάτι τέτοιο είναι εφικτό στις μέρες μας; Ο συγγραφέας θεωρεί, κατά τη γνώμη μου, ότι οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας έχουν πολλά να μας πουν και να μας διδάξουν, επειδή η σκέψη τους έχει μια δημιουργική χροιά με διαχρονική αξία. Γι' αυτό το λόγο και ανασύρει αυτή τη σκέψη, είτε για το κράτος, είτε για το νόμο, είτε για την παιδεία και τον πολιτισμό, όπως στα κεφάλαια πέμπτο και έκτο, για τις ανάγκες της σύγχρονης εποχής.

Με τέτοιου είδους ερωτήματα και αναζητήσεις των αρχαίων φιλοσόφων, αναλύει ο συγγραφέας τις απόπειρες που κατά καιρούς έγιναν τότε για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής σε όλους τους τομείς οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ύπαρξης. Η συστηματική αυτή ανάλυση που υιοθετείται από τον συγγραφέα ενσωματώνει το όπλο όχι μόνο της κριτικής με τη γνώση του σήμερα, αλλά και της σύγκρισης της τότε αντίληψης αναφορικά με τα δύο διαφορετικά συστήματα της τυραννίας και της δημοκρατίας. Η σύγκριση αυτή διευρύνεται όταν εξετάζονται, κυρίως στο δεύτερο κεφάλαιο, τα δύο διαφορετικά πολιτεύματα εκείνα της Σπάρτης και των Αθηνών αναδεικνύοντας μέσα από αυτή την αντιπαράθεση τις έννοιες και τις ιδιαίτερες αξίες του ανθρώπου-πολίτη, της κοινωνίας και της ελευθερίας.

Η βασική αιτία αυτής της ανίχνευσης στην αρχαιότητα, είναι για να αντλήσει ο συγγραφέας αλλά και ο αναγνώστης του βιβλίου σήμερα, διδάγματα τόσο σε ατομικό επίπεδο στον ιδιαίτερο βίοκοσμο που βιώνει, όσο και σε συλλογική σφαίρα στην ευρύτερη κοινωνία για την περίοδο που διανύουμε. Όπως για παράδειγμα, η ιδέα του σύγχρονου κράτους σήμερα, μέσα στην οποία συμπυκνώνεται η ουσία της πολιτικής σκέψης της νεωτερικότητας, ενδείκνυται να είναι μια προέκταση της ελληνικής πόλης. Η δημοκρατία δε, να μην γεννήθηκε σε αυτή την εποχή στην Ελλάδα αλλά έχει μετοικήσει αλλού. Άλλαξε τόσο ώστε να μην αναγνωρίζεται σήμερα, ως αναστοχαστούμε λοιπόν τι φταίει.

Στα κεφάλαια τρίτο και τέταρτο αναλύονται διεξοδικά, τόσο οι σκέψεις, όσο και οι θέσεις των φιλοσόφων Πλάτωνα και Αριστοτέλη για τις μορφές των διαφορετικών πολιτευμάτων και που αυτά οδηγούν τον πολίτη. Εδώ είναι το ερώτημα για το που οδηγείται ο πολίτης από την πολιτεία; Κυρίως επειδή ανάλογα το σχεδιασμό και τους θεσμούς και νόμους της πολιτείας μπορεί ο πολίτης να ξεδιπλώνεται με την ολοκλήρωσή του μέσα στην κοινωνία ή να συρρικνώνεται με την περιθωριοποίησή του έξω από αυτήν στον ατομικισμό του. Γι' αυτό και εξετάζονται οι προσφερόμενες κατά καιρούς λύσεις των φιλοσόφων όπως αυτές καταγράφονται στα κείμενά

τους. Σημαντικό ρόλο εδώ παίζουν τα έργα τους η Πολιτεία και οι Νόμοι του Πλάτωνα καθώς τα Πολιτικά και Νικομάχεια του Αριστοτέλη. Η ανησυχία των αρχαίων φιλοσόφων επεκτείνεται στην εκπαίδευση όπου έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα. Γι' αυτό και ο συγγραφέας κάνει τη σύγκριση των εκπαιδευτικών συστημάτων της σύγχρονης εποχής στα κεφάλαια πέμπτο και έκτο, αντλώντας έτσι από το πλούσιο παρελθόν τα διδάγματά του. Η κριτική ανάλυση που συντελείται εδώ αναφορικά με την κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος των ΗΠΑ το 1960 ή σε άλλα μέρη όπως και στην Ελλάδα σήμερα, αναδεικνύει τις αντιφάσεις και τις παθογένειες του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Αναδεικνύει όμως και τη διαμάχη που υπήρξε από την αρχαιότητα για την αποστολή της παιδείας. Είναι άραγε η αποστολή αυτή, απόκτηση ευρείας γνώσης που διευρύνει τους πνευματικούς ορίζοντες του ατόμου ή μερική γνώση ειδική και τεχνική εξειδίκευση που υπηρετεί ορισμένους ιδιοτελείς σκοπούς; Με το να επιχειρεί ο συγγραφέας τη σύγκριση με την αρχαιότητα, θεωρώ ότι γίνεται κατανοητός από τον αναγνώστη αλλά προπάντων διευκρινιστικός και διαφωτιστικός. Πράγμα που το έχουμε πολύ ανάγκη το φως αυτό στις μέρες μας.

Γιώργης Σκουλάς
Αν. Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας & Ανάλυσης,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,
Θεσσαλονίκη 20/06/2011

Γιώργου Σκουλά**Πολιτική Επιστήμη και Ιδεολογίες. Συστήματα Εξουσίας και Σύγχρονες Ιδεολογίες**

Εκδόσεις Παπαζήση, 2010

Ένα από τα πολύ ενδιαφέροντα βιβλία πολιτικής σκέψης που έχει κυκλοφορήσει πρόσφατα και το οποίο αξίζει της προσοχής μας είναι το καινούριο βιβλίο του καθηγητή Γιώργου Σκουλά για τα συστήματα εξουσίας και τις ιδεολογίες. Το βιβλίο διατρέχει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων τα οποία εντάσσονται τόσο στο χώρο της πολιτικής επιστήμης όσο και σε εκείνον της πολιτικής φιλοσοφίας, της οποίας είμαι ερευνητής. Επειδή το εύρος της θεματικής του εν λόγω βιβλίου είναι ιδιαίτερα μεγάλο θα εκφράσω γνώμη κυρίως για τη φιλοσοφική¹ πλευρά της ανάλυσης χωρίς να αναφερθώ στα ζητήματα τα οποία είναι στενά συνδεδεμένα με την πολιτική επιστήμη παρά του ότι θεωρώ την αναφορά του συγγραφέα σε αυτά άκρως εποικοδομητική.

Η πιο ενδιαφέρουσα ίσως πλευρά της φιλοσοφικής ανάλυσης του κειμένου είναι ότι από τις πρώτες κιόλας σελίδες καθίσταται σαφές στον αναγνώστη ότι τα δύο προαναφερθέντα ερευνητικά αντικείμενα δεν μπορούν να αναλυθούν ξεχωριστά και ότι η έρευνα στο ένα προϋποθέτει την έρευνα και στο άλλο. Εδώ ο Σκουλάς έμμεσα φανερώνει τις καταβολές του στην κριτική θεωρία² και την υιοθέτηση από μέρους του της έννοιας της κριτικής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο κλασικό δοκίμιο του Max Horkheimer.³ Σύμφωνα με αυτό το μονοπάτι σκέψης η θεωρία έχει διαλεκτική σχέση με την πράξη, δηλαδή βρίσκεται σε σχέση διαμεσολάβησης με αυτήν από τη στιγμή που και οι δύο είναι εκφάνσεις της ίδιας πραγματικότητας. Ο Σκουλάς εύστοχα παρατηρεί πως ο Marx «...δεν εκλαμβάνει την εμπειρία ως παθητική αντανάκλαση μιας πραγματικότητας που θα ήταν δοσμένη στα άμεσα δεδομένα των αισθήσεων» (σ. 54).

Άμεση απόρροια της διαλεκτικής είναι η λογική του αντεστραμμένου κόσμου η οποία προϋποθέτει τη διαλεκτική μορφής και περιεχομένου. Η πραγματικότητα για το μαρξικό στοχασμό χωρίζεται σε δύο επίπεδα, στο φαινόμενο/μορφή και στην ουσία/περιεχόμενο τα οποία διαμεσολαβούνται, από τη στιγμή που είναι διαφορετικές στιγμές της μίας πραγματικότητας. Ο Σκουλάς ενσωματώνει, αν και όχι με πολύ εμφανή τρόπο, αυτή τη λογική όταν παρατηρεί πως «...η πραγματικότητα στην πολιτική σκηνή

μπορεί να είναι μία αλλά προβάλλονται συνήθως πολλές ή πολυάριθμες μορφές της» (σ. 73). Βέβαια εκτενέστερη ανάλυση της θεωρίας του αντεστραμμένου κόσμου θα προϋπέθετε αναφορά στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* και ιδίως στο κεφάλαιο για την τριαδική φόρμουλα. Παρόλα αυτά όμως θα μπορούσε να καταστεί πιο σαφές αυτό το σημείο του μαρξικού στοχασμού μέσω της ανάλυσης που ήδη γίνεται για την οικονομία.

Πιο συγκριμένα, από τη μία αναφέρεται ότι η οικονομία είναι το κύριο υποσύστημα ή ο κυρίαρχος θεσμός στην κοινωνία (σ. 73) και από την άλλη ότι «...στο κοινωνικό υπάρχουν τόσο το οικονομικό και το πολιτικό, όσο και το πολιτιστικό υποσύστημα» (σ. 79). Αν η οικονομία γίνει αντιληπτή σύμφωνα με τη μαρξική διαλεκτική τότε, κατά τη γνώμη μου, βρίσκεται σε σχέση διαμεσολάβησης με τις άλλες διαστάσεις της κοινωνίας οπότε τόσο η οικονομία όσο και η πολιτική ή η ιδεολογία είναι τρόποι έκφρασης της ίδιας ουσίας, της πιο σημαντική κοινωνικής σχέσης, της εργασίας, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο ερχόμαστε σε επαφή αναμεταξύ μας και με τη φύση για να ικανοποιήσουμε τις πλέον στοιχειώδεις ανάγκες μας. Δηλαδή, οι προαναφερθείσες διαστάσεις της πραγματικότητας είναι τρόποι έκφρασης της ταξικής πάλης, εφόσον αυτή είναι η σχέση που καθορίζει την εργασία στο καθεστώς του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η οικονομία, λοιπόν, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ο πιο σημαντικός θεσμός αφού στην έννοια οικονομία συμπεριλαμβάνεται διαλεκτικά και η πολιτική και το πολιτιστικό στοιχείο. Ο συγγραφέας, με το να μην διευκρινίζει τα παραπάνω δεν φανερώνει το περιεχόμενο της έννοιας της διαλεκτικής στο βαθμό που θα μπορούσε. Παρά το γεγονός αυτό όμως, με την όλη ανάλυσή του καθιστά σαφές ότι δεν αντιλαμβάνεται τη διαλεκτική μόνο ως την αλληλεξάρτηση πολιτικής και οικονομίας –μία αλληλεξάρτηση την οποία δεν θα είχαν πρόβλημα ούτε οι φιλελεύθεροι να παραδεχτούν– αλλά τη διαμεσολάβησή τους. Αυτό φαίνεται από το ότι ενώ σύμφωνα με τον τίτλο του πρώτου μέρους (σ. 23-312) αναλύονται τα πολιτικά συστήματα, ταυτόχρονα λαμβάνει χώρα και μία φιλοσοφική ανάλυση των τρόπων της μεθόδου. Αντίστοιχα, ενώ στο δεύτερο μέρος ο τίτλος αναφέρεται στις ιδεολογίες, (σ. 313-500) λαμβάνει χώρα μια ενδιαφέρουσα ανάλυση στη σοσιαλδημοκρατία μετά το 1970, κάτι που δεν παρατηρούμε τόσο εύκολα σε βιβλία πολιτικής επιστήμης ή πολιτικής φιλοσοφίας.

Παραμένοντας στο πρώτο μέρος του βιβλίου θεωρώ πολύ γόνιμο τον προβληματισμό του Σκουλά για την αντιδημοκρατική λογική με την οποία λειτουργούν τα σύγχρονα κόμματα και την επισήμανση από μέρους του του ολιγαρχικού τους χαρακτήρα. Έμμεσα διατυπώνεται το αίτημα ενός διαφορετικού τρόπου λειτουργίας των κομμάτων, πιο ανοιχτού και πολυ-

συλλεκτικού (σ. 195). Στο σημείο αυτό θεωρώ ότι ο συγγραφέας θα μπορούσε να κάνει το επόμενο βήμα και να αναφερθεί στα εργατικά συμβούλια, στο πώς αυτά λειτούργησαν ιστορικά κυρίως στη ρωσική επανάσταση και πως μετέπειτα καταπνίχτηκαν για να διατηρήσει το μπολσεβίκικο κόμμα την εξουσία του. Έτσι θα καθιστούσε πιο σαφή την απομάκρυνση του από τη λογική του παραδοσιακού μαρξισμού (όπως αυτός εκφράζεται στους Lenin και Lukacs), η οποία θεωρεί ότι η συλλογική βούληση αναπόφευκτα θα εκφράζεται μόνο μέσα από τους διαύλους του κόμματος.

Στο επόμενο κεφάλαιο για το κράτος γίνονται σαφείς οι καταβολές του συγγραφέα στην κριτική θεωρία περισσότερο ίσως από κάθε άλλο σημείο του βιβλίου. Αν οι μορφές, μια από τις οποίες είναι και το κράτος, είναι προϊόντα της ουσίας, τότε σύμφωνα με τη διαλεκτική σχέση, δηλαδή τη διαμεσολάβηση μεταξύ ουσίας και περιεχομένου, το κράτος δεν μπορεί παρά να είναι μια από τις εκφράσεις της ουσίας, δηλαδή της εργασίας, δηλαδή μια από τις εκφάνσεις της ταξικής πάλης και του αντεστραμμένου κόσμου. Πολύ σωστά τονίζει ο Σκουλάς, εμμέσως πλην σαφώς, ότι το κράτος δεν διαφυλάττει την ολότητα της κοινωνίας, όπως πιστεύουν οι φιλελεύθεροι. Βέβαια η ανάλυσή του πάλι δεν τονίζει το διαλεκτικό στοιχείο της ανάλυσης του κράτους με αποτέλεσμα η ταξική ανάλυση αυτής της μορφής να μην φανερώνεται στο βαθμό που θα μπορούσε. Βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη μας ότι τα κείμενα που το καταφέρνουν αυτό διεθνώς είναι κατά τη γνώμη μου ελάχιστα,⁴ η προσπάθεια του Σκουλά είναι αξιόπαινη. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ότι ο συγγραφέας δεν προβαίνει σε μια κριτική των Althusser και Πουλαντζά με βάση τη σχέση διαμεσολάβησης πολιτικής και οικονομίας, κάτι που κάνει για παράδειγμα ο Simon Clarke.⁵

Από το υπόλοιπο κείμενο θα ξεχώριζα σίγουρα το όγδοο κεφάλαιο στο οποίο λαμβάνει χώρα η επεξεργασία της θεωρίας του συντηρητισμού. Οι μελέτες που προσπαθούν να αναδείξουν το φιλοσοφικό υπόβαθρο της προαναφερθείσας θεωρίας είναι διεθνώς πολύ λιγότερες συγκριτικά με τα άλλα ρεύματα πολιτικής σκέψης. Θεωρώ λοιπόν ότι είναι ένα κεφάλαιο το οποίο εμπλουτίζει σημαντικά το βιβλίο.

Δεν πρέπει να παραλείψω να τονίσω ότι ο Σκουλάς γράφει με ένα πολύ σαφές ύφος, με ένα φιλοσοφικό λόγο που είναι απλός χωρίς να γίνεται όμως απλοϊκός, φανερώνοντας ότι οι σπουδές του έχουν λάβει χώρα στον αγγλοσαξονικό κόσμο⁶. Αυτό φαίνεται και στην ανάλυση του συντηρητισμού αλλά και σε αυτήν της σκέψης του Gramsci, την οποία επίσης ξεχωρίζω.

Δυστυχώς δεν έχω εστιάσει μέχρι τώρα την έρευνά μου στον ιταλό στοχαστή ώστε να εκφράσω μια πιο εμπειριστατωμένη γνώμη για την ανάλυση του Σκουλά. Θα έλεγα όμως ότι ο τελευταίος πολύ σωστά καταφέρνει να

ξεχωρίζει τον Gramsci από την παράδοση των κλασικών του δυτικού μαρξισμού, πράγμα αναμενόμενο για κάποιον που έχει τις καταβολές του στην αρνητική διαλεκτική του Adorno⁷. Στον Gramsci, αντίθετα με τους Lenin και Lukacs, η έκφραση της δημιουργικότητας των μαζών δεν είναι αναγκαίο να περάσει μέσα από την προκρούστεια λογική της κομματικής ελίτ, η οποία θα πρέπει να αποδώσει στις εργατικές μάζες την κατάλληλη ταξική συνείδηση. Εύστοχα επισημαίνεται ότι μια σημαντική κίνηση του Gramsci «...ήταν να παρουσιάσει ιστορικά και εμπειρικά, μέσω ποικίλων παραδειγμάτων πως υπάρχουν πολλές κοινές λογικές και όχι μονάχα μία». (σελ. 452) Με αυτόν τον τρόπο η ταξική συνείδηση του κόμματος και αυτή των μαζών βρίσκεται σε μια διαλεκτική σχέση. Αυτό είναι κάτι που ενώ επισημαίνεται και από τον Lukacs ανατρέπεται στην πορεία της ανάλυσής του. Βέβαια ένας προβληματισμός που δεν τίθεται από το συγγραφέα είναι κατά πόσο τελικά έχουμε ανάγκη από ένα κόμμα, ακόμα και αν αυτό θα έχει μια άλλη σχέση μεταξύ ηγεσίας και βάσης. Στο σημείο αυτό πάλι ο Σκουλάς θα μπορούσε να κάνει την υπέρβαση και να αναφερθεί στα εργατικά συμβούλια.

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι το σύνολο της ανάλυσης του εν λόγω βιβλίου κινείται στα πλαίσια της μαρξικής σκέψης, όπως αυτή έγινε αντιληπτή από τη σχολή της Φρανκφούρτης, αν και με ένα όχι τόσο εμφανή τρόπο όσο θα μπορούσε και ενδεχομένως θα έπρεπε. Λαμβάνοντας όμως υπόψη μας ότι ο συγγραφέας ενδεχομένως να ήθελε να δώσει έναν εισαγωγικό χαρακτήρα στο βιβλίο και ότι η βιβλιογραφία για τις πρακτικές προεκτάσεις της σχολής αυτής σε ζητήματα κράτους και πολιτικών επιστημών είναι εξαιρετικά υποανάπτυκτη διεθνώς, πόσο μάλλον στην ελληνική βιβλιογραφία, η θεωρητική επεξεργασία του Σκουλά μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια γενναία προσπάθεια να φέρει αυτόν τον τρόπο ανάλυσης στο επίκεντρο των πολιτικών συζητήσεων και ως το αφετηριακό σημείο μιας εξαιρετικά γόνιμης συζήτησης για τα προαναφερόμενα ακανθώδη θέματα.

Βασίλης Γρόλλιος

Μεταδιδακτορικός ερευνητής πολιτικής φιλοσοφίας

Σημειώσεις

1. Αναφέρω τον όρο «φιλοσοφική» με τη πολύ στενή έννοια του όρου, υπό την έννοια δηλαδή της μελέτης μεθοδολογικών στοιχείων. Προσωπικά αντιλαμβάνομαι τη φιλοσοφία ως μια κριτική μελέτη του κόσμου, με την έννοια

Το βήμα των κοινωνικών επιστημών

κριτική να έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα και πιο συγκεκριμένα να γίνεται αντιληπτή στα πλαίσια της ανάλυσης της σχολής της Φραγκφούρτης.

2. Καταβολές που γίνονται πιο εμφανείς στο προηγούμενο βιβλίο του στο *Κοινωνία και Πολιτική Θεωρία*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2007.

3. Βλ. Horkheimer, Max, *Traditional and Critical theory* στο Horkheimer, Max, *Critical Theory: Selected Essays*, Continuum, New York, 2002.

4. Έχω υπόψη μου τα κείμενα των Werner Bonefeld, John Holloway και Simon Clarke, τα οποία ο συγγραφέας δεν τα λαμβάνει υπόψη του. Εκτός αυτών δεν γνωρίζω άλλα κείμενα που να προβαίνουν σε μια ανάλυση του κράτους με βάση τη μαρξική διαλεκτική μορφή και περιεχομένου.

5. Βλ. Τα δύο άρθρα του Clarke για τον Πουλαντζά στο Simon Clarke (ed.), *The State Debate*, Palgrave MacMillan, 1991, καθώς και παρακάτω άρθρο: Simon Clarke, Althusserian Marxism, στο S. Clarke and V. J. Seidler, K. McDonnell, K. Robins and T. Lovell (eds), *One-Dimensional Marxism: Althusser and the Politics of Culture*, Allison & Busby, London and New York, 1980. Επίσης, για μια σφοδρή κριτική στην αλτουσεριανή παράδοση μέσα από την παράδοση της αρνητικής διαλεκτικής βλ. Vasilis Grollios, *Democracy and Commodity Fetishism in Marx. A Response to Antonio Callari and David Ruccio*, *Rethinking Marxism*, Forthcoming, καθώς και το Vasilis Grollios, *Alex Callinicos's Marxism. Dialectics and Materialism in Marxist thinking*, υπο επεξεργασία.

6. Πιο συγκεκριμένα στο πανεπιστήμιο του York στο Τορόντο, ένα πανεπιστήμιο με παράδοση στη μαρξική σκέψη.

7. Αν και αυτή η καταβολή του συγγραφέα θα μπορούσε να καταστεί πιο εμφανής στο βιβλίο.

Tudor Dinu

Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat, Rivalități politice și literare la începutul secolului XVIII

(Δημήτριος Καντεμίρης και Νικόλαος Μαυροκορδάτος.
Πολιτικοί και λογοτεχνικοί ανταγωνισμοί
στις αρχές του 18ου αιώνα)

Εκδόσεις Humanitas, Βουκουρέστι, 2011

Η παρούσα μελέτη αποτελεί την πρώτη βιογραφία του Νικολάου Μαυροκορδάτου, κορυφαίας προσωπικότητας του πρώιμου νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ερευνώντας κυρίως πρωτογενείς πηγές (τόσο ρουμανικές όσο και ελληνικές, τουρκικές ή δυτικές), ο Tudor Dinu αναπαριστά την περιπετειώδη πολιτική σταδιοδρομία του Μαυροκορδάτου, δύο φορές ηγεμόνα τόσο της Μολδαβίας (1709-1710, 1711-1716) όσο και της Βλαχίας (1716, 1719-1730). Παράλληλα, πραγματεύεται εκτενώς και το λογοτεχνικό έργο του (το μυθιστόρημα *Φιλοθέου Πάρεργα*, την ηθική πραγματεία *Περί καθηκόντων*, τον *Ψόγο της Νικοτιανής* κá.). Εξάλλου, η δραστηριότητα που αναπτύσσει ο Έλληνας ηγεμόνας δεν εξετάζεται μεμονωμένα, αλλά εντάσσεται στα πολιτικά συμφραζόμενα στο πλαίσιο των οποίων αυτός ενεργοποιήθηκε, και παρουσιάζεται σε συνεχή αλληλεξάρτηση με τη δραστηριότητα άλλων πρωταγωνιστών της ιστορικής εκείνης περιόδου, με τους οποίους ήρθε σε επαφή ή συγκρούστηκε. Από αυτούς ο ισχυρότερος αντίπαλος του μεγάλου δραγομάνου ήταν ο Ρουμάνος πρίγκιπας Δημήτριος Καντεμίρης (1673-1723), ταυτόχρονα πολιτικός άνδρας και λογοτέχνης, μια από τις σημαντικότερες πνευματικές προσωπικότητες της νοτιοανατολικής Ευρώπης στις αρχές του 18ου αιώνα (ανατολιστής, ιστορικός, γεωγράφος, εθνολόγος, μουσικολόγος, μυθιστοριογράφος). Το 1710 ο Καντεμίρης κατόρθωσε να αντικαταστήσει τον Μαυροκορδάτο στο θρόνο της Μολδαβίας, αλλά σύναψε μια αντιοθωμανική συμμαχία με τον Μέγα Πέτρο και μετά την ήττα των χριστιανών το έτος 1711 αναγκάστηκε να καταφύγει στη Ρωσία, ανοίγοντας το δρόμο για την επάνοδο του Μαυροκορδάτου στην εξουσία. Η μελέτη του Tudor Dinu, ακολουθώντας την παράδοση των *Βίων παραλλήλων* του Πλουτάρχου, δίνει ταυτόχρονα τη βιογραφία του Καντεμίρη και αναλύει διεξοδικά τα ποικίλα έργα του. Πέραν της επιστη-

Το βήμα των κοινωνικών επιστημών

μονικής συμβολής του, το βιβλίο αποτελεί εξίσου προσιτό και ευχάριστο ανάγνωσμα εξαιτίας του ελκυστικού ύφους του, που το διακρίνει μια αναμφισβήτητη λογοτεχνική χροιά.¹

Δρ. Ștefan Dumitru
Νεοελληνιστής

Σημειώσεις

1. Για περισσότερα: <http://www.humanitas.ro/tudor-dinu>.

Summaries

M. Paradia, S. Glavas, N. Mitsis, D. Tzimokas

Evaluating the effectiveness of lexical field teaching to high school today: The teaching of vocabulary based on the new textbooks for language teaching of High School: Recording and analysis of lexical errors from students' written productions of speech

This paper refers to a sampling research concerning vocabulary teaching as a part of modern Greek language courses in Greek junior high schools. The study aims to give an empirical account of the effectiveness of vocabulary teaching methods used in these schools. More specifically, it indicates the major types of lexical errors in written essays and by detecting them to investigate possible gaps in the vocabulary assimilation process, focus on problems and weaknesses, locate the major causes and consequently contribute to the enhancement of the relevant curricula and school textbooks. Frequency counts of students' lexical errors both as a whole and per type were conducted to achieve the above objectives. The results showed that on the one hand students exploit a few vocabulary from the textbooks and on the other hand that the most prone to make lexical errors but also more likely to improve their lexis are students of foreign origin, who attend grade A, in urban junior high schools whose parents have completed primary education only.

Keywords: Effectiveness, lexical errors, teaching to highschool today.

G. Skoulas, D. Skoula

The Citizen's Right to the Cultural Environment: It's Constitutional & Legal Dimension in the Education and the civilization

The objective of this research is to investigate the citizen's right to the cultural environment for its constitutional consolidation in our country, so as been sought the obligations that derive from it. The aim is to focus first on

the conditions and the regulations of the international community and its organizations, for the way that this right is guaranteed globally as well as regionally, by elevating the importance of the education of multiculturalism internationally. Secondly, to examine the constitutional dimension but also the legal nature of this right analytically for its comprehension by the citizens. For this, it analyzes the global conditions and conventions that consolidate the right in question with subjects of culture. It attempts the elevation of the manner that the obligation of state to protect the cultural environment and not only to make it known via education, lay the foundations also of an equivalent right of the individual and the social group, which is included in the spirit of rights of new generation. Finally, it traces the question if the globalization could be considered that it is a threat of the cultural synthesis and solidarity of the societies and why?

Keywords: Citizen's right, cultural environment, education.

L. Salman, M. Platsidou

Professional burnout and professional satisfaction of Thessaloniki lawyers

This paper aimed at studying: (a) the level of burnout and the level of job satisfaction of Greek lawyers, (b) the effects of demographic factors (e.g., age, experience, marital status, working hours, job status) on lawyers' burnout and job satisfaction, (c) which professional motives and aspects of job satisfaction can predict each of three dimensions of burnout. The 92 lawyers who participated in the study were asked to fill in (a) the Maslach Burnout Inventory, (b) the Everard & Morris (1999) inventory about their professional motives, and (c) part of the inventory of job satisfaction for teachers (Koustelios & Kousteliou, 2001). Results indicated that Greek lawyers reported average to low levels of burnout and that their total job satisfaction was below moderate.

Keywords: Burnout, job satisfaction, lawyers.

A. Karapetsas, E. Laskaraki, N. Zygouris*The effect of music training in mnemonic function of school-aged children*

Several previous studies have demonstrated that music in general, in every form, from music listening to formal music training, has a great influence on cognitive functions. The aim of this study is to examine the memory of individuals who have undertaken music training. In that respect, several neuropsychological tests, measuring auditory and visual memory have been implied. The two groups were comparable in terms of age, gender and socioeconomic status and the number of individuals that the groups were consisted of. Thus, 9 boys and 9 girls with music training aged from 9 to 12 years old formed the Experimental Group while 9 boys and 9 girls aged from 9 to 12 years old without music training formed the Control Group. Both groups were assessed to the same tests. The results of this research suggest that children with music training displayed better auditory- verbal memory than the controls based on the fact that they showed superior immediate and delayed recall of word list that was, previously, be read by the researcher. Although, no significant statistic differences have been showed for visual memory and visuospatial perception between the two groups. The reason that this particular study has been carried out is that not only there are no other corresponding results in Greece but also because we believe that music gives the chance to every human being, regardless of age, to express himself and to liberate his artistic potential. Taking into consideration the significant results found in our research it can be assumed that music training in childhood may have long- term positive effects on verbal memory. Also music can offer a medium for the development and improvement of cognitive functions and thus may provide a valuable form of remediation for children with cognitive deficits. Finally, music is a powerful tool, encouraging the young child to learn in fun and exciting ways but also it is an important remediation tool, transforming disability to ability and the remediation session to a chance for positive emotions such as creativity and joy. The results of this protocol are used in a pilot study that is in progress from Laboratory of Neuropsychology in the University of Thessaly and its main aim is the development of a remediation programme focused on cognitive deficits through music.

Keywords: Music training, short-term auditory memory, working auditory memory, cognitive development.

A. Asimaki, G. Koustourakis, I. Kamarianos

The concepts of modernity and postmodernity and their relation with knowledge. A sociological approach

In this study we present and discuss the historically different interpretations of modernity and postmodernity as major social, economic and cultural conditions and eras. Particular emphasis is given to the economic, social and cultural issues rising from the conceptualization of postmodernism and postmodernity, which in the literature is often presented as identical.

Finally, we have attempted to explore the transformation and new characteristics of knowledge acquisition due to the transition from industrial to 'Knowledge Society'.

Keywords: Modernity, postmodernity postmodernism 'knowledge society'.

V. Pantazis, D. Mavrouli

Roma children in elementary school. Cultural enrichment or inhibitors; parents' perceptions

The Rom comprise a birth group in the inside of the Greek community that is characterized by special attributes. Their different way of life, in relation to the dominant population, their special valuable system, their different language, their low social-economical position on the sociable pyramid consist their special hallmarks. The present thesis intended to investigate the positions and the ideas of the parents of the non- Rom children in 18 primary schools in the Prefecture of Ilia regarding how they distinguish the presence of the Rom children in the primary schools. As cultural enrichment or inhibitors.

Keywords: Roma children, parents' perceptions, cultural enrichment.

K. Kokogiannis*The grammar of the visual design and its gendered effect on the children of preschool age*

Visual designs that address children of preschool age continue to visualize the gendered differences and outline a sub-speakable process of consolidation of male and female stereotypes, regardless of the various theories used to interpret the meanings that images reproduce. A visual design may have its own social effects, which, through the 'way of seeing' mobilized by the image, are crucial in the production and reproduction of the masculinity and femininity. These effects also intersect with the social context of its viewing and if ways of seeing are historically, culturally and socially specific, then we could say that the child's way of looking at visual designs is not natural or innocent too. Thus, this study presents some critical methodological steps on analyzing visual designs with the intention of searching their sexist impact on children perception.

Keywords: Visual design, socio-cultural practices, sexist effect, child of preschool age.

E. Prokopakis, K. Oikonomou*The immigrant woman in Heraklion, Crete*

The both-sexes approach of the emigration phenomenon, taking into consideration the continuous growth of the women's autonomous participation in the emigration movements as well as their active presence in the economic and social life of the receiving countries, it essentially contributes to the understanding of the complex dimension of the phenomenon and consequently they provide new perspectives to this field of study. The results of a research study are presented in this specific article. The study looks upon the contributing factors on the women's emigration in the city of Heraklion, as well as their flow differentiation among the various ethnicities. Additionally, their work paths in the local job market and their economic integration are imprinted.

Keywords: Feminization of migration, women's economic integration, secondary labor market, transnational entrepreneur.

D. Kyritsis*The opinions of students of the last two classes of Secondary Education on the gender impact in their teachers' attitude*

The present study examines the degree of effect of teachers' gender in their attitude to students' gender. From the analysis of the quantitative empirical data, which was collected by a sample of 265 students of the last two classes of Secondary Education in the Prefecture of Thessaloniki, interesting conclusions emerged. According to the majority of the subjects, teachers reprimand (lecture) more easily the boys compared to girls, avoid assigning them initiatives and considering them more prone to disarray. On the contrary, teachers attribute girls the characteristics of assiduity, cooperativeness, maturity, diligence, sensitivity and mischief. Moreover, half of the adolescents recognize that teachers sympathize, praise, have faith in their potential and devote time to the boys and the girls equally; however, about 30% believe that the girls are more favourably treated.

Keywords: Secondary education, gender, teachers' attitude.

M. Garoufallou*Web 2.0, Social Networks and Libraries: A survey of Library Science Students*

The last decade the role of libraries has changed and has adapted to the technological developments. Users are becoming more active in the Web, participating in the process and changing the content on the net. Web 2.0 technologies increasingly used in libraries lead to the creation of the term Library 2.0. This paper presents a survey carried out in 240 students of the Department of Library Science and Information Systems at the ATEI of Thessaloniki. Its main aim was to study the use of Web 2.0 tools and the social networks by the students. The results determined the increased use of social networks in contrast to the use of Web 2.0 tools. Thus, it documented students' needs for education and training on these tools. Furthermore, the paper presents students' views concerning the use of Web 2.0 and social networks tools.

Keywords: Web 2.0, social networks, library 2.0, library science.

D. Zachos*Aspects of the social history of Rom groups in the prefecture of Serres and their relation to the formal educational system of the Greek state (1880-1940)*

The turn that social sciences have taken towards the recognition of identity has inspired several important papers on the course of action of different ethnical, cultural and national groups of the Greek population. In the present paper, the data derived both from quantitative and qualitative research methods, attempt to demonstrate aspects of the historical course of Rom groups in the area of Serres, and in particular their participation in the educational system.

Keywords: Social history of Rom groups, participation, education.

F. Koudouri*The communication strategies of PASOK and New Democracy Governmental and oppositional aspects*

The present study attempts to analyse the communication strategies of PASOK and New Democracy according to their political impact on the mass media. More concretely, the analysis of the historical process indicates the convergence of strategies of both the Greek parties in the government –PASOK and New Democracy– during the last decade.

Particular emphasis is given on the strategic cooperation between the two political parties and the mass media within a system with centrifugal forces depending on structural and interactive factors.

Keywords: Communication strategies, political autonomy, political parties, mass media.